www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.ir

اطیب البیان

فی تفسیر القرآن

تألیف

سید عبدالحسین طیب

جلد سوم

تهران

چاپخانه اسلام

بسم الله الرحمن الرحیم

اطیب البیان فی تفسیر القرآن

نویسنده:

عبدالحسین طیب

ناشر چاپی:

موسسه جهانی سبطین (علیهما السلام)

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

فهرست ----- ۵
اطیب البیان فی تفسیر القرآن، جلد ۳ ----- ۱۸
مشخصات کتاب ----- ۱۸
جلد سوم ----- ۱۹
[ادامه سوره بقره]..... ص : ۲ ----- ۱۹
اشاره ----- ۱۹
[سوره البقره (۲): آیه ۲۵۳] .... ص :۲ ----- ۱۹
[سوره البقره (۲): آیه ۲۵۴] .... ص :۶ ----- ۲۲
[سوره البقره (۲): آیه ۲۵۵] .... ص :۷ ----- ۲۳
[سوره البقره (۲): آیه ۲۵۶] .... ص :۱۸ ----- ۳۵
[سوره البقره (۲): آیه ۲۵۷] .... ص : ۲۱ ----- ۳۸
[سوره البقره (۲): آیه ۲۵۸] .... ص : ۲۴ ----- ۴۱
اشاره ----- ۴۱
[اشکال .... ص : ۲۵ ----- ۴۲
[جواب .... ص : ۲۵ ----- ۴۲
[سوره البقره (۲): آیه ۲۵۹] .... ص : ۲۶ ----- ۴۳
[سوره البقره (۲): آیه ۲۶۰] .... ص : ۳۱ ----- ۴۸
[سوره البقره (۲): آیه ۲۶۱] .... ص : ۳۵ ----- ۵۲
اشاره ----- ۵۲
[تنبیه ----- ۵۴
[سوره البقره (۲): آیه ۲۶۲] .... ص : ۳۸ ----- ۵۵
[سوره البقره (۲): آیه ۲۶۳] .... ص : ۳۹ ----- ۵۶
[سوره البقره (۲): آیه ۲۶۴] .... ص : ۴۰ ----- ۵۷
[سوره البقره (۲): آیه ۲۶۵] .... ص : ۴۳ ----- ۶۰

[سوره البقره (۲): آیه ۲۶۶] .... ص : ۴۴ ---- ۶۱
[سوره البقره (۲): آیه ۲۶۷] .... ص : ۴۸ ---- ۶۵
[سوره البقره (۲): آیه ۲۶۸] .... ص : ۵۰ ---- ۶۷
[سوره البقره (۲): آیه ۲۶۹] .... ص : ۵۱ ---- ۶۸
[سوره البقره (۲): آیه ۲۷۰] .... ص : ۵۳ ---- ۷۰
[سوره البقره (۲): آیه ۲۷۱] .... ص : ۵۵ ---- ۷۲
[سوره البقره (۲): آیه ۲۷۲] .... ص : ۵۶ ---- ۷۳
[سوره البقره (۲): آیه ۲۷۳] .... ص : ۵۹ ---- ۷۷
[سوره البقره (۲): آیه ۲۷۴] .... ص : ۶۲ ---- ۸۰
[سوره البقره (۲): آیه ۲۷۵] .... ص : ۶۲ ---- ۸۰
[سوره البقره (۲): آیه ۲۷۶] .... ص : ۶۷ ---- ۸۵
[سوره البقره (۲): آیه ۲۷۷] .... ص : ۶۸ ---- ۸۶
[سوره البقره (۲): آیه ۲۷۸] .... ص : ۷۰ ---- ۸۸
[سوره البقره (۲): آیه ۲۷۹] .... ص : ۷۱ ---- ۸۹
[سوره البقره (۲): آیه ۲۸۰] .... ص : ۷۲ ---- ۹۰
[سوره البقره (۲): آیه ۲۸۱] .... ص : ۷۴ ---- ۹۲
[سوره البقره (۲): آیه ۲۸۲] .... ص : ۷۵ ---- ۹۳
[سوره البقره (۲): آیه ۲۸۳] .... ص : ۸۵ ---- ۱۰۳
[سوره البقره (۲): آیه ۲۸۴] .... ص : ۸۸ ---- ۱۰۶
[سوره البقره (۲): آیه ۲۸۵] .... ص : ۹۰ ---- ۱۰۸
[سوره البقره (۲): آیه ۲۸۶] .... ص : ۹۳ ---- ۱۱۱
سوره آل عمران .... ص : ۹۸ ---- ۱۱۶
اشاره ---- ۱۱۶
[سوره آل عمران (۳): آیات ۱ تا ۲] .... ص : ۱۰۰ ---- ۱۱۸
[سوره آل عمران (۳): آیات ۳ تا ۴] .... ص : ۱۰۱ ---- ۱۱۹
[سوره آل عمران (۳): آیه ۵] .... ص : ۱۰۵ ---- ۱۲۳

[سوره آل عمران (۳): آیه ۶] .... ص : ۱۰۶ ---- ۱۲۴
اشاره ---- ۱۲۴
کلام در این آیه در چند مقام واقع میشود: ---- ۱۲۴
مقام اول .... ص : ۱۰۶ ---- ۱۲۴
مقام دوم .... ص : ۱۰۷ ---- ۱۲۵
مقام سوم .... ص : ۱۰۸ ---- ۱۲۶
[سوره آل عمران (۳): آیه ۷] .... ص : ۱۰۹ ---- ۱۲۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۸] .... ص : ۱۱۵ ---- ۱۳۳
[سوره آل عمران (۳): آیه ۹] .... ص : ۱۱۶ ---- ۱۳۴
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۰] .... ص : ۱۱۸ ---- ۱۳۶
اشاره ---- ۱۳۶
(سؤال .....ص : ۱۱۸ ---- ۱۳۶
(جواب) .... ص : ۱۱۸ ---- ۱۳۶
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۱] .... ص : ۱۱۹ ---- ۱۳۷
اشاره ---- ۱۳۷
(تنبیه) ..... ص : ۱۱۹ ---- ۱۳۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲] .... ص : ۱۲۰ ---- ۱۳۸
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۳] .... ص : ۱۲۱ ---- ۱۳۹
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴] .... ص : ۱۲۴ ---- ۱۴۲
اشاره ---- ۱۴۲
(تنبیه) ..... ص : ۱۲۷ ---- ۱۴۵
(امّا واجب) ..... ص : ۱۲۸ ---- ۱۴۷
(و امّا مستحبّ) ..... ص : ۱۲۸ ---- ۱۴۷
(و امّا حرام) ..... ص : ۱۲۸ ---- ۱۴۷
(و امّا مکروه) ..... ص : ۱۲۹ ---- ۱۴۸
(و امّا مباح) ..... ص : ۱۲۹ ---- ۱۴۸

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۵] .... ص : ۱۲۹ ---- ۱۴۸
اشاره ---- ۱۴۸
(سؤال) ..... ص : ۱۳۰ ---- ۱۴۹
(جواب) ..... ص : ۱۳۱ ---- ۱۵۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۶] .... ص : ۱۳۳ ---- ۱۵۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۷] .... ص : ۱۳۵ ---- ۱۵۴
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۸] .... ص : ۱۳۸ ---- ۱۵۷
اشاره ---- ۱۵۷
(تنبیه) .... ص :۱۴۱ ---- ۱۶۰
(سؤال) .... ص : ۱۴۲ ---- ۱۶۱
(جواب) ..... ص : ۱۴۲ ---- ۱۶۱
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۹] .... ص : ۱۴۲ ---- ۱۶۱
[سوره آل عمران (۳): آیه ۲۰] .... ص : ۱۴۵ ---- ۱۶۴
[سوره آل عمران (۳): آیه ۲۱] .... ص : ۱۴۷ ---- ۱۶۶
اشاره ---- ۱۶۶
(جمله اولی) .... ص : ۱۴۷ ---- ۱۶۶
(جمله ثانیه) ..... ص : ۱۴۸ ---- ۱۶۷
(جمله ثالثه) ..... ص : ۱۴۸ ---- ۱۶۷
(جمله رابعه) ..... ص : ۱۴۹ ---- ۱۶۸
(جمله خامسه) .... ص : ۱۴۹ ---- ۱۶۸
[سوره آل عمران (۳): آیه ۲۲] .... ص : ۱۵۰ ---- ۱۶۹
[سوره آل عمران (۳): آیه ۲۳] .... ص : ۱۵۱ ---- ۱۷۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۲۴] ..... ص : ۱۵۲ ---- ۱۷۱
اشاره ---- ۱۷۱
(اشکال) .... ص : ۱۵۲ ---- ۱۷۱
(جواب) ..... ص : ۱۵۳ ---- ۱۷۲

[سوره آل عمران (۳): آیه ۲۵] ..... ص : ۱۵۳ ---- ۱۷۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۲۶] ..... ص : ۱۵۶ ---- ۱۷۵
اشاره ---- ۱۷۵
(تنبیه) ..... ص : ۲۷ ---- ۱۷۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۲۷] .... ص : ۱۶۰ ---- ۱۷۹
[سوره آل عمران (۳): آیه ۲۸] .... ص : ۱۶۴ ---- ۱۸۳
اشاره ---- ۱۸۳
(مقام اول) .... ص : ۱۶۴ ---- ۱۸۳
(مقام دوم) .... ص : ۱۶۶ ---- ۱۸۷
(مقام سوّم) .... ص : ۱۶۶ ---- ۱۸۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۲۹] .... ص : ۱۶۷ ---- ۱۸۸
[سوره آل عمران (۳): آیه ۳۰] .... ص : ۱۶۹ ---- ۱۹۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۳۱] ..... ص : ۱۷۱ ---- ۱۹۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۳۲] ..... ص : ۱۷۳ ---- ۱۹۴
[سوره آل عمران (۳): آیه ۳۳] ..... ص : ۱۷۵ ---- ۱۹۶
[سوره آل عمران (۳): آیه ۳۴] ..... ص : ۱۷۷ ---- ۱۹۸
اشاره ---- ۱۹۸
(تنبیه) ..... ص : ۱۷۷ ---- ۱۹۸
[سوره آل عمران (۳): آیه ۳۵] ..... ص : ۱۷۸ ---- ۱۹۹
[سوره آل عمران (۳): آیه ۳۶] .... ص : ۱۷۹ ---- ۲۰۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۳۷] ..... ص : ۱۸۱ ---- ۲۰۲
اشاره ---- ۲۰۲
(جواب) ..... ص : ۱۸۵ ---- ۲۰۶
[سوره آل عمران (۳): آیه ۳۸] ..... ص : ۱۸۵ ---- ۲۰۶
[سوره آل عمران (۳): آیه ۳۹] ..... ص : ۱۸۷ ---- ۲۰۸
[سوره آل عمران (۳): آیه ۴۰] ..... ص : ۱۸۹ ---- ۲۱۰

[سوره آل عمران (۳): آیه ۴۱] ..... ص : ۱۹۱ ---- ۲۱۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۴۲] ..... ص : ۱۹۲ ---- ۲۱۳
اشاره ---- ۲۱۳
(تنبیه) ..... ص : ۱۹۴ ---- ۲۱۵
[سوره آل عمران (۳): آیه ۴۳] ..... ص : ۱۹۵ ---- ۲۱۶
[سوره آل عمران (۳): آیه ۴۴] ..... ص : ۱۹۶ ---- ۲۱۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۴۵] ..... ص : ۱۹۸ ---- ۲۱۹
[سوره آل عمران (۳): آیه ۴۶] ..... ص : ۲۰۰ ---- ۲۲۱
[سوره آل عمران (۳): آیه ۴۷] ..... ص : ۲۰۱ ---- ۲۲۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۴۸] ..... ص : ۲۰۳ ---- ۲۲۴
[سوره آل عمران (۳): آیه ۴۹] ..... ص : ۲۰۶ ---- ۲۲۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۵۰] ..... ص : ۲۰۹ ---- ۲۳۰
اشاره ---- ۲۳۰
(تنبیه) ..... ص : ۲۱۰ ---- ۲۳۱
[سوره آل عمران (۳): آیه ۵۱] ..... ص : ۲۱۱ ---- ۲۳۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۵۲] ..... ص : ۲۱۲ ---- ۲۳۳
[سوره آل عمران (۳): آیه ۵۳] ..... ص : ۲۱۶ ---- ۲۳۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۵۴] ..... ص : ۲۱۷ ---- ۲۳۸
[سوره آل عمران (۳): آیه ۵۵] ..... ص : ۲۱۹ ---- ۲۴۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۵۶] ..... ص : ۲۲۲ ---- ۲۴۳
[سوره آل عمران (۳): آیه ۵۷] ..... ص : ۲۲۳ ---- ۲۴۴
[سوره آل عمران (۳): آیه ۵۸] ..... ص : ۲۲۴ ---- ۲۴۵
[سوره آل عمران (۳): آیه ۵۹] ..... ص : ۲۲۴ ---- ۲۴۵
[سوره آل عمران (۳): آیه ۶۰] ..... ص : ۲۲۶ ---- ۲۴۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۶۱] ..... ص : ۲۲۷ ---- ۲۴۸
اشاره ---- ۲۴۸

(مقام اول) ..... ص : ۲۲۸ ---- ۲۴۹
(مقام دوم) ..... ص : ۲۲۹ ---- ۲۵۰
(مقام سوم) ..... ص : ۲۲۹ ---- ۲۵۰
(مقام چهارم) ..... ص : ۲۳۰ ---- ۲۵۱
(مقام پنجم) ..... ص : ۲۳۱ ---- ۲۵۲
(مقام ششم) ..... ص : ۲۳۲ ---- ۲۵۴
[سوره آل عمران (۳): آیه ۶۲] ..... ص : ۲۳۳ ---- ۲۵۵
[سوره آل عمران (۳): آیه ۶۳] ..... ص : ۲۳۴ ---- ۲۵۶
[سوره آل عمران (۳): آیه ۶۴] ..... ص :۲۳۵ ---- ۲۵۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۶۵]..... ص : ۲۳۷ ---- ۲۵۹
[سوره آل عمران (۳): آیه ۶۶] ..... ص : ۲۳۸ ---- ۲۶۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۶۷] ..... ص : ۲۳۹ ---- ۲۶۱
[سوره آل عمران (۳): آیه ۶۸] ..... ص : ۲۴۱ ---- ۲۶۳
اشاره ---- ۲۶۳
(تنبیه) ..... ص : ۲۴۲ ---- ۲۶۴
[سوره آل عمران (۳): آیه ۶۹] ..... ص : ۲۴۲ ---- ۲۶۴
[سوره آل عمران (۳): آیه ۷۰] ..... ص : ۲۴۴ ---- ۲۶۶
[سوره آل عمران (۳): آیه ۷۱] ..... ص : ۲۴۵ ---- ۲۶۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۷۲] ..... ص : ۲۴۶ ---- ۲۶۸
[سوره آل عمران (۳): آیه ۷۳] ..... ص : ۲۴۸ ---- ۲۷۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۷۴] ..... ص : ۲۵۰ ---- ۲۷۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۷۵] ..... ص : ۲۵۱ ---- ۲۷۳
اشاره ---- ۲۷۳
(امّا امانت) ..... ص : ۲۵۲ ---- ۲۷۴
(اما الخیانه) ..... ص : ۲۵۳ ---- ۲۷۵
[سوره آل عمران (۳): آیه ۷۶] ..... ص : ۲۵۵ ---- ۲۷۸

[سوره آل عمران (۳): آیه ۷۷] ..... ص : ۲۵۷ ---- ۲۸۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۷۸] ..... ص : ۲۵۹ ---- ۲۸۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۷۹] ..... ص : ۲۶۱ ---- ۲۸۴
[سوره آل عمران (۳): آیه ۸۰] ..... ص : ۲۶۴ ---- ۲۸۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۸۱] ..... ص : ۲۶۶ ---- ۲۸۹
اشاره ---- ۲۸۹
(وهم و دفع) ..... ص : ۲۶۸ ---- ۲۹۱
[سوره آل عمران (۳): آیه ۸۲] ..... ص : ۲۶۹ ---- ۲۹۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۸۳] ..... ص : ۲۷۰ ---- ۲۹۳
[سوره آل عمران (۳): آیه ۸۴] ..... ص : ۲۷۲ ---- ۲۹۵
[سوره آل عمران (۳): آیه ۸۵] ..... ص : ۲۷۳ ---- ۲۹۶
[سوره آل عمران (۳): آیه ۸۶] ..... ص : ۲۷۴ ---- ۲۹۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۸۷] ..... ص : ۲۷۵ ---- ۲۹۸
اشاره ---- ۲۹۸
(اشکال) ..... ص : ۲۷۶ ---- ۲۹۹
(جواب) ..... ص : ۲۷۶ ---- ۲۹۹
[سوره آل عمران (۳): آیه ۸۸] ..... ص : ۲۷۶ ---- ۲۹۹
[سوره آل عمران (۳): آیه ۸۹] ..... ص : ۲۷۷ ---- ۳۰۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۹۰] ..... ص : ۲۷۸ ---- ۳۰۱
[سوره آل عمران (۳): آیه ۹۱] ..... ص : ۲۷۹ ---- ۳۰۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۹۲] ..... ص : ۲۸۱ ---- ۳۰۴
اشاره ---- ۳۰۴
(اشکال) .....ص : ۲۸۱ ---- ۳۰۴
(جواب) ..... ص : ۲۸۲ ---- ۳۰۵
[سوره آل عمران (۳): آیه ۹۳] ..... ص : ۲۸۳ ---- ۳۰۶
[سوره آل عمران (۳): آیه ۹۴] ..... ص : ۲۸۵ ---- ۳۰۸

[سوره آل عمران (۳): آیه ۹۵] ..... ص : ۲۸۶ ---- ۳۰۹
[سوره آل عمران (۳): آیه ۹۶] ..... ص : ۲۸۷ ---- ۳۱۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۹۷] ..... ص : ۲۸۹ ---- ۳۱۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۹۸] ..... ص : ۲۹۳ ---- ۳۱۶
[سوره آل عمران (۳): آیه ۹۹] ..... ص : ۲۹۵ ---- ۳۱۸
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۰۰] ..... ص : ۲۹۷ ---- ۳۲۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۰۱] ..... ص : ۲۹۸ ---- ۳۲۱
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۰۲] ..... ص : ۳۰۱ ---- ۳۲۴
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۰۳] ..... ص : ۳۰۳ ---- ۳۲۶
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۰۴] ..... ص : ۳۰۶ ---- ۳۲۹
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۰۵] ..... ص : ۳۰۸ ---- ۳۳۱
[سوره آل عمران (۳): آیات ۱۰۶ تا ۱۰۷] ..... ص : ۳۰۹ ---- ۳۳۲
اشاره ---- ۳۳۲
(توضیح) ..... ص : ۳۰۹ ---- ۳۳۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۰۸] ..... ص : ۳۱۲ ---- ۳۳۵
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۰۹] ..... ص : ۳۱۳ ---- ۳۳۶
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۱۰] ..... ص : ۳۱۴ ---- ۳۳۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۱۱] ..... ص : ۳۱۶ ---- ۳۳۹
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۱۲] ..... ص : ۳۱۷ ---- ۳۴۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۱۳] ..... ص : ۳۱۹ ---- ۳۴۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۱۴] ..... ص : ۳۲۱ ---- ۳۴۴
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۱۵] ..... ص : ۳۲۲ ---- ۳۴۵
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۱۶] ..... ص : ۳۲۲ ---- ۳۴۵
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۱۷] ..... ص : ۳۲۴ ---- ۳۴۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۱۸] ..... ص : ۳۲۵ ---- ۳۴۸
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۱۹] ..... ص : ۳۲۷ ---- ۳۵۰

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲۰] ..... ص : ۳۲۹ ---- ۳۵۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲۱] ..... ص : ۳۳۱ ---- ۳۵۴
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲۲] ..... ص : ۳۳۲ ---- ۳۵۵
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲۳] ..... ص : ۳۳۵ ---- ۳۵۸
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲۴] ..... ص : ۳۳۷ ---- ۳۶۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲۵] ..... ص : ۳۴۰ ---- ۳۶۳
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲۶] ..... ص : ۳۴۲ ---- ۳۶۵
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲۷] ..... ص : ۳۴۴ ---- ۳۶۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲۸] ..... ص : ۳۴۵ ---- ۳۶۸
اشاره ---- ۳۶۸
(تنبیه] ..... ص : ۳۴۷ ---- ۳۷۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲۹] ..... ص : ۳۴۸ ---- ۳۷۱
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۳۰] ..... ص : ۳۴۹ ---- ۳۷۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۳۱] ..... ص : ۳۵۱ ---- ۳۷۴
اشاره ---- ۳۷۴
(مسئله) ..... ص : ۳۵۲ ---- ۳۷۴
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۳۲] ..... ص : ۳۵۲ ---- ۳۷۵
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۳۳] ..... ص : ۳۵۴ ---- ۳۷۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۳۴] ..... ص : ۳۵۷ ---- ۳۸۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۳۵] ..... ص : ۳۶۰ ---- ۳۸۳
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۳۶] ..... ص : ۳۶۳ ---- ۳۸۹
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۳۷] ..... ص : ۳۶۴ ---- ۳۹۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۳۸] ..... ص : ۳۶۵ ---- ۳۹۱
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۳۹] ..... ص : ۳۶۶ ---- ۳۹۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴۰] ..... ص : ۳۶۷ ---- ۳۹۳
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴۱] ..... ص : ۳۶۹ ---- ۳۹۵

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴۲] ..... ص : ۳۷۰ ---- ۳۹۶
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴۳] ..... ص : ۳۷۳ ---- ۳۹۹
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴۴] ..... ص : ۳۷۴ ---- ۴۰۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴۵] ..... ص : ۳۷۹ ---- ۴۰۵
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴۶] ..... ص : ۳۸۱ ---- ۴۰۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴۷] ..... ص : ۳۸۳ ---- ۴۰۹
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴۸] ..... ص : ۳۸۴ ---- ۴۱۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴۹] ..... ص : ۳۸۶ ---- ۴۱۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۵۰] ..... ص : ۳۸۸ ---- ۴۱۴
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۵۱] ..... ص : ۳۸۹ ---- ۴۱۵
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۵۲] ..... ص : ۳۹۲ ---- ۴۱۸
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۵۳] ..... ص : ۳۹۵ ---- ۴۲۱
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۵۴] ..... ص : ۳۹۷ ---- ۴۲۳
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۵۵] ..... ص : ۴۰۰ ---- ۴۲۶
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۵۶] ..... ص : ۴۰۲ ---- ۴۲۸
اشاره ---- ۴۲۸
(مسئله) ..... ص : ۴۰۲ ---- ۴۲۸
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۵۷] ..... ص : ۴۰۴ ---- ۴۳۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۵۸] ..... ص : ۴۰۵ ---- ۴۳۱
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۵۹] ..... ص : ۴۰۶ ---- ۴۳۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۶۰] ..... ص : ۴۱۱ ---- ۴۳۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۶۱] ..... ص : ۴۱۳ ---- ۴۳۹
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۶۲] ..... ص : ۴۱۵ ---- ۴۴۱
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۶۳] ..... ص : ۴۱۶ ---- ۴۴۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۶۴] ..... ص : ۴۱۷ ---- ۴۴۳
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۶۵] ..... ص : ۴۲۰ ---- ۴۴۶

[سوره آل عمران (۳): آیات ۱۶۶ تا ۱۶۷] ..... ص : ۴۲۱ ---- ۴۴۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۶۸] ..... ص : ۴۲۴ ---- ۴۵۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۶۹] ..... ص : ۴۲۵ ---- ۴۵۱
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۷۰] ..... ص : ۴۲۶ ---- ۴۵۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۷۱] ..... ص : ۴۲۷ ---- ۴۵۳
اشاره ---- ۴۵۳
(تنبیه) ..... ص : ۴۲۸ ---- ۴۵۴
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۷۲] ..... ص : ۴۲۹ ---- ۴۵۵
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۷۳] ..... ص : ۴۳۱ ---- ۴۵۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۷۴] ..... ص : ۴۳۲ ---- ۴۵۸
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۷۵] ..... ص : ۴۳۳ ---- ۴۵۹
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۷۶] ..... ص : ۴۳۴ ---- ۴۶۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۷۷] ..... ص : ۴۳۶ ---- ۴۶۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۷۸] ..... ص : ۴۳۷ ---- ۴۶۳
اشاره ---- ۴۶۳
«شرح الفاظ آیه» ..... ص : ۴۳۷ ---- ۴۶۳
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۷۹] ..... ص : ۴۳۸ ---- ۴۶۴
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۸۰] ..... ص : ۴۴۱ ---- ۴۶۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۸۱] ..... ص : ۴۴۲ ---- ۴۶۸
اشاره ---- ۴۶۸
(اشکال) ..... ص : ۴۴۴ ---- ۴۷۰
(جواب) ..... ص : ۴۴۴ ---- ۴۷۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۸۲] ..... ص : ۴۴۵ ---- ۴۷۱
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۸۳] ..... ص : ۴۴۶ ---- ۴۷۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۸۴] ..... ص : ۴۴۷ ---- ۴۷۳
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۸۵] ..... ص : ۴۴۹ ---- ۴۷۵

اشاره ----- ۴۷۵
مطلب اول) ..... ص : ۴۴۹ ----- ۴۷۵
(مطلب دوم) ..... ص : ۴۵۰ ----- ۴۷۶
(مطلب سوم) .... ص : ۴۵۱ ----- ۴۷۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۸۶] ..... ص : ۴۵۲ ----- ۴۷۸
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۸۷] ..... ص : ۴۵۳ ----- ۴۷۹
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۸۸] .... ص : ۴۵۴ ----- ۴۸۰
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۸۹] ..... ص : ۴۵۶ ----- ۴۸۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۹۰] ..... ص : ۴۵۶ ----- ۴۸۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۹۱] ..... ص : ۴۵۸ ----- ۴۸۴
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۹۲] .... ص : ۴۵۹ ----- ۴۸۵
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۹۳] .... ص : ۴۶۰ ----- ۴۸۶
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۹۴] ..... ص : ۴۶۱ ----- ۴۸۷
اشاره ----- ۴۸۷
(مسئله مشکله) ..... ص : ۴۶۱ ----- ۴۸۷
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۹۵] ..... ص : ۴۶۳ ----- ۴۸۹
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۹۶] ..... ص : ۴۶۵ ----- ۴۹۱
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۹۷] ..... ص : ۴۶۵ ----- ۴۹۱
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۹۸] ..... ص : ۴۶۶ ----- ۴۹۲
[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۹۹] ..... ص : ۴۶۷ ----- ۴۹۳
[سوره آل عمران (۳): آیه ۲۰۰] .... ص : ۴۶۹ ----- ۴۹۵
درباره مرکز ----- ۴۹۸

اطیب البیان فی تفسیر القرآن، جلد ۳

مشخصات کتاب

سرشناسه : طیب عبدالحسین ۱۳۷۰ - ۱۲۷۵

عنوان و نام پدیدآور : تفسیر الطیب البیان فی تفسیر القرآن بقلم عبدالحسین طیب مشخصات نشر : [تهران : کتابفروشی اسلام - ۱۳.

مشخصات ظاهری : ج ۳

شابک : ۹۶۴-۵۸۴۳-۰۳-۰ ۱۰۰۰۰ریال (دوره

وضعیت فهرست نویسی : فهرستنویسی قبلی یادداشت : این کتاب تحت عنوان "اطیب البیان فی تفسیر القرآن در سالهای مختلف توسط ناشران متفاوت منتشر شده است عنوان دیگر : اطیب البیان فی تفسیر القرآن موضوع : تفاسیر شیعه -- قرن ۱۴

موضوع : قرآن -- علوم قرآنی رده بندی کنگره : BP۹۸ /ط‌الف ۶ ۰۳۱ی۹

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۱۷۹

شماره کتابشناسی ملی : م ۷۸-۱۵۲۴۲

ص: ۱

جلد سوم

[ادامه سوره بقره]..... ص : ۲

اشاره

بسم اللَّه الرحمن الرحيم

الحمد للَّه الّذى انزل الكتاب هدى و رحمه للمؤمنين و الصّلاه و السّلام على نبيّه الّذى قال فى حقّه لتقرئه على النّاس على مكث و على آله الطيّبين الّذين قال فى حقّهم و لا يعلم تأويله الّا اللَّه و الرّاسخون فى العلم، و اللّعنه الدّائمه على اعدائهم الّذين فى قلوبهم زيغ فيتّبعون ما تشابه منه ابتغاء الفتنه و ابتغاء تأويله هذا هو المجلد الثالث من اطيب البيان فى تفسير الجزء الثالث من القرآن

[سوره البقره (۲): آيه ۲۵۳] .... ص : ۲

تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنا بَعْضَهُمْ عَلى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَ رَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجاتٍ وَ آتَيْنا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّناتِ وَ أَيَّدْناهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلَ الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِنْ بَعْدِ ما جاءَتْهُمُ الْبَيِّناتُ وَ لكِنِ اخْتَلَفُوا فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ وَ مِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلُوا وَ لكِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ ما يُرِيدُ (۲۵۳)

«تِلْكَ الرُّسُلُ» اشاره به پيغمبرانيست كه در آيات شريفه قرآن ذكر آنها شده مثل آدم أطيب البيان فى تفسير القرآن، ج ۳، ص: ۳

و نوح و ابراهيم و اسمعيل و اسحق و يعقوب و موسى و عزير و دانيال و داود و سليمان و عيسى و ذكريا و يحيى و حضرت خاتم و غيرهم صلوات اللَّه عليهم اجمعين، و تعبير بتلك تأنيث باعتبار جمع است.

فَضَّلْنا بَعْضَهُمْ عَلى بَعْضٍ انبياء و رسل از حيث نبوّت و رسالت تماما حق و صدق و بايد بتمام آنها ايمان آورد نه بعضى دون بعضى چنانچه در آخر سوره ميفرمايد لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ و اما از حيث فضيلت مراتب مختلفه دارند رسولان افضل از انبياء هستند كه مأمور بتبليغ نباشند، اولو العزم افضل از ساير مرسلين هستند و وجود حضرت خاتم صلّى اللَّه عليه و آله و سلم افضل از جميع است بضرورت دين اسلام و نص قرآن و اخبار متواتره و براهين عقليه در جميع كمالات و خصوصيات، دين او افضل همه اديان، اوصياء او افضل همه اوصياء، كتاب او افضل از همه كتب و امّت او افضل از جميع امم.

و افضليت دو نحوه است يكى از حيث درجات و مراتب و كمالات و اخلاق و عبادات و قرب بمقام ربوبى و نحو اينها و ديگر از حيث بعضى از خصوصيّات كه خصيصه هر نبى بوده و آيه شريفه هر دو نحوه را بيان ميفرمايد.

مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ كه اشاره بحضرت موسى عليه السّلام است كه او را كليم اللَّه گفتند كه خداوند بدون واسطه ايجاد كلام ميفرمود و موسى استماع ميكرد چنانچه مقام اصطفاء بآدم و نجات از غرق بنوح و مقام خلّت بابراهيم و سلطنت بداود و سليمان و ارسال روح بعيسى و هكذا بهريك امتياز مخصوصى عنايت شده و پيغمبر اكرم صلّى اللَّه عليه و آله و سلم در بسيارى از اين

خصوصیّات با آنها شرکت دارد (آنچه خوبان همه دارند تو تنها داری).

وَ رَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجاتٍ که جهت دوم باشد چنانچه اولا ذکر شده بلکه درجات رسالت هم مختلف است یکی رسول بر قومیست یکی بر اقوام یکی بر شهری أطیب البیان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص: ۴

یکی بر شهرهایی یکی بر جمیع ناس یکی بر جن و انس تا مدت محدودی یکی تا قیامت وَ آتَیْنا عِیسَی ابْنَ مَرْیَمَ الْبَیِّناتِ معجزات باهراتی که قابل هیچ شبهه نباشد مثل تکلّم در مهد و اعطاء نبوّت و کتاب در طفولیت و احیاء موتی و خلق طیور و ابراء کور و کرّ و ولادت بدون پدر و امثال آنها.

وَ أَیَّدْناهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ از برای روح اطلاقاتیست: روح نباتی که عبارت از قوّه رشد و نشو و نموّ است و روح حیوانی که عبارت از بخار قلب است که مورث حسّ و حرکت و قوای حیوانیست، و روح انسانی که عبارت از جوهر مجرّد ملکوتیست که موجب درک مطالب عقلیه و علمیه و کمالیه و مطالب کلیّه میشود و ظاهرا همین مراد باشد از آیه شریفه وَ یَسْئَلُونَکَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّی سوره بنی اسرائیل آیه ۸۱، و روح ایمانی که خاصّ بمؤمنین است و در آیه شریفه در وصف آنها میفرماید أُولئِکَ کَتَبَ فِی قُلُوبِهِمُ الْإِیمانَ وَ أَیَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ و اخبار در این باب بسیار است و اطلاق بر ملک هم میشود فَأَرْسَلْنا إِلَیْها رُوحَنا فَتَمَثَّلَ لَها بَشَراً سَوِیًّا

مریم آیه ۱۷، که مراد جبرئیل است چنانچه در این آیه و آیات دیگر هم همین مراد است و تعبیر بروح القدس برای اینست که از عیوب و نواقص بشریّت منزّه و مبرّا است و اطلاق بر مخلوقی که اعظم از جبرئیل و از جمیع ملائکه است چنانچه می فرماید یَوْمَ یَقُومُ الرُّوحُ وَ الْمَلائِکَهُ صَفًّا نبأ آیه ۳۸، و میفرماید تَنَزَّلُ الْمَلائِکَهُ وَ الرُّوحُ قدر آیه ۴، و مراد از تأیید جبرئیل نزول وحی و حفظ عیسی از شرور یهود و تمثّل بر مریم و نفخ در جیب مریم در مجمع البحرین است (فنفخ فی جیبها فحملت بعیسی باللیل فوضعته بالغداه و کان حملها تسع ساعات) و تخصیص عیسی بتأیید روح القدس با اینکه بر همه انبیاء نازل میشد و تأیید مینمود برای همین خصوصیّات است و امتیازاتی که عیسی علیه السّلام داشت.

وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلَ الَّذِینَ مِنْ بَعْدِهِمْ اشاره باینست که خداوند مجبور

نفرموده بندگان را که بعد از ارسال رسل تماما ایمان بیاورند و اختلاف و معانده و مقاتله بین آنها نباشد اگر میخواست یعنی مصلحت در اجبار بود اجبار میفرمود و لکن مصلحت در اختیار است هر که اختیار ایمان کند مؤمن و هر که کفر کافر بعد از اینکه حجّت بر همه تمام است و راه عذر بر احدی نیست.

مِنْ بَعْدِ ما جاءَتْهُمُ الْبَيِّناتُ حجت تمام شد بارسال رسل و انزال کتب و بیان احکام و وعد و وعید از راه تشریع و اعطاء عقل و تمکّن از اطاعت و قوّه و قدرت و نیرو که اگر اختیار این طرف را کرد راه باز و سهل و آسان باشد و اگر اختیار آن طرف نمود آنهم متمکن است بسوء اختیار خود.

وَ لكِنِ اخْتَلَفُوا چون دواعی شهوت و غضب در انسان مختلف است گروهی بنیروی ایمان و قوّه عقل بر شهوات و اوهام و بر قوای غضبیه سبعیه غالب و چیره میشوند و راه حق را می پیمایند، و گروهی بواسطه فقدان ایمان یا ضعف آن و غلبه شهوت و غضب و قوای شیطانی در راه باطل سیر میکنند و این دو گروه دائما با یکدیگر زد و خورد و اختلاف دارند.

فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ گروه اول. وَ مِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ گروه دوم.

وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلُوا بعضی توهّم کردند که این جمله تکرار است و برای تأکید ذکر فرموده لکن اشتباه است بلکه این جمله اشاره بامر دیگریست و آن اینست که اگر خداوند مشیّتش تعلّق گرفته بود که جلوگیری از مقاتله بین آنها بکند به اینکه کفّار را هلاک کند یا ضعیف نماید و مؤمنین را بر آنها چیره کند و تقویت نماید میتوانست چنانچه در بسیاری از موارد نموده مثل همان قضیه طالوت و جالوت و قضایای مسلمین با کفار در بدر و حنین و احد و بسیار موارد دیگر لکن در بسیاری از موارد هم حکمت و مصلحت عکس اقتضاء میکند مثل قضیه کربلا

و امثال آن.

وَ لكِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ ما يُرِيدُ هر جا هر چه اراده بفرمايد و حكمت اقتضاء كند و صلاح بداند ميكند كسى در مقابل اراده او نميتواند عرض اندام كند.

[سوره البقره (۲): آيه ۲۵۴] .... ص: ۶

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْناكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لا بَيْعٌ فِيهِ وَ لا خُلَّةٌ وَ لا شَفاعَةٌ وَ الْكافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ (۲۵۴)

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْناكُمْ گذشت در اوائل سوره بقره وَ مِمَّا رَزَقْناهُمْ يُنْفِقُونَ اقسام رزق و معناى آن و اقسام انفاقات لازمه و مندوبه از صفحه ۲۱۰ تا صفحه ۲۴۰ سى (۳۰) صفحه بآنجا مراجعه كنيد محتاج بتكرار نيست و همچنين در معناى ايمان در تفسير يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ از صفحه ۱۳۳ تا صفحه ۱۴۹ شانزده صفحه مراجعه شود.

مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ مراد روز رستخيز است يعنى تا در دنيا هستيد و ميتوانيد تحصيل سعادت كنيد و تمام وسائل سعادت براى شما مهيا است انفاق كنيد كه در روز جزا دست شما كوتاه است از جميع وسائل.

لا بَيْعٌ فِيهِ كه تجارت و ابواب معاملات مسدود است كه بخواهيد گناه فروشى كنيد و ثواب خريدارى نمائيد وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرى سوره انعام آيه ۱۶۴ و چهار موضع ديگر.

وَ لا خُلَّةٌ دوستى و محبتى هم در آخره نيست و اين جمله و لو بر نفى كلى دلالت دارد لكن بايد او را تخصيص داد بآيات شريفه ديگر مثل الْأَخِلَّاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ

لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ

زخرف آیه ۶۷ که اهل تقوی و ایمان دوستی آنها برقرار است وَ لا شَفاعَةٌ این جمله هم مطلق است و لکن آیات مقیده و اخبار متواتره بر ثبوت شفاعت در قیامت نسبت باهل ایمان بسیار داریم و ما در جلد سوم کلم الطیب آخر کتاب صفحه ۲۳۷ تا ۲۴۲ آیات و اخبار و دفع اشکالات و معنای شفاعت را متعرض شده ایم مراجعه فرمائید.

وَ الْکافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ هم ظلم بنفس کردند که خود را مستوجب عذاب بواسطه کفر نمودند و هم ظلم بدیگران که آنها را اغواء نمودند و مانع از ایمان آنها شدند و هم ظلم بمسلمین که در مقام ستیزگی و اذیت و آزار آنها و محاربه و مقاتله با آنها بودند.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۵۵] .... ص: ۷

اللَّهُ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ الْحَیُّ الْقَیُّومُ لا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَ لا نَوْمٌ لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِی یَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ یَعْلَمُ ما بَیْنَ أَیْدِیهِمْ وَ ما خَلْفَهُمْ وَ لا یُحِیطُونَ بِشَیْ ءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِما شاءَ وَسِعَ کُرْسِیُّهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ لا یَؤُدُهُ حِفْظُهُما وَ هُوَ الْعَلِیُّ الْعَظِیمُ (۲۵۵)

این آیه شریفه مسماه بآیه الکرسی است و کلام در آن در چند مقام واقع میشود: مقام اول در فضیلت آن، مقام دوم در تعیین آیه الکرسی که آیا همین آیه است یا منضمّ بدو آیه دیگر تا هُمْ فِیها خالِدُونَ مقام سوم در تفسیر آن

اما مقام الاول اخبار در فضیلت این آیه و مثوبات قرائت آن در تعقیب صلوات و در موقع خواب و مواقع دیگر بسیار است و ما بمختصر از آنها اشاره میکنیم:

در لآلی و برهان از حضرت رسالت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت کرده فرمود

لکلّ شی ء ذروه و ذروه القرآن آیه الکرسی

ذروه بمعنای اعلاء شیئی است و بکسر و ضمّ هر دو قرائت شده و بهمین معنا است «سنام»، و در حدیث است

(ذروه الاسلام و سنامه الجهاد)

مجمع البحرین. و از این حدیث استفاده میشود که آیه الکرسی اعظم آیات قرآن است.

و در حدیث دیگر میفرماید

(آیه الکرسی و آخر سوره البقره کنز من کنوز الجنه)

مراد (آمن الرسول) است.

و در حدیث دیگر بامیر المؤمنین علیه السّلام فرمود

(یا علی سید الکلام القرآن و سید القرآن البقره و سید البقره آیه الکرسی یا علی انّ فیها خمسون کلمه فی کل کلمه خمسون برکه).

و در حدیث دیگر فرمود

(و ما انزل اللّه آیه اعظم منها و هی اعظم آیه فی کلام اللّه).

و در حدیث دیگر فرمود

(انّ اعظم آیه فی القرآن آیه الکرسی).

و اما مثوبات آن در لآلی اخبار بسیاری نقل کرده در مثوبات قرائت این آیه در تعقیب صلوات و در موقع خروج از بیت و در موقع رکوب المرکب و در موقع خواب و در زیارت قبور مؤمنین و در هر صباح و مساء و در سفر و برای حفظ مال از سرقت و رواج متاع در کسب و حفظ از حیوانات موذیه و رفع امراض و دفع فقر و فاقه از امور دنیوی و مثوبات اخروی، حتی دارد

(من قرء آیه الکرسی فی دبر کل صلوه لم یمنعه من دخول الجنه الّا الموت)

اشاره به اینکه بمجرد موت داخل بهشت شود بدون اینکه عذاب قبر و برزخ و أهوال روز قیامت را ببیند و چون مقام مجال

ذکر آنها نیست مراجعه فرمائید بلآلی باب هفتم صفحه ۳۵۳ تا ۳۵۵ که مضمون بعض آنها اینست که اگر صد مرتبه قرائت کند مثل کسیست که تمام عمر عبادت کرده باشد و بعد از وضوء ثواب چهل سال عبادت دارد و چهل درجه بر او بالا میبرند و چهل حوریه باو تزویج میکنند و کسی که بسیار قرائت کند قبل از موت جای او را در بهشت باو نشان میدهند و قرائت آن یک مرتبه موجب دفع هزار مکروه در دنیا و هزار در آخرت که ایسر مکروهات دنیا فقر است و ایسر مکروهات آخرت عذاب قبر است و موجب وسعت رزق و کثرت مال و حفظ از خطرات نفسانی و وساوس شیطانی و رفع احتیاج او از خلایق و موجب ارزاق او میشود من حیث لا یحتسب الی غیر ذلک از فوائد دنیوی و مثوبات اخروی. و امّا مقام ثانی: حق موافق مشهور اینست که آیه الکرسی تا وَ هُوَ الْعَلِیُّ الْعَظِیمُ است نه تا هُمْ فِیها خالِدُونَ.

و دلیل بر این مدّعی اوّلا تعبیر بآیه الکرسی که یک آیه است و اگر تا هُمْ فِیها خالِدُونَ بود باید تعبیر بآیات کنند چون سه آیه است نه بآیه واحده.

و ثانیا آیه مشتمله بر لفظ کرسی همین آیه است و باین مناسبت آیه الکرسی گفتند.

«ثالثا در بسیاری از اخبار در بیان فضائل آیه الکرسی تصریح دارد تا الْعَلِیُّ الْعَظِیمُ مثل حدیث مروی در لآلی الاخبار از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فرمود

(من قرء اربع آیات من اول البقره و آیه الکرسی و آیتین بعدها و ثلاثه آیات من آخرها لم یر فی نفسه و ماله شیئا یکرهه و لا یقربه الشیطان و لا ینسی القرآن)

چون آیتین بعد از آیه الکرسی صریح در این است که آنها جزء آیه الکرسی نیست. و مثل حدیث عبد اللَّه بن مسعود از حضرت رسول صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم که فرمود

(من قرء عشر آیات من سوره البقره فی لیله فی بیت لم یدخل ذلک البیت شیطان حتّی یصبح اربع آیات من اوّلها و آیه الکرسی و آیتین بعدها و خوانیمها).

و مثل حدیث مروی از آن حضرت

که بامیر المؤمنین علیه السّلام فرمود

(انّ فیها لخمسین کلمه فی کل کلمه خمسون برکه)

و مثل حدیث مروی در بحار از امیر المؤمنین علیه السّلام تصریح به اینکه تا الْعَلِیُّ الْعَظِیمُ است و غیر اینها از اخبار.

و رابعا جمیع مفسرین از عامه و خاصه در بیان فضائل و خواص آیه الکرسی در ذیل همین آیه ذکر کرده اند و سپس آن دو آیه را متعرض شده اند.

و خامسا تصریح بسیاری از علماء باین موضوع بنحو ارسال مسلّم چنانچه در مجمع البحرین میفرماید

(آیه الکرسی معروفه و هی الی قوله وَ هُوَ الْعَلِیُّ الْعَظِیمُ)

و اما کسانی که تا هُمْ فِیها خالِدُونَ گفتند بسه وجه تمسّک کردند: یکی متعارف بودن بین مسلمین. دوم در بسیاری از اخبار فرموده آیه الکرسی را بخواند تا هُمْ فِیها خالِدُونَ. سوم این همه فضایلی که برای آیه الکرسی گفته اند بواسطه اشتمال او است بر این جمله اللَّهُ وَلِیُّ الَّذِینَ آمَنُوا و الّا آیه اوّلی چیزی که باعث این عظمت بشود در او نیست لکن این وجوه تماما مخدوش است.

اما متعارف بودن اولا دلیل نیست و ثانیا بواسطه اخباریست که وارد شده در بسیاری از موارد که آیه الکرسی را با دو آیه بعد از آن بخوانند چنانچه بعض آنها را نقل کردیم.

و اما اخبار دلیل ما است نه دلیل شما زیرا تصریح به اینکه تا هُمْ فِیها خالِدُونَ بخواند کاشف از این است که آیه الکرسی همان آیه اوّلی است و الّا احتیاج باین تصریح نداشت و این اخبار مثل همان اخباریست که میفرماید با دو آیه بعد از آن و اما ذکر فضائل: اولا وجه استحسانیت دلیل نیست مثل مناطات ظنیّه و قیاسات که بکلی در مذهب شیعه ممنوع العمل است.

و ثانیا در مقام سوم که انشاء اللَّه تفسیر آیه میشود معلوم میشود که چه اندازه عظمت دارد و لیاقت این فضائل را دارد.

و اما مقام سوم در تفسیر اللَّهُ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ الْحَیُّ الْقَیُّومُ گذشت در اول سوره حمد که اللَّه اسم است از برای ذات مقدّس حق که مستجمع جمیع کمالات و منزّه و مبرّای از جمیع عیوب و نواقص است و این اسم شریف بتنهایی دلالت میکند بر جمیع اسماء صفات و کلمه شریفه لا إِلهَ إِلَّا هُوَ کلمه توحید و کلمه اخلاص و کلمه طیّبه و اعلاء از جمیع اذکار شریفه و از برای او (سه دلالت است مطابقی، التزامی، اقتضایی و دال بر جمیع عقائد حقّه و اصول اسلامی است و تفصیل آن را در مجلّد اول صفحه ۱۷۳ تا ۱۷۵ متذکر شدیم بلکه در اینجا تقدیم کلمه اللَّه دلالت بر انحصار این شئون مذکوره در آیه شریفه بذات مقدّس حق میکند که غیر او لایق و دارای شیئی از این شئون نیست بلکه کلمه هو که از اسماء ذات است دلالت بر مقام غیب الغیوبی حضرت حق میکند.

و امّا کلمه الحیّ دلالت دارد بر انحصار حیات حقیقیه بذات اقدسش که بالذات حی است و اشاره بمقام واجب الوجودی حضرتش دارد که غیر از او سرتاسر موجودات ممکن الوجودند (و الممکن فی حد ذاته ان یکون لیس و له من علته ان یکون ایس)

سیه رویی ز ممکن در دو عالم نشد هرگز جدا و اللَّه اعلم

(الا انّ کل شی ء ما خلا اللَّه باطل) پس حیات ممکنات حیات ظلّی است یعنی حیات نما است و تابع ذی ظلّ است و حقیقه چیزی نیست.

از حکیم الهی پرسیدند در معنی این کلمه (کان اللَّه و لم یکن معه شی ء) جواب داد (الآن کما کان) کُلُّ شَیْ ءٍ هالِکٌ إِلَّا وَجْهَهُ قصص آیه ۸۸.

و امّا کلمه القیّوم ذات مقدّسش قائم بالذات است که اشاره بمقام بقاء و ثبات که فناء و نیستی در او راه ندارد که معنی کلمه حق است و گذشت در شرح اسماء اللَّه که تمامی اسامی، اسامی صفات است جز سه اسم (اللَّه هو حق) و این

جمله مشتمل بر سه اسم است و قیام سایر موجودات باو است.

ای همه هستی زتو پیدا شده خاک ضعیف از تو توانا شده

زیر نشین علمت کائنات ما بتو قائم چه تو قائم بذات

هستی تو هستی پیوند نه تو بکس و کس بتو مانند نه

(اگر نازی کند از هم فرو ریزند قالبها) اینجا مقتضی بسط بسیطی است که در حکمت بیان شده لکن از وضع تفسیر خارج است موکول بمحل خود.

لا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَ لا نَوْمٌ سنه از ماده وسن واوش اعلال شده و بفارسی تعبیر بپینکی میکنند و بعضی گفتند نوم خفیف است و بعضی از برای نوم سه مرتبه قائل شدند: مرتبه اوّل ثقل و سنگینی در سرّ او را سنه گویند، مرتبه دوم در عین و چشم او را نعاس گویند، مرتبه سوم در قلب او را نوم گویند. و علامت نوم اینست که اگر غالب بر حاستین شد سمع و بصر نوم است اما بر بصر تنها نوم نیست بعضی اعتراض کردند که مقتضای قاعده باید بگوید «لا تأخذه نوم و لا سنه» زیرا از اعلا بادنی سیر میشود چون اگر سنه عارض نشود نوم بطریق اولی عارض نمیشود و لا عکس، و جواب دادند که چون سنه تقدم زمانی و تقدم رتبی دارد او را قبلا ذکر فرموده.

و تحقیق مطلب آنکه ذات اقدس ربوبی محل حوادث واقع نمیشود و تغییر در ساحت قدس او روا نیست زیرا تغییر از لوازم ممکن و لوازم حادث است کل متغیر حادث زیرا مفهوم تغییر اینست که قبل از حدوث تغیّر نبوده این حالت پس از آن بود شده و همین معنای حادث است و چون تغییر موجب احتیاج است و احتیاج از لوازم امکان است با ساحت قدس واجب الوجود سازش ندارد و صفات جلالیه حضرت حق که مرکب نیست جوهر عرض جسم و سایر صفات سلبیه در ذات

او روا نیست بلکه عنوان صفت و موصوف هم غلط است

(و کمال توحیده نفی الصفات عنه لشهاده کل صفه انها غیر الموصوف و شهاده کل موصوف انّه غیر الصفه فمن وصفه فقد قرنه و من قرنه فقد جزأه الی آخر الخطبه)

از امیر المؤمنین علیه السّلام است.

و بالجمله کلمه حیّ دال بر جمیع صفات ذاتیه و کلمه قیّوم دال بر صفات فعلیه و این جمله دال بر صفات سلبیه که عبارت از صفات کمالیه و جمالیه و جلالیه است و ذکر این دو بخصوص (سنه و نوم) بمناسبت اینست که اینها از اسباب غفلت و فطور و سستی در عمل است و منافی با قیّومیت است و تعبیر باخذ یعنی اینها عارض نمیشوند و خداوند مقهور این عوارض نیست چون مورث عجز هستند و سلب قدرت میکنند و قادر متعال منزّه و مبرّا است از عجز و ناتوانی.

و بالجمله وجه تقدیم سنه بر نوم اینست که متعارف است بگویی خداوند هیچ تغییری در ساحت قدسش روا نیست نه کوچک نه بزرگ و فطوری در او نیست نه ضعیف نه قوی و غفلت عارض وی نمیشود نه جزئی نه کلی.

لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الْأَرْضِ این جمله دلالت دارد بر توحید افعالی بواسطه تقدیم کلمه له که احدی مالک شیئی نیست و تمام آنچه در آسمانها و زمین است ملک طلق الهیست چون تمام مخلوق و مصنوع او هستند و خالق و صانع و موجد و محدث و بارع آنها ذات مقدس او است و بس و این ملکیتهای ظاهری تمام جعلیّت بجعل حق و اموریست اعتباریه که قائم بید معتبر است و معتبر خداوند است ولی ملکیت حقّه حقیقیّه مختص باو است.

و گذشت که مراد از سماوات عوالم بالا- است که تمام این کرات جویّه و منظومه های شمسیّه یکی از آنها است و فوق آنها عوالمی است که جز ذات اقدسش و کسانی که بآنها افاضه علم فرموده خبری از آنها ندارند و موجودات در این عوالم چیست از عالم مجردات و مادیات و اصناف ملائکه و جن و انس و حیوانات و نباتات

و جمادات از جواهر و اعراض و بالجمله جمیع ممکنات تماما مملوک او هستند.

مَنْ ذَا الَّذِی یَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ من استفهام انکاریست در مقام نفی یعنی احدی نیست که بتواند نزد خدا شفاعت کند مگر باذن او و این جمله ردّ جمیع طبقات کفّار است که مشرکین بتهای خود را شفیع میدانند. یهود موسی را، نصاری عیسی را، عبده شمس و کواکب و آتش و ملائکه و جنّ و سایر معبودات باطله خود را امید شفاعت دارند، بلکه شفاعت مختص بکسانیست که دین آنها مرضی الهی باشد لا- یَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضی و آن اهل ایمان هستند الْیَوْمَ أَکْمَلْتُ لَکُمْ دِینَکُمْ وَ أَتْمَمْتُ عَلَیْکُمْ نِعْمَتِی وَ رَضِیتُ لَکُمُ الْإِسْلامَ دِیناً سوره مائده آیه ۳.

و بالجمله شفاعت هر که هر که نیست اوّلا شفیع باید اجازه داشته باشد یکی را اجازه میدهند یک نفر را شفاعت کند تا ملیون ملیون.

و ثانیا اشخاصی که شفاعت میشوند باید قابلیت شفاعت داشته باشند که اهل ایمان باشند.

و ثالثا باید یک تماس و ارتباطی با شفیع داشته باشند.

و رابعا باید عملی از آنها صادر شده باشد که مثوبت آن اینست که مورد شفاعت شوند.

یَعْلَمُ ما بَیْنَ أَیْدِیهِمْ وَ ما خَلْفَهُمْ علم خداوند غیر متناهیست و حدی برای طرفین آن نیست از کثرت، ازلیست اول ندارد، ابدی است آخر ندارد.

ما بَیْنَ أَیْدِیهِمْ اشاره بماقبل است الی غیر النهایه وَ ما خَلْفَهُمْ اشاره بما بعد است الی غیر النهایه، و این جمله تهدید است که باعمال گذشته و آینده شما آگاهست.

و علم اشرف صفات و عین ذات است و گذشت که بسیاری از صفات از مصادیق

علم است: سمیع، بصیر، مدرک، مرید، حکیم و خبیر.

وَ لا یُحِیطُونَ بِشَیْ ءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِما شاءَ کلمه بِشَیْ ءٍ مِنْ عِلْمِهِ نکره در سیاق نفی است افاده عموم میکند دلالت میکند بر اینکه ممکن از اشرف ممکنات تا اخسّ آنها همین نحوی که در وجود محتاج بموجد هستند در جمیع کمالات که اشرف آنها علم است هم محتاج بمفیض علی الاطلاق هستند که بآنها افاضه فرماید هر کسی را بمقدار قابلیت و ظرفیّت و لیاقت و استعداد.

و افاضه علم تاره بدون اسباب ظاهریه است مثل علوم ملائکه و انبیاء و ائمه علیهم السلام، یا بواسطه ملک و وحی یا بدون واسطه و از این قبیل است الهامات الهیه که بقلوب علماء صلحاء مؤمنین میشود که

(العلم یقذفه اللّه فی قلب من یشاء)

و تاره باسباب ظاهریه مثل علومی که از انبیاء و ائمه ببیانات شافیه و آیات قرآنیه و اخبار بامّت و ملّت و رعیت رسیده چه راجع بعلوم دینیه یا دنیویه که محتاج بزحمت تحصیل و سؤال از علماء و دانشمندان است و مثل علوم هندسیه که آنها هم محتاج بتحصیل است از اساتید، و یک قسم علوم طبیعیه است که خداوند در طبیعت انسان و حیوانات بلکه در نباتات و جمادات بلکه در جمیع ذرّات عالم قرار داده هر یک را بمقدار محدودی و بالجمله تماما مستند بافاضه او است و در کلمه إِلَّا بِما شاءَ مندرج است. و علم که اشرف صفات است این است پس سایر صفات و کمالات هم بطریق اولی ممکن از خود ندارد محتاج بعنایت او است.

بلی صفات نقص و عیب از احتیاج و فقر و صفات رذیله و اعمال سیّئه از خود عبد است چون سر تا پا نقص است ما أَصابَکَ مِنْ حَسَنَهٍ فَمِنَ اللَّهِ وَ ما أَصابَکَ مِنْ سَیِّئَهٍ فَمِنْ نَفْسِکَ نساء آیه ۸۱.

وَسِعَ کُرْسِیُّهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ کرسی در لغت چیزی است که سلاطین و اعاظم بر آن جلوس میکنند و استعاره از هر امر خطیریست که شخص آن را حائز باشد

فلان بر کرسی سلطنت یا کرسی ریاست یا کرسی علم مستقر گردید.

و مراد از کرسی در این مقام چیست هر کسی چیزی گفته، عقیده حکماء طبیعی تا چندی قبل این بود که کرسی عبارت از فلک هشتم است که تعبیر بفلک ثوابت میکنند که محیط بر سماوات سبع که افلاک سیارات میباشد و عناصر اربعه و عرش فلک نهم است که محیط بر کرسی است.

و چون این عقیده فاسد و عاطل است بواسطه استکشافات جدید بلکه گفتیم قبلا که تمام کرات جوّیه از ثوابت و سیارات و جمیع این منظومات شمسیه در فضای خود عبارت است از سماء دنیا که میفرماید إِنَّا زَيَّنَّا السَّماءَ الدُّنْيا بِزِينَةٍ الْكَواكِبِ و الصّافات آیه ۶، و فوق اینها عوالمیست که جز خدا و راسخین در علم نمیدانند که تعبیر بشش آسمان یعنی عالم بالا و فوق آنها عالمیست محیط بکرسی و آنچه بر آنها محیط است تعبیر بعرش.

چنانچه در اخبار بسیاری که در برهان و غیر آن مذکور است که

(کلّ شیئی فی الکرسی و العرش اعظم من کرسی)

و در پاره ای از اخبار و کلمات از کرسی تعبیر کرده اند بعلم الهی که محیط است بجمیع آسمانها و زمین و آنچه در آنها است و همین معنا را در عرش هم کرده اند.

چنانچه در حدیث مفضّل که ابن بابویه مسندا روایت کرده از حضرت صادق علیه السّلام که سؤال کرد از آن حضرت از عرش و کرسی حضرت فرمود

(العرش فی وجه هو جمله الخلق و الکرسی وعاؤه و فی وجه آخر العرش هو العلم الّذی اطّلع اللّه علیه انبیائه و رسله و حججه و الکرسی هو العلم الذی لم یطّلع علیه احدا من انبیائه و رسله و حججه علیه السّلام)

و البته این تفسیر از بواطن قرآن است منافی با ظاهر نیست چنانچه از خود حدیث میتوان استفاده کرد از کلمه (فی وجه و فی وجه آخر).

وَ لا يَؤُدُهُ حِفْظُهُما یعنی مشقّت و سنگینی بر خداوند ندارد نگاهداری

آسمانها و زمین چون قدرت حق نسبت بتمام ممکنات علی السواء است، خلقت عرش و آنچه در او است با خلقت پشه یکسان است، تمام بمجرد اراده و مشیّت موجود میشوند إِنَّما قَوْلُنا لِشَیْ ءٍ إِذا أَرَدْناهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ کُنْ فَیَکُونُ نحل آیه ۴۲، بلکه احتیاج بکلمه کن هم ندارد بمجرد اراده و ایجاد که امر ربطی است بین (موجد) یکسر و (موجد) بفتح و در لسان حکماء تعبیر بوجود منبسط میکنند موجود میشود نه احتیاج باسباب و آلات دارد نه مدّت میخواهد و نه فکر و تأمّل و همین نحوی که ایجاد باراده است نگاهداری و حفظ هم باراده است و افناء هم چنین است وَ ما أَمْرُ السَّاعَهِ إِلَّا کَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ نحل آیه ۷۹.

وَ هُوَ الْعَلِیُّ الْعَظِیمُ در مجلّد اول صفحه ۱۷۱ در ذکر رکوع و سجود معنای علی و عظیم گذشت که در توحید صدوق (ره) از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده فرمود در معنی عظیم

رفیع لا یقدر العباد علی صفته و لا یبلغون کنه عظمته لا تدرکه الأبصار و هو یدرک الأبصار و هو اللطیف الخبیر.

و در مجمع (العلی عن الاشباه و الاضداد و الامثال و الانداد و عن امارات النقص و دلالات الحدوث)، و بالجمله علیّ و عظیم و کبیر و رفیع متقارب المعنی است و از صفات ذاتیه ثبوتیه است و عین ذات است مثل علم و قدرت و سایر صفات ذاتیه چه صفات محضه باشد و چه صفات ذات اضافه.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۵۶] .... ص: ۱۸

لا إِكْراهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَهِ الْوُثْقى لا انْفِصامَ لَها وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۲۵۶)

اکراه بمعنی اجبار است که کسی را وادار کنند بر فعلی که بدون اختیار از او صادر گردد. و در حدیث رفع یکی از نه چیزی که از این امّت برداشته شده (ما استکرهوا علیه) است که اگر کسی عملی از روی کره و جبر از او صادر شد مسئولیتی ندارد و آثار هم بر او مترتّب نمیشود، مثلا- جبرا و کرها بفروشد یا بخرد یا ازدواج کند یا عمل زشتی از او صادر شود آن معامله و ازدواج صحیح نیست مگر بعد از زوال اکراه باختیار امضاء و اجازه کند و گناهی هم بر او نیست.

و این آیه دلیل روشنی است بر ردّ جبریّه که گفته اند انسان در قبول اسلام یا کفر یا عبادات و معاصی و سایر افعال مجبور است خداوند کسی را اکراه و اجبار نفرموده در دین هر که قبول نمود باختیار خود قبول نموده و هر که ردّ نمود بسوء اختیار خود رد کرده لذا میفرماید لا إِكْراهَ فِي الدِّينِ.

(لا- نفی جنس است، و بنا بقول نحویّین خبرش محذوف است که (موجود) باشد یعنی (لا- اکراه موجود فی الدین) لکن گذشت در کلمه توحید که در این نمره موارد (لا) برای نفی حقیقت است مثل (لا اله الا اللّه)،

لا فتی الّا علیّ لا سیف الّا ذو الفقار

، لا سخاء الّا فی العرب) و امثال اینها و اسم و خبر نمیخواهد مثل کان و لیس تامّه (کان زید و لیس عمر) پس معنی اینست که حقیقت اکراه در دین نیست چون دین عبارت از امر قلبی و اعتقاد باطنی و یقین قلبیست و آن قابل اکراه نیست حتّی بر ظاهر اسلام و اقرار بزبان و عمل بارکان را هم خداوند کسی را مجبور نفرموده و موضوع جهاد و امر بمعروف و نهی از منکر و اجراء حدود برای دفع فساد

و جلوگیری از برای سرایت بمسلمین است.

و از برای اکراه معانی دیگری است مثل اینکه بگویی فلان کار مکروه است یعنی تنفّر طبع مقابل ملایمت با طبع و مکروه در باب احکام خمسه چیزیست که مفسده غیر ملزمه دارد مقابل واجب و حرام و مستحبّ و مباح زیرا اگر مصلحت ملزمه دارد واجب است و مصلحت غیر ملزمه مندوب و مفسده ملزمه حرام و غیر ملزمه مکروه و اگر مصلحت و مفسده ندارد یا تساوی است مباح.

قَدْ تَبَیَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَیِّ رشد عقل کامل است که پی بردن بمصالح و مفاسد افعال رشد عقلی دارد در مقابل سفاهت که درک مصالح و مفاسد نمیکند فلان سفیه است و در مقابل غیّ که مصلحت را مفسده میپندارد و مفسده را مصلحت، حقّ را باطل و باطل را حق، هدایت را ضلالت و بالعکس، ایمان را کفر و بالعکس و هکذا و خداوند عالم بواسطه افاضه عقل که درک حسن و قبح و خیر و شرّ و نفع و ضرر و صلاح و فساد و مصلحت و مفسده را میکند و بواسطه ارسال رسل و انزال کتب و جعل احکام که بندگان را دلالت بجمیع منافع شخصیه و نوعیه دنیویه و اخرویه فرموده و آنها را متنبّه بجمیع مضارّ شخصیه و نوعیه دنیویه و اخرویه نموده ببیانات واضحه و ادلّه محکمه متقنه و مواعظ کافیه شافیه و معجزات باهره رشد را از غیّ جدا کرده و راه عذری برای کسی باقی نگذاشته و حجّت را بر همه تمام فرموده، هر که راه حقّ را بپیماید از روی منطق و بیان باشد و هر که در باطل سیر کند از روی عناد و جهل و سایر صفات خبیثه باشد إِنَّا هَدَیْناهُ السَّبِیلَ إِمَّا شاکِراً وَ إِمَّا کَفُوراً سوره دهر آیه ۳.

فَمَنْ یَکْفُرْ بِالطَّاغُوتِ طاغوت از طغیان و سرکشی و زیاده روی مصدر است در قرآن بر مفرد و جمع هر دو اطلاق شده یُرِیدُونَ أَنْ یَتَحاکَمُوا إِلَی الطَّاغُوتِ وَ قَدْ أُمِرُوا أَنْ یَکْفُرُوا بِهِ نساء آیه ۶۳، که ضمیر به مفرد است مرجعش طاغوت

و در آیه بعد میآید در کلمه یُخْرِجُونَهُمْ ضمیر جمع بطاغوت برمیگردد و در مقام اسم مصدر است اطلاق بر هر رئیس کفر و ضلالت میشود، شیطان رؤساء کفر، قضات جور ارباب ضلالت.

و اصل آن (طغیوت) بوده لام الفعل قلب بعین الفعل و بالعکس شده (طیغوت) بر خلاف قیاس چنانچه در السنه بسیاری در عرف تزویج را تجویز میگویند.

و در مجمع البیان از حضرت صادق علیه السّلام طاغوت را بشیطان تفسیر فرموده از باب بیان مصداق است، و لذا در کافی از حضرت صادق علیه السّلام بروایت ابو بصیر است فرمود

(کل رایه ترفع قبل قیام القائم فصاحبها طاغوت).

پس بعد از اینکه در دین اکراهی نیست و حق و باطل از هم ممتاز هستند و مبین و واضح و روشن پس هر کس بطاغوت کافر گردد و جمیع دعات باطله را کنار گذارد و دعوت آنها را اجابت نکند و ایمان بخدا داشته باشد و راه حق را بپیماید و در صراط مستقیم ثابت قدم باشد و مصداق وَ یُؤْمِنْ بِاللَّهِ باشد فَقَدِ اسْتَمْسَکَ بِالْعُرْوَهِ الْوُثْقی

تمسّک: اعتصام و گرفتن و چنگ زدن است. و عروه: ریسمان و حبل و تناب است. و وثقی: محکم و مستحکم است. این کس چنگ زده است بتناب محکم الهی بحق و اهل حق.

و در بعض اخبار امیر المؤمنین علیه السّلام را عروه الوثقی گفتند، و در بعضی ائمه طاهرین علیه السّلام را که فرمودند

(نحن العروه الوثقی)

از باب بیان اظهر مصادیق است و الّا تمام دعات حق بلکه تمام دستورات الهیه و طرق حقّه عروه الوثقی است.

لَا انْفِصامَ لَها حق ثابت میماند و باطل از بین میرود وَ قُلْ جاءَ الْحَقُّ وَ زَهَقَ الْباطِلُ إِنَّ الْباطِلَ کانَ زَهُوقاً بنی اسرائیل آیه ۸۳ لِیُحِقَّ الْحَقَّ وَ یُبْطِلَ الْباطِلَ وَ لَوْ کَرِهَ الْمُجْرِمُونَ پس ریسمان محکم الهی پاره شدن و انفصام ندارد دین

حق برجا است و برپا است.

چراغی را که ایزد بر فروزد هر آن کس پف کند ریشش بسوزد

يُرِيدُونَ لِيُطْفِؤُا نُورَ اللَّهِ بِأَفْواهِهِمْ وَ اللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَ لَوْ كَرِهَ الْكافِرُونَ صفّ آیه ۸.

وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ بیانش گذشت مکررا معنای سمیع و علیم.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۵۷] .... ص : ۲۱

اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَى النُّورِ وَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِياؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُماتِ أُولئِكَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِيها خالِدُونَ (۲۵۷)

اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا ولیّ از ماده واو و لام و یا در اصل لغت بمعنی قرب است و نظر به اینکه از برای قرب اقسامیست لذا از برای ولیّ اطلاقاتیست مثلا اطلاق بر سیّد و عبد هر دو میشود چون سیّد مالک و آمر عبد است از دیگران بعبد نزدیکتر است و عبد چون در تحت اطاعت سید و امتثال اوامر او است بسید از دیگران نزدیکتر است و همچنین اطلاق بر خداوند و بر عباد هر دو میشود بمناسبت اینکه خداوند ببندگان نزدیک است که تدبیر امور آنها و نصرت و حفظ و نحو اینها میکند، و بنده بخدا نزدیک است بواسطه اینکه اطاعت و امتثال اوامر و نواهی او را میکند، می گویی اولیاء اللَّه بامام و مأموم هر دو اطلاق میشود بواسطه قرب هر یک بدیگری، از جهتی ائمه اولیاء هستند نسبت بشیعه بواسطه وجوب اطاعت آنها و مودّت آنها و شیعه بواسطه اطاعت و محبت و نحو اینها.

و اگر متعدّی بعن باشد بمعنی اعراض و دوری است مثل اینکه می گویی تولی عنه یعنی دور شد از او، و ولیّ در این آیه شریفه بمعنی ولایت و صاحب اختیاری و نصرت و یاری و حفظ و عنایت و هدایت و ارشاد و دلالت و توفیق و امثال اینها است.

و ولیّ باین معنی یعنی اولی بتصرف و صاحب اختیاری مراتبی دارد: ولایت ذاتیه مختص بخداوند. و ولایت جعلیه که خداوند کسی را بر دیگری ولایت دهد آنهم مطلقه و مقیّده، عامه و خاصه، کلیه و جزئیه. و ولایت مطلقه عامه کلیه مختص پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و ائمه طاهرین است، در آیه شریفه إِنَّما وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا که در شأن أمیر المؤمنین علیه السّلام در موقع خاتم بخشی آن نازل شد بهمین معنی است، و پس از آنها ولایت حاکم و پدر و جدّ و قیم منصوب از قبل آنها و پس از آن ولایت وارث در ارث و خون و تجهیزات میت و امثال اینها و ولایت زوج نسبت بزوجه و سید نسبت بعبد و غیر اینها تا ولایت مالک بر ملک خود و بر نفس خود باندازه ای که خداوند جعل فرموده.

و تخصیص این ولایت را باهل ایمان برای اینست که غیر آنها را بخودشان واگذار کرده و از مقام قرب الهی دور و مطرود شده اند که معنی لعن و تبعید از رحمت و عنایت او است.

يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَى النُّورِ ظلمت بمعنی تاریکی مقابل نور که بمعنی روشنی است و تقابل بین نور و ظلمت تقابل سلب و ایجاب است اگر مراد از ظلمت عدم نور باشد، یا تقابل عدم و ملکه است اگر مراد عدم نور از جایی که قابل و شأنیت نور داشته باشد، یا تقابل تضاد است اگر ظلمت امر وجودی باشد چنانچه در حدیث است

(سبحان اللَّه جاعل الظلمات و النور)

مجمع البحرین.

و ظلمت باعتباراتی اقسامی دارد: ظلمت کفر، ظلمت جهل. ظلمت اخلاق رذیله

ظلمت معاصی. در مقابل نور ایمان و نور علم و نور صفات حمیده و نور عبادت و اقسام دیگر و خداوند مؤمنین را از جمیع این نوع ظلمات بیرون برده و در نور ایمان و علم و صفات حمیده و اعمال صالحه داخل فرموده و آنها را هدایت و ارشاد و توفیق و سعادت مرحمت کرده و قلوب آنها را نورانی نموده و از ظلمت قبر و قیامت نجات بخشیده.

وَ الَّذِینَ کَفَرُوا چه کفر اصلی مثل مشرکین و یهود و نصاری و چه کسانی که در حکم کفّار هستند یا بپاره ای از دستورات الهی کافر شدند مثل منکرین ولایت و غاصبین امامت و مبغضین و معاندین اهل بیت عصمت و طهارت و منکرین بعضی از ضروریات دین و شریعت و سایر طبقات اهل ضلالت و بدعت و غوایت.

أَوْلِیاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ شیطان و رؤساء اهل ضلالت و سلاطین کفر و جور و امراء ظلم و دعات باطل اولیاء اینها هستند و در جان و مال و عرض و دین آنها متصرف هستند و اینها در تحت اطاعت آنها بسر میبرند و تمکین میکنند.

یُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَی الظُّلُماتِ [اشکال اینها در نور نبودند تا اینکه از نور اینها را خارج کنند بلکه دائما در ظلمات بوده اند.

[جواب خداوند بتمام آنها عقل افاضه فرموده که درک حسن و قبح و خیر و شرّ و نفع و ضرر را بکنند و بر آنها انبیاء فرستاد و کتابها نازل فرمود و احکام جعل نمود و راه سعادت و شقاوت را بآنها ارائه داد و تمام اسباب وصول را بر آنها فراهم کرد که اگر آنها را بخود واگذارده بودند مقتضیات سعادت در آنها بطور اکمل فراهم بود لکن شیاطین انسی و جنّی و مبلّغین سوء و دعات باطل و خبث نفس و عناد و عصبیّت و هزار موانع دیگر اینها را در ظلماتی انداخت که بَعْضُها فَوْقَ بَعْضٍ سوره نور آیه ۴.

أُولئِکَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِیها خالِدُونَ شرحش گذشت.

اشاره

أَ لَمْ تَرَ إِلَى الَّذِی حَاجَّ إِبْراهِیمَ فِی رَبِّهِ أَنْ آتاهُ اللَّهُ الْمُلْکَ إِذْ قالَ إِبْراهِیمُ رَبِّیَ الَّذِی یُحْیِی وَ یُمِیتُ قالَ أَنَا أُحْیِی وَ أُمِیتُ قالَ إِبْراهِیمُ فَإِنَّ اللَّهَ یَأْتِی بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِها مِنَ الْمَغْرِبِ فَبُهِتَ الَّذِی کَفَرَ وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الظَّالِمِینَ (۲۵۸)

أَ لَمْ تَرَ إِلَى الَّذِی حَاجَّ إِبْراهِیمَ فِی رَبِّهِ أَ لَمْ تَرَ بمعنی (الم تعلم) و چون علم نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بما کان و ما یکون تعلّق گرفته میدانست قضیّه ابراهیم را بلکه مکرّر متذکّر شده ایم که پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و آل او مظهر تامّ اتمّ جمیع صفات الهیه هستند: سمیع، بصیر، حاضر، ناظر، محیط بجمیع گذشته و آینده هستند. میدید قضایای ابراهیم علیه السّلام را و مراد از الّذی نمرود است که اول پادشاهان است و در لسان عجم کیومرس است و تمام قسمت معموره زمین تحت سلطنت او بود و پدرش کنعان بود و چهارصد سال بحال جوانی عمر کرد و اول کسی بود که دعوی ربوبیت کرد و بتها را هم خدا میدانست و در زمان او ابراهیم مبعوث برسالت شد و او را دعوت فرمود بخدای متعال او مطالبه دلیل کرد از ابراهیم بر ربوبیت خدا و معنی حاجّ مطالبه حجّت است و کلمه فِی رَبِّهِ یعنی فی اثبات وجود ربه.

أَنْ آتاهُ اللَّهُ الْمُلْکَ که مراد سلطنت و مال و منال و جاه است و تمام نفوس در تحت فرمان او بودند و اوّلین از جبابره و سلاطین کیانی است.

إِذْ قالَ إِبْراهِیمُ زمانی که ابراهیم در مقام اقامه حجت و بیان دلیل بر اثبات صانع بر آمد فرمود:

رَبِّیَ الَّذِی یُحْیِی وَ یُمِیتُ احیاء و اماته از افعال مختصه حضرت باری است مثل خلق و رزق و صحت و مرض و غنا و فقر و عزت و ذلت و نحو اینها.

و مراد از احیاء افاضه روح است در بدن و از اماته قبض و اخذ و اخراج روح

است از بـدن، نمرود گمـانش این بود که احیـاء آدم زنـده که محکوم بقتـل است او را نکشـند، و اماته اینست که غیر محکوم بقتـل او را بکشـند لـذا این عمـل را انجـام داد و در جواب ابراهیم (قـال انـا احیی و امیت) غافـل از اینکه احیاء و اماته بـدن بی روحی را روح دهنـد و با روحی را روحش را بـدون اسـباب اخذ کنند، و چون این کلام از نمرود جاهلانه بود و کاشف از بی شعوری و بی ادراکی او بود حضرت ابراهیم علیه السّلام دلیل دیگری روشن تر و واضح تر بر او اقامه فرمود:

(قـالَ إِبْراهِیمُ فَـإِنَّ اللَّهَ یَـأْتِی بِـالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْـرِقِ فَـأْتِ بِهـا مِنَ الْمَغْرِبِ) چـون حرکت زمین حرکت وضـعی او که دور خـود میچرخـد خورشـید از طرف مشـرق ظاهر میشود، و اگر نمرود قـدرت داری زمین را برگردان تا خورشـید از طرف مغرب ظاهر گردد.

[اشکال .... ص : ۲۵

نمرود را میرسید که همین تقاضا را از ابراهیم علیه السّلام کند که خدای تو شمس را از مغرب ظاهر نماید.

[جواب .... ص : ۲۵

اولا نمرود مدرسه نرفته بود و شعور و ادراک این مناقشات را نداشت.

و ثانیـا اگر تقاضـا میکرد خداونـد از بـاب معجزه بـدست ابراهیم قادر بود بر آن و رسوایی نمرود بر همه ظاهر و هویـدا میشـد، نمرود ترسـید که اگر بگویـد و ابراهیم علیه السّـلام عملی نمایـد دیگر برای او چیزی نمیماند، چنانچه خداوند بر یوشع بن نون علیه السّلام و بر حضرت امیر علیه السّلام خورشید را برگردانید.

و ثالثـا نمرود را از بیـان ابراهیم یقین حاصـل شـد لکن زیر بار نرفت و لـذا در مقام کشـتن خـدای ابراهیم برآمـد و آن تخت و کرکس ها را بطرف بالا برد و تیر

رها کرد که بخدای ابراهیم اصابت کند.

فَبُهِتَ الَّذِی کَفَرَ بهت بمعنی حیرت است که نتواند جواب بگوید و نتواند انکار کند و این بهت غیر از بهتان است که کسی دروغی بکسی ببندد که مسلّما از غیبت اشدّ است زیرا هم مضارّ غیبت را دارد و هم مضارّ کذب و هم تأثیر در قلب مغتاب بیشتر میکند زیرا غیبت و لو انسان را متأثّر میکند لکن پیش خود خود را ملامت میکند که چرا کردم تا مردم عقب سرم بگویند، و اما بهتان بسیار او را متألّم میکند زیرا نکرده باو افتراء ببندند وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الظَّالِمِینَ بآن مراتب هدایت که موجب ایصال شود، و اما هدایت که ارائه طریق باشد باعطاء عقل و ارسال رسل و اقامه حجج و نحو اینها بر تمام یکسان است وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَیْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمی عَلَی الْهُدی سوره فصّلت آیه ۱۶، إِنَّا هَدَیْناهُ السَّبِیلَ إِمَّا شاکِراً وَ إِمَّا کَفُوراً دهر آیه ۳.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۵۹] .... ص : ۲۶

أَوْ کَالَّذِی مَرَّ عَلی قَرْیَهٍ وَ هِیَ خاوِیَهٌ عَلی عُرُوشِها قالَ أَنَّی یُحْیِی هذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِها فَأَماتَهُ اللَّهُ مِائَهَ عام ثُمَّ بَعَثَهُ قالَ کَمْ لَبِثْتَ قالَ لَبِثْتُ یَوْماً أَوْ بَعْضَ یَوْم قالَ بَلْ لَبِثْتَ مِائَهَ عام فَانْظُرْ إِلی طَعامِکَ وَ شَرابِکَ لَمْ یَتَسَنَّهْ وَ انْظُرْ إِلی حِمارِکَ وَ لِنَجْعَلَکَ آیَهً لِلنَّاسِ وَ انْظُرْ إِلَی الْعِظامِ کَیْفَ نُنْشِزُها ثُمَّ نَکْسُوها لَحْماً فَلَمَّا تَبَیَّنَ لَهُ قالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ قَدِیرٌ (۲۵۹)

این آیه شریفه در بیان امکان معاد است در ردّ کسانی که استبعاد میکنند که انسان بعد از آنی که پوسیده و ریسیده شد و اجزاء بدنش متفرّق شد چه نحوه

دو مرتبه مجتمع میشود و صورت نوعیه ترابیه او تغییر میکند و صورت انسانیت پیدا میکند و گفته اند که «اقوی ادلّه امکان وقوع شیئی است».

خداوند اثبات این موضوع را میکند که در دنیا واقع شده در موارد بسیاری که از آن جمله این مورد است لذا میفرماید:

أَوْ كَالَّذِی مَرَّ عَلی قَرْیَهٍ و ما مکرّر گفته ایم هم در مقدمات و هم در ضمن آیات که سیاق در قرآن معتبر نیست زیرا که سور قرآنیه و آیات شریفه آنها باین نحوی که تدوین شده باین ترتیب مسلّما نازل نشده اینها متفرّقا و نجوما نازل شده باین نحو جمع آوری کردند لکن کلمه (او) در این آیه البته مربوط است بآیه دیگری که در این جهت نازل شده، و این مناسبت با آیه قبل که محاجّه ابراهیم با نمرود که در مقام اثبات وجود بازی است ندارد و آنچه بنظر میرسد و اللّه یعلم مناسبت با آیه بعد دارد که وَ إِذْ قالَ إِبْراهِیمُ الایه باشد و این آیه پس از آن نازل شده که هر دو در مقام اثبات امکان معاد است، در تدوین تقدیم و تأخیر شده. و اختلاف است بین مفسّرین که مراد از کَالَّذِی مَرَّ کیست بعضی گفتند خضر است و بعضی ارمیاء پیغمبر و بعضی عزیر و اخبار در این باب هم مختلف است چنانچه در بحار مجلّد پنجم در باب قصص ارمیا و دانیال و عزیر و بخت نصر ذکر فرموده، و همچنین مراد از قریه چه قریه است بیت المقدس است یا ارض المقدسه یا قریه که سابقا ذکر شد در آیه أَ لَمْ تَرَ إِلَی الَّذِینَ خَرَجُوا مِنْ دِیارِهِمْ وَ هُمْ أُلُوفٌ الآیه اختلاف است.

و همچنین اختلاف است در سبب هلاکت اهل این قریه آیا بمرض طاعون بوده یا بتسلّط بخت نصر بر آنها و قتل آنها یا سبب دیگری داشته.

و همچنین در زمان وقوع این قضیّه مقارب با زمان سلیمان بوده یا بعد از قتل حضرت یحیی یا بعد از حضرت موسی اختلاف است.

لکن این اختلافات در تعیین مورد و شأن نزول است مربوط بتفسیر نیست و ما از این اختلافات چیزی که موجب اطمینان باشد بدست نیاوردیم زیرا کلمات مفسّرین که اعتبار ندارد اخبار هم نوعا ضعیف است بلکه در بعض آنها تناقض و تنافی در صدر و ذیل آن پیدا میشود. بلی حدیث مفضّل در کافی از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده که مختصر مفاد آن اینست که آصف بن برخیا وصی حضرت سلیمان مدتی در بنی اسرائیل بود پس از آن مدتی غائب شد باز ظاهر گردید و مدتی بین آنها بود سپس با آنها وداع کرد و گفت دیگر ملاقات نزد صراط و بخت النصر بر بنی اسرائیل مسلط شد و رجال آنها را کشت و اطفال را اسیر کرد و از ابرار چهار نفر را برای خود انتخاب کرد که از آن جمله دانیال باشد و نود سال دانیال نزد بخت النصر بود بخت النصر دید بنی اسرائیل بدانیال نظر دارند او را در چاه انداخت و شیری هم در آن چاه انداخت که او را بدرد لکن شیر متعرض او نشد و خداوند بتوسط یک نبی از انبیاء بنی اسرائیل برای او طعام و آب میآورد تا شبی بخت النصر خواب دید ملائکه بسیار در آن چاه نزول میکنند و بدانیال بشارت فرج میدهند بخت النصر از کرده خود پشیمان شد او را بیرون آورد و امور مملکت را باو محول کرد و امر قضاوت را باو واگذار نمود تا زمانی که دانیال از دنیا رفت و جانشین خود عزیر را معین کرد و عزیر هم مدتی از میان بنی اسرائیل غائب شد و صد سال طول کشید که شرح آن را در آیه متعرض میشویم باز برگشت و تا زمانی که رحلت نمود دیگر انبیاء بعد از آن نتوانستند میان بنی اسرائیل بمانند از کثرت فساد و طغیان و کفر و شرک که در آنها پیدا شد و این فساد در تزائد بود تا زمانی که حضرت یحیی بدنیا آمد تا آخر حدیث.

و از این حدیث استفاده میشود که این قضایا مدتهای مدید قبل از یحیی بوده تقریبا حدود چهار صد سال مربوط بخون یحیی نیست رجوع بتفسیر کنیم.

وَ هِیَ خاوِیَةٌ عَلی عُرُوشِها خاویه از خوی بمعنی سقوط، و عرش بمعنی سقف است یعنی سقف منازل قریه سقوط کرده بود یا جدار آن و دیوارها پس از سقوط سقف بر روی سقف سقوط کرده بود، اشاره به اینکه این شهر بکلّی منهدم و خراب شده و تمام اهلش هلاک شده بودند که حضرت عزیر بر این شهر عبور کرد.

قالَ أَنَّی یُحْیِی هذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِها انّی استفهام از نحوه آن است یعنی چه نحوه خداوند زنده میکند که اصل معاد را معتقد بود لکن نحوه آن را نمیدانست مثل اینکه مایل بود مشاهده کند، و ممکن است از راه تعجب باشد که نحوه آن را هم میدانست ولی تعجب میکرد مثل اینکه بگویی خداوند چه قدرت نمایی کرده این استخوانهای پوسیده و این ابدان خاک شده را دو مرتبه زنده میکند و مشار الیه هذه و مرجع ضمیر موتها قریه است لکن مراد اهل قریه است مثل وَ سْئَلِ الْقَرْیَةَ الَّتِی کُنَّا فِیها یوسف آیه ۸۲، که مراد اهل قریه است، فَأَماتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عامٍ خودش مرد صد سال طول کشید.

ثُمَّ بَعَثَهُ خداوند او را زنده کرد.

قالَ کَمْ لَبِثْتَ قائل یا خداوند است بوحی الهی یا ملک است فرستاده او یا انسانیست که مشاهده کرده بود و ظاهر اول است.

قالَ لَبِثْتُ یَوْماً أَوْ بَعْضَ یَوْمٍ در اخبار دارد زمان اماته اوائل روز بود و زمان احیاء اواخر روز، تصوّر کرد که همان روز است گفت یک روز بعدا متوجه شد که هنوز چیزی از روز باقی مانده گفت بعض روز.

قالَ بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عامٍ در حدیث است که موقع اماته پنجاه سال داشت و بهمان سنّ پنجاه سالگی مبعوث شد و در موقع اماته زوجه او حمل داشت و در موقع احیاء فرزند او صد ساله بود و پسر پنجاه سال بزرگتر از پدر بود، و در بعض اخبار

برادری داشت که با هم بدنیا آمده بودند و با هم از دنیا رفتند پس از پنجاه سال بعد از احیاء آن او صد سال داشت و برادر دویست سال.

فَانْظُرْ إِلی طَعامِکَ وَ شَرابِکَ لَمْ یَتَسَنَّهْ و در مجمع نقل کرده که طعام او تین و عنب بود و شراب او عصیر، و در بعض اخبار قتر بود طعامش که ظاهرا گوشت مطبوخ بوده و عصیر شرابش بود و هر چه بوده بفساد نزدیک بوده.

لَمْ یَتَسَنَّهْ بمعنی عدم تغیّر که سنوات زیاد که صد سال بوده در طعام و شراب تو تأثیر نکرده و با کمال طراوت باقی مانده، و تعبیر بمفرد با اینکه طعام و شراب دو چیز است باعتبار مجموع است که ذخیره کرده بود.

وَ انْظُرْ إِلی حِمارِکَ که مرکب سواری او بود، ممکن است که حمار او هم زنده بهمان حالت محفوظ مانده باشد و ممکن است او هم خاک شده باشد و زنده شده باشد و او مشاهده کرده، وَ لِنَجْعَلَکَ آیَةً لِلنَّاسِ که حضرتش بزرگترین دلیل بوده بر اثبات معاد که پس از مردن زنده شده باشد و معجزه او بود که دلیل بر صدق نبوّتش بود بلکه دلیل قوی بر مسئله رجعتست و همین منشأ شد که ضعفاء یهود در او غلوّ کردند وَ قالَتِ الْیَهُودُ عُزَیْرٌ ابْنُ اللَّهِ و مثل نصاری که در عیسی غلوّ کردند وَ قالَتِ النَّصاری الْمَسِیحُ ابْنُ اللَّهِ توبه آیه ۳۰، و مثل غلوّ در حقّ علی و ائمه طاهرین علیهم السلام بواسطه معجزات باهرات که از آنها صادر میشد.

وَ انْظُرْ إِلَی الْعِظامِ بعضی گفتند عظام خودش بود که اولا خدا چشم او را آفرید و نگاه میکرد بعظام خود و بعضی گفتند عظام حمارش بود، لکن ظاهر آیه عظام اهل قریه است چون این خطاب بعد از احیاء او و بعد از نظر بطعام و شراب خود که تغییر نکرده و نظر بحمارش و اینکه وجودش آیت و دلیل است بر ناس فرمود نظر بعظام کن و اصلا همین موضوع را طالب بود که چه نحوه خداوند اینها را

زنده میکند بالعیان مشاهده کرد که این عظام پوسیده را کَیْفَ نُنْشِزُها که ذرّات اجزاء بدنیه آنها بصورت لحمیّت باطراف عظام احاطه نمود.

نشز بمعنی رفع چنانچه میفرماید وَ إِذا قِیلَ انْشُزُوا فَانْشُزُوا مجادله آیه ۱۲، یعنی نهوض و بلند شوید از مجلس نبیّ صلّی اللَّه علیه و آله و سلم.

و بمعانی دیگر هم در قرآن اطلاق شده مثل نشوز مرأه یعنی مخالفت زوج وَ اللَّاتِی تَخافُونَ نُشُوزَهُنَّ نساء آیه ۳۸. و نشوز زوج بمعنی ضربه وَ إِنِ امْرَأَهٌ خافَتْ مِنْ بَعْلِها نُشُوزاً الایه نساء آیه ۱۲۷.

یعنی عظام را از روی زمین بلند میکنیم ثُمَّ نَکْسُوها لَحْماً کسوه لباس پوشش که لحوم پوشش و لباس عظام است.

فَلَمَّا تَبَیَّنَ لَهُ کیفیت احیاء موتی را از احیاء خود و حمارش و احیاء عظام نخره و اجساد بالیه قال عزیر یا ارمیا که مرور بر قریه کرده بود اعلم بعین یقین که عینا مشاهده نمودم که مقام عین الیقین است.

أَنَّ اللَّهَ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ قَدِیرٌ تفسیرش واضح است.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۶۰] .... ص : ۳۱

وَ إِذْ قالَ إِبْراهِیمُ رَبِّ أَرِنِی کَیْفَ تُحْیِ الْمَوْتی قالَ أَ وَ لَمْ تُؤْمِنْ قالَ بَلی وَ لکِنْ لِیَطْمَئِنَّ قَلْبِی قالَ فَخُذْ أَرْبَعَهً مِنَ الطَّیْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَیْکَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلی کُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءاً ثُمَّ ادْعُهُنَّ یَأْتِینَکَ سَعْیاً وَ اعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَزِیزٌ حَکِیمٌ (۲۶۰)

وَ إِذْ قالَ إِبْراهِیمُ و او عاطفه ظاهرا عطف بر جمله مذکوره در کیفیت محاجّه نمرود با ابراهیم إِذْ قالَ إِبْراهِیمُ رَبِّیَ الَّذِی یُحْیِی وَ یُمِیتُ الایه و همین یکی از

شواهد است که در آیه قبل ذکر شد در جمله أَوْ کَالَّذِی مَرَّ عَلی قَرْیَهٍ که این آیه بعد از آیه وَ إِذْ قالَ إِبْراهِیمُ بوده و آن بعد از محاجه با نمرود بوده وسط این دو آیه تدوین شده و این دو آیه کمال ارتباط را با هم دارند.

رَبِّ أَرِنِی کَیْفَ تُحْیِ الْمَوْتی سؤال از اصل احیاء موتی نبوده بلکه از کیفیت آن بوده برای اینکه با امثال نمرود در کیفیت احیای موتی استدلال کند چون کیفیت اماته احیاء را تماما دیده بودند ولی کیفیت احیاء موتی را تا زمان ابراهیم احدی مشاهده نکرده و اولین احیاء موتی همین قضیه ابراهیم است اگر چه بعد از ابراهیم بسیار واقع شده چنانچه در آیات سابقه ذکر شد.

و در بعض اخبار است که ابراهیم میخواست مقام خلّت و استجابت دعا را درک کند و ممکن است این جهت از بواطن قرآنی باشد و الّا ظاهر همان است که ذکر شد.

و اینکه خداوند خطاب باو فرمود قالَ أَ وَ لَمْ تُؤْمِنْ استفهام تقریری است که حضرت ابراهیم در جواب بگوید قالَ بَلی که کسی توهّم نکند که سؤال ابراهیم العیاذ باللّه از جهت شکّ در معاد بوده زیرا ادنی افراد مسلمین بلکه تمام ملیین معتقد بمعاد هستند چه رسد پیغمبر او العزم آنهم مثل ابراهیم که بعد از پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم افضل از جمیع انبیاء است.

وَ لکِنْ لِیَطْمَئِنَّ قَلْبِی اطمینان قلب در محاجه با کفار در بیان کیفیت احیاء بوده نه در ایمان بمعاد و شاید در محاجه با نمرود که نمرود گفت أَنَا أُحْیِی وَ أُمِیتُ حضرت ابراهیم علیه السّلام در جواب او سکوت فرمود و دلیل دیگر اقامه کرد که فَإِنَّ اللَّهَ یَأْتِی بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ برای این بود با اینکه میتوانست بفرماید این عمل تو نه اماته حیّ و نه احیاء میت است میخواست از خداوند کیفیت احیاء را سؤال کند و مشاهده کند که برای نمرود بحسّ و و جدان ثابت کند نه بدلیل و

برهان چون دلیل و برهان برای شخص مکابر که بگوید از کجا می گویی خدا مرده را زنده میکند چندان تأثیر ندارد لکن پای حس و و جدان که در میان آمد دیگر جای سخن نمیماند.

و کلمه اطمینـان از امن است و طـاء منقـول از تـاء است و بمعنی سـکون نفس است و این معنی از روی قـوّت قلب و شـجاعت حاصل میشود چه بسا اشخاص و لو بعلم قطعی مطلب را میداند لکن قلبا مضطرب است و در واردات مثل میدان جنگ و مواقع حولناک متوحّش، ولی کسانی که دارای قوّت قلب و شهامت و شجاعت هستند نه توحّشی و نه اضطرابی بر آنها متوجّه میشود و کمال ایستادگی را دارند این معنای اطمینان قلب است.

و در اصـطلاح علماء اطمینان را مرتبه اعلای ظنّ میگوینـد که گاهی تعبیر میکننـد بظنّ متأخم بعلم، گاهی تعبیر میکنند بوثوق، گاهی بعلم عرفی.

و بالجمله آن مرتبه ای که عقلاء در امور زندگانی بر او ترتیب اثر میکنند و مشـی آنها بر طبق او است، و در اصول فقه در باب حجّیت اخبار، ما اخباری که مفیـد این مرتبه باشـد حجّت میـدانیم و خبر صـحیح باصـطلاح متقدّمین این نوع اخبار است، و امّا اگر مفید این مرتبه نباشد حجّت نیست و این غیر از اصـطلاح علّامه و متأخّرین است که اخبار را از حیث سـند و روایت تقسـیم کرده اند بخبر صحیح و موثّق و حسن و ضعیف، مسند، مرسل، مقطوع، مجهول و امثال اینها.

قالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ اخذ بمعنی گرفتن است یعنی انتخاب کن از میان طیور چهار نوع از طیور را که از هر یک نوعی یک فرد انتخـاب کن و در اخبـار در این چهـار مرغ اختلاـف است در بعضـی دارد طـاووس و حمـامه (کبوتر) و دیـک (خروس) و هدهد. و در بعضـی هدهد و صـرد (گنجشک) و طاووس و غراب و در بعضـی طاووس و دیک و حمام و غراب. و در بعضـی نسر (شتر مرغ) و طاووس

و بط (مرغ آبی) و دیک.

و بالجمله نکته اینکه از انواع مختلفه اختیار فرمود بر اینست که دلالتش بر مطلوب اقوی است زیرا اگر یک نوع بود میتوان توهّم کرد که اجزاء بعضی داخل در اجزاء دیگری شده باشد لکن از انواع مختلف هر یک اجزاء خودش بهم پیوسته فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ بمعنی کوبیدن و قطع و متلاشی کردن اجزاء از یکدیگر و کلمه الیک ممکن است متعلّق بجمله خذ باشد یعنی «خذ الیک اربعه من الطیر فصرهن» و ممکن است بجمله فَصُرْهُنَّ باشد، اشاره به اینکه یک قطعه از آنها را نگاه دار، که در خبر است که رؤس آنها یعنی سرهای آنها را نگاه داشت ثُمَّ اجْعَلْ عَلى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءاً در اخبار دارد که ده کوه بود اطراف ابراهیم علیه السّلام و اینها را ده قسمت کرد و هر قسمتی را بر کوهی گذارد و بهمین استدلال کردند بر اینکه اگر کسی وصیّت کرد بجزء مال خود حمل میشود بر یک عشر ردّ بر عامه که آنها گفتند حمل میشود بر ربع بمناسبت چهار طیر. و مباحثه حضرت صادق علیه السّلام با ابو حنیفه راجع بهمین است که طیور چهار بودند لکن اجزاء ده جزء شدند که بر هر کوهی یک جزء.

ثُمَّ ادْعُهُنَّ سپس آنها را بخوان، که در اخبار دارد منقار هر یک را بگرفت و او را صدا زد که بیا.

و اشکال به اینکه مخاطبه و امر بحیوان غیر ذوی العقول درست نیست بسیار اشکال خنک و باردیست زیرا:

أوّلا در قرآن خطاب بحیوانات و امر بآنها از جانب خدا و انبیاء بسیار است مثل خطاب بنحل أَنِ اتَّخِذِی مِنَ الْجِبالِ بُيُوتاً وَ مِنَ الشَّجَرِ وَ مِمَّا يَعْرِشُونَ ثُمَّ كُلِی مِنْ كُلِّ الثَّمَراتِ فَاسْلُكِی سُبُلَ رَبِّكِ سوره نحل آیه ۷۰. و مثل خطاب حضرت سلیمان بهدهد اذْهَبْ بِكِتابِی هذا فَأَلْقِهْ إِلَيْهِمْ سوره نمل آیه ۲۸، بلکه خطاب بجمادات

مثل یا أَرْضُ ابْلَعِی ماءَکِ وَ یا سَماءُ أَقْلِعِی سوره هود آیه ۴۶، و در اخبار هم مخاطبات پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و ائمّه علیه السّلام با حیوانات بسیار است.

و ثانیا گذشت که تمام موجودات تا اندازه ای عقل و شعور و ادراک دارند و ذکر و عبادت و سجده و معرفت بخدا و نبیّ و امام دارند و ادلّه در این باب بسیار داریم یَأْتِینَکَ سَعْیاً که ذرّات هر یک از این طیور از اجزاء ده گانه که بر سر کوه ها بود حرکت نموده و هر یک بجای خود قرار گرفت و بهم پیوستند و بصورت اولیّه درآمدند و زنده شدند و پرواز کردند.

و اعلم بعلم الیقین و عین الیقین و حق الیقین أَنَّ اللَّهَ عَزِیزٌ عاجز نیست و بر هر چیزی تواناست حکیم تمام حکم و مصالح اشیاء را میداند و قدرت و علم او بهمه چیز تعلّق گرفته و غیر متناهیست، و این دو صفت شریف از صفات ذات است

[سوره البقره (۲): آیه ۲۶۱] .... ص : ۳۵

اشاره

مَثَلُ الَّذِینَ یُنْفِقُونَ أَمْوالَهُمْ فِی سَبِیلِ اللَّهِ کَمَثَلِ حَبَّهٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنابِلَ فِی کُلِّ سُنْبُلَهٍ مِائَهُ حَبَّهٍ وَ اللَّهُ یُضاعِفُ لِمَنْ یَشاءُ وَ اللَّهُ واسِعٌ عَلِیمٌ (۲۶۱)

مَثَلُ الَّذِینَ یُنْفِقُونَ أَمْوالَهُمْ این مثل مثل شخص منفق نیست بلکه مثل انفاق او است یعنی مالی که انفاق میکند و اختصاص بانفاق در جهاد ندارد زیرا آیه مطلق است جمیع انفاقات واجبه و مستحبّه حتّی هر عبادتی که توقّف بر بذل مال داشته باشد مثل مصارف عرس ابناء و بنات و مصارف زیارت و اقامه عزاء اهل بیت عصمت و طهارت و بناء مساجد و مدارس و خرید کتب علمیّه و اصلاح طرقات و هر چه برای مسلمین نفع داشته باشد چه منافع شخصیه یا صنفیه یا نوعیه و ما در ذیل آیه

شریفه وَ مِمَّا رَزَقْناهُمْ یُنْفِقُونَ اقسام انفاقات را از واجبات و مستحبّات متعرض شدیم، جلد اول صفحه ۲۱۰ تا ۲۴۰.

فِی سَبِیلِ اللَّهِ که داعی و محرّک آن قربه باشد و خلوص که جز امتثال امر الهی و اطاعت فرمان او قصد دیگری نباشد زیرا مثوبت متفرع بر عبادت است و عبادت بدون قصد قربه و خلوص تحقّق پذیر نیست، و این آیه اگر چه در موضوع انفاق مال است لکن در اخبار بسیار از ائمه علیهم السلام که در برهان نقل کرده شامل جمیع عبادات مثل نماز، روزه، حج و نحوها که استشهاد باین آیه فرموده اند استفاده میشود که ذکر انفاق مالی از باب مثال است.

چنانچه از حضرت صادق علیه السّلام روایت میکند که فرمود

(اذا احسن عبد المؤمن عمله ضاعف اللَّه تعالی عمله لکلّ حسنه سبع مائه و ذلک قول اللَّه و اللَّه یضاعف لمن یشاء فاحسنوا اعمالکم لثواب اللَّه فقلت ما الاحسان قال اذا صلّیت فاحسن رکوعک و سجودک و اذا صمت فتوق کلّما فیه فساد صومک و اذا حججت فتوق ما یحرم علیک فی حجّک و عمرتک و کلّ عمل تعمله للَّه فلیکن نقیّا من الدنس)

و قریب باین مضمون اخبار دیگری است.

کَمَثَلِ حَبَّهٍ کاف کمثل زائده نیست بلکه مراد مثل این مثل مثل او است و از همین نکته ممکن است استفاده عموم کرد که همین نحوی که برای اعمال صالحه میشود مثل بحبّه زد میشود مثل بانفاق زد تمام از یک وادی است و مراد از حبّه دانه گندم است.

أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنابِلَ که یک دانه گندم هفت خوشه برویاند، و توهم اینکه این واقعیت ندارد بسیار فاسد است. زیرا اولا در همین اصفهان خودمان بعض رعایا مشاهده کرده اند در بعض مواقع. و ثانیا مجرد امکان کافی است برای مثل.

فِی کُلِّ سُنْبُلَهٍ مِائَهُ حَبَّهٍ که هفت سنبله هفت صد حبه میشود پس یک درهم

انفاق هفتصد درهم میشود.

وَ اللَّهُ یُضاعِفُ لِمَنْ یَشاءُ بعضی گفتند مراد ضعف هفتصد است که هزار و چهار صد باشد. بعضی گفتند اضعاف مضاعف الی ما شاء الا بعضی گفتند ما زاد از هفتصد.

لکن از اخبار استفاده میشود که این جمله بیان جمله قبل است، یعنی یک درهم هفتصد شدن یا یک حبّه هفتصد برابر شدن از جهت این است که خداوند یک درهم را مثلا زیاد میفرماید و مضاعف میکند تا هفتصد برابر چنانچه در حدیث سابق تصریح فرمود

(لکلّ حسنه سبعمائه و ذلک قول اللَّه و اللَّه یضاعف لمن یشاء)

و از امالی شیخ از حضرت باقر علیه السّلام

(اذا احسن العبد المؤمن ضاعف اللَّه عمله بکلّ حسنه سبع مائه ضعف فذلک قوله عزّ و جلّ و اللَّه یضاعف لمن یشاء)

و در حدیث عیاشی از حضرت صادق علیه السّلام

(اذا احسن المؤمن عمله ضاعف اللَّه عمله بکلّ حسنه سبعمائه ضعف فذلک قول اللَّه و اللَّه یضاعف لمن یشاء).

وَ اللَّهُ واسِعٌ قدرتش و رحمتش و فضل و کرمش وسعت دارد هر چه حکمت اقتضاء کند مضایقه ندارد.

علیم بخصوصیات عمل و نیات عامل و قابلیت هر یک چه مقدار از تفضل است، عالم است.

[تنبیه

این آیه شریفه در مقام تحدید نیست که یک هفتصد بلکه در مقام کثرت است بمقدار تفاوت درجات ایمان و اخلاق و کیفیات اعمال مثوبات عمل تفاوت پیدا میکند بسا الی غیر النهایه میرسد. و نیز مراد از کثرت عین آن جنس نیست که گندم را هفتصد برابر گندم دهد و درهم را هفتصد درهم بلکه مراد اینست که هر عملی استحقاق هر مقدار مثوبتی دارد خداوند تفضلا زائد بر این مقدار تا هفتصد برابر عنایت میفرماید هر چه پاکتر و خوب تر باشد بقدری که قابل تفضل باشد و لو همین مقدار اولیه هم

از روی فضل است نه استحقاق زیرا حقی از برای عبد بر گردن مولی نیست چنانچه قبلا متذکر شدیم بلکه هم در دنیا و هم در آخرت اضعاف مضاعف عنایت میفرماید

[سوره البقره (۲): آیه ۲۶۲] .... ص : ۳۸

الَّذِینَ یُنْفِقُونَ أَمْوالَهُمْ فِی سَبِیلِ اللَّهِ ثُمَّ لا یُتْبِعُونَ ما أَنْفَقُوا مَنًّا وَ لا أَذیً لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَ لا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَ لا هُمْ یَحْزَنُونَ (۲۶۲)

الَّذِینَ یُنْفِقُونَ أَمْوالَهُمْ فِی سَبِیلِ اللَّهِ گذشت تفسیر و بیان آن.

ثُمَّ لا یُتْبِعُونَ ما أَنْفَقُوا مَنًّا وَ لا أَذیً منّ منت گذاردن است که من بتو احسان کردم از گرفتاری نجات دادم تو باید قدردان من باشی، کوچکی کنی نزد مردم تعریف کنی، شکرگزاری کنی، خدمت کنی و هزار توقعات دیگر.

و اذی اذیت کردن بفقیر است به اینکه باو بی اعتنایی کنی، بد بگویی، جسارت کنی، توهین کنی، بی احترامی کنی و چیزهای دیگر که باعث رنجش خاطر او بشود و قلبا مکدّر شود که این دو عمل علاوه بر اینکه عمل را باطل میکند و اجر را از بین می برد فعل حرام است و مشمول آیات و اخبار بسیار است لا تُبْطِلُوا صَدَقاتِکُمْ بِالْمَنِّ وَ الْأَذی میآید بیانش وَ الَّذِینَ یُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِینَ وَ الْمُؤْمِناتِ بِغَیْرِ مَا اکْتَسَبُوا فَقَدِ احْتَمَلُوا بُهْتاناً وَ إِثْماً مُبِیناً احزاب آیه ۵۸. و در مجمع از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت کرده که فرمود

(المنان بما یعطی لا یکلمه اللَّه و لا ینظر الیه و لا یزکیه و له عذاب الیم).

لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ تعبیر به عِنْدَ رَبِّهِمْ اشاره باینست که خداوند در خزائن خود انفاقات شما را نگاهداری میکند و بدانید که از بین نمیرود بلکه آن را تربیت میفرماید تا قیامت بشما برگرداند.

وَ لا- خَوْفٌ عَلَيْهِمْ نه معنـای او خوف از تلف باشـد چنـانچه گفته انـد بلکه خوف از عـذاب که این عمـل باعث آمرزش جمیع گناهـان و نجـات از جمیع مهالک است وَ لا هُمْ يَحْزَنُونَ که هیـچ منفعتی از منافع قیامت و بهشت از شـما فوت نخواهـد شـد و بجمیع نعم الهیه نائل خواهید شد.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۶۳] .... ص : ۳۹

قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَ مَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُها أَذىً وَ اللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ (۲۶۳)

قَوْلٌ مَعْرُوفٌ معروف مقابـل منکر است و قول معروف کلام زیبا مقابل کلام زشت و مراد این است که اگر سائل سؤالی کرد و مطالبه صدقه نمود و شـما باو صدقه ندهی ولی با لسان خوبی او را رد کنی که خداوند انشاء اللّه رفع گرفتاری شما را میکند و درب فقر را بروی شما میبندد و شما را از سؤال نجات میبخشد و وسائل خیر بر شما فراهم میشود و امثال اینها.

وَ مَغْفِرَةٌ یعنی اگر سائل جسارتی، بی ادبی، عمل زشتی نسـبت بشـما نمود مؤاخـذه نکنی و از او عفو کنی یا حفظ آبروی او را بکنی و امثال اینها.

خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُها أَذىً زیرا قول معروف و مغفرت، قلب سائل را نمیشـکند ولی اذیت او را دل شکسته میکند و این معصیت نیست و آن معصـیت است، این از اخلاق حسنه است و آن از صفات رذیله، این نوع احسانیست و آن ظلم و شتم و عمل زشت و قبیح است.

وَ اللَّهُ غَنِيٌّ بی نیاز از عباد و اعمال و عبادات آنها است و دارا است میتوانـد رفع گرفتاری بنده خود را بکند که احتیاج باین نوع ذلّت نشود که چیزی باو بدهی و توهین کنی و اذیت نمایی.

حلیم که تعجیل در عقوبت نمیکند و از بد کرداری و بد رفتاری بنده گان چشم میپوشد بنده هم باید متخلق باین صفت باشد (تخلّقوا باخلاق اللّه) حدیث است یا کلام بزرگان.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۶۴] .... ص : ۴۰

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تُبْطِلُوا صَدَقاتِکُمْ بِالْمَنِّ وَ الْأَذی کَالَّذِی یُنْفِقُ مالَهُ رِئاءَ النَّاسِ وَ لا یُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ فَمَثَلُهُ کَمَثَلِ صَفْوانٍ عَلَیْهِ تُرابٌ فَأَصابَهُ وابِلٌ فَتَرَکَهُ صَلْداً لا یَقْدِرُونَ عَلی شَیْ ءٍ مِمَّا کَسَبُوا وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الْکافِرِینَ (۲۶۴)

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا خطاب بمؤمنین است که شما مثل کافرین نباشید که اعمال و افعال و خیرات و عبادات آنها بی اثر و بی فائده باشد چنانچه ثابت و محقق شده که شرط صحت کلیه عبادات ایمان است پس غیر مؤمن غیر معتقد بعقائد حقه کلیه عباداتش باطل و هباء منثورا است وَ قَدِمْنا إِلی ما عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْناهُ هَباءً مَنْثُوراً فرقان آیه ۲۵، عملی که میکنید مراعات شرائط صحت آن را بنمائید.

لا تُبْطِلُوا صَدَقاتِکُمْ بِالْمَنِّ وَ الْأَذی مسئله ایست بسیار مشکل و محتاج بتوضیح است و آن اینست که اعمال شرعیه و وظائف دینیه اقسامی است یک قسم تعبّدیات است که قصد قربت و خلوص در آنها معتبر است و بدون آن فاسد است مثل نماز و روزه و حج و خمس و زکاه و سایر عبادات و این قسم اگر مورد نهی واقع شده مثل صلوه خائض و صوم عیدین و زکاه و خمس بمتجاهر بفسق و نحو اینها فاسد میشود زیرا که در اصول فقه ثابت شده که نهی در عبادات موجب فساد است

و ممکن نیست تقرّب بمنهی عنه، و یک قسم معاملات است مثل بیع و صلح و امثال اینها اگر نهی تعلّق بذات معامله گرفته مثل لا تبع ما لیس عندک مقتضی فساد است و استفاده شرطیه و مانعیه از او میکنیم.

و اگر نهی بواسطه امر خارجی باشد مثل لا تبع وقت النداء که برای اقامه جمعه و ترک اشتغال بمنافیات آنست این و لو حرام و معصیت است لکن موجب بطلان نیست یعنی معامله صحیح است و ظاهرا صدقات مندوبه از این قبیل باشد زیرا منهی عنه من و اذی است و صدقه مشتمله بر من و اذی نفس صدقه حرام نیست که باطل و فاسد باشد تا بتوانیم بگوئیم اصلا فقیر مالک نمیشود و معطی حق رجوع دارد و از ملکش خارج نمیشود، پس بطلان در اینجا بمعنی نفی ثواب آن است یعنی ثواب و اجر ندارد.

بلی اگر نهی بذات صدقه تعلق بگیرد موجب فساد است مثل صدقه از مال حرام، سرقت، زنا، ربا و امثال اینها که فقیر مالک نمیشود و باید آن را رد کند و همین نکته را از تشبیه و تمثیل در آیه استفاده میتوان نمود.

کَالَّذِی یُنْفِقُ مالَهُ رِئاءَ النَّاسِ که مرائی فاسق و عاصیست و ریاء در کلیه اعمال که بصورت عبادت جلوه میدهد و اظهار میکند که برای خدای است و قربه الی اللّه است حرام است بلکه شرک خفی نام میگذارند بلکه از شرک جلی بدتر است زیرا علاوه بر شرک نفاق هم هست، و آیات و اخبار در حرمت آن بسیار است و از برای ریا اقسامیست که در عروه الوثقی مذکور است قریب ده قسم که اکثر آن موجب بطلان عبادت میشود.

وَ لا یُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ بعضی توهّم کردند که از این جمله استفاده میشود که مرائی ایمان بخدا و روز جزا ندارد و اشکال کردند که چه بسیار از مؤمنین عمل ریایی از آنها صادر میشود.

لکن این توهّم فاسد است زیرا این جمله عطف است بر الّذی که موصول است و مدخول کاف است و خود یک مثل مستقل است کانّه میفرماید که من و اذی در صدقه مثل انفاق ریایی است و مثل عمل غیر مؤمن بخدا و قیامت است، همین نحوی که مرائی و غیر مؤمن عمل و انفاق آنها باطل و بی اثر است، انفاق مقرون بمنّ و اذی هم باطل است نه اینکه هر مرائی غیر مؤمن باشد.

فَمَثَلُهُ کَمَثَلِ صَفْوانٍ عَلَیْهِ تُرابٌ این مثل برای سه طایفه است: معطی صدقه مقرونه بالمنّ و الاذی، مرائی در انفاق، کافر بخدا و روز جزاء.

صفوان عبارت از سنک صلب است که زیر خاک باشد و زارع و برزگر در آن خاک بزر افشانی کند بامید ثمره.

فَأَصابَهُ وابِلٌ وابل باران تندیست که سیل خیز است که آن خاک و بزر در آن خاک را بشوید و از بین ببرد و اثری از آنها باقی نگذارد.

فَتَرَکَهُ صَلْداً صلد سنگ شسته که هیچ غباری بر او نباشد فقط بعد از باران سنگ شسته شده بجا مانده. منّ و اذی و ریاء و کفر مثل همان باران تند است که صدقه و انفاق و عمل را بکلی نابود میکند.

لا یَقْدِرُونَ عَلی شَیْ ءٍ مِمَّا کَسَبُوا که این سه طایفه: معطی صدقه، منفق مرائی، کافر. قدرت بر نفعی و استفاده ای از علم خود ندارند چنانچه برزگر هم قدرت برگشت خود ندارد چون تمام نابود صرف میشود.

وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الْکافِرِینَ مراد کفّاری هستند که قابل هدایت نباشند و الّا چه بسیار از کفار که هدایت شدند و بشرف اسلام مشرف گشتند و ممکن است مراد جمیع کفار باشند یعنی مادامی که عنوان کفر بر او صادق است هدایت نیافته اگر از تحت این عنوان خارج شود و معنون بعنوان اسلام و ایمان شد مورد هدایت خواهد شد.

وَ مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوالَهُمُ ابْتِغاءَ مَرْضاتِ اللَّهِ وَ تَثْبِيتاً مِنْ أَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصابَها وابِلٌ فَآتَتْ أُكُلَها ضِعْفَيْنِ فَإِنْ لَمْ يُصِبْها وابِلٌ فَطَلٌّ وَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (۲۶۵)

وَ مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوالَهُمُ ابْتِغاءَ مَرْضاتِ اللَّهِ ابتغاء از ماده بغی و بغی بکسر بمعنی فجور و زنا است مثل وَ ما كانَتْ أُمُّكِ بَغِيًّا مریم آیه ۲۹، و بضمّ بمعنی طلب است مثل أَ فَغَيْرَ دِينِ اللَّهِ يَبْغُونَ آل عمران آیه ۷۷، و ابتغاء یعنی طلبا لمرضات اللَّه.

مرضات از رضا بمعنی خشنودیست و رضای الهی فوق درجات است چنانچه میفرماید وَ رِضْوانٌ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ ذلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ توبه آیه ۷۳.

و در مراتب قصد قربت گفته اند: ۱- خوف از نار. ۲- طمع بجنّه و رجاء ثواب. ۳- شکر نعمت ۴- حبّ عبادت. ۵- حسن طاعت.

۶- تحصیل کمالات معنویّه و ارتفاع درجه. ۷- قرب برحمت. ۸- تحصیل رضای حق. ۹- حبّ الهی. ۱۰- استحقاق عبودیّت و بهمین مرتبه اشاره فرموده امیر المؤمنین علیه السّلام در مناجاتش

الهی ما عبدتک خوفا من نارک و لا طمعا من جنّتک بل وجدتک اهلا للعباده فعبدتک.

وَ تَثْبِيتاً مِنْ أَنْفُسِهِمْ ثبات قدم در امتثال اوامر الهی که هر چه باشد و هر مقدار که باشد کوتاهی نکند و در صراط مستقیم سیر کند چنانچه نافرمانی لغزش قدم است و خروج از صراط مستقیم است كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ ربوه را تفسیر کردند بزمین بلند مرتفع لکن بنظر میآید مراد زمینی است که تراب زیادی داشته باشد که باصطلاح فارسی زمین پوک

میگویند که ریشه اشجار در آن فرو میرود و آب زیادی بخود میگیرد و باعث رشد اشجار میشود، در مقابل زمین صلد سخت که حاصل نمیدهد چون از ماده رباء بمعنی زیادتی است و اگر الّا و لا بد بگوئیم زمین مرتفع است مراد جائیست که بفارسی سراب میگویند که اولا آب بآنجا میرسد در مقابل ته آب که کمتر آب باو میرسد أَصابَها وابِلٌ که باران تند باو اصابت میکند.

فَآتَتْ أُكُلَها ضِعْفَيْنِ بواسطه رشد که دارد دو برابر حاصل معمولی حاصل میدهد یا آنکه در سال دو مرتبه حاصل میدهد.

فَإِنْ لَمْ يُصِبْها وابِلٌ فَطَلٌّ که اگر باران تندی هم باو نرسد خشک نمیشود چون سر آب است و آب را در اعماق خود نگاه میدارد چون طلّ بمعنی باران ضعیف است.

وَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ از نیّات و قلوب و بواطن شما خبر دارد و باعمال شما بینا است و بمقدار هر یک جزاء میدهد چنانچه گفتند

الاعمال بالنیّات.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۶۶] .... ص : ۴۴

أَ يَوَدُّ أَحَدُكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَ أَعْنابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ لَهُ فِيها مِنْ كُلِّ الثَّمَراتِ وَ أَصابَهُ الْكِبَرُ وَ لَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفاءُ فَأَصابَها إِعْصارٌ فِيهِ نارٌ فَاحْتَرَقَتْ كَذلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآياتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ (۲۶۶)

این آیه شریفه مثال دیگری است از برای اینکه اعمال صالحه خود را از انفاقات و سایر عبادات که باید برای شما منافع بیشمار و مثوبات بسیار در آخرت داشته باشد و در موقعی که دیگر کاری از شما برنیاید که روز قیامت باشد از آنها

منتفع شوید از بین نبرید و باطل و عاطل ننمائید که تمام هباء منثورا شود و برای شما جز حسرت و ندامت چیزی نماند.

مثل منّ و اذی که اثر انفاق را میبرد و عجب اثر عبادت را میبرد و کفر که کلیّه عبادات را حبط میکند.

مثل اینها مثل کسی است که باغ و بستانی داشته باشد پر از میوه از نخلستان و باغ انگور و سایر میوه ها و آب فراوانی داشته باشد و بعد از رسیدن بسن پیری و از کار افتادن و عیال بار شدن و اطفال خورد پیدا کردن، باد سمومی بوزد و تمام اینها را بسوزاند و خود و عیالاتش تمام دچار تنگدستی و بیچارگی شوند و نتوانند تأمین زندگی کنند لذا میفرماید:

أَ یَوَدُّ أَحَدُکُمْ استفهام انکاری است یعنی هرگز دوست نمیدارید أَنْ تَکُونَ لَهُ جَنَّةٌ اینکه بساتین داشته باشد، و جنّتش میگویند برای اینکه از کثرت درخت پوشیده و مستور شده مثل جنین که در رحم مستور است، و جنّ که از بشر مستور است.

مِنْ نَخِیلٍ نخلستان جمع نخله است و اعناب و انگورستان جمع عنب است که مراد گرم و مو که درخت انگور است.

تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ جمع نهر است که جوی بزرگ آب است که جویهای آب در آن باغ زیر درختان میگذرد لَهُ فِیها مِنْ کُلِّ الثَّمَراتِ که تمام اقسام میوه ها در آن بثمر رسیده.

وَ أَصابَهُ الْکِبَرُ پیری او را رسیده که بسن شیخوخیّت رسیده و از قوّه افتاده و قدرت بر کاری ندارد.

وَ لَهُ ذُرِّیَّةٌ ضُعَفاءُ بچه های خورد دارد که آنها هم ضعیف و ناتوانند و قادر بر تحصیل معاش نیستند و تمام امر معاش آنها از همین بستان منظم میشود.

فَأَصابَها إِعْصارٌ فِيهِ نارٌ اعصار از ماده عصر است بمعنی فشردن و از این جهت آخر روز را عصر میگویند چون کارها در هم فشرده میشود و پیچیده میگردد و در آیه شریفه إِنِّی أَرانِی أَعْصِرُ خَمْراً سوره یوسف آیه ۳۶ مراد فشردن عنب و انگور است برای شراب و آیه شریفه وَ أَنْزَلْنا مِنَ الْمُعْصِراتِ ماءً ثَجَّاجاً سوره انبیاء آیه ۱۴، مراد ابرها و سحائب است که فشرده میشود و آب باران از آنها خارج میگردد و اعصار در این آیه مراد باد سموم است که بهر گیاه برسد میسوزاند و در لغت عرب زوبعه میگویند و این باد سموم در او حرارتی است مثل برق که تعبیر بآتش می شود و مراد اینجا اینست که جنّات نخلستان و انگورستان و اشجارستان بکلّی محترق میشود و از بین می رود فَاحْتَرَقَتْ و این موجب حسرت و بیچارگی میشود در موقعی که شدّت احتیاج بآنها دارد چون انسان پیر شد از کار می افتد و زراری او هم ضعیف باشند قدرت بر کار و کمک بپدر خود نداشته باشند و اندوخته های آن هم از بین برود و نابود شود و بیچاره می شود، و شخص ریاکار در انفاقات و صدقات و معجب در عبادات و کافر در اعمال حسنه فردای قیامت این نحو است.

زیرا ریاء علاوه بر اینکه عمل را باطل میکند و عجب آثار و مثوبات آن را از بین می برد و کفر حبط میکند عقوبت ریاء و عجب و کفر را هم دارد و کسی هم فردای قیامت باو کمک نمی کند چون هر کس گرفتار عمل خود می باشد یَوْمَ لا یَنْفَعُ مالٌ وَ لا بَنُونَ شعراء آیه ۸۸.

کَذلِکَ یُبَیِّنُ اللَّهُ لَکُمُ الْآیاتِ این نحو خداوند ببیان واضح و مثل های روشن برای شما بیان میفرماید که راه عذر بر احدی باقی نماند و حجّت تمام شود.

لَعَلَّکُمْ تَتَفَکَّرُونَ فکر عبارت از تأمّل و توجّه بمقدّمات و اسباب و آثار است برای اخذ نتیجه.

قال السبزواری (الفکر حرکه الی المبادی و من مبادی الی المرادی).

و تفکّر یکی از عبادات بزرگ است و نتایج بسیار مفیده در بر دارد، حتّی دارد

(تفکّر ساعه خیر من عباده سنه)

بلکه خیر من عباده ستین سنه و فکرهایی که موجب رستگاری و سعادت دارین و تحصیل معارف و تتمیم مکارم اخلاقی و تکمیل مراتب ایمان و تصحیح اعمال صالحه و ازاله اخلاق رذیله و اجتناب از اعمال سیّئه و نیل بمقامات عالیه و فیوضات الهیّه میشود:

یکی فکر در صنایع الهی و آثار قدرت پروردگار و ریزه کاری که در هر یک از آنها بکار برده.

۲- فکر در بی اعتباری و بی وفایی دنیا و فناء و زوال آن و اینکه دار ممرّ است نه دار مقرّ.

۳- در احوال گذشتگان از نیکان که در این چند روزه دنیا چه مقاماتی را حیازت نمودند

(صبروا ایّاما قلیله اعقبتهم راحه طویله)

خطبه امیر المؤمنین علیه السّلام در صفات متّقین، و در احوال ظلمه و فسقه و فجره که در این مدّت قلیل بجهت منافع دنیوی در چه عقوبات و مهالکی افتادند و بچه عذابهایی دچار شدند.

۴- در تصحیح عبادات و مراعات صحّت و شرائط قبول و از بین نبردن آنها بعجب و نحو آن.

۵- در مضارّ اخلاق رذیله و اعمال سیّئه و معاصی الهیّه از مضارّ دنیویّه و اخرویّه ۶- در منافع اخلاق حمیده و اعمال صالحه.

۷- در موت و عقبات بعد از موت و عالم قبر و برزخ و احوال یوم القیامه یوم الحسره و الندامه.

۸- در تکمیل مراتب علم و معارف الهیّه.

۹- در شئونات انبیاء و ائمه اطهار علیهم السلام و صلحاء و اتقیاء.

۱۰- در صفات و افعال و اعمال کفّار و فسّاق و بالاخص اعداء دین از منافقین

و مخالفین و معاندین و امثال اینها.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۶۷] .... ص : ۴۸

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَیِّباتِ ما کَسَبْتُمْ وَ مِمَّا أَخْرَجْنا لَکُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَ لا تَیَمَّمُوا الْخَبِیثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَ لَسْتُمْ بِآخِذِیهِ إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِیهِ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِیٌّ حَمِیدٌ (۲۶۷)

ای کسانی که ایمان آورده اید انفاق کنید از چیزهای پاکیزه که بدست میآورید از راه کسب و تجارت و از چیزهایی که برای شما از زمین خارج نمودیم از حبوب و ثمار و قصد نکنید در انفاق از چیزهای پست و پلید زیرا خود شما نمیگیرید آنها را مگر از راه مسامحه و مساهله و از راه اغماض و بدانید خداوند بی نیاز است از انفاق شما و جزای خیر می دهد.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا خطاب بجمیع مؤمنین تا دامنه قیامت بنحو قضایای حقیقیّه که محمولات حمل بر موضوعات مقدّره الوجود است چنانچه مسائل علمیّه در تمام علوم از این قبیل است و توضیح آن را در مقدّمات این کتاب بیان کرده ایم.

أَنْفِقُوا مِنْ طَیِّباتِ ما کَسَبْتُمْ طیّب بمعنی پاک اشاره بحلال است یعنی انفاق باید از کسب حلال باشد از تجارت و صناعت و سایر طرق مشروعه، و امّا انفاق از مکاسب محرّمه علاوه بر اینکه جایز و مشروع نیست و باطل است اشتغال ذمّه هم دارد و عنوان غصب هم بر او صادق است و معصیت بسیار بزرگ است و فقیر هم مالک نمی شود و واجب است ردّ بمالک نمود و اگر معلوم نیست ردّ مظالم نمود.

وَ مِمَّا أَخْرَجْنا لَکُمْ مِنَ الْأَرْضِ اشاره بزراعت و غرس اشجار از راه مشروع بلکه می توان گفت که شامل اخراج معادن هم باشد و بر فرض که بگوئیم لفظ منصرف

بهمان حبوب و فواکه است لکن مناط قطعی در دست است و بالجمله هر مال حلالی را شامل است.

وَ لا تَیَمَّمُوا الْخَبِیثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ تیمّموا از ماده یمم بمعنی تعمّد و قصد است و خبیث مال حرام است یعنی از مال حرام تعمّدا و قصدا انفاق نکنید و آیه شریفه فَتَیَمَّمُوا صَعِیداً طَیِّباً نساء آیه ۴۳، قصد کنید زمین پاک را و در اصطلاح شرع طهارت ترابیّه است مقابل غسل و وضو که طهارت مائیّه است.

و کلام در اینکه رافع حدث است یا مبیح صلوه، حق اینست که رافع است لکن موقّتیه ما دام بقاء العذر بخلاف غسل و وضوء که دائمیّه است نظیر نکاح دائمیّه و منقطعه.

وَ لَسْتُمْ بِآخِذِیهِ یعنی شما مالی که از ممرّ حرام است قبول نمیکنید و نمی گیرید إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِیهِ مگر آنکه لا ابالی باشید و در بند حلال و حرام نباشید و چشم پوشی کنید.

و ممکن است مراد از خبیث پست و ردیّ و فاسد باشد مقابل جیّد و صحیح یعنی اطیب اموال خود را انفاق کنید و پست و ردیّ ندهید چنانچه خود هم قبول نمی کنید، چنانچه میفرماید لَنْ تَنالُوا الْبِرَّ حَتَّی تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ آل عمران آیه ۹۲، چه در انفاقات واجبه یا مندوبه، بنا بر معنای اول نهی تحریمی است و بر معنای ثانی تنزیهی است.

وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِیٌّ از انفاقات شما حمید نیک جزاء می دهد هر چه خوبتر باشد جزاء آن بیشتر و بهتر است.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۶۸] .... ص : ۵۰

الشَّیْطانُ یَعِدُکُمُ الْفَقْرَ وَ یَأْمُرُکُمْ بِالْفَحْشاءِ وَ اللَّهُ یَعِدُکُمْ مَغْفِرَهً مِنْهُ وَ فَضْلاً وَ اللَّهُ واسِعٌ عَلِیمٌ (۲۶۸)

شیطان بشما وعده فقر و تهی دستی میدهد در انفاقات و شما را وادار میکند باعمال زشت و خداوند بشما وعده مغفرت از گناهان و تفضّلات میدهد و حال آنکه رحمت و تفضّلات او سعه دارد و نقصی در خزائن او وارد نمیکند و عالم باعمال و نیّات و انفاقات شما است.

وعده اگر بخیر باشد او را وعد گویند و اگر بشرّ باشد وعید نامند لکن این در جائیست که مطلق ذکر کنند و قرینه داخلیّه و خارجیّه نداشته باشد و الّا با قرینه وعد بر شرّ هم اطلاق میشود مثل همین آیه الشَّیْطانُ یَعِدُکُمُ الْفَقْرَ و مثل آیه شریفه وَعَدَ اللَّهُ الْمُنافِقِینَ وَ الْمُنافِقاتِ وَ الْکُفَّارَ نارَ جَهَنَّمَ خالِدِینَ فِیها الایه توبه آیه ۶۸، و فقر بمعنی تهی دستی و نداری است و مستلزم احتیاج است مقابل غنی که بمعنی دارایی است و مستلزم بی نیازی است و لذا گفتیم غنی از اعظم صفات ثبوتیّه است و شامل جمیع صفات کمال است از علم و قدرت و غیر اینها، و اشتباه کردند کسانی که از صفات سلبیّه شمرند، و قول نصاب که میگوید (چون غنی دان بی نیازی ور بمدّ خوانی سرود) تفسیر بلازم است و الّا در همان نصاب دارد (غنی مالدار است و مسکین گدای) و وعده شیطان بر طبق قواعد طبیعی ظاهری درست است زیرا هر مالی را وقتی انفاق کنی از او کم میشود تا نابود گردد ولی غافل از برکات و تفضّلات الهی است که خداوند چندین برابر در دنیا و آخرت عنایت میفرماید.

وَ یَأْمُرُکُمْ بِالْفَحْشاءِ فحشاء کار زشت قبیح است چه قبایح عقلیّه از اخلاق رذیله و افعال زشت، و چه شرعیّه مثل معاصی، و چه عرفیّه تمام باغواء شیطان است و تخصیص

دادن ببخل بمناسبت مورد وجهی ندارد.

وَ اللَّهُ يَعِدُكُمْ مَغْفِرَةً مِنْهُ که انفاقات چه واجبه و چه مستحبّه موجب مغفرت از گناهان و گذشت از عقوبات است و بر هر یک آیات و اخبار بسیار داریم و فضلا که اخبار در مثوبات اخروی و فوائد دنیوی الی ما شاء اللَّه در هر یک از انفاقات داریم.

وَ اللَّهُ واسِعٌ توهّم نشود چیزی از خزائن الهی کم گردد یا بخلی در مبدء باشد فقط اراده او موجد اشیاء است علیم بتمام جزئیّات و ضمائر و بواطن خبیر و دانا است.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۶۹] .... ص : ۵۱

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشاءُ وَ مَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْراً كَثِيراً وَ ما يَذَّكَّرُ إِلاَّ أُولُوا الْأَلْبابِ (۲۶۹)

خداوند بهر که بخواهد حکمت عنایت میفرماید و هر که را حکمت داد خیر کثیری باو عنایت فرموده ولی متذکّر این نعمت عظمی نمی شوند مگر صاحبان عقل اختلاف شد بین مفسّرین در معنای مراد از حکمت باقوال زیادی تماما بدون مدرک: بعضی گفتند علم قرآن ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه، مقدّم و مؤخّر، حلال و حرام، ظاهر و باطن، تفسیر و تأویل و این علم مختص بائمّه اطهار علیه السّلام است و بعضی گفتند اصابه در قول و فعل این هم از شئونات عصمت است. بعضی گفتند علم دین و بعضی نبوّت و بعضی معرفه اللَّه، و بعضی فهم و بعضی خشیه اللَّه و بعضی فقه.

و از حضرت صادق علیه السّلام مرویست قرآن و فقه مجمع. و در اخبار طاعه اللَّه و معرفه الامام و اجتناب الکبائر و تمام اینها مصادیق است.

و تحقیق کلام اینست که حکمت یکی از صفات ربوبیست و از شئون علم است

و مراد علم بجمیع مصالح و مفاسد افعال تکوینیّه و تشریعیّه است، و حکماء گفتند علم بحقایق و ذوات اشیاء بقدر الطاقه البشریه.

ولی حکمت شامل جمیع علوم میشود از فقه، اصول و معارف حقّه و حکمت طبیعی و حکمت عملی و علم اخلاق و تفسیر و بالجمله معرفه الاشیاء کلّها، و معلوم است این موهبه عظمی بهر کسی عنایت نشده لذا میفرماید یُؤْتِی الْحِکْمَهَ مَنْ یَشاءُ قابلیّت و لیاقت و استعداد میخواهد.

و نیز معلوم است که موهبتی بالاتر از این نیست و از این جهت میفرماید وَ مَنْ یُؤْتَ الْحِکْمَهَ فَقَدْ أُوتِیَ خَیْراً کَثِیراً و این حکمت مقول بتشکیک است، مراتب بسیاری دارد بلکه غیر متناهیست و هر کسی که باو عنایت شده بهره ای از آن دارد و این موهبت را جهّال و ارباب مال و جاه و دنیا طلبان درک نمیکنند بلکه صاحبان عقل و دانش میفهمند لذا میفرماید:

وَ ما یَذَّکَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبابِ لبّ خالص شیئی است و نفیس ترین اجزاء آن و در انسان آنچه که ما به الامتیاز او است و باعث شرافت او است عقل است لذا عقل را لبّ گفتند.

(اشکال) تمام افراد بشر صاحب عقل هستند پس تمام اولوا الالباب هستند (جواب) کسی که عقل را سرکوب شهوات و هواهای نفسانی و پایمال زخارف دنیوی از مال و منال و جاه و منصب و ریاست طلبی نماید عقل را میرانده است و مفقود نموده لذا از معصوم علیه السّلام است که فرمود

(العقل ما عبد به الرحمن و اکتسب به الجنان)

سؤال کردند پس آنچه در معاویه (علیه اللعنه) بود چه بود فرمود نکری و شیطنت

وَ ما أَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ أَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُهُ وَ ما لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصارٍ (۲۷۰)

وَ ما أَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ عطف بآیات سابقه راجع بانفاقات، و کلمه ما عام است جمیع انفاقات واجبه و مستحبّه را شامل است مِنْ نَفَقَةٍ آن مالی که انفاق میشود هر چه باشد و هر مقدار که باشد.

أَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ نذر یکی از متعلّقات احکام است و کتاب نذر یکی از کتب فقهیّه است و اقسام بسیاری و فروع زیادی دارد که در فقه متعرّض هستند، و معنای نذر لغه بمعنی خوف است چنانچه انذار بمعنی اخافه و ترسانیدن است و ناذر بواسطه خوف نرسیدن بمطلوب خود نذر میکند و شرعا بمعنای اینست که انسان امری را بر خود حتم و واجب کند بسبب نذر و متعلّق نذر باید شرعا راجح باشد یا واجب یا مستحبّ که بشود بواسطه او تقرّب پیدا کند، پس نذر مباح و مکروه و حرام منعقد نمیشود، بلی اگر متعلّق واجب باشد وجوبش مؤکّد میشود نه اینکه دو وجوب پیدا کند چون وجوب قابل تکرّر نیست و ثمره نذر اینست که در ترک متعلّق کفّاره تعلّق میگیرد و بدون نذر فقط ترک واجب شده، و اگر مستحبّ باشد بواسطه نذر واجب میشود و عنوان استحبابش مندک میشود نه اینکه دو حکم استحباب و وجوب با هم مجتمع شود زیرا اجتماع ضدّین یا آنچه در حکم ضدّین است محال است.

و صیغه نذر للّه علیّ کذا و بفارسی و سایر لغات هم منعقد میشود و بسایر صیغ هم منعقد میشود مثل (نذرت للّه هکذا) و امّا بمجرّد قصد بدون تلفّظ معلوم نیست اگر چه احوط است.

و در مخالفت نذر کفّاره تعلّق میگیرد و در کفّاره آن اختلاف است مشهور قائلند که مثل کفّاره افطار رمضان است مخیّر بین عتق رقبه یا صیام شهرین یا اطعام ستّین مسکینا، و بعضی گفتند مثل کفّار قسم است که اطعام ده مسکین یا کسوه ده مسکین

یـا عتق رقبه و اگر متمکن نباشـد سه روز روزه چنـانچه در قرآن میفرمایـد فَكَفَّارَتُهُ إِطْعامُ عَشَرَهِ مَساكِينَ مِنْ أَوْسَطِ ما تُطْعِمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَهٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيامُ ثَلاثَهِ أَيَّامٍ مائده آیه ۹۱. لکن قول مشهور اقوی و احوط است.

و نذر دو قسم است مطلق و معلّق: نذر مطلق اینست که نذر میکند فلان عبادت را بجا بیاورد، و معلّق نذر میکند فلان عبادت را بجـا بیـاورد در صورتی که فلاـن امر واقع شود مثلاـ مریضـش شـفا یابـد یـا مسافرش از سـفر برگردد یا گرفتاریش رفع شود یا حـاجتش برآورده شـود و امثـال اینهـا که در صورت تحقّق معلّق علیه واجب میشود و بـدون او واجب نیست بخلاـف مطلق که مطلقا واجب است.

و نیز منقسم میشود بنـذر جایز یعنی جایز است این نـذر را بکنـد و منعقـد میشود و نـذر حرام یعنی حرام است این نذر و منعقد نمیشود مثل نذر معصیت و این هم دو قسم است مطلق و معلّق:

مطلق: مثل اینکه نذر کند خمر بخورد یا زنا بکند. و معلّق: نذر کند که اگر فلان واجب را بجا آوردم زجرا علی الطاعه یا فلان حرام را بجا آوردم رغبه علی المعصیه فلان صدقه را یا عبادت را بجا آورم، و امّا اگر عکس باشد رغبه علی الطاعه و زجرا عن المعصیه جایز است.

فَإِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُهُ چون علمش بهمه چیز ظـاهر و باطنش و خصوصـیّات آن و قصـد منفق و ناذر احاطه دارد و البتّه هر چه مقتضـی جزاء است جزاء خواهد داد.

وَ ما لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصارٍ لفظ الظالمین اگر چه جمع محلّی بالف و لام است و افاده عموم میکند لکن بمناسـبت حکم و موضوع مراد ظـالم غیر مؤمن است زیرا مؤمن اگر چه ظـالم باشـد چه ظلم بنفس که مورد آیه است و چه ظلم بغیر که بواسـطه ایمانش هم قابل رحمت و مغفرت است و هم قابل شـفاعت منتهای امر اگر نسـبت بحقوق الناس باشـد ممکن است خداونـد از فضل و کرمش آن قدر بمظلوم عنایت فرماید تا از

ظالم راضی شود و از حقّش صرف نظر کند (اللّهم ارض عنّا خصمائنا و ادّ عنّا حقوقهم بجاه محمّد و آله صلّی اللّه علیه و آله و سلّم).

[سوره البقره (۲): آیه ۲۷۱] .... ص : ۵۵

إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقاتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَ إِنْ تُخْفُوها وَ تُؤْتُوها الْفُقَراءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَ يُكَفِّرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّئاتِكُمْ وَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ (۲۷۱)

إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقاتِ ابداء اظهار است یعنی علانیه دادن صدقه و الصدقات جمع محلّی بلام شامل جمیع صدقات واجبه و مستحبّه میشود فَنِعِمَّا هِيَ بسیار کار خوبی است و فوائد و ثمرات صدقه بسیار است و آیات و اخبار در این باب بی شمار است خداوند بدست خود صدقه را میگیرد أَ لَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبادِهِ وَ يَأْخُذُ الصَّدَقاتِ الآیه توبه آیه ۱۰۵، و لذا در اخبار دارد ببوسید صدقه را که بدست خدا میرسد. و دارد

(انّ البلاء لا تخطی الصدقه)

(در سفینه) باعث استنزال رزق میشود خداوند عوض آن را میدهد و غیر اینها از اخبار مرویّه در سفینه و بحار و لآلی و غیر اینها.

و گفتند صدقه پنج قسم است: صدقه مال، صدقه جاه که شفاعت بیچاره ها باشد صدقه لسان اصلاح ذات البین، صدقه عقل مشاورت، صدقه علم بذل آنست.

و در اخبار دارد که پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود بر هر مسلمی صدقه لازم است عرض کردند که همه قدرت ندارند فرمود

(اماتتک الاذی عن الطریق صدقه و ارشادک الرجل الی الطریق صدقه و عیادتک المریض صدقه و امرک بالمعروف صدقه و نهیک عن المنکر صدقه و ردّک السلام صدقه).

(در سفینه) است وَ إِنْ تُخْفُوها صدقه سرّ افضل است و فوائدش بیشتر

(صدقه

السّر تطفی غضب الربّ کما تطفی الماء النار)

و

(تذهب الخطیئه)

(و تدفع میته السوء)

(و تدفع سبعین نوعا من البلاء)

(و الصدقه تکسر ظهر الشیطان)

(الصدقه افضل من الصوم و الصوم جنّه)

(و کلّ معروف صدقه)

و غیر اینها از اخبار.

وَ تُؤْتُوهَا الْفُقَراءَ که باید بدست فقیر برسد البتّه هر چه محتاج تر است افضل است و بالاخص بذوی الارحام که دارد

(افضل الصدقه علی ذی الرحم الکاشح)

کاشح یعنی کسی که باطنا با تو خوب نیست و عداوت باطنی دارد، و نیز دارد

(ما وقی به المرء عرصه کتب له صدقه)

الی غیر اینها.

(فَهُوَ خَیْرٌ لَکُمْ) یعنی صدقه سرّ بهتر است از علانیه، بلی در خصوص زکاه واجب دارد علانیه بهتر است برای تشویق دیگران لکن آن هم مشروط باینست که از شوائب ریا محفوظ باشد و موجب هتک فقیر هم نشود، و صدقات واجبه بر بنی هاشم حرام است و مستحبّه مذموم است و تفصیل این باب در فقه.

وَ یُکَفِّرْ عَنْکُمْ سَیِّئاتِکُمْ ممکن است عطف به فَهُوَ خَیْرٌ لَکُمْ باشد که صدقه سرّ مکفّر سیّئات است یا مطلق صدقه مکفّر است.

وَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ خَبِیرٌ مکررا تفسیر آن گذشت.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۷۲] .... ص : ۵۶

لَیْسَ عَلَیْکَ هُداهُمْ وَ لکِنَّ اللَّهَ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ وَ ما تُنْفِقُوا مِنْ خَیْرٍ فَلِأَنْفُسِکُمْ وَ ما تُنْفِقُونَ إِلَّا ابْتِغاءَ وَجْهِ اللَّهِ وَ ما تُنْفِقُوا مِنْ خَیْرٍ

يُوَفَّ إِلَيْكَمْ وَ أَنْتُمْ لا تُظْلَمُونَ (۲۷۲)

لَيْسَ عَلَيْكَ هُداهُمْ یعنی واجب نیست بر تو و ملتزم نیستی که مدعوین البته هدایت یابند چون مسئله هدایت مثل بسیاری از امور است که دو طرفی است و دو چیز لازم دارد یکی فاعل تام الفاعلیّه باشد و یکی قابل تام القابلیّه اگر احد طرفین

ناقص باشد تحقّق پذیر نیست، مثلا ایجاد باید موجد بکسر تام الفاعلیّه باشد تا بتواند ایجاد کند. و موجد بفتح تام القابلیّه باشد تا بشود موجود شود.

و لذا گفته اند که قدرت حق تعلّق بمحالات عقلیّه مثل اجتماع ضدّین و مثلین و اجتماع نقضین و ارتفاع آنها تعلّق نمیگیرد نه از جهت نقصان در قدرت و فاعلیّت حضرت حق بلکه از جهت نقصان در طرف قابلیّت، چون این امور قابلیّت وجود ندارند و تحقّق پذیر نیستند.

وجود مقدّس حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم در جهت فاعلیّت در امر هدایت نقصانی ندارد تام الفاعلیّه است ابدا کوتاهی در تبلیغ و ارشاد و بیان و اقامه معجزه نفرموده بلکه کافر عنود و شقیّ بد سیر و فاسق لجوج قابلیّت هدایت ندارند نقصان از این طرف است، پیغمبر باید وظیفه خود را انجام دهد که عذری بر احدی نماند هر کس قابلیّت هدایت دارد هدایت میشود و هر که ندارد نمیشود و این جمله بعین مثل آیه شریفه إِنْ عَلَيْكَ إِلَّا الْبَلاغُ سوره آیه وَ لكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ خداوند هر کس را که میداند قابل هدایت است تمام اسباب هدایت را تکوینا و تشریعا برای او فراهم میفرماید از توفیق و تأیید، و تعبیر به مَنْ يَشاءُ هر که را بخواهد برای اینست که مشیّت حق تعلّق بمورد غیر قابل نمیگیرد و اگر مورد قابل باشد البتّه مورد تعلّق مشیّت است.

وَ ما تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلِأَنْفُسِكُمْ ماء موصوله شرطیّه یعنی هر چه انفاق کنید از انفاقات خیریّه از واجبات و مستحبّات نفع آن در دنیا و آخرت راجع بخود شما است. نه بر خداوند فائده بخش است زیرا غنیّ بالذات است و نه بر پیغمبر و امام و سایر دعات الی اللَّه زیرا اجر آنها بر خداوند است دائر مدار این نیست که شما بپذیرید یا نه و نه بر سایر مردم، زیرا هر کس اجر عمل خود را میبرد.

وَ ما تُنْفِقُونَ إِلَّا ابْتِغاءَ وَجْهِ اللَّهِ ماء نافیه است لذا جزم نمیدهد یا در مقام

نهی است مثل فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ وَ لا جِدالَ فِی الْحَجِّ بقره آیه ۹۳، و گفتند نفی در مقام نهی آکد در حرمت است کانّه میفرماید نباید تحقّق پذیرد پس دلالت میکند که انفاق بدون قصد قربت حرام است، یا در مقام نفی است یعنی سزاوار نیست پس بدون قربت مثوبت و اجر ندارد و لو حرام نباشد.

وَ ما تُنْفِقُوا مِنْ خَیْرٍ یُوَفَّ إِلَیْکُمْ ما جازمه شرطیّه است، جزاء یُوَفَّ إِلَیْکُمْ است و ایفاء بمعنی تمام اداء است، ایفاء دین یعنی کلیّه دین اداء شد پس این انفاق خیر بمنزله قرض است که بخدا داده ای مَنْ ذَا الَّذِی یُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضاً حَسَناً الایه بقره آیه ۲۴۶، و البتّه خداوند قرض و دین خود را اداء میفرماید و کاملا با نفع زیادی اضعاف مضاعف ردّ میکند بصاحبش.

وَ أَنْتُمْ لا تُظْلَمُونَ ظلم در حق شما نشده چنانچه بعض جهّال توهّم کرده اند که تشریع عبادات مالیّه از واجبات مثل خمس و زکاه، و مستحبّات مثل صدقات مندوبه ظلم است که یکی زحمت بکشد و مالی گرد کند و بدیگران بدهد لکن این اشتباه است. اوّلا مال را خداوند داده و دستور تصرفاتش را معیّن کرده نمیشود تجاوز کرد.

و ثانیا معاوضه ای نیست معامله و تجارتی است با خدا که موجب نفع بسیار است و ممکن است کلمه من خیر در هر دو موضع متعلّق بانفاق مستفاد از تُنْفِقُوا نباشد چنانچه گفتیم که مراد از انفاقات واجبه و مستحبّه باشد بلکه متعلّق بکلمه ما باشد یعنی چیزی را که انفاق میکنید خیر باشد که عبارت از مال حلال باشد و انفاق از مال حرام فائده و نتیجه ندارد بلکه موجب عذاب و سخط الهی است چنانچه قبلا ذکر شد و اطلاق خیر بر مال حلال در قرآن داریم کُتِبَ عَلَیْکُمْ إِذا حَضَرَ أَحَدَکُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَکَ خَیْراً الْوَصِیَّهُ لِلْوالِدَیْنِ وَ الْأَقْرَبِینَ الآیه بقره آیه ۱۷۶.

لِلْفُقَراءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْباً فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجاهِلُ أَغْنِياءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسِيماهُمْ لا يَسْئَلُونَ النَّاسَ إِلْحافاً وَ ما تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ (۲۷۳)

لِلْفُقَراءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لام للفقراء متعلّق بجملات آیات سابقه است که انفاقات باشد و لام اگر چه لام اختصاص است ولی چون مسلّم است که انفاق بغیر اینها هم جایز و ممدوح است لذا بمعنی اولویّت است و ینبغی، یعنی باین فقراء اولی و اینها احقّ بصدقات هستند نسبت بسایر فقراء أُحْصِرُوا از حصر بمعنی منع است و از این باب است حصار شهر که مانع از دخول دشمن است در داخل شهر، و از این باب است شبهه محصوره که اطراف شبهه محدود است و معیّن، مقابل غیر محصوره که محدود نیست. و از همین باب است حصر در حج که مانع شوند از تشرف حاج بمکّه.

و مراد در مقام فقرایی هستند که محصور شده اند و نمیتوانند تحصیل معاش کنند یا بواسطه مرض یا ضعف یا تنگدستی و فقدان وسائل کسبی یا از ترس اعداء و یا دور افتادن از اوطان خود یا جهات دیگر.

و مراد از فِي سَبِيلِ اللَّهِ این است که این حصر اینها برای امر دینی باشد مثل اصحاب صفه که تشرّف پیدا کردند مدینه بدین اسلام و از خانه و زندگانی خود دست کشیدند و بی منزل بودند در صفه مسجد زندگی میکردند، که در حدیث از حضرت باقر علیه السّلام مرویست که شأن نزول آیه آنها هستند و چهارصد نفر بودند یا برای تهیّأ بر جهاد یا جهات دینی دیگر، اشاره باین است که احصار آنها از روی تقصیر و عصیان نباشد مثل اکثر فقراء که از روی لشی و تنبلی و بیماری یا از باب اسراف

و تبذیر مال یا صرف در محرّمات مثل قمار و زنا و امثال اینها خود را بفقر و فاقه و تنگدستی انداختند، بلکه بسیاری از آنها گدایی را کسب خود قرار داده و از این راه استفاده های بسیاری دارند.

لا یَسْتَطِیعُونَ ضَرْباً فِی الْأَرْضِ قدرت بر کسب و رفتن بجای دیگر ندارند زیرا اگر کسی در مکانی وسائل معاش برای او مهیّا نباشد باید بمکان دیگر برود و تحصیل معاش کند لکن اینها قادر بر این هم نیستند.

یَحْسَبُهُمُ الْجاهِلُ أَغْنِیاءَ از بس حفظ آبرو میکنند و خود را در انظار مردم این نحو جلوه میدهند که ظاهر آنها بر کسی که خبر از حال آنها ندارد مینماید که اینها از اغنیاء هستند.

مِنَ التَّعَفُّفِ عفّت بمعنی حفظ نفس است از ارتکاب اعمال سیّئه و اخلاق رذیله و اموال محرّمه بلکه از اموال مشتبه که یکی از اخلاق فاضله انسان عفّت است بلکه سر منشأ بسیاری از اخلاق حمیده است چون در علم اخلاق، اخلاق را بر هشت قسمت تقسیم کرده اند:

۱- اخلاق راجعه بقوّه عاقله. ۲- بقوّه شهویّه بهیمیّه. ۳- بقوّه وهمیّه شیطانیّه ۴- بقوّه غضبیّه سبعیّه. ۵- بقوّه وهمیّه و شهویّه. ۶- وهمیّه و غضبیّه.

۷- شهویّه و غضبیّه. ۸- شهویّه و وهمیّه و غضبیّه.

و از برای هر یک از این اقسام دو جنس معیّن کرده اند که در تحت هر جنسی انواع بسیاری است: جنس قوّه عاقله در طرف اخلاق فاضله علم است و در طرف اخلاق رذیله جربزه و جهل است از حیث افراط و تفریط.

و جنس قوّه شهویّه در طرف اخلاق فاضله عفّت است و رذیله شرّه و خمود است از حیث افراط و تفریط.

و جنس در وهمیّه فطانت در طرف فاضله و وسوسه و سفاهت افراطا و تفریطا

در طرف رذیله.

و جنس قوّه غضبیّه شجاعت در طرف فاضله و تهوّر و جبن در طرف رذیله افراطا و تفریطا و هکذا.

و بالجمله عفّت یکی از اجناس است در قوّه شهویّه که اخلاق فاضله در این قوّه تحت عنوان عفّت است.

و امّا اخلاق مرکّبه از دو قوّه جنسش هم مرکّب از دو جنس است چه در طرف فاضله و چه رذیله مثلا عاقله و شهویّه علم و عفّت و هکذا، و مرکّب از سه قوّه سه جنس است.

تَعْرِفُهُمْ بِسِيماهُمْ یعنی اگر جاهل توهّم غناء در آنها میکند لکن انسان فطن زیرک دانشمند از سیماء صورت آنها آثار فقر را درک میکند.

لا يَسْئَلُونَ النَّاسَ اهل سؤال نیستند و نزد کسی اظهار فقر و تنگدستی نمیکنند و البتّه سزاوار است کسی که بخواهد باین نوع احسان و انفاقی کند بنحوی باشد که حفظ شئونات آنها بشود و نفهمند که منفق درک فقر آنها را کرده و بعنوان فقر بآنها انفاق کرده.

الحافا الحاف اینست که سؤال را شعار خود قرار داده مثل لحاف که بخود می پیچند و همه جا و از همه کس سؤال میکنند، و اینجا مراد این نیست که این فقراء سؤال غیر الحافی میکنند بلکه اصلا اهل سؤال نیستند چه رسد الحاف در آن وَ ما تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ تفسیرش واضح است و گذشت در جمله ای از آیات شریفه.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۷۴] .... ص : ۶۲

الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَ النَّهارِ سِرًّا وَ عَلانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَ لا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لا هُمْ يَحْزَنُونَ (۲۷۴)

اخبار زیادی از طرق خاصه و عامه که در برهان و غیر آن نقل کرده اند که این آیه شریفه در مدح امیر المؤمنین علی علیه السّلام نازل شد که آن حضرت چهار درهم نقره داشت و بیش از این نداشت یکی را شب انفاق فرمود و یکی روز، یکی سرّا یکی علانیه و این آیه شریفه در مقام ترغیب و تحریص بر انفاق است که هر نحوی باشد شب باشد یا روز سرّی باشد یا علانیه اجر آن نزد خداوند محفوظ است و فردای قیامت نه خوف از عذاب دارند نه حزن از نرسیدن بثواب خداوند آنها را بمثوبات خود نائل میفرماید و از عذاب خود نجات میدهد و ایمن میگرداند با شرایط مذکوره در آیات سابقه.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۷۵] .... ص : ۶۲

الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبا لا يَقُومُونَ إِلَّا كَما يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطانُ مِنَ الْمَسِّ ذلِكَ بِأَنَّهُمْ قالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبا وَ أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبا فَمَنْ جاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهى فَلَهُ ما سَلَفَ وَ أَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَ مَنْ عادَ فَأُولئِكَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِيها خالِدُونَ (۲۷۵)

یکی از محرّمات و معاصی کبیره ربوا است و آیات و اخبار در حرمتش و شدّت عقوبتش بسیار است مثل همین آیه و آیات بعد از آن، و مثل اخبار وارده که از آن جمله است حدیث مروی از علی بن ابراهیم از حضرت صادق علیه السّلام فرمود

(در هم ربا اعظم

عند اللّه من سبعين زنيه بذات محرم فى بيت اللّه الحرام)

و نيز فرمود

(الربا سبعون جزءا ايسره مثل ان ينكح الرجل امّه فى بيت اللّه الحرام)

و غير اينها.

و ربا دو قسم است: رباء قرضى و معاملى. رباء قرضى عبارت است از اينكه چيزى را بعنوان قرض بدهد و شرط كند كه چيزى زائد بر اين مال باو ردّ كند و فرق نميكند كه آن شيئى زائد از جنس همان عين مقروضه باشد يا شى ء ديگر حتّى اگر شرط عملى بشود و لو قرائت يك سوره از قرآن يا يك ذكر از اذكار يا شرط وصفى زائد باشد مثل جيّد و رديّ، امّا زياده بدون شرط مانعى ندارد بلكه مستحبّ است و لو دائن هم بداند كه مديون آن زياده را ميدهد و داعى بر دين هم باشد لكن شرط نكند كه مديون ملزم باشد بردّ زائد.

و حرمت ربا مخصوص بگيرنده نيست بلكه دهنده و واسطه و شاهد و كاتب تماما شريك در حرمت هستند بنصّ اخبار، و طرقى در فقه براى فرار از ربوا ذكر كرده اند باسم حيل ربا كه بهترين آنها اينست كه قبل از قرض آن زائد را دهنده بگيرنده صلح يا هبه كند و شرط كند كه اين مقدار بمن قرض بده تا فلان مدّت بتو رد كنم كه قرض شرط صلح باشد و امّا عكس آن كه صلح شرط قرض شود ربا است و حرام است و اين رباء قرضى در همه چيز ميآيد.

و امّا رباء معاملى كه عبارت از مبادله جنس بجنس باشد در خصوص مكيل و موزون است كه بايد جنسين هر دو از حيث مقدار و وزن متساوى باشند كه اگر يكى از آنها زائد بر ديگرى باشد ربا است و حرام است، ولى در معدود مثل تخم مرغ يا مبادله يك اسكناس صدى بصد اسكناس يك تومانى يا در ذرع و متر مثل پارچه يا زمين يا خانه مانعى ندارد، و طرق فرار از اين ربا هم بسيار است، از آن جمله اينكه در طرف نقيصه جنس ديگرى را ضميمه كنند يا در طرفين يا دو معامله بشود مثلا شكر را بيك قيمتى بفروشد و قند را بهمان قيمت بخرد كه قند بازاء شكر نباشد

الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبا اکل کنایه از تصرّف و اخذ است مثل لا تَأْكُلُوا أَمْوالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْباطِلِ بقره آیه ۱۸۱، و مثل إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوالَ الْيَتامى ظُلْماً نساء آیه ۱۱.

لا- يَقُومُونَ فردای قیامت که تمام خلق قیام میکنند برای حساب إِلَّا كَما يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطانُ مِنَ الْمَسِّ آکل ربا قیام نمیکند مگر مثل آدم جن زده نظیر آدم غشی و حمله ای و مست که بر زمین میخورند و بنحو متعارف راه نمیروند و باصطلاح کج و منحرف راه میروند که تمام اهل محشر از این علامت میفهمند که اینها آکل ربوا هستند.

و خبط بمعنی حرکت غیر طبیعی است و فلان مخبط است یعنی عقلش بر خلاف موازین عقلیّه حکم میکند.

و اختلاف است در اینکه آیا تماسّ شیاطین و اجنّه نسبت بانسان حقیقت دارد یا آنکه این حالات مرض است عارض میشود و در نظر عامّه تعبیر بجن زده میکنند و خداوند مطابق نظر عامّه تعبیر فرموده.

و تحقیق مطلب اینکه هر دو قسم ممکن است و واقعیّت دارد، بسا امراضی موجب این حالات میشود و بسا بواسطه عملی تماسّ با جن و شیاطین پیدا میکند و بسیار مشاهده شده و بطرقی رفع شده و آیات قرآنیّه بر این ناطق است مثل همین آیه و آیه وَ أَجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَ رَجِلِكَ وَ شارِكْهُمْ فِي الْأَمْوالِ وَ الْأَوْلادِ اسری آیه ۶۶ و آیات و اخبار و ادعیه و عوذات و شواهد خارجیّه که قابل شبهه و اشکال نیست.

ذلِكَ بِأَنَّهُمْ قالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبا زیرا ربا در نظر مردم خود یک نوع مبادله است و یک نوع کسب و تجارت است و چه بسیاری هستند که شغل و کسب و تجارت آنها منحصر بهمین است و بخصوص ربای معاملی که حقیقه مبادله ثمن و مثمن است، و جواب آنها اینست که مجرّد تشابه و مثلیّت موجب حلّیت نمیشود چه بسیار

بیع هایی است که شارع مقدّس حرام کرده مثل بیع خمر و آلات قمار و آلات ساز و آواز و مجسّمه و غیر اینها، و حاصل اینکه در حلّیت بیع و صلح و اجاره و سائر معاملات محتاج بامضاء شرع است و لو در نظر عرف همه یکسان باشد.

وَ أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبا و حال آنکه خداوند بیع را حلال فرمود با مراعات شرائط مقرّره در فقه از شرائط عوضین و متعاملین و نفس معامله و ربا را حرام فرمود و بزرگان مضارّ دنیوی ربا را مفصلا متعرض شدند که چه مفاسدی در بر دارد لکن امروز معمول دنیا در تمام ممالک و تمام بانکها و تجارتخانه ها و جمیع ادارات است و بسیار مورد تعجّب است از ممالک اسلامی با اینکه نصّ قرآن و ضرورت دین بر حرمتش قائم است بآن قانونیّت داده اند.

فَمَنْ جاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ موعظه عبارت از ترساندن از عواقب سوء معاصی و نصیحت بفعل طاعات و تذکّر بمفاسد و مصالح امور و حث بر اعمال حسنه و وصیّت بتقوی و پرهیزگاری و تنبّه از اغترار بدنیا و زخارف آن و ترغیب بآخرت و مثوبات آن و نحو اینها و در مقام بیان حکم و حرمت رباء است.

فانتهی یعنی آکل ربا منتهی شد از پند الهی و ترک ربا کرد.

فَلَهُ ما سَلَفَ یعنی آنچه پیش از بیان حکم و قبل از تحریم از ربا اخذ کرده برای او حلال است و خداوند گذشت میفرماید نظیر حدیث

(الاسلام یجبّ ما قبله)

و بعضی گفتند پیش از علم بحرمت که جاهل بوده بحرمت ربا بر او حلال و پس از علم بحرمت دیگر حلال نیست، و بر طبق این هم اخباری داریم در برهان مذکور است و حاصلش اینست که وارث اگر میداند که مورث او ربا میگرفته آیا ارث بر این حرام است با اینکه میدانند در این مال ربوا هم هست حضرت میفرماید اگر مال بخصوصی را میداند ربا است باید ردّ کند و اگر مختلط است حلال است.

و این اخبار دلالتش بر این معنی معلوم نیست زیرا این مسئله بیان حکم مال

شبهه است و مختلط بحرام که در فقه معیّن شده که اگر مقدار حرام و صاحب را میشناسد و معلوم است باید ردّ کند و اگر صاحب معلوم و مقدار مجهول تصالح کنند و اگر مقدار معلوم و صاحب مجهول ردّ مظالم و اگر هر دو مجهول خمس محلّل.

بلی در ذیل حدیث دارد

(فانّ رسول اللّه قد وضع ما مضی من الربا و حرّم علیهم ما بقی فمن جهله وسع له جهله حتّی یعرفه اذا عرف تحریمه حرم علیه و وجب فیه العقوبه)

لکن این جمله هم دلالتش تمام نیست بلکه ممکن است این باشد که جاهل غافل نه جاهل ملتفت اگر مال حرام بدست آورد و صاحب مال برضایت باو داد و لو مالک نمیشود لکن اگر تلف شد به اینکه مصرف کرد چون باذن مالک بوده ضمان ندارد بلی اگر عین باقیست باید رد کند و اللّه العالم.

وَ أَمْرُهُ إِلَی اللَّهِ از برای ربوا دو حکم است وضعی که باید بصاحبش رد کند و ضامن است و حق الناس است، و تکلیفی که حرام است و مستحق عقوبت است، از حیث حکم وضعی باید ذمّه خود را فارغ کند و امّا از حیث تکلیفی امر او با خداوند است میخواهد عفو کند و میخواهد عقوبت فرماید مثل سایر معاصی در صورتی که مستحلّ ربا نباشد که کافر میشود و قابل عفو نیست.

وَ مَنْ عادَ که با علم بتحریم دست بر نداشت چنانچه اکثر با اینکه میدانند حرام است مرتکب میشوند.

فَأُولئِکَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِیها خالِدُونَ تفسیرش واضح و گذشت الّا اینکه اینجا یک نکته دارد و آن اینست که بضرورت مذهب شیعه مؤمن مخلّد در عذاب نیست و بالاخره بواسطه ایمان نجات پیدا میکند و این آیه حکم بخلود فرموده میتوان گفت که آکل ربا اگر بی توبه از دنیا رود بی ایمان از دنیا می رود (نعوذ باللّه من عذاب اللّه و سخطه).

[سوره البقره (۲): آیه ۲۷۶] .... ص : ۶۷

يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبا وَ يُرْبِي الصَّدَقاتِ وَ اللَّهُ لا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ (۲۷۶)

در نظر نـاس این است که ربا باعث زیادتی مال میشود و بسا اشخاصـی از مال ربا ثروتهای زیادی بـدست آورده انـد و صـدقه باعث نقصان مال است و بسا بفقر و بیچارگی منجر میشود.

خداونـد این نظر را ردّ میفرمایـد و مطلب را عکس بیان میکند که ربا باعث نقصان و از بین رفتن میشود و صدقه باعث زیادتی میگردد، و توضـیح کلام اینست که ربـا مورث مضـرّاتی میشود اوّلا- بتدریـج که معنـای محق است از بین میرود و بکلّی نابود میگردد و بسیار مشاهده شده.

و ثانیـا اگر صورت مال از بین نرود برکاتش از بین میرود یعنی از این بهره و اسـتفاده و کیف و لـذّت نمیبرد و با هزار حسـرت میگذارد و میرود و وارث آن را تضییع میکند و بالاخره محق میشود و هکذا وارث وارث.

و ثالثا محق دین میکنـد چون مال حرام مخصوص همچه حرامی قلب را سـیاه میکند، شـیطان را مسـلّط میکند، دل قسـیّ میشود موعظه در او تـأثیر نمیکنـد، توفیق سـلب میشود، ایمان ضـعیف میگردد تا بالاخره بسا مسـتحل رباء میشود و کافر میگردد و بی ایمان از دنیا میرود و وبال و عقوبتش بر او باقی میماند.

و بهمین معنی در اخبار تصریح فرموده چنانچه در برهان از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده فرمود

(أیّ محق امحق من درهم الربا بمحق الدین).

و رابعا محق اعمال و عبادات میکنـد فردای قیامت بازاء هر درهمی چه انـدازه از عبادات او را بصاحب مال بدهنـد و چه اندازه سیّئات او را بر این بار کنند چون جنبه حق الناس دارد.

و خامسا بواسطه ربا از فیوضات و مثوبات اخروی محروم میگردد و بعذاب

و عقوبات گرفتار میشود.

و بالعکس صدقات چه واجبه و چه مندوبه باعث زیادی مال میشود و زیادتی برکات و موجب قبولی اعمال و دفع بلیّات و نورانیّت قلب و قوه ایمان و دفع شیطان و نجات از عذاب و عقوبات و نیل بمثوبات و ارتفاع درجات و تشبّه بانبیاء و اولیاء و حصول ملکه سخاوت و فوائد دیگر.

لذا میفرماید یَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبا وَ یُرْبِی الصَّدَقاتِ پس از این بهمین نکته که عرض شد که باعث محق دین میشود اشاره دارد جمله اخیره که میفرماید:

وَ اللَّهُ لا یُحِبُّ کُلَّ کَفَّارٍ أَثِیمٍ کفّار صیغه مبالغه کافر است یعنی بسیار کافر، کفر روی کفر که اثر رباء است اگر مستحلّ بآن شود هر درهمی موجب کفر است و مستحلّش کافر هر چه زیاد شود زیاد میشود.

و اثیم صفت مشبّهه است از اثم که اثم و معصیت بر او ثابت و دائم و باقی میماند. و کلمه لا یُحِبُّ هم دلالت دارد زیرا مؤمن مسلّما بهر درجه باشد محبوب خدا است و اطلاق لا یُحِبُّ مشعر باین است که آکل ربا چه مستحلّ و کفّار باشد و چه غیر مستحلّ و لکن اثیم باشد بی ایمان از دنیا میرود مگر موفّق بتوبه شود و مورد عفو گردد.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۷۷] .... ص : ۶۸

إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ وَ أَقامُوا الصَّلاهَ وَ آتَوُا الزَّکاهَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَ لا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَ لا هُمْ یَحْزَنُونَ (۲۷۷)

احتیاج بتفسیر ندارد چون جملات آن در اول سوره مفصّلا بیان شده، فقط نکته ای که اینجا باید متذکّر شویم اینست که جمله وَ أَقامُوا الصَّلاهَ وَ آتَوُا الزَّکاهَ

از باب عطف خاص است بعام که عَمِلُوا الصَّالِحاتِ باشد بلکه اظهر مصادیق آن است و از این آیه و آیات بسیاری از قرآن استفاده میشود که ایمان تنها مورد جمیع این مثوبات نیست بلکه اعمال صالحه یا در بعض آیات تقوی هم لازم دارد.

و توضیح مطلب آنکه افراد بشر در قیامت بر چهار دسته تقسیم میشوند: یک قسمت کسانی که نه ایمان داشته و نه عمل صالحی مثل اکثر کفّار بخصوص منهمکین آنها در معاصی و ظلم که در اشدّ درکات جهنّم معذّب بانواع عذاب گرفتار هستند.

قسمت دوم- کسانی که ایمان ندارند و لکن اعمال صالحه بسا از آنها صادر شده اینها بواسطه نداشتن ایمان در جهنّم معذّب هستند لکن بواسطه پاره ای از اخلاق فاضله یا اعمال صالحه تخفیفی در عذاب دارند هر کس بقدر خود.

قسمت سوم- کسانی که با ایمان از دنیا رفتند لکن اعمال سیّئه آنها بسیار و اعمال صالحه قلیل، اینها بواسطه ایمان مسلّما اهل نجات هستند و نائل به بهشت خواهند شد لکن بواسطه کوتاهی در اعمال صالحه یا کثرت معاصی گرفتار هستند یا در موقع قبض روح یا در عالم برزخ و قبر یا در صحرای محشر یا العیاذ باللّه در جهنّم تا رحمت الهی و مغفرت حق و شفاعت شفعاء شامل حال آنها شود و نجات پیدا کنند چون قابلیّت آن را دارند و بالاخره از مورد این آیه خارج هستند.

قسمت چهارم- کسانی هستند که مشمول این آیه و آیات دیگر بسیار هستند و آنها کسانی هستند که در حق آنها میفرماید إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا که بجمیع عقائد حقّه معتقد باشند و انکار ضروریّات دین و مذهب را ننمایند و اعمالی که موجب کفر شود از آنها سر نزند.

وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ از اعمال واجبه و مستحبّه کوتاهی نکنند بالاخص این دو عمل مهم اسلامی را انجام دهند که وَ أَقامُوا الصَّلاهَ وَ آتَوُا الزَّکاهَ باشد جمیع فوائد دنیوی و اخروی را حیازت کرده اند که لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ از نتایج دنیوی و اخروی

وَ لا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ که بقدر خردلی از برای آنها عذاب نیست نه حین موت نه در قبر و برزخ و نه فردای محشر و بکمال امنیّت و راحتی خیال وَ لا هُمْ يَحْزَنُونَ که هیچ فیضی از آنها سلب نمیشود که باعث حزن آنها بشود (اللّهمّ ارزقنا بمحمّد و آله صلّی اللّه علیه و آله).

[سوره البقره (۲): آیه ۲۷۸] .... ص : ۷۰

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ ذَرُوا ما بَقِيَ مِنَ الرِّبا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (۲۷۸)

این آیه راجع بکسانیست که معامله ربوی کرده اند یعنی قرض داده بشرط زیاده و هنوز مدّت سر نیامده اگر قرض در زمان کفر بوده و قبل از انقضاء مدّت اسلام آورده آنچه در زمان کفر زیاده گرفته حلال و از زمان اسلام باید باصل رأس المال اکتفاء کند و از زیاده صرفنظر کند.

و همچنین مؤمنین صدر اسلام که قبل از نزول آیات ربا قرض داده و قبل از انقضاء مدّت آیات نازل شده آنچه قبل از نزول گرفته حلال و امّا بعد از نزول آیات باید زیاده نگیرد و باصل مال اکتفاء کند.

و همچنین کسانی که بعد از نزول آیات علما عمدا یا جهلا معامله ربوی کردند سپس عالم شدند یا نائب باید باصل مال قناعت کنند و زیاده نگیرند و آیه عموم دارد تمام اینها را شامل میشود و لو شأن نزولش بعض مصادیق خاصه باشد و لذا میفرماید یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا که کفّار از این خطاب خارج هستند اتَّقُوا اللَّهَ بپرهیزید و از محرّمات الهی اجتناب کنید و مخالفت اوامر او را نکنید که یکی از مصادیق آن وَ ذَرُوا ما بَقِيَ مِنَ الرِّبا است ترک کنید آنچه از ربا باقی مانده.

إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ اگر ایمانتان حقیقت داشته باشد، اشاره به اینکه اگر دست از ربا برنداشتید و باین آیات قرآنیّه معتقد نشدید و بی اعتنایی کردید ایمان شما

حقیقت ندارد و کافر میشوید اگر مستحل باشید.

و در بسیاری از واجبات و محرمات این شرط شده که تارک این واجب یا فاعل این حرام ایمان ندارد یا بی ایمان میمیرد.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۷۹] .... ص : ۷۱

فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ إِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُؤُسُ أَمْوالِكُمْ لا تَظْلِمُونَ وَ لا تُظْلَمُونَ (۲۷۹)

این آیه مربوط است بآیه قبل و فاء در فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا تفریع بر جمله قبل وَ ذَرُوا ما بَقِیَ مِنَ الرِّبا است یعنی اگر دست از اکل ربوا برنمیدارید و ترک ربوا نمیکنید که نفی در نفی اثبات است یعنی مرتکب ربا میشوید فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ آماده باشید برای جنگ با خدا و رسوله، فَأْذَنُوا از ماده اذان است بمعنی اعلان جنگ چنانچه اذان اعلان و آمادگی بر نماز است و معنی فاعلموا است یعنی بدانید که آخذ ربا با خدا محاربه میکند و خداوند با او میجنگد و جنگ با خدا فتح ندارد نه دنیا که خدا او را ریشه کن میکند و بانواع شدائد و بلیّات گرفتار و نه در آخرت که بانواع عذاب دچار خواهد شد، و جنگ با رسول او را در شکنجه میکشد و محکوم بحدّ و قتل میفرماید که امام یا نائب امام او را توبه دهد و اگر توبه نکرد در دفعه اول و ثانی او را تأدیب که تعذیر باشد میکند و در دفعه ثالثه او را میکشد، چنانچه در مجمع البیان از حضرت صادق علیه السّلام روایت فرموده فرمود

(آکل الربا یؤدب بعد البیّنه فان عاد ادّب فان «و ان خ ل» عاد قتل).

وَ إِنْ تُبْتُمْ توبه کردید و دست برداشتید و دیگر مرتکب نشدید نسبت بآنچه که مرتکب شده اید یعنی قرض داده اید و هنوز استرداد نکرده فَلَكُمْ رُؤُسُ أَمْوالِكُمْ

همان مقدار که طلب دارید بگیرید و اگر هم ربوا گرفته اید مقدار طلب خود را بردارید و ما زاد را ردّ کنید بصاحبش مگر مواردی که قبلا تذکّر دادیم که لزوم ندارد ردّ و خداوند گذشت فرموده.

لا تَظْلِمُونَ بمدیون ظلم نکنید در گرفتن زیاده وَ لا تُظْلَمُونَ و خود هم ظلم نکشید در اصل مال که بر مدیون واجب است که اداء دین را بکند و بدائن ظلم نکند و مسامحه در اداء ننماید بلکه اداء دین در صورتی که مدیون متمکّن باشد و دائن مطالب باشد واجب فوری است که هر ساعتی ترک آن گناه کبیره است بلکه از معاصی دائمیّه است چون وجوبش فورا ففورا است.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۸۰] .... ص : ۷۲

وَ إِنْ کانَ ذُو عُسْرَهٍ فَنَظِرَهٌ إِلی مَیْسَرَهٍ وَ أَنْ تَصَدَّقُوا خَیْرٌ لَکُمْ إِنْ کُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۲۸۰)

تفصیل کلام اینکه مدیون چه دین از جهت استقراض باشد که مورد آیه است چه از جهات دیگر اگر متمکّن از اداء دین باشد و دائن هم مطالب باشد یا حالت مطالبه داشته باشد و لو حیاء مطالبه نکند واجب فوری است که باید اداء نماید و تأخیر و مسامحه در اداء گناه کبیره است هر چه تأخیر اندازد موجب ازدیاد معصیت میشود حتّی بعضی از علماء که قاعده ترتب را تمام نمیدانند عبادت منافیه با اداء دین را باطل میدانند و اگر متمکّن هست لکن دائن مطالب نیست و راضی بتأخیر است و لو واجب است بر مدیون اداء دین لکن واجب موسع است فورا واجب نیست و در تأخیرش گناهی مرتکب نشده و اگر متمکّن نیست که مورد آیه است که میفرماید وَ إِنْ کانَ ذُو عُسْرَهٍ یعنی سخت است و متعسّر است در اداء و البتّه مستثنیات دین خارج است مثل خانه و اساس البیت و نفقه یک شبانه روز خود و واجب النفقه بمقدار شأن و زیّ خود بر مدیون واجب نیست که خانه و اساس البیت را بفروشد و دین

خود را اداء کنـد اگر چه جـایز است و بر دائن حرام است مطالبه کنـد بلکه بایـد صبر کنـد تا زمانی که مـدیون متمکّن شود و اینست معنـای فَنَظِرَةٌ إِلی مَیْسَـرَةٍ یعنی مهلت دهـد و انتظار کشـد تا زمانی که میسور گردد، و این حکم در جائیست که دین در ذمّه باشـد و امّـا اگر عین مـال دائن نزد مـدیون موجود است دائن حق دارد از او بگیرد چنانچه اگر مـدیون بمیرد دیون او تعلّق بترکه او میگیرد و لو ترکه از مستثنیات دین باشد و دین مقدّم بر ارث است بنص آیات شـریفه لکن اختیار تعیین دین در ترکه با وارث است نه با دائن و اگر میّت ترکه نـدارد بر وارث واجب نیست از مال خود دیون مورث را ادا کند و دائن حق مطالبه از احدی ندارد.

و ممکن است حاکم از مصارف بیت المال در صورتی که دین برای امر مشروعی باشد اداء کند از سهم زکاه که سهم غارمین باشد.

و اگر مدیون زائد بر مستثنیات دین دارد لکن دیون بیشتر از موجودی است دیّان حق دارند از حاکم تقاضای حجر کنند حاکم مدیون را محجور میکند از تصرف در مال و موجودی را تقسیم میکند بحساب دیون بین دیّان.

و اگر احـد دیّان عین مالش موجود باشـد حق دارد آن را اخـذ کند و دیگر دیّان در آن شـرکت ندارند ولی بقیّه دیون در ذمّه مدیون هست و مورد این جمله آیه هست که هر وقت متمکّن شد باید اداء کند و دیّان باید صبر و انتظار داشـته باشـند تا زمان تمکّن و مدیون اگر متمکّن از کسب و تحصیل مال باشد واجب است تحصیل کند و بقیّه را اداء کند.

و در هر صورت در مورد تعسّـر و نداشتن مال دیّان افضل و احسن اینست که از دین خود صرف نظر کنند و بعنوان صدقه پای مـدیون حسـاب کننـد و ذمّه او را فـارغ کننـد چنـانچه میفرمایـد وَ أَنْ تَصَدَّقُوا خَیْرٌ لَکُمْ و ذخیره اخروی خـود قرار دهنـد و در حساب خدا حساب کنند که بمراتب از استفاده دین نفعش بالاتر است،

إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ بمثوبات اخروی و فوائد دنیوی صدقه، و انظار چنانچه در حدیث است

(من انظر معسرا او وضع عنه اظلّه اللَّه تحت ظلّ عرشه یوم لا ظلّ الّا ظلّه)

و نیز دارد

(من انظر معسرا کان له بکلّ یوم صدقه)

مروی در مجمع البیان است و بر طبق بسیاری از این فروع اخبار زیادی وارد شده که جمله ای از آنها را در برهان نقل فرموده با مثوبات زیادی.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۸۱] .... ص : ۷۴

وَ اتَّقُوا یَوْماً تُرْجَعُونَ فِیهِ إِلَی اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّی کُلُّ نَفْسٍ ما کَسَبَتْ وَ هُمْ لا یُظْلَمُونَ (۲۸۱)

بسیاری از مفسّرین گفته اند که این آخر آیه است که بر پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم نازل شده و مستند آنها روایتی است از ابن عباس و روایت مفصّل است لکن چون منتهی بمعصوم نیست و سندش هم از طرق شیعه نیست اعتباری ندارد لذا از نقل آن خودداری کردیم و این آیه شریفه مشتمل بر سه جمله است:

جمله اولی امر بتقوی است که در موارد زیادی از قرآن ذکر شده و این امر مثل امر باطاعت و عبادت و نهی از معصیت و فحشاء و منکر از اوامر ارشادی است که ارشاد بحکم عقل میکند چون عقل سلیم لزوم تقوی و اجتناب از معاصی و اطاعت مولی را حکم میکند و معنای امر ارشادی اینست که بر مخالفتش عقوبتی جز همان مضاری که در معصیت دارد مترتب نمیشود و بر اطاعتش جز همان فوائدی که در مأمور به است ندارد و اعمال مولویّت در اینها نشده که نفس تقوی یکی از واجبات شرعیّه باشد بلکه ممکن نیست زیرا تسلسل لازم میآید لذا میفرماید وَ اتَّقُوا یَوْماً تُرْجَعُونَ فِیهِ إِلَی اللَّهِ یعنی در دنیا بترسید از روزی که بازگشت میکنید که یوما مفعول به اتَّقُوا است نه آنکه روز قیامت متّقی شوند و یوما مفعول فیه باشد و این جمله شامل جمیع واجبات و محرّمات از عقائد و اخلاق و اعمال میشود که تقوی

عبارت است از فعل واجب و ترک حرام.

جمله دوم ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ ما كَسَبَتْ که جزئی و کلّی اعمال خیر و شرّ جزا داده خواهد شد و کوچکترین عملی بدون جزاء نمیماند که مفاد آیه شریفه فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ وَ مَنْ يَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ سوره زلزال آیه ۷ و ۸، و آیات بسیار دیگر است.

جمله سوم وَ هُمْ لا يُظْلَمُونَ که در اعمال خیر نقصانی از مثوبات خداوند روا ندارد و جزای اوفی مرحمت میفرماید و در اعمال شرّ خردلی زائد بر استحقاق عبد عقوبت نخواهد نمود بلکه بسا مورد عفو و گذشت واقع میشود و بالجمله عادل حکیم ظلم نمیکند از حقّ مطیع کم نمیکند و بر عاصی افزوده نمیکند.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۸۲] .... ص : ۷۵

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذا تَدايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَ لْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَ لا يَأْبَ كاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَما عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَ لْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَ لْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَ لا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئاً فَإِنْ كانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهاً أَوْ ضَعِيفاً أَوْ لا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ وَ اسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَ امْرَأَتانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَداءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْداهُما فَتُذَكِّرَ إِحْداهُمَا الْأُخْرى وَ لا يَأْبَ الشُّهَداءُ إِذا ما دُعُوا وَ لا تَسْئَمُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيراً أَوْ كَبِيراً إِلى أَجَلِهِ ذلِكُمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ وَ أَقْوَمُ لِلشَّهادَةِ وَ أَدْنى أَلَّا تَرْتابُوا إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجارَةً حاضِرَةً تُدِيرُونَها بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُناحٌ أَلَّا تَكْتُبُوها وَ أَشْهِدُوا إِذا تَبايَعْتُمْ وَ لا يُضَارَّ كاتِبٌ وَ لا شَهِيدٌ وَ إِنْ تَفْعَلُوا فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ يُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ وَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْ ءٍ عَلِيمٌ (۲۸۲)

این دو آیه شریفه از ابسط آیات قرآنیّه و مشتمل بر مطالب بسیاری است و احکام زیادی و ما ناچاریم که در ضمن تفسیر بیک یک آنها شرح بمقدار لازم دهیم و تفصیل آنها را حواله بکتب فقهیّه دهیم.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا خطاب بمؤمنین است و لو در احکام تمام شرکت دارند لکن قابل تخاطب نیستند و کانّه مورد اعتناء فقط مؤمنین هستند.

إِذا تَدایَنْتُمْ بِدَیْنٍ مطلق است یعنی کاری و عملی نمودید که مدیون شدید یا بمعامله مثل معامله سلف که بایع مدیون جنس میشود، یا نسیه که مشتری مدیون ثمن، یا اجاره که مستأجر مدیون مال الاجاره یا مدیون اجرت اجیر، یا قرض که مستقرض مدیون مقروض، یا اتلاف که متلف مدیون مالک یا اشیاء دیگری که مورث تحقّق دین میشود.

و کلمه تَدایَنْتُمْ و لو دلالت بر تحقّق دین دارد و احتیاج بکلمه بِدَیْنٍ ندارد لکن کلمه بِدَیْنٍ برای تعمیم است یعنی اذا تداینتم بایّ دین.

إِلی أَجَلٍ مُسَمًّی تقیید میکند برای اخراج دیون معجّله که باید فوری اداء گردد و احتیاج بمکاتبه ندارد، و امّا دیون مأجّل باید مدّتش معلوم باشد مثل سلف که زمان اداء جنس و نسیه که زمان اداء ثمن باید معلوم باشد از حیث ماه و روز معیّنی که معنی مسمّی همین است.

فَاكْتُبُوهُ بعضی گفتند امر از برای وجوب است که مکاتبه واجب است و بعضی گفتند مستحبّ است و بعضی گفتند امر توصلیست نه تعبّدی که شرط صحّت است و بدون مکاتبه باطل است.

و تحقیق اینست که نه امر تعبّدی است که واجب یا مندوب باشد و نه توصّلی است که شرط صحّت باشد بلکه ارشادی است برای اینکه مدّت فراموش نشود یا اختلاف بین متعاملین واقع نشود در طول و قصر مدّت یا مورد انکار مدیون نگردد.

وَ لْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كاتِبٌ بِالْعَدْلِ این امر هم ارشادی است و کاتب اعمّ از این است که بایع باشد یا مشتری یا شخص ثالثی، و مراد (بالعدل یعنی مطابق آنچه قرار داد شده از حیث جنس و وصف و مقدار و مدّت مثلا گندم را جو ننویسد کتابت مطابق با واقع در خارج باشد.

وَ لا يَأْبَ كاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَما عَلَّمَهُ اللَّهُ لا یأب، یعنی باکی نیست و امتناع ندارد که نویسنده سجلّ بنویسد مطابق دستور الهی همان نحوی که دستور فرموده که که مطابق با واقع و حقیقت باشد که تعبیر بعدل فرموده.

فَلْيَكْتُبْ یعنی البتّه لازم است بر کاتب که بنویسد، بعضی گفتند واجب عینی است بر کاتب که در مورد تقاضای دائن بنویسد که دفع ضرر دائن بشود و بعضی گفتند واجب کفایی است که در صورتی که من به الکفایه نباشد واجب عینی میشود.

و اختلاف دیگری هم هست که آیا میتواند کاتب مطالبه اجرت بر کتابت نماید یا نه، بنا بر اختلافی که دارند در جواز اجرت بر واجب عینی و کفایی، و حق این است که وجوب ارشادی است و اخذ اجرت بر واجبات توصّلیّه چه عینی و چه کفایی مانعی ندارد.

وَ لْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ املال بمعنی املاء است و عَلَيْهِ الْحَقُّ مدیون است و معنی اینکه مدیون اقرار لسانی نماید و اعتراف بدین کند تا آنکه کاتب اقرار

و اعتراف آن را بنویسد بلکه اگر متمکّن از امضاء کتبی یا اثر انگشت یا اقرار نزد شهود باشد بکند که حقّ دائن از بین نرود.

وَ لْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ از خدا بترسد و بر خلاف واقع اقرار نکند و این مکتوب باید نزد من له الحق که دائن است باشد یا نزد کسی که امین او است.

وَ لا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئاً بخس، نقصان است ضمیر منه ممکن است راجع باملال باشد یعنی کمتر از آنچه واقع شده اقرار نباشد مطابق واقع از حیث مقدار و وصف و ممکن است بلکه اظهر اینکه راجع بحق باشد که اصل دین است یعنی در موقع اداء کمتر از حق ندهد و دون وصف نپردازد که ذمّه اش فارغ نخواهد شد و قیامت مورد مؤاخذه واقع میشود.

فَإِنْ كانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهاً أَوْ ضَعِيفاً أَوْ لا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ در این سه کلمه: سفیه، ضعیف و غیر مستطیع اختلاف است بین مفسّرین که اینها متّحد المعنی یا متقارب المعنی یا متفاوت المعنی هستند و در صورت اختلاف معنی اختلاف دیگری است در معنای هر یک لکن تمام اینها تفسیر برأی است و ما نباید دست از ظاهر برداریم.

پس می گوییم اگر مدیون که من علیه الحق است سفیه باشد در مقابل رشید یعنی صلاح و فساد مال و معامله را تمیز نمیدهد یعنی کم عقل نه باندازه جنون که زوال عقل و رافع تکلیف باشد.

اشکال- سفیه باین معنی اصلا معامله آن که تداین باشد درست نیست.

جواب- معامله با ولیّ آن میشود و الّا اگر کسی باشد که معامله اش صحیح باشد املاء و اقرارش بطریق اولی صحیح است.

یا ضعیف باشد مثل صبی و مجنون و پیر مرد خرفت و بله و امثال اینها، یا غیر مستطیع بر املاء باشد بواسطه لال بودن یا سنگینی زبان یا مرضی که باعث سلب

قدرت بر تکلّم یا عسرت تکلّم شود.

فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ ولیّ سه قسم داریم باختلاف موارد: ۱- اولیاء صغیر و مجنون و سفیه مثل آب و جد و قیّم و حاکم و منصوب از قبل حاکم و عدول مؤمنین.

۲- وکیل از قبل موکّل که خود قادر نیست بر املاء.

۳- ورثه نسبت بمورث خود در بعض مواردی که قدرت ندارد بر املاء، املال و امضاء و اقرار و اعتراف، اینها بمنزله املال من علیه الحق است.

وَ اسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجالِكُمْ و طلب شهادت کنید و شاهد بگیرید بر تحقّق مداینه و کتابت و اقرار مدیون هر کدام بشود که این را بیّنه میگویند.

و کلمه مِنْ رِجالِكُمْ یعنی من رجال المؤمنین پس اعتناء بشهادت غیر مؤمن نیست، و در شاهد مطابق مذهب شیعه عدالت معتبر است که شهادت عدلین باشد و این امر هم ارشادی است نه مولوی وجوبی یا مستحبّی برای اینکه اگر مدیون انکار دین کرد یا در بعض خصوصیّات از حیث جنس یا مقدار یا وصف اختلاف کردند و احتیاج بمرافعه نزد حاکم شد مدّعی بتواند دعوای خود را ثابت کند ببیّنه که از اخبار مسلّمه این فرمایش است که فرمود

(البیّنه علی المدّعی و الیمین علی من انکر)

و و فرمود

(انّما اقضی بینکم بالبیّنات و الایمان)

و از این جمله استفاده میشود که مجرّد کتابت کافی بر اثبات نیست و فائده کتابت اینست که طرفین خصوصیّات را فراموش نکنند و اگر فراموش شد بمراجعه بمکتوب متذکّر شوند، و برای اثبات بیّنه لازم دارد.

فَإِنْ لَمْ يَكُونا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَ امْرَأَتانِ یعنی شهادت یک مرد و دو زن کافی است نه اینکه مشروط باشد بفقدان رجلین. و از این جمله استفاده میشود که شهادت دو نفر زن بجای شهادت یک مرد است بنا بر این شهادت چهار زن مؤمنه عادله هم کافیست، و از این دو جمله استفاده میشود که شهادت یک عادل کافی نیست اگر چه در اخبار در باب حجیّت خبر، خبر عادل حجّت باشد و در بعض موضوعات مثل

دخول وقت اذان ثقه کافیست.

مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَداءِ اعتبار عدالت است و مراد این نیست که مرضیّ عند اللّه باشد تا توهّم شود که این امر باطنی است و کشف آن ممکن نیست، بلکه مرضیّ نزد مؤمنین که از کلمه ترضون استفاده میشود که دین و اخلاق و اعمالش رضایت بخش باشد که بنا بر مذهب شیعه تارک معاصی کبیره و عدم اصرار بر صغیره و ترک منافیات مروّت باشد.

و توضیح کلام در موضوع عدالت از صفات نفسانیّه است و آن عبارت از ملکه است که حاصل میشود در نفس از حالت خوف از خداوند از روی ایمان که مانع شود از ارتکاب کبائر و اصرار بر صغائر و منافیات مروّت لکن حسن ظاهر کاشف تعبّدی است از ملکه و بعضی احتیاط کردند که این حسن ظاهر کاشف ظنّی باشد از ملکه باطنی و طریق اثبات عدالت یا بمعاشرت است نه معاشرت تامّه بلکه معاشرت متعارفه یک مدّت مختصری و در این معاشرت دیده نشود از او ترک واجبی یا فعل کبیره ای یا اصرار بر صغیره ای یا منافی مروّتی، یا بشهادت عدلین که عدالت هم یکی از موضوعات احکام است که به بیّنه ثابت میشود و در شهادت عدلین تلفّظ لازم نیست بلکه همین که با او معامله عدالت کردند به اینکه با او نماز کردند یا حضورش طلاق دادند یا از او تقلید کردند یا شهادت او را قبول کردند و امثال اینها از اموری که عدالت در آنها معتبر است کافی است، یا بشیاع قطعی که جماعتی از مسلمین با او معامله عدالت کنند که یقین پیدا شود که اینها تا بموازین شرعیّه احراز نکرده باشند معامله عدالت نمیکنند، یا از امارات خارجیّه و قرائن یقین بملکه پیدا شود.

و معاصی کبیره را ما در مجلّد سوم کلم الطیّب در کتاب عمل الصالح مفصّلا بیان کرده ایم، مقصد دوم از صفحه ۲۴ تا ۴۳.

و حاصلش اینکه کبیره بودن ثابت میشود به اینکه در قرآن یا حدیث معتبر وعده

آتش یا عـذاب داده شده یا در خبر معتبر تصـریح بکبیره بودن آن شده باشد یا از یکی از معاصـی کبیره آن را بزرگتر شـمرده باشـند یا در نظر اهل شرع آن را بزرگ بدانند و این نوع معاصی دو قسم است یک قسم ترک واجبات مثل نماز، زکاه، خمس صیام، حج، امر بمعروف، نهی از منکر، جهاد و امثال اینها.

و یـک قسم فعل محرّمات از اعتقادات باطله بر خلاف عقیـده حقّه و پاره ای از اخلاق رذیله و ارتکاب بعضـی از معاصـی مثل دروغ، محاربه با اولیاء، فساد در زمین، قتل نفس محترمه، عقوق والدین، اکل مال یتیم، قذف محصـنه قطع رحم، سحر، شعبده، زنا، لواط، سـرقت، قسم دروغ، شـهادت دروغ، کتمان شـهادت، خلف نذر و عهد و قسم، تغییر وصـیّت، شـرب خمر قمار، ربا، اکل سـحت (یعنی مال مسـلمان بدون وجه مشـروع) گوشت میته، گوشت خوک، خون، قربانیهای کافر کم فروشی، تعرب بعد الهجره، رفتن بمراکزی که دست رسـی باحکام نداشته باشد، اعانه ظلمه، رکون بظالم، حبس حقوق، اسراف، تبذیر، خیانت در امـانت بلکه مطلق خیـانت، غیبت، تهمت، نمـامی، سـعایت، اشاعه فحشاء، ارتکاب ملاهی مثل ساز و آواز و رقص و حضور در این مجالس و امثال اینها از قبیل ظلم و نشوز و نحو اینها از معاصی متداوله عصر حاضر که در نظر اهل شرع بسیار بزرگ است مثل بی حجابی، تآتر خانه، ساز رادیو، تصویر مجسّمه.

و امّا اصرار بر صغیره به اینکه قبل از توبه از سابق تکرار کند بلکه بعضی گفتند عزم بر تکرار کافیست در صدق اصرار.

و امّـا منافیـات مروّت نسـبت باشـخاص و امـاکن و ازمان مختلف میشود و ضابط آن عملی است که فاعل آن در نظر مردم غیر مبـالی بـدین بشـمار میرود مثـل زلف زیر عمامه یا کروات با ریش و عمامه یا در کنار جاده ادرار کردن یا در کافه رفتن بعض اشخاص یا رفت و شد با اشخاص نامناسب و امثال اینها.

أَنْ تَضِلَّ إِحْداهُما فَتُذَكِّرَ إِحْداهُمَا الْأُخْرى بیان حکمت اعتبار دو شاهد است در مرأه بجای یک مرد که اگر یکی از آنها بعضی از خصوصیّات مورد شهادت را فراموش کند دیگری او را یادآور شود.

و در باب حکمت گفته اند که اطراد شرط نیست بلکه مصلحت جعل حکم بطور کلّی وجود مصلحت در بعض مصادیق است چون نسیان در اغلب زنها بیش از نسیان در رجال است.

نکته- وجه تکرار إِحْداهُما با اینکه اگر فرموده بود «فتذکر الاخری» کافی بود. چیست جواب- کافی نبود زیرا مفاد تفاوت میکرد، معنی این میشد که اگر یکی از آنها فراموش کند دیگری متذکّر باشد و این مقصود نیست بلکه مراد اینست که دیگری او را متذکّر نماید پس باید بگوید «فتذکر بالآخری» و این هم مجمل میشد زیرا تاب این داشت که مرجع ضمیر بایست بشهادت برگردد نه بمرأه ناسیه و غرض اینست که ذاکره مذکّره ناسیه باشد و این بدون تکرار متحقق نمیشود.

وَ لا یَأْبَ الشُّهَداءُ إِذا ما دُعُوا از اخبار بسیاری استفاده میشود که مراد دعوت برای تحمّل شهادت است که اگر از او تقاضا کردند که تحمّل شهادت کند اباء و امتناع نکند، بنا بر این نهی تحریمی نیست بلکه تنزیهی است و در لسان اخبار هم تعبیر بلا ینبغی کرده اند.

و امّا اگر دعوت برای اداء شهادت باشد بعد از تحمّل نهی تحریمی است زیرا کتمان شهادت حرام است چنانچه بیاید و اگر مراد اعم از تحمل و اداء باشد نهی هم مطلق است اعمّ از حرمت و کراهت که مطلق الترک باشد و در بعض اخبار هم تصریح باعمّ شده و این انسب با اطلاق آیه است و منافی با اخبار سابقه هم نیست زیرا اخبار سابقه در بیان بعض مصادیق است منافی با عموم و اطلاق نیست.

وَ لا تَسْئَمُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيراً أَوْ كَبِيراً إِلى أَجَلِهِ یعنی مسامحه نکنید و انضجار نداشته باشید در موضوع کتابت چه دین صغیر باشد و چه کبیر زمانی که مدّت دارد و معجّل نیست البته بهتر برای شما کتابت است که جلوگیر از حدوث اختلاف است و از طرو نسیان و احتمال بعض مفسّرین که خطاب متوجّه شهداء است که مفاد شهادت خود را بنویسند که فراموش نکنند خلاف ظاهر آیه است.

ذلِكُمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ وَ أَقْوَمُ لِلشَّهادَهِ این کتابت برای شما فوائد زیادی دارد یکی آنکه بیشتر طریق عدالت را در پیشگاه احدیّت سیر کرده اید که حقّی از احدی ضایع نشده نه دائن از حقّش کسر گذارده میشود و نه مدیون زائد بر حق دائن از او اخذ میشود. و دیگر آنکه برای اقامه شهادت بهتر است که بتوانند شهود مطابق مکتوب بدون زیاده و نقیصه تحمّل کنند و اداء نمایند.

وَ أَدْنى أَلَّا تَرْتابُوا و دیگر آنکه برای ضبط و عدم تردید و ریب و شک نزدیکتر است.

إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجارَهً حاضِرَهً که معامله نقدی باشد و دین معجّل باشد و مدّت نداشته باشد.

تُدِيرُونَها بَيْنَكُمْ رواج دارد داد و ستد و باصطلاح بدانید که معمول در بازار و اکثر معاملات است اخذ ثمن و اداء مثمن فی المجلس.

فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُناحٌ أَلَّا تَكْتُبُوها لزوم ندارد و باکی نیست بر شما در ترک مکاتبه زیرا احتیاج بمکاتبه ندارد بلکه اگر بنا بر مکاتبه باشد در جمیع معاملات حرج شدید و اختلال بازار لازم میآید.

وَ أَشْهِدُوا إِذا تَبايَعْتُمْ ولی شاهد بگیرید بر مبایعه بخصوص اشیاء غیر منقوله مثل خانه، ملک، مغازه یا اشیاء نفیسه مثل جواهرات یا چیز سنگین قیمت مثل ماشین و نحوه و فرش و طلا و غیر اینها و معروف و مشهور گفتند امر استحبابی است و قول نادری

است بوجوب لکن گذشت که این نوع اوامر ارشادی و مصلحت بینی است.

وَ لا یُضَارَّ کاتِبٌ وَ لا شَهِیدٌ ممکن است فعل معلوم باشد که در اصل لا یضار بالکسر یعنی کاتب و شاهد بر خلاف واقع ننویسند یا شهادت ندهند، و ممکن است مجهول باشد لا یضار بالفتح یعنی ضرر بکاتب و شاهد نباید وارد آید که در کتابت و شهادت بر آنها ضرر متوجّه شود یا معذور باشند شرعا نمیتوان آنها را الزام کرد (قاعده فقهیّه معروف بقاعده لا ضرر) و مدرک آن حدیث معروف از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم در قضیّه ثمره بن جندب ملعون با انصاری است و این قاعده حکومت دارد بر ادلّه احکام و دلالت دارد به اینکه احکام ضرریّه در اسلام جعل نشده پس هر حکمی اگر موجب ضرر شود برداشته میشود و توضیح آن در فقه است اجمالا نباید احدی باحدی ضرر وارد آرد، نه کاتب و شاهد ضرر وارد آورند و نه بآنها ضرر وارد شود.

وَ إِنْ تَفْعَلُوا فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِکُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ یُعَلِّمُکُمُ اللَّهُ وَ اللَّهُ بِکُلِّ شَیْ ءٍ عَلِیمٌ وَ إِنْ تَفْعَلُوا فعل ضرری یعنی اگر ضرر وارد آوردید فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِکُمْ فسق در آیات شریفه بر معانی اطلاق شده: یکی کفر در آیه شریفه أَ فَمَنْ کانَ مُؤْمِناً کَمَنْ کانَ فاسِقاً لا یَسْتَوُونَ سجده آیه ۱۸، و در مقابل عدل إِنْ جاءَکُمْ فاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَیَّنُوا حجرات آیه ۶، و بر مطلق عاصی مثل مقام، و بر کذب مثل فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ وَ لا جِدالَ فِی الْحَجِّ که گذشت.

و فسق بمعنی خروج از طاعه اللَّه است و اطلاقش شامل جمیع مصادیق میشود چنانچه در کتب فقهیّه در باب معاصی کبیره که ناقض عدالت است، اول شرک و کفر را ذکر میکنند.

و البتّه ضرر زدن بمسلمان از گناهان کبیره است و خروج از طاعت است چه کاتب در کتابت تقلّب کند و چه شاهد در شهادت و چه دائن در اضرار بکاتب و شاهد در کتابت و شهادت چه در مقام تحمّل و چه در مقام اداء.

و در ضرر هم اعمّ است از ضرر بنفس یا مال یا عرض یا سایر امور متعلّقه بشخص، و فسوق مثل خروج بمعنی فسق است، و کلمه بکم یعنی صادر از شما یعنی خود را فاسق میکنید و خارج از طاعت الهی میشوید.

وَ اتَّقُوا اللَّهَ از خدا بترسید و در حق یکدیگر ظلم نکنید.

وَ یُعَلِّمُکُمُ اللَّهُ خداوند آنچه صلاح دنیا و آخرت و دین شما است و آنچه موجب فساد دین و دنیا و آخرت شما است بشما فرا میدهد و تعلیم میفرماید چون جمیع اوامر و نواهی الهی از روی حکمت و مصلحت است چنانچه گفتند احکام تابع حکم و مصالح و مفاسد نفس الامری است و غرض از بعثت انبیاء همین است چون عقل بهر مرتبه که باشد پی بجمیع حکم و مصالح نمیبرد بالاخص امور آخرتی و دینی و از این جهت گفتند رسول عقل خارج است، چنانچه عقل رسول باطن است.

وَ اللَّهُ بِکُلِّ شَیْ ءٍ عَلِیمٌ سر چشمه علم از منبع است که حد ندارد و غیر متناهی است أَحاطَ بِکُلِّ شَیْ ءٍ عِلْماً و عین ذات ربوبی است.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۸۳] .... ص : ۸۵

وَ إِنْ کُنْتُمْ عَلی سَفَرٍ وَ لَمْ تَجِدُوا کاتِباً فَرِهانٌ مَقْبُوضَةٌ فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُکُمْ بَعْضاً فَلْیُؤَدِّ الَّذِی اؤْتُمِنَ أَمانَتَهُ وَ لْیَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَ لا تَکْتُمُوا الشَّهادَهَ وَ مَنْ یَکْتُمْها فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ وَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ عَلِیمٌ (۲۸۳)

وَ إِنْ کُنْتُمْ عَلی سَفَرٍ که مداینه و معامله در مسافرت واقع شود وَ لَمْ تَجِدُوا کاتِباً و کتابت میسّر نباشد و همچنین شاهد عادل دست رسی نداشته باشند برای وثیقه راه دیگری بیان میفرماید که مسئله مراهنه باشد و معنی این نیست که شرط آن مسافرت باشد یا عدم و جدان کاتب یا شاهد بلکه مقصود اینست که طرق وثیقه منحصر

بکتابت و شهادت نیست بلکه طریق دیگری هم هست که اگر دست شما از آن دو طریق کوتاه باشد باز هم طریق دارند لذا میفرماید فَرِهانٌ مَقْبُوضَةٌ و رهن در لغت بمعنی گرو است و از این جهت گروبندی را مراهنه میگویند و در شریعت مطهره گروبندی مذموم است یا حرام مگر در اسب دوانی و تیر اندازی و شتر سواری، در باب مسابقه دارد

لا سبق الّا فی خف او نصل او حافر

و در آیه شریفه کُلُّ نَفْسٍ بِما کَسَبَتْ رَهِینَةٌ مدّثر آیه ۳۸، و در حدیث در خطبه شعبانیّه که شیخ صدوق نقل فرموده از حضرت رسالت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم

(ایّها النّاس انّ انفسکم مرهونه باعمالکم)

یعنی جان شما گرو عمل شما است، و نیز در آیه شریفه کُلُّ امْرِئٍ بِما کَسَبَ رَهِینٌ طور آیه ۲۱، و رهن عبارت است از اینکه مدیون چیزی از عین المال خود از منقولات مثل طلا و مس و سایر منقولات یا غیر منقولات مثل خانه و ملک و دکّان و نحو اینها نزد دائن بنحو وثیقه پیشش گرو بگذارد که تا اداء دین نکند فک نشود و آن چیز را عین مرهونه میگویند و مدیون را راهن و دائن را مرتهن مینامند.

و رهن یکی از عقود لازمه است احتیاج بایجاب از طرف راهن و قبول از طرف مرتهن دارد و شرط صحّت رهن قبض است که راهن در تصرّف مرتهن در آورد و مرتهن قبض کند و بدون قبض باطل است و هیچکدام از راهن و مرتهن حق تصرف بدون اذن دیگری در عین مرهونه ندارند و اگر مدّت منقضی شد و اداء دین نشد مرتهن حق دارد عین مرهونه را بفروشد و مطابق دین خود بردارد و بقیّه را براهن ردّ کند و قبض در غیر منقول تملیک منافع است بمرتهن بصلح یا اجاره یا نحو دیگر فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُکُمْ یعنی دائن بعضا مدیون. یعنی اگر دائن امین دانست مدیون را و از او وثیقه، نوشته و رهن نگرفت البتّه مدیون که او را امین دانستند باید خیانت نکند و بموقع خود تمام دین را ردّ کند با آن اوصافی که ذکر شده و مقدار معیّن که قرار داد شده.

فَلْيُؤَدِّ الَّذِی اؤْتُمِنَ که مدیون باشد امانته که دین باشد که در ذمّه او است وَ لْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ از خدا بترسد و خیانت نکند و حق دائن را ضایع نکند که فردای قیامت هم مسئولیّت خدایی دارد هم جنبه حق الناسی و عقوبتش شدید است و انکار دین یا نقصان از اصل ننماید.

وَ لا تَكْتُمُوا الشَّهادَةَ این جمله راجع بآیه سابقه است در قسمت گرفتن شاهد که بعد از تحمّل شهادت کتمان شهادت نکند که یکی از گناهان کبیره است مگر آنکه معذور باشد شرعا یا اداء شهادت بر او ضرری متوجّه شود یا خصوصیّات شهادت را فراموش کرده باشد.

وَ مَنْ يَكْتُمْها فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ و تعبیر به آثم قلبه با اینکه خود کتمان کننده آثم است، بواسطه اینست که معاصی دو قسم است یک قسم معاصی فعلیّه مثل زنا و شرب خمر و نحو اینها، و یک قسم معاصی ترکیّه مثل ترک صلوه و زکاه و سایر واجبات، و اثم فعل المعصیت است و در معاصی ترکیّه فعلی از عاصی صادر نشده در ظاهر بلکه فعل قلبی است که عزم و بنای بر مخالفت باشد، و بعبارت اخری افعال قلبیّه است و کتمان شهادت از این باب است.

وَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ چه عمل خوارجی باشد و چه عمل قلبی علیم در مجمع از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم نقل کرده فرمود

لا ينقضی كلام شاهد زور من بين يدی الحاكم حتّی يتبوأ مقعده من النار و كذلك من كتم الشهاده.

و در این آیه شریفه از جمله فَإِنْ أَمِنَ استفاده میشود که تمام دستورات این آیات شریفه از کتابت و شهادت و رهانت اوامر ارشادی است و راه احتیاط است برای حفظ دین و وجوب شرعی ندارد و امر مولوی نیست.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۸۴] .... ص : ۸۸

لِلَّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الْأَرْضِ وَ إِنْ تُبْدُوا ما فِی أَنْفُسِکُمْ أَوْ تُخْفُوهُ یُحاسِبْکُمْ بِهِ اللَّهُ فَیَغْفِرُ لِمَنْ یَشاءُ وَ یُعَذِّبُ مَنْ یَشاءُ وَ اللَّهُ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ قَدِیرٌ (۲۸۴)

لِلَّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الْأَرْضِ لام ملکیّت است که جمیع آنچه در آسمانها و زمین است ملک طلق خداوند است، شریک ندارد و احدی نسبت بآنها ذی حق نیست زیرا موجد و خالق تمام او است و بس بملکیّت ذاتیّه حقیقیّه.

و امّا مالکیّت بعضی لبعض ملکیّت جعلیّه اعتباریّه است قائم بید معتبر است و آن خداوند است و از برای او است سلب اعتبار و القاء ملکیّت زید مثلا و اعتبار ملکیّت عمرو و بالعکس.

و ملکیّت از مقوله جده است و واجدیّت حق ذاتیست و فقدان در ساحت قدس او روا نیست زیرا فقدان نقص است و مستلزم احتیاج است و نقص و احتیاج از لوازم امکان است و واجب الوجود بالذات واجد کل شیئی است و ممکن بالذات فاقد کلّ شیئی.

وَ إِنْ تُبْدُوا ما فِی أَنْفُسِکُمْ یعنی آنچه در کمون قلب شما است اگر ظاهر کنید أَوْ تُخْفُوهُ یا مخفی کنید و اظهار نکنید یُحاسِبْکُمْ بِهِ اللَّهُ تماما در تحت حساب فردای قیامت خواهد آمد.

(اشکال) بعضی توهّم کرده اند که این آیه دلالت دارد بر اینکه نیّت معصیت و سوء هم مورد مؤاخذه است و هکذا ملکات رذیله مثل کبر و بخل و لو اینکه عمدا بر خلاف آنها رفتار کند و این از دو جهت اشکال دارد: یکی آنکه بسیاری از این ملکات رذیله اختیاری نیست و مؤاخذه بر امر غیر اختیاری قبیح است. دیگر آنکه اخبار بسیاری داریم که میفرماید

(نیّه السوء لا تکتب).

(جواب) اینکه آیه دلالت بر مؤاخذه و عذاب ندارد بلکه در تحت حساب

میآید، لذا ملکات رذیله در صورتی که آثار بر آن بار نکند اگر چه مؤاخذه ندارد لکن مسلّما با کسانی که منزّه از آنها و متّصف بضدّ آنها که ملکات حسنه باشد هستند تفاوت دارند در رتبه و درجه و همین کافی است در حساب.

و امّا نیّه السوء، اخبار مختلف است بعضی دلالت بر ثبوت مؤاخذه دارد، و بعضی بر نفی آن و در جمع بین این دو دسته وجوهی گفته شده لکن آنچه بنظر میرسد اگر نیّت معصیت نمود سپس نادم شد و منصرف گردید مؤاخذه ندارد، و امّا اگر متمکّن نشد از فعل معصیت با اینکه کمال شوق را بآن داشت مؤاخذه دارد بعلاوه آنکه مسلّما ناوی سوء با ناوی خیر تفاوت رتبه و درجه دارند و همین کافی است چنانچه ذکر شد، فَیَغْفِرُ لِمَنْ یَشاءُ وَ یُعَذِّبُ مَنْ یَشاءُ غفران الهی بسیار سعه دارد حتّی باندازه ای که انبیاء و ملائکه تصوّر نمیکردند حتّی شیطان هم بطمع میافتد فردای قیامت چنانچه مضمون آیات و اخبار بسیاری است لکن مشروط است بقابلیّت محل یا بواسطه ایمان یا بواسطه عمل صالحی که موجب قابلیّت بشود، و امّا اگر قابل مغفرت نباشد هرگز مورد مغفرت نخواهد شد چنانچه مشرکین و کفّار و مخالفین و معاندین هیچ گونه قابلیّتی در آنها نیست زیرا ایمان ندارند و عمل صالحی هم در آنها نیست بواسطه آنکه شرط صحّت کلیّه اعمال ایمان است، بلی ممکن است تخفیف در عذاب زیرا اهل عذاب تماما یک درجه نیستند بلکه شدّت و ضعف در آنها بسیار است، هر چه کفر و عنادش بیشتر و ظلم و معاصیش زیادتر باشد عقوبت آن شدیدتر است و کمتر باشد کمتر.

وَ اللَّهُ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ قَدِیرٌ هم قادر بر عفو و مغفرت است و هم قادر بر عذاب و عقوبت.

آمَنَ الرَّسُولُ بِما أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَ الْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَ مَلائِكَتِهِ وَ كُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَ قالُوا سَمِعْنا وَ أَطَعْنا غُفْرانَكَ رَبَّنا وَ إِلَيْكَ الْمَصِيرُ (۲۸۵)

اخبار در فضائل این آیه شریفه و آیه بعد از آن بلکه آیه قبل که مسمّات بخوانیم سوره بقره است بسیار است، در کافی و بحار و لآلی الاخبار و غیر اینها مذکور است. من جمله اینکه هر که این دو آیه را بعد از عشاء آخرت بخواند او را کافی است از قیام تمام شب بعبادت. و من جمله خواندن این آیات در خانه موجب طرد شیطان است از آن خانه.

و اخبار هم در برهان از طرق عامّه روایت کرده که این دو آیه مذاکراتی بوده بین خداوند با رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم لیله المعراج.

و یک قسمت اخبار فضائل اینها در طیّ آیه الکرسی و یک قسمت در فضائل سوره حمد سابقا ذکر شد و چون این اخبار مفصّل است لذا بکتب مذکوره مراجعه فرمائید، فقط ما ببیان تفسیر قناعت میکنیم.

آمَنَ الرَّسُولُ از برای ایمان مراتب بسیاری است که در ذیل آیه يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ ذکر شد و درجه اعلای ایمان که ممکن باشد در خور مخلوقات، وجود مقدّس نبوی دارا بود که افضل و اعلا و ارفع از ایمان جمیع انبیاء و اولیاء و ملائکه بود چنانچه حضرتش در جمیع شئونات و فضائل و مناقب بر همه آنها برتری داشت.

بِما أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ ما انزل، عبارت است از قرآن مجید و جمیع علوم و کمالاتی که بآن حضرت افاضه شده و جمیع اخلاقیّات و احکام دینیّه و قضایای گذشتگان و آنچه واقع شود تا قیامت و اموری که در قیامت تحقّق پیدا میکند و باصطلاح علم

بما کان و ما یکون که تماما مصداق بِما أُنْزِلَ إِلَیْهِ مِنْ رَبِّهِ است.

وَ الْمُؤْمِنُونَ کُلٌّ یعنی هر یک یک مؤمنین باین امور مذکوره در آیه ایمان دارند که بدون ایمان باین امور ایمان تحقّق پیدا نمیکند و از زمره مؤمنین خارج است.

آمَنَ بِاللَّهِ ایمان بوجوب وجود حضرت اله و بجمیع صفات کمالیّه ذاتیّه چه صفات صرفه مثل حیات و قدم و ازلیّت و ابدیّت و سرمدیّت و کبریایی و علوّ و عظمت و نحو اینها و چه صفات ذات اضافه مثل علم قدرت، اراده، حکمت، ادراک، سمیعیّت، بصیریّت و نحو اینها که تمام این صفات عین ذات اقدس است. و صفات جمالیّه که عبارت از افعال الهیّه است: خالقیّت، رازقیّت، محیی، ممیت، معزّ، مذلّ، مغنی و مفقر بودن و هکذا معطی، مثیب، معاقب، رحیم، رحمان، غفور، شکور، و دود.

و صفات جلالیّه سلبیّه که عبارت از سلب نقص، عیب، احتیاج، تجسّم، ترکیب، حلول، محلیّت، تغییر به جوهریّت، عرضیّت، شریک به اینکه برای او ضدّی، ندّی، مثلی و شبهی نیست نه در ذات و نه در صفات و نه در افعال و نه در استحقاق عبادت.

و ایمان بعدل الهی که تمام کارهای او از روی حکمت و مصلحت و بجا و بموقع و حسن است و از او محال است فعل قبیحی یا لغوی یا ظلمی صادر شود.

وَ مَلائِکَتِهِ بطبقات مختلفه که تماما معصوم و مظهر وحی و مقرّب درگاه ربوبی هستند لا یَعْصُونَ اللَّهَ ما أَمَرَهُمْ وَ یَفْعَلُونَ ما یُؤْمَرُونَ تحریم آیه ۶.

وَ کُتُبِهِ از صحف آدم و شیث و نوح و ابراهیم علیه السّلام و توراه موسی علیه السّلام و زبور داود علیه السّلام و انجیل عیسی علیه السّلام و قرآن محمّد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و آنچه بر سایر انبیاء علیهم السلام نازل شده.

وَ رُسُلِهِ از آدم تا خاتم از انبیاء و رسل چه صاحب شریعت باشند و چه تابع شریعت سابقه چه اولو العزم باشند که ناسخ شریعت سابقه و چه غیر اولو العزم تماما از جانب خداوند مبعوث و تماما معصوم و دارای جمیع کمالات و فضائل و مناقب و علوم بافاضه خداوند بدون کسب و تحصیل و خالی از اخلاق رذیله و عیوب خلقیّه و نواقص بدنیّه و پاک از حیث حسب و نسب و از امراض و افعالی که مورث تنفّر طباع باشد و تماما دارای دلیل و برهان بر حقانیّت خود بودند یا بمعجزه یا بنص قطعی سایر انبیاء و معصومین.

لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ یعنی مؤمنین میگویند که ما بین احدی از انبیاء فرق نمیگذاریم از حیث تصدیق بآنها و آنچه گفته اند تماما از جانب حق است و صدق است و لو از حیث اشرفیّت و افضلیّت و اکملیّت میانه آنها تفاوت بسیار است و ما مثل یهود و نصاری و سایر فرق باطله نیستیم که بعض انبیاء را معترف باشیم و بعض آنها را انکار کنیم.

وَ قالُوا سَمِعْنا وَ أَطَعْنا و مؤمنین گفتند ما شنیدیم فرمایشات انبیاء را یعنی رفتیم اخذ علم کردیم و دستورات الهیّه را فرا گرفتیم و پذیرفتیم و تصدیق و قبول نمودیم و امتثال و اطاعت کردیم، نه مثل یهود که قبلا ذکر شد که قالُوا سَمِعْنا وَ عَصَيْنا.

غُفْرانَكَ رَبَّنا یا بمعنای نطلب غفرانک و نسأل غفرانک یا بمعنی اینست که ایمان ما و سماع ما و اطاعت ما برای غفران تو بوده پروردگارا.

وَ إِلَيْكَ الْمَصِيرُ بازگشت هر کسی بسوی تو است إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ راجِعُونَ بقره آیه ۱۵۱، راجع بمسئله معاد است که هر کس یا متنعّم در بهشت و یا معذّب در جهنّم خواهد شد أَ فَحَسِبْتُمْ أَنَّما خَلَقْناكُمْ عَبَثاً وَ أَنَّكُمْ إِلَيْنا لا تُرْجَعُونَ مؤمنون آیه ۱۱۷.

لا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَها لَها ما كَسَبَتْ وَ عَلَيْها مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنا لا تُؤاخِذْنا إِنْ نَسِينا أَوْ أَخْطَأْنا رَبَّنا وَ لا تَحْمِلْ عَلَيْنا إِصْراً كَما حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنا رَبَّنا وَ لا تُحَمِّلْنا ما لا طاقَةَ لَنا بِهِ وَ اعْفُ عَنَّا وَ اغْفِرْ لَنا وَ ارْحَمْنا أَنْتَ مَوْلانا فَانْصُرْنا عَلَى الْقَوْمِ الْكافِرِينَ (۲۸۶)

لا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَها وسع بمعنی سعه در مقابل ضیق یعنی خداوند در تکالیف تضییق بر بندگان نمیکند و تنگ گیری نمیفرماید و آنها را بزحمت و حرج نمیاندازد چنانچه شریعت مطهّره اسلامیّه دین سمحه سهله است صعب و دشوار نیست و این نوع تفضّلی است چنانچه میفرماید ما جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ سوره حج آیه ۷۷، نه اینکه مراد طاقت باشد که بمعنی قدرت است یعنی خدا تکلیف بغیر مقدور نمیکند زیرا قدرت از شرایط عامّه است و شرط حسن الخطاب است و تکلیف عاجز عقلا قبیح است.

لَها ما كَسَبَتْ یعنی هر عمل خیری از عبادات و اعمال صالحه از او صادر شود نفع و ثواب و اجر آن در دنیا و آخرت باو خواهد رسید و بمقدار خردلی از بین نمیرود.

وَ عَلَيْها مَا اكْتَسَبَتْ و هر عمل زشتی از معاصی و قبایح از او ظاهر شود عقوبت و ضرر و پاداش آن در دنیا و آخرت باو متوجّه میشود چنانچه در بسیاری از آیات باین معنی اشاره فرموده.

و نکته اینکه در اعمال خیر ثلاثی مجرّد ما كَسَبَتْ ذکر فرموده و در اعمال شرّ باب افتعال ثلاثی مزید فیه مَا اكْتَسَبَتْ ذکر شده، برای این است که مقتضی

اولی در انسان صاحب عقل و شعور عمل صالح است یعنی عاقل باید بر طبق آنچه صلاح دنیا و آخرت او است عمل نماید و فعل معاصی و شرور بر خلاف مقتضی اولی است یا بواسطه غلبه شهوت است یا اخلاق سیّئه یا اغواء شیطان کانّه بر او شهوت و غضب و شیطان چیره میشود و او را وادار بمعصیت میکند.

رَبَّنا دعاء است یا بتعلیم الهی کانّه میفرماید قولوا ربنا یا دعاء پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم در شب معراج قال یا دعاء مؤمنین قالوا ربنا.

لا تُؤاخِذْنا مؤاخذه از اخذ بمعنی گرفتن در مقابل طلاق بمعنی رهایی، و مراد اخذ باعمال است چه عقوبت باشد و چه مورد عتاب و خطاب و چه انحطاط درجه و تنزّل رتبه.

إِنْ نَسِينا نسیان بمعنی فراموشی است و این دو قسم است: یک قسم غیر اختیاری است مثل مرضی که عارض میشود یا پیش آمدهای دیگر که مورث نسیان میشود بدون اختیار این قسم قطعا مؤاخذه ندارد بلکه قبیح است مؤاخذه بر آن زیرا از تحت قدرت خارج است بلی یک آثار وضعیّه داشته باشد مثل اینکه موجب ضمان بشود اگر اتلاف مال غیر باشد یا دیه اگر جرم و قتل باشد یا موجب اعاده صلوه یا قضاء آن یا موجب سجده سهو و امثال اینها مانعی ندارد.

و یک قسم مقدّمات اختیاری دارد مثل مسامحه در ضبط و تحفّظ و عدم اهمیّت بآن این مسلّما قابل مؤاخذه است و بسا امم سابقه هم مورد مؤاخذه واقع میشدند لکن خداوند تفضّلا از باب امتنان از این امّت مرحومه بر داشته چنانچه مفاد حدیث رفع هم همین است که فرمود

(رفع عن امّتی تسعه السهو و النسیان الحدیث)

و بیانش گذشت و مراد در این آیه شریفه این قسم است.

أَوْ أَخْطَأْنا خطاء بمعنی اشتباه است و این هم اقسامی دارد: یک قسم شبه عمد است مثل قتل موسی علیه السّلام قبطی را که غرض فقط ضرب بود قتل واقع شده، یا

تصادفاتی که امروزه واقع میشود از ماشینها و چرخها از روی عدم ملاحظه و مواظبت و این مؤاخذه دارد و احکام وضعیّه هم بر آن بار میشود.

و یک قسم خطاء صرف است مثل اینکه کافری را میخواست بکشد مصادف مؤمنی شد این هم دو قسم است اگر آن مقصودی که داشت مأمور بود یا واجب یا مستحبّ یا مباح، مثلا کافر حربی را در جهاد واجب بود کشتن او سپس کشف شد که مؤمن بوده این مسلّما مؤاخذه ندارد. و اگر امر غیر جایز بود مثل کافر محقون الدم بود سپس معلوم شد مؤمن بوده عقوبت اوّلیه را مسلّما دارد، ولی در عقوبت قتل مؤمن قابل مؤاخذه هست و ظاهرا مورد آیه این باشد، و مثال قتل از باب مثال است و الّا خطاء در افعال بسیار است.

رَبَّنا وَ لا تَحْمِلْ عَلَيْنا إِصْراً اصر بمعنی مشقّت و سختی است یعنی خداوندا تکلیف شاق بر ما نفرما که تحمّل آن مشکل و صعب و عسر باشد چنانچه بر امم سابقه تکالیف شاقّه متوجّه میشد ولی بر این امّت تمام تکالیف اسلامیّه سهل و آسان است ولی بسا میشود خود مکلّف باختیار خود از روی جهل و نادانی تکلیف را بر خود مشکل میکند مثلا یک عمر مسامحه و جهاله نماز باطل کرده فعلا مکلّف است بقضاء همه آنها یا یک عمر مال حرام خورده و فعلا مکلّف است بردّ آنها و امثال اینها كَما حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنا مثل قوم موسی علیه السّلام که مکلّف شدند کسانی که گوساله نپرستیده بودند گردن زنند آنهایی را که گوساله پرستیده بودند و آنها هم تمکین باشند تا خداوند توبه همه را قبول فرماید و لو پدر و پسر یا برادر یا اقرباء دیگر یا اصدقاء باشند و سایر تکالیف طاقت فرسا.

وَ لا تُحَمِّلْنا ما لا طاقَةَ لَنا بِهِ مراد از عدم طاقت عدم قدرت عقلی نیست زیرا آن مسلّما مورد تکلیف نیست چنانچه ذکر شد بلکه عدم توانایی در نظر عرفی که بسیار مشکل و صعب باشد بلی بسا امری در حدّ ذات غیر مقدور است لکن به واسطه ای

ممکن است سواء اینکه بگوئیم نفس این امر مکلّف به است چنانچه گفتند (مقدور بواسطه و لو بالف واسطه مقدور است یا اینکه بگوئیم همان واسطه مکلّف به است چنانچه مشرب تحقیق است.)

وَ اعْفُ عَنَّا عفو گذشت است و مؤمن هر قدر معاصی او بسیار باشد اگر موجب زوال ایمانش نشود و با ایمان از دنیا برود قابل عفو هست و ادلّه بر شمول عفو الهی نسبت بجمیع اهل ایمان بسیار داریم که ما در کلم الطیّب در جلد سوم آخر کتاب در تحت دوازده عنوان متذکّر شده ایم.

وَ اغْفِرْ لَنا غفران ستر و پرده پوشی است خداوند ستّار العیوب است بنده مؤمن را فردای قیامت چنان پرده پوشی کند که احدی از مخلوقاتش مطّلع از گناهان او نشوند حتّی ملائکه و انبیاء و حفظه و بقاعی که بر او معصیت شده.

وَ ارْحَمْنا پس از عفو و مغفرت و خلاصی از عقوبات معاصی، پروردگارا ما را مشمول رحمتهای غیر متناهیه در دنیا و آخرت قرار بده، و بطور قطع میتوان گفت که جملات این آیه شریفه از این ادعیه مورد اجابت پروردگار است چون خود او بیان فرموده.

أَنْتَ مَوْلانا این جمله بمنزله دلیل است بر جملات قبل که بنده ضعیف گنه کار سر تا پا تقصیر چون پناهی و رجائی بجز در خانه مولای خود ندارد البتّه باید مولی او را پناه دهد و بامیدش برساند.

فَانْصُرْنا عَلَى الْقَوْمِ الْكافِرِينَ اظهار عجز است که مؤمنین در پیشگاه احدیّت عرضه بدارند که ما در مقابل این همه کفّار و معاندین که آنها تمام مجهّز و دارای نیروی کامل هستند ضعیف و قلیل هستیم اگر نصرت تو و فیروزی تو نباشد ما نابود خواهیم شد و اگر نصرت تو باشد ما با این قلّت و فقدان اسباب بر همه آنها غالب و فائق خواهیم شد.

بحمد اللّه و المنّه بتوفیق خداوند متعال و تأییدات حضرت بقیّه اللّه عجّل اللّه تعالی فرجه الشریف از تفسیر سوره بقره فراغت حاصل شد در روز سه شنبه چهاردهم محرّم هزار و سیصد و هشتاد و سه بدست ضعیف حقیر ناچیز سیّد عبد الحسین مدعو بطیّب غفر له و الحمد اللّه اوّلا و آخرا و ظاهرا و باطنا و صلّی اللّه علی محمّد و آله

بسم اللّه الرّحمن الرّحيم الحمد للّه ربّ العالمين و الصّلاه و السّلام على سيّد المرسلين و آله الطّاهرين و سائر انبياء اللّه و المرسلين و الملائكه المقرّبين و عباده الصّالحين و اللّعنه الدّائمه على اعدائه و اعدائهم اجمعين ابد الابدين.

سوره آل عمران .... ص : ۹۸

اشاره

معنای سوره در اول سوره حمد (مجلّد اول صفحه ۸۱) گذشت که یا مأخوذ از سور بلد است که حصار دور شهر باشد یا مأخوذ از سؤر که یک قطعه از شیئی باشد یا از سور بمعنی رفعت و منزلت و مرتبت است.

و آل مأخوذ از اهل است بدلیل تصغیر که أهیل باشد و اخبار و کلمات مفسرین و موارد استعمالات لفظ آل مختلف است بحسب ظاهر لکن آنچه بنظر میرسد و اقرب بتحقیق است و رافع اختلافات میشود اینست که آل بمعنی منسوبین بشخص و مربوطین باو است و این مقول بتشکیک است و ذی مراتب بشدّت انتساب و ارتباط و ضعف آن از این جهت گاهی اطلاق میشود بر تابعین شخص مثل قوله تعالی أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذابِ و از این باب است اطلاق بر امّت نسبت بنبیّ آنها، و گاهی اطلاق میشود بر ذرّیّه و گاهی بر انتساب نسبی مثل ارحام و خویشاوندان، و گاهی بر خصّیصین شخص و غیر اینها.

و آل بطور اطلاق که دارای جمیع انتسابات درجه اعلا باشد نسبت بپیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اصحاب کساء و ائمّه طاهرین صلوات اللّه علیهم اجمعین که نسبا و متابعه و امّه و علما و عملا و اخلاقا و سایر خصوصیّات باتمّ انتسابات هستند و از باب همین توسعه است که در حق آنها گفته میشود آل اللّه از جهت کمال ایمان و معرفت و اخلاق و اطاعت و عبادت نسبت باو.

و از همین باب است می گویی: اهل علم، اهل تقوی، اهل معصیت، اهل عبادت چون انتساب بعلم، تقوی، معصیت و عبادت پیدا میکنند، بنا بر این اختلاف در معنی آن بکلّی برداشته میشود و بهمین مناسبت است در قرآن خطاب بحضرت نوح علیه السّلام میفرماید إِنَّهُ لَیْسَ مِنْ أَهْلِکَ چون انتساب ایمانی و اطاعتی کنعان قطع شد، از اهلیّت افتاد.

حتّی نسبت بافعال هم داده میشود فلانی اهلیّت این کار را دارد یا ندارد.

و نسبت بامکنه و ازمنه و اشیاء هم داده میشود: اهل القریه اهل زمان، اهل العالم اهل الماء و غیر اینها.

و بالجمله مراد از آل در آل عمران منسوبین بعمران هستند نسبا و اطاعه و عملا. و عمران سه عمران داریم: یکی پدر حضرت موسی و هارون علیه السّلام و یکی پدر حضرت مریم علیها السّلام و گفتند بین این دو عمران هزار و هشتصد سال فاصله بود. و یکی پدر حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام که ابی طالب کنیه او بود و نامش عمران بود و در آیه شریفه إِنَّ اللَّهَ اصْطَفی آدَمَ وَ نُوحاً وَ آلَ إِبْراهِیمَ وَ آلَ عِمْرانَ عَلَی الْعالَمِینَ سوره آل عمران آیه ۳۰، ظاهرا مراد عمران اول باشد از موسی تا عیسی انبیاء بنی اسرائیل و مراد از آل ابراهیم علیه السّلام اسمعیل و اسحق و ذریّه اسمعیل که وجود مبارک حضرت رسالت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ائمّه اطهار علیهم السّلام باشند، و ذریّه اسحق تا موسی علیه السّلام و باین مناسبت این سوره مسمّات بآل عمران شد، و مراد در آیه بعد إِذْ قالَتِ امْرَأَتُ

عِمْرانَ

الآیه سوره آل عمران آیه ۳۱، عمران ثانی است.

و امّا فضیلت این سوره در برهان از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده فرمود

من قرء سوره البقره و آل عمران جاءت یوم القیمه یظلّانه علی رأسه مثل العمامتین او مثل العباءین.

و از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت کرده که این سوره را با زعفران بنویسند و بر زنی که حمل پیدا نمیکند بند کنند حامله میشود و بر درختی که بار نمیدهد بار میدهد.

و آیات این سوره بنا بر معروف دویست آیه است.

[سوره آل عمران (۳): آیات ۱ تا ۲] .... ص : ۱۰۰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِیمِ

الم (۱) اللَّهُ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ الْحَیُّ الْقَیُّومُ (۲)

کلام در الم در اول سوره بقره گذشت در مجلّد اول صفحه ۱۲۱- ۱۲۴ و از شواهد بر استظهار مطالب مذکوره حدیثی است که در برهان از حضرت صادق علیه السّلام که الم در سوره بقره را به اللَّه الملک تفسیر فرموده، و در اینجا به اللَّه المجید و همین اختلاف شاهد بر اینست که اینها رموزی هستند بین المتکلّم و المخاطب هر جا اشاره بیک مطلب مرموزی است و هر چه گفته شود تفسیر برأی است.

و تفسیر بسمله هم در اول سوره حمد گذشت مجلّد اول صفحه ۸۶- ۹۶ از بیان فضائل آن و اینکه جزو قرآن است و آیه مستقلّه است و مواردی که مستحبّ است تلاوت آن و غیر اینها مراجعه شود.

و تفسیر آیه شریفه هم در تفسیر آیه الکرسی مجلّد دوم آیه ۲۵۶ از سوره بقره گذشت مفصلا و احتیاج بتکرار نیست و اللَّه العالم.

نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقاً لِما بَيْنَ يَدَيْهِ وَ أَنْزَلَ التَّوْراةَ وَ الْإِنْجِيلَ (۳) مِنْ قَبْلُ هُدىً لِلنَّاسِ وَ أَنْزَلَ الْفُرْقانَ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآياتِ اللَّهِ لَهُمْ عَذابٌ شَدِيدٌ وَ اللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقامٍ (۴)

خداوند نازل فرمود بر تو محمد صلی اللّه علیه و آله و سلم کتاب را (قرآن را) بحق و این کتاب تصدیق میفرماید کتب آسمانی که بر انبیاء سلف از آدم تا عیسی علیه السّلام نازل شده و نازل فرمود توریه موسی و انجیل عیسی را قبل از نزول قرآن برای هدایت مردم و نازل فرمود فرقان (فارق بین حق و باطل) را.

نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتابَ گذشت در مجلّد اول در تفسیر ذلِكَ الْكِتابُ معنای کتاب، کتاب تکوینی، و تشریعی و وجه آنکه بر قرآن اطلاق کتاب شده صفحه ۱۲۵ بِالْحَقِّ از برای حقّ اطلاقاتی است: ۱- از اسامی ذاتیّه خداوند متعال اشاره بمقام واجب الوجودی است همیشه بوده و همیشه هست فناء و زوال در او راه ندارد بلکه حقیقت بود و هستی است چون صرف وجود است و محض وجود، مرکّب از وجود و ماهیّت نیست و در مقابل آن باطل است که نیست محض باشد و صرف عدم بتقابل ایجاب و سلب و متناقضین.

۲- مطابق با واقع و حقیقت و باطل بر خلاف واقع و حقیقت است.

۳- بمعنی ثابت در مقابل زائل و قرآن مجید حق است طبق واقع و حقیقت و راهنما بمصالح دنیوی و اخروی و نجات بخش از مفاسد دارین در مقابل کتب ضلال که بر خلاف حقیقت و واقع و مورث هلاکت نشأتین و مفاسد دنیوی و اخروی است بتقابل تضاد مُصَدِّقاً لِما بَيْنَ يَدَيْهِ تصدیق جمیع انبیاء سلف و صحف نازله بر آنها را میکند که اگر قرآن مجید نبود دلیلی بر اثبات نبوّت احدی از آنها یا کتب آنها را نداشتیم.

وَ أَنْزَلَ التَّوْراةَ وَ الْإِنْجِيلَ مِنْ قَبْلُ انزال و تنزیل بمعنی واحد است و تعبیر

بهر دو جایز است توریه موسی و انجیل عیسی من قبل یعنی قبل از تنزیل الکتاب و چون مضاف الیه محذوف است مبنی است.

هُدیً لِلنَّاسِ ممکن اس...حال باشد برای توریه و انجیل، و ممکن است خبر باشد برای مبتدای محذوف یعنی هما (توریه و انجیل) و ممکن است حال باشد برای کتاب و توریه و انجیل که هر سه هدایت کننده اند و این اظهر است.

وَ أَنْزَلَ الْفُرْقانَ فارق بین حق و باطل.

(سؤال) مراد از فرقان همین قرآن است و مراد از کتاب هم همین قرآن پس وجه تکرار چیست؟

(جواب) آنکه قرآن نسبت بتورات و انجیل یک ما به الاشتراکی دارد و یک ما به الامتیاز. امّا ما به الاشتراک تمام از جانب خداوند نازل شده بر انبیاء مرسل برای هدایت بشر براه سعادت و نجات از مهالک که جملات قبل در بیان این جهت است. و امّا ما به الامتیاز قرآن چون معجزه است و بنحو اعجاز نازل شده و اثبات حقّانیّت پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بلکه همه انبیاء و کتب آنها را و هر چه قرآن مشتمل بر آن است میکند و بطلان هر چه مخالف آنها است بخلاف توریه و انجیل که جنبه معجزیّت ندارد بلکه اثبات اینکه از جانب حقّ است موقوف بر ثبوت نبوّت موسی و عیسی علیه السّلام است عکس قرآن و جنبه فرقانیّت ندارند، لذا این جمله برای این جهت ذکر شده و اللّه العالم.

(سؤال) در سوره انبیاء آیه ۴۹ میفرماید وَ لَقَدْ آتَیْنا مُوسی وَ هارُونَ الْفُرْقانَ وَ ضِیاءً وَ ذِکْراً لِلْمُتَّقِینَ و این منافی با این بیان است؟

(جواب) معلوم نیست فرقان صفت توریه باشد فقط مجاهد گفته مراد توریه است و بعضی گفتند مراد برهان است و بعضی گفتند مراد شکاف دریا است و تمام اینها تفسیر برأی است و خبری در این باب ندیدم. لکن ظاهر عطف در آیه اینست که

فرقان و ضیاء و ذکر سه چیز است مغایر و آنچه بنظر میرسد و اللّه العالم آنکه فرقان معجزه عصا باشد و ضیاء معجزه ید و بیضاء و ذکر توریه باشد.

(سؤال) در برهان و غیر آن اخباری از تفسیر علی بن ابراهیم و عیّاشی و کافی و غیر اینها از حضرت صادق علیه السّلام نقل کرده اند که مراد از کتاب مجموع قرآن است و مراد از فرقان محکمات قرآن؟

(جواب) این اخبار منافات با مطلب ما ندارد زیرا محکمات قرآن است که فارق حق و باطل است و معجزات آنها اتمّ و اکمل است و لو تمام قرآن معجزه است، إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا بِآیاتِ اللَّهِ لَهُمْ عَذابٌ شَدِیدٌ محقّقا کسانی که بآیات الهی کافر شدند عذاب شدید اختصاص بآنها دارد.

کفر بمعنی ستر است یعنی پوشانیدن و آیات عبارت از اموریست که دلالت بر وجوب وجود حق و صفات ذاتیّه از علم و قدرت و حکمت و غیر آنها و صفات سلبیّه از شرک و عجز و احتیاج و سایر عیوب و نواقص و بر صفات فعلیّه از خلق و رزق و عدل و غیر اینها، و بر صدق انبیاء و اوصیاء و کتابهای آسمانی و صحّت و تمامیّت احکام و دستورات، و بر ثبوت قیامت و جنّت و نار و سایر امور معادیّه میکند که انکار هر یک از آنها موجب کفر میشود بالاخصّ بعد از معرفت و یقین که کفر جحودی است وَ جَحَدُوا بِها وَ اسْتَیْقَنَتْها أَنْفُسُهُمْ سوره نمل آیه ۱۴.

بنا بر این آیات الهی: قرآن، انبیاء، اوصیاء، ائمّه طاهرین، معجزات صادره از آنها، فرمایشات آنها تماما را شامل و انکار آنها کفر و مورد استحقاق عذاب شدید است.

(سؤال) عذابهای الهی تماما شدید است، در دعای کمیل دارد

و انت تعلم ضعفی عن قلیل من بلاء الدنیا و عقوباتها و ما یجری فیها من المکاره علی اهلها علی انّ ذلک بلاء و مکروه قلیل مکثه، یسیر بقائه، قصیر مدّته. فکیف احتمالی لبلاء الاخره و جلیل وقوع المکاره فیها و هو بلاء: تطول مدّته و یدوم مقامه و لا یخفّف عن اهله لأنّه لا یکون إلّا عن غضبک و انتقامک و سخطک و هذا ما لا تقوم له السموات و الارض یا سیّدی فکیف بی و انا عبدک الضعیف الذلیل الحقیر المسکین المستکین

پس وجه اختصاص عذاب شدید باین طائفه چیست؟

(جواب) اولا کسانی که گرفتار عذاب قیامت میشوند فقط کفّار هستند بهمین معنای عامّی که بیان شد که مراد غیر مؤمن باشد و لو در دنیا اسم اسلام روی خود گذارد و محکوم ببعض احکام اسلام باشد ولی در آخرت کافر و محکوم بکفر است و مؤمن امید است از عذاب معاف باشد.

و ثانیا عذاب قیامت و لو تمام شدید است لکن شدّت و ضعف امور نسبی است البتّه هر چه شقاوت و عنادش بیشتر باشد عذابش اشدّ است و هر درجه نسبت بمادون شدید است و نسبت بمافوق خفیف است.

و ثالثا ممکن است بگوئیم مورد آیه کافر بجمیع آیات الهی است بقرینه جمع مضاف که افاده عموم میکند و البتّه این طایفه از سایر طبقات کفّار عذاب آنها سخت تر و شدیدتر است، اعاذنا اللَّه من عذابه بحقّ محمّد و آله صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم.

وَ اللَّهُ عَزِیزٌ ذُو انْتِقامٍ عَزِیزٌ یا بمعنی قدرت و قوّت و غلبه است چنانچه در قرآن در بسیاری از موارد بر این معنی اطلاق شده مثل فَعَزَّزْنا بِثالِثٍ سوره یس آیه ۱۳، یعنی قوّینا

و مثل وَ عَزَّنِی فِی الْخِطابِ سوره ص آیه ۲۲، یعنی غلبنی. و مثل أَعِزَّهٍ عَلَی الْکافِرِینَ مائده آیه ۵۹، یعنی یغلب علیهم الی غیر ذلک.

و یا بمعنی عزّت وجود است باین معنی که مثل و مانند و عدیل و شبیه ندارد و شاید معنی اوّل در این آیه انسب باشد.

انتقام از نقمت بمعنی اخذ بعقوبت و عذاب است و اصل نقم بمعنی کره کراهه شدیده غایه الاکراه. پس مفاد آیه اینست که خداوند قادر متعال غالب بر هر چیز قویّ علی الاطلاق میگیرد کافر معاند را بعقوبت و عذاب سخت.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۵] .... ص : ۱۰۵

إِنَّ اللَّهَ لا یَخْفی عَلَیْهِ شَیْ ءٌ فِی الْأَرْضِ وَ لا فِی السَّماءِ (۵)

محقّقا خداوند محیط بهمه موجودات و مخلوقات ارضی و سماوی است و بر او چیزی مستور و پنهان نیست.

إِنَّ اللَّهَ لا یَخْفی عَلَیْهِ شَیْ ءٌ تعبیر باین عبارت برای ابطال مذهب بسیاری از حکماء قدیم است که توهّم کردند خداوند العیاذ باللّه علم بجزئیات ندارد زیرا جزئیّات دائر و زائل است و علم تابع معلوم است و تغییر در ساحت قدس ربوبی روا نیست.

و حاجی سبزواری در منظومه در باب علم قریب بیست و پنج قول از آنها نقل میکند بقوله (و قیل لا یعلم معلولاته) تا آخر اشعارش.

و لکن این توهّم فاسد است که علم تابع معلوم باشد ممکن است در ازل علم بوجود شیئی در ابد باشد و علم عین ذات حق است و چون خداوند وجود صرف و صرف الوجود است و غیر متناهی ازلا و ابدا و علم هم مرتبه از وجود است و وجود غیر متناهی دارای جمیع مراتب وجود است و معنای غیر متناهی اینست که حدّی از برای او نیست

عـدّه و مـدّه و شـدّه و اگر کوچکترین شـیئی از علم او بیرون باشـد محـدود و متناهی میشود و ممکن الوجود میگردد و احتیاج بتحصیل این علم پیدا میکند و از واجب الوجودی خارج میشود تعالی اللّه عن ذلک علوّا کبیرا، لذا فرمود

(لا یخفی علیه شیئی)

که نکره در سیاق نفی افاده عموم میکند آنهم بلسانی که آبی از تخصیص است عقلا فِی الْأَرْضِ وَ لا فِی السَّماءِ تعبیر بارض و سمـاء اشـاره بعـالم سـفلی و علوی است که جمیع عوالم را شامـل میشود از عالم عقول و مجرّدات و عالم نفوس و عالم مثال و عالم مادیّات و فوق جمیع عوالم که علم ذات بـذات باشـد و غیر او هر که باشـد و هر چه باشـد علمش محدود است و لو عالم بگذشته و آینده باشد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۶] .... ص : ۱۰۶

اشاره

هُوَ الَّذِی یُصَوِّرُکُمْ فِی الْأَرْحامِ کَیْفَ یَشاءُ لا إِلهَ إِلاَّ هُوَ الْعَزِیزُ الْحَکِیمُ (۶)

خداونـد آن چنـان خداونـدی است که شـما را در مشـیمه مـادران بهر صورتی که اراده و مشـیّت او تعلّق بگیرد صورت بنـدی میکند نیست خدایی غیر از او عزیز و حکیم است.

کلام در این آیه در چند مقام واقع میشود:

مقام اول .... ص : ۱۰۶

از برای صورت اطلاقـاتی است: گـاهی اطلاـق میشود صورت در مقابل ماده که جزء جسم است و از جواهرات است در مقابل اعراض، و توضـیح آن اینست که جواهر پنـج است: عقل که مجرّد از مادّه و صورت است ذاتا و فعلا. و نفس که مجرّد از ماده و صورت است ذاتا لا فعلا. و ماده و صورت و جسم که مرکّب از ماده و صورت است.

و از برای جسم سه صورت است: صورت شخصیّه، نوعیّه و جنسیّه: صورت شخصیّه که مادّه بدون صورت قابل تحقّق نیست (الشّی ء ما لم یتشخّص لم یوجد) و نوعیّه که بمنزله فصل ممیّز است برای نوع که مرکّب از جنس و فصل است و فرق بین جنس و فصل با مادّه و صورت بلا- شرط و بشرط لا- است نمیتوان گفت المادّه صوره و بالعکس ولی میتوان گفت الحیوان ناطق و الناطق حیوان.

و صورت جنسیّه که ممیّز مادّیات است از مجرّدات و سایر اجناس و صورت بدون مادّه تحقّق پذیر است مثل عالم مثال و صور برزخیّه و مثل افلاطونیّه.

و گاهی اطلاق میشود بر اشکال عارضه بر اجسام از طول و قصر و زیبا و زشت و الوان و سایر عوارض شخصیّه و باین معنی از عوارض مقابل جواهر است.

و گاهی اطلاق میشود بر صور معقوله علمیّه و صور ذهنیّه که تعبیر بتصور میکنند و صور خیالیّه که در حسّ مشترک بتوسّط حواسّ ظاهره درک میکند باصره، سامعه، ذائقه، شامّه، لامسه.

مقام دوم .... ص : ۱۰۷

ارحام جمع رحیم (بفتح راء و کسر حاء) از ماده رحم و از برای او اطلاقاتی است:

۱- اطلاق بر اقارب نسبی مثل اخوه و اخوات و اعمام و عمّات و اخوال و خالات.

و اولاد آنها بلکه آباء و امّهات و اجداد و جدّات و بنین و بنات و ذراری و اسباط.

۲- آنچه در شکم مادران است که محل انعقاد نطفه مرد و خلط با نطفه زن میشود و مبدء نشو آدمی است، و رحم با مشیمه فرق دارد مشیمه آن جلد و غشائیست که بچّه در اوست، و شاید مراد از ظلمات ثلاث در آیه شریفه یَخْلُقُکُمْ فِی بُطُونِ أُمَّهاتِکُمْ خَلْقاً مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِی ظُلُماتٍ ثَلاثٍ سوره مریم آیه ۸، بطن و رحم و مشیمه باشد ۳- رقّت قلب و تأثّر از واردات بر افراد نوع که مورث تلطّف و محبّت و عنایت شود و بمناسبت این معنی اطلاق بر خداوند رحیم و رحمن میشود که مراد همان تلطّف

و عطوفت و عنایت باشد و الّا رقّت و تأثّر در خداوند راه ندارد چنانچه در تفسیر بسمله بیان شد.

مقام سوم .... ص : ۱۰۸

کَیْفَ یَشاءُ مشیّت در اینجا مراد اراده است و گذشت که در افعال الهی دو چیز بیشتر تصوّر نمیکنیم یکی علم بصلاح و دیگر ایجاد و از اول باراده تعبیر میکنیم و از صفات ذات است و از ثانی بمشیّت و از صفات فعل که نفس ایجاد باشد. و بسا اطلاق مشیّت بر اراده میشود مثل مقام زیرا نفس یُصَوِّرُکُمْ دلالت بر ایجاد میکند یعنی ایجاد صورت میکند طبق اراده که علم بصلاح باشد.

بعد از بیان این جملات شروع میکنیم بمفاد آیه شریفه هُوَ الَّذِی یُصَوِّرُکُمْ نطفه موقعی که در رحم قرار میگیرد البتّه جسم است مرکّب از مادّه و صورت جسمیّه که از جواهر است و صورت شخصیّه که از عوارض است سپس باو صورت جنسیّه که نباتیّه تعبیر میکنیم باو افاضه میشود که ممتاز از سایر اجسام است پس صورت جنسیّه حیوانیّه که ممتاز از سایر نباتات و صورت نوعیّه انسانیّه که ممتاز از سایر حیوانات میشود و این صور جسمیّه و جنسیّه نباتیّه و حیوانیّه و نوعیّه انسانیّه با هم مجتمع هستند در این تطوّرات صور شخصیّه که عبارت از خلع و لبس است باو افاضه میشود که موقعی صورت سابقه را رها میکند و صورت لاحقه باو افاضه میشود.

فِی الْأَرْحامِ تعبیر بجمع بلحاظ افراد است که هر فردی در رحمی متصور میشود کَیْفَ یَشاءُ طبق حکمت و صلاح که حکیم علی الاطلاق میداند از ذکور و اناث، طویل، قصیر، صحیح، معیب، تام الاجزاء ناقص، صبیح و زشت و غیر اینها از خصوصیّات.

لا إِلهَ إِلَّا هُوَ تمام اینها در تحت قدرت او است و غیر او هر که باشد و هر چه باشد قدرت بر کوچکترین اینها ندارد إِنَّ الَّذِینَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَنْ یَخْلُقُوا

ص: ۱۰۶

ذُباباً وَ لَوِ اجْتَمَعُوا لَهُ

الایه سوره حج آیه ۷۲.

الْعَزِیزُ فی سلطانه الْحَکِیمُ فی افعاله جلّ جلاله و عمّ نواله و عظم شأنه و تقدّست اسمائه.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۷] .... ص : ۱۰۹

هُوَ الَّذِی أَنْزَلَ عَلَیْکَ الْکِتابَ مِنْهُ آیاتٌ مُحْکَماتٌ هُنَّ أُمُّ الْکِتابِ وَ أُخَرُ مُتَشابِهاتٌ فَأَمَّا الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِمْ زَیْغٌ فَیَتَّبِعُونَ ما تَشابَهَ مِنْهُ ابْتِغاءَ الْفِتْنَهِ وَ ابْتِغاءَ تَأْوِیلِهِ وَ ما یَعْلَمُ تَأْوِیلَهُ إِلاَّ اللَّهُ وَ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ یَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ کُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنا وَ ما یَذَّکَّرُ إِلاَّ أُولُوا الْأَلْبابِ (۷)

او است خداوندی که نازل فرمود بر تو (محمّد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم) کتابی (قرآن) که یک قسمت آن آیات محکماتیست که مورد استفاده مکلّفین و واجب العمل است که این محکمات اصل کتاب و مقصود اصلی از انزال هدایت و ارشاد ببهترین راهها است إِنَّ هذَا الْقُرْآنَ یَهْدِی لِلَّتِی هِیَ أَقْوَمُ اسری آیه ۹، و یک قسمت متشابهاتی است که محتاج بتفسیر و تأویل است پس کسانی که قلوب آنها زنگ اخلاق رذیله و اعمال سیّئه گرفته متشابهات قرآن را برای القاء فتنه و فساد بدلخواه خود تفسیر و تأویل میکنند و حال آنکه علم بتفسیر و تأویل قرآن را کسی ندارد جز خدا و کسانی که راسخ در علم هستند میگویند تمام قرآن محکم آن، متشابه آن، ظاهر و باطن، تفسیر و تأویل از جانب خدا است بتمام آن ایمان داریم و این موضوع را متذکّر نمیشوند مگر صاحبان خرد هُوَ الَّذِی أَنْزَلَ عَلَیْکَ الْکِتابَ در مقدّمه جلد اول بیان مراتب نزول قرآن را متذکّر شدیم و نسبت انزال بخداوند صحیح است که بقدرت کامله خود ایجاد الفاظ

فرموده و هم نسبت بروح الامین جبرئیل علیه السّلام که واسطه وحی بود نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِینُ عَلی قَلْبِکَ لِتَکونَ مِنَ الْمُنْذِرِینَ سوره شعراء آیه ۱۹۲، چنانچه پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم واسطه بین خدا و امّت است.

مِنْهُ آیاتٌ مُحْکَماتٌ من تبعیضیّه دلالت دارد بر اینکه آیات قرآنی دو قسم است یک قسم محکمات و یک قسم متشابهات و سایر الفاظ آیه مثل لفظ وَ أُخَرُ مُتَشابِهاتٌ و لفظ ما تشابه منه صراحت بر این معنی دارد.

و مراد از محکم ظاهرا این باشد که لفظ بدلالت لفظیّه وضعیّه یا بقرائن داخلیّه یا خارجیّه حالیّه یا مقالیّه لفظیّه یا عقلیّه مطابقیّه یا تضمنیه یا التزامیّه یا اقتضائیّه منطوقیّه یا مفهومیّه دلالت بر معنی و مراد داشته باشد سوای اینکه احتمال خلاف این معنی داده نشود که تعبیر بنصّ میکنند یا احتمال خلاف آن ضعیف باشد بنحوی که عقلاء در محاورات اعتناء نمیکنند و بین موالی و عبید حجّت باشد که تعبیر بظاهر میکنند.

و فرق بین نصوص قرآنی و ظواهر آن اینست که در نصوص حالت منتظره نیست واجب الاخذ است و حجّه قاطعه است.

و در ظواهر بعد از فحص تام از مخصّصات و مقیّدات و معارضات و قرائن مجازات حجّت است.

هُنَّ أُمُّ الْکِتابِ أمّ بمعنی اصل شیئی است چنان که مکّه امّ القراء است و در قرآن اطلاق امّ الکتاب تاره بر لوح محفوظ میشود وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْکِتابِ رعد آیه ۳۹ وَ إِنَّهُ فِی أُمِّ الْکِتابِ لَدَیْنا لَعَلِیٌّ حَکِیمٌ زخرف آیه ۴، تفسیر بلوح محفوظ شده بقرینه یَمْحُوا اللَّهُ ما یَشاءُ وَ یُثْبِتُ در آیه اولی و قرینه بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِیدٌ فِی لَوْحٍ مَحْفُوظٍ بروج آیه ۲۲، نسبت بآیه ثانیه.

و اطلاق بر سوره حمد هم میشود چون تمام قرآن بطور خلاصه در سوره حمد

است و در اینجا بر محکمات قرآن اطلاق شده چون مقصود اصلی از نزول قرآن هدایت بشر است بطرق سعادت و رستگاری نشأتین و نجات از مهالک دارین و این مقصود در محکمات قرآن (نصوص و ظواهر) است و متشابهات احتیاج ببیان و تفسیر دارد وَ أُخَرُ مُتَشابِهاتٌ و اخر عطف بر آیات یعنی منه آیات متشابهات و متشابه از مادّه شبه است، و متشابه را متشابه گفتند برای اینست که لفظ قالب معنی نیست بلکه معانی متعدّده که هر کدام با لفظ سازش دارد و از این جهت معانی شبیه یکدیگرند و لو از جهات دیگر کمال مباینت را دارند و این شامل مجملات و مشترکات و مجازات و غیر مبیّنات میشود.

فَأَمَّا الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِمْ زَیْغٌ زیغ را معنی کردند بمیل از حق و بشک و بجهل. و تحقیق کلام اینست که قلب در آیات شریفه مراد آن لطیفه ربّانی است و جوهر ملکوتی است که تعبیر از آن بعقل و روح انسانی و نفس ناطقه و غیر اینها می کنند. و از برای عقل چهار مرتبه گفته اند:

عقل هیولایی که مجرّد قابلیّت است نظیر مادّه المواد در اجسام.

عقل بالقوّه که قدرت و استعداد کامل پیدا کند بر تحصیل کمالات علمیّه، اخلاقیّه، عملیّه.

عقل بالفعل که دارای مراتب کمال و علوم و اخلاق حمیده بتفاوت مراتب باشد عقل مستفاد که اتّصال بمبادیه عالیه پیدا کند و از مبدء اعلی باو افاضه علوم و کمالات بشود که این مرتبه خاصّ انبیاء و اوصیاء و مقرّبان درگاه الهی است و البته هر چه علما و عملا و اخلاقا بالا رود نورانیّت عقل او بیشتر میگردد.

و زیغ همان زنگ و کدورت و ظلمت است که تمام کفّار و مشرکین و معاندین و ضالّین و مضلّین و اهل طغیان و معصیت بتفاوت درکاتهم دارند.

فَیَتَّبِعُونَ ما تَشابَهَ مِنْهُ چنانچه می بینیم فرق ضالّه را از مجسّمه، جبریّه،

تفویضیّه، اشاعره، معتزله و غیر اینها از مخالفین بلکه فرق باطله از شیعه: از صوفیّه، شیخیّه، واقفیّه فتحیّه و غیر اینها، بلکه فرق خارجه از اسلام یهود و نصاری حتّی بهائیّه تماما برای اثبات باطل خود بیک آیات متشابهه تمسّک جسته و طبق مطالب فاسد خود تأویل کرده حتّی در حروف مقطّعات قرآن.

ابْتِغاءَ الْفِتْنَهِ فتنه در قرآن در چند معنی استعمال شده: یکی امتحان مثل قوله تعالی بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِیمِ الم أَ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ یُتْرَکُوا أَنْ یَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لا یُفْتَنُونَ وَ لَقَدْ فَتَنَّا الَّذِینَ مِنْ قَبْلِهِمْ الآیه سوره عنکبوت، و قوله تعالی حکایه از موسی علیه السّلام إِنْ هِیَ إِلَّا فِتْنَتُکَ الآیه اعراف ۱۵۴، و بسیاری از موارد دیگر و هم بمعنی شرّ و فساد مثل الْفِتْنَهُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ بقره ۱۸۷، وَ الْفِتْنَهُ أَکْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ بقره ۲۱۴، و غیر اینها.

سوم بمعنی عذاب مثل یَوْمَ هُمْ عَلَی النَّارِ یُفْتَنُونَ و الذاریات آیه ۱۳.

و مراد در اینجا معنی دوم است که اهل ضلال و کسانی که پیش خود آیات متشابه را تفسیر و تأویل میکنند غرض آنها القاء فساد است که مردم را از راه حق منصرف نمایند و سوق بباطل خود دهند و آنها را گمراه کنند.

وَ ابْتِغاءَ تَأْوِیلِهِ دست از براهین قطعیّه از ادلّه عقلیّه و نقلیّه نصوص قرآنیّه و اخبار متواتره و ضروریّات دینیّه و مذهبیّه که بر مطالب حقّه قائم است بر میدارند و بیک احتمالات ضعیفه آیات متشابه را حمل میکنند و بر مطالب باطله خود احتجاج میکنند.

وَ ما یَعْلَمُ تَأْوِیلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ مفسّرین عامّه بر کلمه إِلَّا اللَّهُ وقف میکنند و در قرآنهای مطبوعه خود علامت وقف لازم که (م) باشد میگذارند وَ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ را مبتدا برای جمله بعد میدانند بر خلاف مفسّرین خاصّه طبق اخبار وارده از ائمّه علیهم السّلام وَ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ را عطف

به اللّه و آنها را عالم بتأویل قرآن میدانند و کلام عامّه مخدوش است از وجوهی وجه اول- آنکه قول به اینکه قرآن کلّ آن از جانب خدا است اختصاص براسخین بعلم ندارد بلکه هر مسلمانی قائل باین قول هست و غیر مسلمان هم تمام قرآن را تکذیب میکند و تقدیم مبتداء بر جمله فعلیّه ظهور در اختصاص دارد یعنی غیر راسخ در علم قرآن را بتمامه از جانب خدا نمیداند پس محکمات آن را نسبت بخدا میدهد.

دوم- این جمله در مقام ردّ کسانیست که تأویل متشابه میکنند و البته کسی که تأویل متشابه میکند قائل است به اینکه متشابه از جانب خدا است و الّا مطلب فاسد خود را نمیتواند بتأویل ثابت کند.

سوم- مناسبت حکم و موضوع یعنی تعبیر برسوخ در علم مقتضی اینست که راسخ در علم چیزی را میداند که غیر راسخ نمیداند و این نیست مگر علم بتأویل و کسانی که پیش خود تأویل میکنند چون راسخ در علم نیستند علم بتأویل ندارند پس بنا بر این قول مفسّرین خاصّه حقّ است و مستفاد از ظاهر آیه همین است، بعلاوه اخبار بسیاری که از ائمّه علیهم السّلام رسیده مثل حدیث مروی از کافی از حضرت باقر علیه السّلام یا حضرت صادق علیه السّلام فرمود در تفسیر این جمله

(فرسول اللّه افضل الراسخین فی العلم قد علّمه اللّه عزّ و جلّ جمیع ما أنزل علیه من التنزیل و التأویل و ما کان اللّه لینزل علیه شیئا لم یعلّمه تأویله و الاوصیاء من بعده یعلمونه الخبر).

و نیز از کافی از محمد بن سالم از حضرت باقر علیه السّلام در آخر حدیث میفرماید

و الراسخون فی العلم امیر المؤمنین و الأئمه علیهم السلام.

و نیز از ابی بصیر از حضرت صادق علیه السّلام فرمود

(نحن الراسخون فی العلم و نحن نعلم تأویله)

و غیر اینها از اخبار.

و راسخ بمعنی ثابت، و کلمه العلم الف و لام جنس و افاده عموم میکند،

پس مراد از راسخین در علم یعنی ثابت در جمیع آنچه اطلاق علم بر او میشود و کلمه راسخ بمعنی ثابت دلالت دارد بر اینکه جهل و شک و سهو و نسیان در او راه ندارد و این معنی عصمت است و معصوم منحصر بمحمّد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و آل او علیهم السلام است یعنی عصمت از خطاء و جهل و شک و سهو و نسیان ولی معصوم از گناه ممکن است در غیر اینها هم پیدا شود.

یَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ کُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنا این جمله بنا بر این تفسیر جمله حالیّه است از برای وَ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ یعنی راسخون در علم که عالم بتأویل متشابهات قرآن هستند در حالی است که قائل باین قول هستند و مراد مجرّد قول نیست بلکه اقرار از روی عقیده باطنیّه کلّ یعنی کلّ من المحکمات و المتشابهات من المعانی الظاهریّه و الباطنیّه تا هفتاد بطن که در اخبار اشاره دارد وَ ما یَذَّکَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبابِ تذکّر صاحبان عقل باین است که میدانند تمام کارهای خداوند از روی حکمت و مصلحت و درست و بجا است و لو حکمت آن را ندانند و دیگر اعتراض نمیکنند که چرا تمام قرآن محکمات نشد و حکمت نزول متشابهات چیست با اینکه میتوان بمقدار فهم قاصر پاره ای از حکم آن را دست آورد من جمله اینکه مسلمین احتیاج بدرب خانه ائمّه علیهم السلام داشته باشند و از قرآن مستغنی نباشند و نگویند چنان که آن جاهل نادان گفت (حسبنا کتاب اللَّه) و دیگر آنکه اگر بنا بود تمام معانی قرآنیّه که لا رَطْبٍ وَ لا یابِسٍ إِلَّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ از معانی ظاهریّه و باطنیّه تا هفتاد بطن در قرآن واضح و روشن بود از فصاحت و بلاغت و معجزیّت خارج میشد و نقض غرض بود.

و دیگر آنکه آیات از هزار بحار مجلسی مفصّل تر میشد.

و دیگر آنکه آیات راجعه بائمّه طاهرین علیهم السلام و آیات راجعه بمنافقین تماما واضح میشد و طرفین شناخته میشدند و همان صدر اول فاتحه دین و

اسلام را میگرفتند و غیر اینها از حکم و مصالحی که لا یعلمها الّا اللّه و الراسخون فی العلم

[سوره آل عمران (۳): آیه ۸] .... ص : ۱۱۵

رَبَّنا لا تُزِغْ قُلُوبَنا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنا وَ هَبْ لَنا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ (۸)

پروردگار ما قلوب ما را منصرف از حق مفرما بعد از آنکه ما را بحق هدایت فرمودی و رحمت خود را بما عنایت فرما محقّق است که تو بسیار افاضه رحمت می فرمایی رَبَّنا لا تُزِغْ قُلُوبَنا دعاء راسخین در علم است پس از اقرار به اینکه تماما از جانب خداوند است طلب میکنند که ما را بر این عقیده ثابت قدم فرما و این عقیده را از ما سلب مفرما، زیرا در علم حکمت مبرهن است که همین نحوی که ممکن در وجود محتاج بواجب است و معلول محتاج بعلّت است در بقاء هم محتاج است و علّت مبقیه عین علّت موجده است بلکه بنا بر مشرب تحقیق از قول بحرکت جوهریّه آنکه بقاء عبارت از افاضه وجود است در آن لاحق و ممکن آن بآن در خلع و لبس است وجود آن اول معدوم میشود و وجود ثانوی در آن ثانی افاضه میشود و چون وجودات متّصل است تعبیر ببقاء میشود و الّا در حقیقت افاضات متکثّره و ایجادات دائمیّه و وجودات متعدّده است (اگر نازی کند از هم فرو ریزند قالبها).

و همین نحو که ممکن در بقاء وجود محتاج است که آن بآن باو افاضه شود در جمیع صفات و کمالات و ایمان و عقائد و هر چه که دارد و باو افاضه شده از حیات و صحّت و سلامتی و غنی و ثروت و توفیق و غیر اینها محتاج است که آن بآن باو افاضه شود و آنی مستغنی نخواهد شد

سیه رویی ز ممکن در دو عالم نشد هرگز جدا و اللّه اعلم

و مراد از سیه رویی احتیاج است پس بزبان قال و بزبان حال دائما باید بگوید اهْدِنَا الصِّراطَ الْمُسْتَقِيمَ و بگوید رَبَّنا لا تُزِغْ قُلُوبَنا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنا.

و بعبارت واضح تر مثل وجود ممکن و آنچه که دارد مثل نور چراغ است که مادامی که مدد نفت و قوّه باو افاضه میشود روشنایی دارد بمجرّد اینکه منع فیض شد معدوم صرف میشود.

وَ هَبْ لَنا مِنْ لَدُنْکَ رَحْمَةً هبه و هدیه و نحله و صله قریب المعنی است و مراد اعطاء بلا عوض است و جمیع نعم الهیّه دنیویّه و اخرویّه از این باب است در دعا میخوانی (کلّ نعمک ابتداء) فقط باید در محل قابل باشد تا لغو و قبیح نشود و بعبارت ساده قابلیّت قابل شرط است و الّا فاعلیّت فاعل تام و تمام است وَ رَحْمَتِی وَسِعَتْ کُلَّ شَیْ ءٍ فَسَأَکْتُبُها لِلَّذِینَ یَتَّقُونَ وَ یُؤْتُونَ الزَّکاهَ وَ الَّذِینَ هُمْ بِآیاتِنا یُؤْمِنُونَ سوره اعراف آیه ۱۵۵.

إِنَّکَ أَنْتَ الْوَهَّابُ صیغه مبالغه دلالت بر کثرت و دوام دارد خداوند دائما افاضه فیض میفرماید کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِی شَأْنٍ الرحمن آیه ۲۹، بلکه تعبیر به یوم از باب مثال است و الّا کلّ آن هو فی شأن.

و تعبیر بکلمه: ان و کاف خطاب و تقدیم انت دلالت دارد بر اینکه وهّابیّت منحصر است بذات مقدّس او، و غیر او اگر احیانا از آنها عطائی ظاهر شود اولا بلاعوض نیست و لو برای ثواب باشد و ثانیا موقّت است دوام ندارد و ثالثا کوچک و حقیر است.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۹] .... ص : ۱۱۶

رَبَّنا إِنَّکَ جامِعُ النَّاسِ لِیَوْمٍ لا رَیْبَ فِیهِ إِنَّ اللَّهَ لا یُخْلِفُ الْمِیعادَ (۹)

پروردگار ما محقّق است که تو جمع می فرمایی تمام افراد بشر را از برای روز قیامت که هیچ ریب و شکّی در او نیست و محقّقا خداوند خلف وعده نمیکند و تماما مجتمع میشوند.

موضوع معاد از ضروریّات دین اسلام بلکه جمیع ادیان عالم است و فقط منکر

معاد دهری است که منکر مبدء است و میگوید وَ ما یُهْلِکُنا إِلَّا الدَّهْرُ جاثیه آیه ۲۳، و نصوص قرآنی بر ثبوت معاد الی ما شاء اللّه و اخبار متواتره بلکه فوق تواتر بلکه براهین عقلیّه بر او قائم است و ما در مجلّد سوم کلم الطیّب بپاره ای از آیات و اخبار و ادلّه عقلیّه اشاره کرده ایم صفحه ۱۲- ۲۹.

و ریب عبارت از شک بیجا است یعنی روز قیامت جای شک ندارد، و لام لیوم گفتند بمعنی فی است یعنی فی یوم و کلمه الناس افاده عموم میکند که جمیع افراد بشر را میگیرد حتّی جنین سقط شده و حتّی مجانین و این عموم مستفاد از بسیاری از آیات و اخبار است لکن برهان عقلی بر او نداریم و ضرورت هم بر او قائم نیست.

إِنَّ اللَّهَ لا یُخْلِفُ الْمِیعادَ این جمله ممکن است مقول قول راسخین باشد و رجوع از خطاب بغیبت یکی از محسّنات بدیعیّه است و در قرآن بسیار داریم مثل قوله تعالی حَتَّی إِذا کُنْتُمْ فِی الْفُلْکِ وَ جَرَیْنَ بِهِمْ یونس آیه ۲۳. و ممکن است جمله مستأنفه باشد.

میعاد، مفعال اسم مکان است بمعنی وعده گاه لکن اینجا ظاهرا بمعنی اسم مصدری است که وعد باشد که البتّه خداوند خلف وعد نمیکند چون قبیح است و فعل قبیح محال است از او صادر شود. ولی خلف وعید ممکن است و قبحی ندارد لکن آنچه از وعیدها بلسان اخبار است در آیات و اخبار یقینا واقع میشود چون تخلّفش موجب کذب میشود و صدورش از خداوند محال است وَ مَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِیلًا سوره نساء آیه ۱۲۱.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۰] .... ص : ۱۱۸

اشاره

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوالُهُمْ وَ لا أَوْلادُهُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئاً وَ أُولئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِ (۱۰)

محقّقا کسانی که کافر شدند اموال و اولادی که برای خود ذخیره کردند بی نیاز نمیکند آنها را از عذاب الهی و آنها هیزم آتش هستند.

وسائلی که کفّار تصوّر میکنند که اسباب رفع گرفتاریها و شدائد و بلیّات است کثرت مال و اولاد و عشیره و عدّه و عدّه و سایر زخارف دنیوی است و این توهّم فاسدی است زیرا اولا اگر کسی تمام اسباب برای او جمع شود در مقابل مشیّت حضرت حق بمقدار خردلی نتیجه ندارد.

و ثانیا تمام این اسباب تا ما دام الحیوه است پس از مردن تماما منقطع میشود و ثالثا بسا میشود که این اسباب نتیجه بعکس میدهد و باعث هلاکت و گرفتاری میشود چه در دنیا و چه در آخرت.

وَقُودُ بمعنی حطب و حصب است چنانچه میفرماید إِنَّكُمْ وَ ما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ الآیه انبیاء آیه ۹۸، و میفرماید أَمَّا الْقاسِطُونَ فَكانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَباً

جنّ آیه ۱۵، تماما بمعنی هیزم آتش است.

(سؤال .....ص : ۱۱۸

از امور اعتقادیّه ما است طبق آیات کثیره و اخبار متواتره که بهشت و جهنّم الان موجود است و از این آیات و آیات دیگر مثل فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْحِجارَهُ بقره آیه ۲۳، استفاده میشود که هیزم آتش ابدان ناس است و اینها در قیامت بجهنّم میروند.

(جواب) .... ص : ۱۱۸

تنافی بین آیات نیست جهنّم باشد، آتش باشد، بدنها هم در قیامت جزو

هیزم جهنّم باشد زیرا عذاب جهنّم دائما در زیاده است زِدْناهُمْ عَذاباً فَوْقَ الْعَذابِ الآیه نحل آیه ۶۰، کُلَّما خَبَتْ زِدْناهُمْ سَعِیراً بنی اسرائیل آیه ۹۹، و از این آیات استفاده نمیشود که منحصر است با بدان بلکه تصریح دارد بحجاره.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۱] .... ص : ۱۱۹

اشاره

کَدَأْبِ آلِ فِرْعَوْنَ وَ الَّذِینَ مِنْ قَبْلِهِمْ کَذَّبُوا بِآیاتِنا فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ وَ اللَّهُ شَدِیدُ الْعِقابِ (۱۱)

مثل عادت قوم فرعون و کفّاری که قبل از آنها بودند مثل عاد و ثمود و اصحاب مدین و المؤتفکات و غیر اینها که تکذیب نمودند آیات ما را و مخالفت کردند انبیاء را پس از آنها را بگناهانشان گرفتیم و خداوند سخت عقوبت میفرماید.

خداوند تشبیه میفرماید حال کفّار زمان نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم را که توهّم کرده بودند که بکثرت مال و اولاد دفع عذاب از خود میکنند و مغرور بعدّه و عدّه خود شده بودند چنانچه نوع ظلمه و کفّار و صاحبان ثروت و مکنت این مغروریّت را دارند بحال قوم فرعون و عاد و ثمود و سایر کفّار زمان انبیاء سلف که با آن قدرت و شوکت هایی که داشتند حتّی دعوی أَنَا رَبُّکُمُ الْأَعْلی میکردند خداوند چه نحو آنها را گرفتار صاعقه و صیحه و غرق و خسف و نزول حجاره از آسمان و غیر اینها از عذابهای گوناگون نمود و آنها را هلاک فرمود و بعذاب آخرت دچار نمود بترسند کفّار و مکذّبین انبیاء و آیات الهیّه که انتقام الهی سخت است اگر آنها را بگیرد هیچ راه چاره ندارند و بهلاکت و عذاب الهی گرفتار خواهند شد.

(تنبیه) ..... ص : ۱۱۹

دأب بمعنی عادت است و در علم اخلاق بیان شده که صفات نفسانیّه چه اخلاق

حمیده باشد و چه رذیله تحصیلش بکثرت عمل می شود تا بحد عادت برسد و ملکه نفسانی شود، مثلا تحصیل سخاوت بکثرت بذل می شود و هکذا.

و کفّار بواسطه کثرت معاصی و مخالفت دستورات الهی و تکذیب انبیاء کفر ملکه آنها شده و تغییرش بر آنها صعب و دشوار شده و البتّه در این صورت انتظار عذابهای سخت را داشته باشند إِنَّ اللَّهَ لا يُغَيِّرُ ما بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا ما بِأَنْفُسِهِمْ رعد آیه ۱۲

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲] .... ص : ۱۲۰

قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ وَ تُحْشَرُونَ إِلى جَهَنَّمَ وَ بِئْسَ الْمِهادُ (۱۲)

بفرما ای پیغمبر بکسانی که کافرند زود باشد که مغلوب و منکوب خواهید شد و پس از مغلوبیّت محشور می شوید بسوی جهنّم و بد جایگاهی است جهنّم برای شما قل خطاب بپیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است و اعلام خطر است لِلَّذِينَ كَفَرُوا جمیع کفّار چه کفّار قریش و چه مشرکین و چه یهود و نصاری.

سَتُغْلَبُونَ یکی از معجزات قرآن همین است که کفّار در زمان بعثت حضرت با این کثرت جمعیّت و قوّت و قدرتی که داشتند در مقابل اسلام، و مسلمین با آن ضعف اسلام و قلّت مسلمین خداوند خبر می دهد که زود باشد مغلوب و منکوب شوید در مورد فتح مکّه و در خیبر و سایر فتوحات اسلامی، بدر و احزاب و غیر اینها که بر حسب قواعد ظاهریّه ابدا تصوّر نمی کردند روز مغلوبیّت خود را و بعد از رحلت حضرت باندک زمانی فتوحات اسلامی تا بکجا رسید این عقوبت دنیوی آنها.

وَ تُحْشَرُونَ إِلى جَهَنَّمَ عقوبت اخروی آنها که دائما و الی الابد معذّب بعذابهای گوناگون گرفتار.

وَ بِئْسَ الْمِهادُ از همین کلمه مهاد می توان خلود را استفاده کرد که عبارت از جایگاه همیشه است.

ص: ۱۱۸

قَدْ كانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ الْتَقَتا فِئَةٌ تُقاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ أُخْرى كافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلَيْهِمْ رَأْيَ الْعَيْنِ وَ اللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهِ مَنْ يَشاءُ إِنَّ فِي ذلِكَ لَعِبْرَةً لِأُولِي الْأَبْصارِ (۱۳)

هر آینه بود برای شما آیه و معجزه در موضوع دو طایفه که یکدیگر را تلاقی و روبرو شدند برای مقاتله یک دسته مؤمن که فی سبیل اللَّه محاربه میکردند برای اعلای کلمه اسلام و یک دسته کافر و مشرک بودند و با اینکه کفّار دو برابر مسلمین بودند و برأی العین مشاهده میکردند مع ذلک خداوند نصرت و فیروزی داد بمسلمین و تأیید فرمود آن طایفه که اراده فرموده و این باعث عبرت صاحبان بصیرت است.

این آیه راجع باثبات مطلب آیه قبل است که وعده مغلوبیّت کفّار است با کثرت عدّه و عدّه و راجع بغزوه بدر است.

قَدْ كانَ لَكُمْ آیه بعضی گفتند خطاب بیهود است و بر طبق آن هم خبری در مجمع از احمد بن اسحق بن یسار از رجالش نقل نموده که خلاصه مفادش اینست که پس از خاتمه بدر حضرت رسالت یهود را جمع فرمود در سوق قینقاع و فرمود دیدید قضیّه بدر را که با آن عدّه و جمعیّت منحزم شدند بترسید و بیائید اسلام آورید جواب گفتند مغرور شدی با یک دسته بی علم و نادان جنگیدی و غالب شدی اگر با ما جنگ کنی می فهمی ما چه کسانی هستیم و این آیه نازل شد.

و بعضی گفتند خطاب بمشرکین مکّه است، و بعضی گفتند یهود پس از جنگ بدر گفتند این همان است که موسی خبر داد که فتح و فیروزی برای او است و پس از جنگ احد و فرار مسلمین شک آوردند سپس این آیه نازل شد.

ولی حق در مقام این است که خطاب راجع بجمیع کفّار از مشرکین و یهود و نصاری باشد که در زمان نبی بودند و از فتح پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم در بدر مطّلع شدند تمام

ص: ۱۱۹

آنها را این آیه تهدید میکند که بقوّه و قدرت خود مغرور نشوید و با اسلام و مسلمین مخالفت نکنید که البتّه مغلوب خواهید شد و لو عدّه مسلمین کم باشند خداوند آنها را نصرت و فیروزی عطا میکند و نشانه و دلیل بر این مطلب غزوه بدر است کَمْ مِنْ فِئَهٍ قَلِیلَهٍ غَلَبَتْ فِئَهً کَثِیرَهً بِإِذْنِ اللَّهِ بقره آیه ۲۵.

و ملخّص قصّه بدر بنا بر آنچه در بحار مجلّد ششم باب چهلم صفحه ۴۵۰ اینکه مسلمین عدد آنها سیصد و سیزده (۳۱۳) نفر مطابق عدّه لشگر طالوت و اصحاب خاص حضرت بقیّه اللّه (عجّل اللّه تعالی فرجه) هفتاد و هفت نفر از مهاجرین و ۲۳۶ نفر از انصار و صاحب لواء مهاجرین امیر المؤمنین و صاحب لواء انصار سعد بن عباده و تمام این عدّه هفتاد شتر داشتند و دو اسب یکی مقداد بن اسود داشت و یکی مرثد بن ابی مرثد و شش زره و هشت شمشیر و تمام قتله مسلمین چهارده نفر بودند شش از مهاجرین و هشت از انصار.

و عدّه مشرکین بنا بر خبر مروی از امیر المؤمنین علیه السّلام هزار بودند متجاوز از هفتاد نفر آنها کشته شدند و بهمین مقدار اسیر شدند و بقیّه فرار کردند و منهزم شدند. و کیفیّت آن این بود که در موقع تلاقی عسکرین کفّار قریش دیدند که مسلمین عدد آنها بسیار کم است ابو جهل گفت که اینها یک لقمه ما هستند اگر غلامان خود را روانه کنیم کفایت آنها را میکنند عتبه گفت شاید اینها عدّه ای در کمین داشته باشند که در موقع جنگ حمله کنند.

عمر بن وهب را که بسیار شجاع بود روانه کردند اطراف لشگر اسلام گردشی کرد و خبر داد بآنها که احدی در کمین نیست.

پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم کسی را فرستاد نزد کفّار قریش که من دوست ندارم ابتداء بجنگ کنم منصرف شوید و بگذارید مرا با عرب.

عتبه رو بقریش کرد و گفت بیائید با پیغمبر جنگ نکنیم و او را رها کنیم،

ابو جهل گفت تو آدم ترسویی هستی ترسیدی که کشته شوی عتبه گفت حال که چنین گفتی نیز بر تو معلوم میکنم که کیست جبان و ترسو و سوار شد و با برادرش شیبه و پسرش ولید آمدند مقابل لشکر اسلام و مبارزه طلبیدند حضرت رسول سه نفر از انصار را روانه کردند مقابل آنها، آنها فریاد زدند که ما با هم کفو خود از قریش جنگ میکنیم، حضرت پسر عموی خود عبید بن حرث را فرمود برو مقابل عتبه و عموی خود حمزه را روانه کرد مقابل شیبه و علی علیه السّلام را مقابل ولید.

عبید بن حرث ضربتی بر عتبه زد سر او شکافت و عتبه ضربتی بر عبید زد پای او را قطع کرد و هر دو روی زمین افتادند و پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فرمود عبید اول شهید در راه دین است از اهل بیت من، و امّا حمزه و شیبه با هم آن قدر شمشیر ردّ و بدل کردند که هر دو شمشیر شکست و دست بگریبان یکدیگر شدند، و امّا علی علیه السّلام ضربتی بر ولید زد دست او را از کتف قطع نمود از دست دیگر دست قطع شده را بر فرق علی زد گویا آسمان بر سر علی وارد شد علی او را بدرک واصل نمود، و علی علیه السّلام چون دید عمّش حمزه با شیبه دست و بغل شدند بیاری عمّش آمد فرمود عمو سر خود را فرو بر و ضربتی بر شیبه زد او را دو قسمت کرد.

و چون مشرکین هر سه نفر از شجاعان خود را مقتول دیدند یک مرتبه حمله بلشگر اسلام کردند خداوند هزار ملک بیاری مسلمین فرستاد گردن و دست مقطوع میشد و قاتل دیده نمیشد تا فتح و ظفر نصیب مسلمین شد چنانچه میفرماید إِذْ تَسْتَغِيثُونَ رَبَّكُمْ فَاسْتَجابَ لَكُمْ أَنِّي مُمِدُّكُمْ بِأَلْفٍ مِنَ الْمَلائِكَهِ مُرْدِفِينَ وَ ما جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرى وَ لِتَطْمَئِنَّ بِهِ قُلُوبُكُمْ وَ مَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ سوره انفال آیه ۹ و ۱۰، و از این بیان شرح مفاد تمام آیه واضح گردید.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴] .... ص : ۱۲۴

اشاره

زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَواتِ مِنَ النِّساءِ وَ الْبَنِينَ وَ الْقَناطِيرِ الْمُقَنْطَرَهِ مِنَ الذَّهَبِ وَ الْفِضَّهِ وَ الْخَيْلِ الْمُسَوَّمَهِ وَ الْأَنْعامِ وَ الْحَرْثِ ذلِكَ مَتاعُ الْحَياهِ الدُّنْيا وَ اللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ (۱۴)

جلوه داده شد در نظر مردم علاقه و محبّت بمشتهیات نفسانیّه از زنان و پسران و ذخیره های طلا و نقره و اسبان تربیت شده و گوسفندان و گاوها و شترها و اراضی کشت شده که اینها مایه زندگانی دنیوی است و حال آنکه آنچه خداوند در آخرت از مثوبات مهیّا کرده که محل بازگشت آنها است حسن است.

و هر کدام از اینها مورد علاقه طایفه ایست: زنها مورد علاقه مردان، پسرها مورد علاقه آباء و امّهات، طلاها و نقره ها مورد علاقه ثروتمندان، اسبها مورد علاقه سواران، انعام مورد علاقه چوب داران، اراضی مورد علاقه ملاکین که هر کدام اینها وسیله زندگانی دنیوی است و موافق با هواهای نفسانی است.

زُيِّنَ لِلنَّاسِ اختلاف کردند که فاعل زیّن کیست بعضی گفتند خداوند متعال که در طبیعت انسان خلق شهوت فرموده و استشهاد کردند بآیه شریفه إِنَّا جَعَلْنا ما عَلَى الْأَرْضِ زِينَهً لَها لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا سوره کهف آیه ۷، و بعضی گفتند شیطان است که اغواء میکند و بنی آدم را از آخرت باز میدارد.

و تحقیق کلام اینست که آن مقداری که لازمه زندگانی و بقاء حیات دنیوی و نسل آدمی است خداوند بمقتضای حکمت بالغه در بشر قرار داده از قوای شهویّه و غضبیّه و وهمیّه و در مقابل آنها قوّه عقل داده و ارسال رسل فرموده که آنها را بموقع لزوم بکار زنند و تعدّی و تجاوز نکنند.

و امّا آنچه مورث افراط و تعدّی از حدود شرع و عقل است منشأ آن سه چیز

است که گفتند انسان سه دشمن بزرگ دارد که او را بهلاکت ابدی میکشند: دنیا، نفس، شیطان.

دنیا خود را جلوه میدهد، نفس انسان را مایل میکند، شیطان وسائل وصله به آنرا نشان میدهد اعاذنا اللّه من شرور الدنیا و انفسنا و الشیطان.

حُبُّ الشَّهَواتِ سؤال- شهوات جمع شهوه و شهوه میل نفسانی است و میل نفسانی عبارت از حبّ نفس است و اطلاق حبّ بر نفس شهوه چه معنی دارد؟

جواب- مراد از شهوات مشتهیات است که در آیه ذکر فرموده بقرینه من بیانیّه در مِنَ النِّساءِ و مراد التذاذ از نساء است بجماع یا بنظر یا تقبیل و لمس یا استماع کلام آنها، و در اخبار است که هیچ لذّتی برای نفس در دنیا و آخرت بیشتر از نساء نیست و البته مراد لذائذ جسمانی است و الّا لذائذ روحانی بمراتب بالاتر است و شاید جهت تقدیم نساء در آیه همین باشد.

وَ الْبَنِینَ و تخصیص ببنین دون بنات شاید این باشد که اکثر مردم از بنات انزجار دارند وَ إِذا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثی ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَ هُوَ کَظِیمٌ نحل آیه ۶، وَ إِذا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِما ضَرَبَ لِلرَّحْمنِ مَثَلًا ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَ هُوَ کَظِیمٌ زخرف آیه ۱۶، و ممکن است از باب تغلیب باشد و مراد مطلق اولاد است، و ممکن است از جهت این باشد که علاقه ببنین اشدّ از علاقه ببنات است.

وَ الْقَناطِیرِ الْمُقَنْطَرَهِ جمع قنطار است کنایه از کثرت مال است و مفسّرین در مقدار قنطار اقوال مختلفه دارند هر کدام قولی را اختیار کرده لکن تماما بدون مدرک است و تفسیر برأی و تخرص بغیب است فقط قولی که معتمد است طبق خبر مروی از حضرت باقر و حضرت صادق علیهما السلام جلد گاو نر پر از طلا و نقره و همین قول را فرّاء اختیار کرده.

و تعبیر بمقنطره شاید اشاره باشد بقناطیر مهیّا شده مثل کتب مکتوبه و دراهم

مدرهمه و این معنی اقرب است از تفسیر بمضاعفه یا تأکید مثل نسیا منسیّا.

مِنَ الـذَّهَبِ وَ الْفِضَّهِ ذکر ذهب و فضّه از بـاب مثـال یـا اغلبیّت باشـد و الّا جواهرات و اسـکناسات و چک ها و سایر اموالی که قابل ذخیره است و امروزه معمول است شامل است.

وَ الْخَيْـلِ الْمُسَوَّمَهِ اسب هـای نشـان دار چون اسـبهای قیمتی را بخصوص اسـبهای نجیب عربی را داغ و نشـان میگذاشـتند بلکه بعضی از آنها قباله داشتند که از چه نژادی هستند.

وَ الْأَنْعامِ که عبارت از شتر و گاو و گوسفند است و امروز یک کسب رواجی است و مثل آنها طیور است.

وَ الْحَرْثِ کـه عبـارت از کشـاورزی اسـت، و مخفی نمانـد آنکـه این مـذکورات در آیه شـریفه از بـاب مثـال است و الّا جمیع زخارف دنیوی و جمیع انواع شـهوترانی از ریاست و لذائذ نفسانی مثل شـرب خمر، استماع ساز و آواز و سایر لهویّات از همین باب است.

ذلِکَ مَتاعُ الْحَیاهِ الدُّنْیا متاع اسباب و وسائل زندگانی دنیوی است و اطراف و خوش گذرانی و کیف و التذاذات نفسانی است.

وَ اللَّهُ عِنْـدَهُ حُسْنُ الْمَـآبِ مـآب محل بازگشت که عبارت از بهشت باشـد که در او جمیع لذائـذ روحی و جسـمی است فِیها ما تَشْـتَهِیهِ الْأَنْفُسُ وَ تَلَذُّ الْأَعْیُنُ زخرف آیه ۷۱، بلکه در او است مـا لاـ عین رأت و لا اذن سـمعت و ما خطر علی قلب بشـر که در بسیاری از اخبار است.

امّا لذائـذ روحی قرب بمقام ربوبی و مشـمول عنایات الهی و حشـر با انبیاء و صـدّیقین و شـهداء و صالحین و بودن دار خلود و همیشگی و خشنودی پروردگار و دخول ملائکه با تحف و هدایا و التذاذ از دارا بودن معارف الهی و علوم دینی

و اخلاق فاضله و اعمال صالحه و غیر اینها.

و امّا لذائذ جسمی از ازدواج حور العین و اطعمه و اشربه و البسه و منازل عالیه و فرش های نفیسه و سریرهای مرتفعه و منظره های جاذبه و استماع سازها و آوازهای دل ربا و غیر اینها (رزقنا اللّه و جمیع المؤمنین جمیعها بمحمّد و آله الطاهرین صلوات اللّه علیهم اجمعین).

(تنبیه) ..... ص : ۱۲۷

آیات بسیار و اخبار کثیره در مذمّت دنیا و متاع آن و محبّت بآن وارد شده مثل همین آیه شریفه و قول خداوند متعال أَنَّمَا الْحَیاهُ الدُّنْیا لَعِبٌ وَ لَهْوٌ وَ زِینَهٌ وَ تَفاخُرٌ بَیْنَکُمْ وَ تَکاثُرٌ فِی الْأَمْوالِ وَ الْأَوْلادِ کَمَثَلِ غَیْثٍ أَعْجَبَ الْکُفَّارَ نَباتُهُ ثُمَّ یَهِیجُ فَتَراهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ یَکُونُ حُطاماً وَ فِی الْآخِرَهِ عَذابٌ شَدِیدٌ حدید آیه ۱۹، و آیه شریفه فَأَمَّا مَنْ طَغی وَ آثَرَ الْحَیاهَ الدُّنْیا فَإِنَّ الْجَحِیمَ هِیَ الْمَأْوی وَ أَمَّا مَنْ خافَ مَقامَ رَبِّهِ وَ نَهَی النَّفْسَ عَنِ الْهَوی فَإِنَّ الْجَنَّهَ هِیَ الْمَأْوی نازعات آیه ۳۷- ۴۱، و آیات دیگر.

و مثل خبر نبوی

(الدنیا ملعونه و ملعون ما فیها الّا ما کان للّه)

و نیز فرمود

(من اصبح و الدنیا اکبر همّه فلیس من اللّه فی شیئی الخبر)

و نیز فرمود

(لتأتینّکم بعدی دنیا تأکل ایمانکم کما تأکل النّار الحطب)

و نیز فرمود

(حبّ الدنیا رأس کلّ خطیئه).

و از امیر المؤمنین

(انّما مثل الحیوه الدنیا کمثل الحیّه الین مسّها و فی جوفها السمّ الناقع)

و نیز فرمود

(دار بالبلاء محفوفه و بالفناء معروفه و بالقدر موصوفه الی آخر الخطبه)

و غیر اینها از اخبار کثیره که در جامع السعادات صفحه ۲۱۵ الی ۲۲۰ نقل کرده لکن تمام این آیات و اخبار دنیایی است که

انسان را طاقی و سرکش کند و از فیوضات آخرت محروم نماید و لطمه بدین زند و بجهنّم گرفتار کند.

امّا دنیایی که مقدّمه و وسیله سعادت و رستگاری باشد و صرف در عبادات مالی

گردد بسیار دنیای ممدوح است، از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مرویست

(العباده سبعون جزءا افضلها طلب الحلال)

و از حضرت سجاد علیه السّلام مرویست فرمود

(الدنیا دنیا آن دنیا بلاغ و دنیا ملعونه)

و از حضرت صادق علیه السّلام مرویست فرمود

(الکاد لعیاله کالمجاهد فی سبیل اللّه)

و نیز فرمود

(لیس منّا من ترک دنیاه لاخرته و لا آخرته لدنیاه)

و غیر اینها از اخبار مرویّه در جامع السعادات صفحه ۲۱۳.

و بالجمله- محبّت دنیا و تحصیل آن در شریعت مطهّره محکوم باحکام خمسه است: واجب، مستحبّ، مباح، مکروه، حرام:

(امّا واجب) ..... ص : ۱۲۸

آنکه مقدّمه امر واجبی باشد مثل حفظ نفس خود و واجب النفقه و اداء دیون و غرامات و دیات و حفظ نفس محترمه و اهمّ از همه حفظ دین و بقاء اسلام و بقاء علم و علماء و کتب علمیّه و نشر احکام و حفظ نظام و غیر اینها از واجبات منتهی الامر بسیاری از اینها واجب عینی است و بسیاری واجب کفایی است و در صورت عدم قیام من به الکفایه آنها هم واجب عینی میشود.

(و امّا مستحبّ) ..... ص : ۱۲۸

برای توسعه عیال و ترویج دین و احسان بمؤمنین و دست گیری از فقراء و بنای مساجد و مدارس و اصلاح طرق و احداث درمانگاه و مریضخانه ها و نشر کتب دینی و سایر امور خیریّه.

(و امّا حرام) ..... ص : ۱۲۸

دنیایی که از راه حرام دست آید و یا براه حرام صرف شود یا مورث کفر و ضلالت گردد یا لطمه بواجبات الهیّه زند و مانع از اتیان بتکالیف شخصی و تحصیل عقائد و مسائل لازمه و تقویت کفر و اعانت بظالم و غیر اینها.

(و امّا مکروه) ..... ص : ۱۲۹

آنچه مانع از تحصیل علم یا اتیان بمستحبّات و عبادات و تکمیل معارف الهیّه و اخلاق حمیده و مسائل فقهیّه زائد بر مقدار واجب و غیر اینها باشد.

(و امّا مباح) ..... ص : ۱۲۹

آنچه غیر از این چهار قسم باشد: نه واجب و نه مستحبّ و نه حرام و نه مکروه مباح است و تفصیل اینها در فقه در باب مکاسب.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۵] .... ص : ۱۲۹

اشاره

قُلْ أَ أُنَبِّئُكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذلِكُمْ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ خالِدِينَ فِيها وَ أَزْواجٌ مُطَهَّرَةٌ وَ رِضْوانٌ مِنَ اللَّهِ وَ اللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبادِ (۱۵)

بگو ای پیغمبر به این هایی که علاقه مند با متعه دنیویّه هستند آیا میخواهید شما را خبر دهم از نعمتهایی که بهتر از این امتعه دنیویّه است و خداوند اختصاص داده آنها را باهل تقوی در آخرت بهشتهایی که باغستانهائیست که در آنها نهرها جاریست و همیشه در آنها هستند و زنهایی که پاک و پاکیزه اند و خوشنودی پروردگار از آنها و خداوند بنده شناس است خوب و بد آنها را میداند و بافعال و اعمال خوب و بد آنها بیناست.

قُلْ أَ أُنَبِّئُكُمْ خطاب بجمیع ناس است که در آیه قبل فرمود زُيِّنَ لِلنَّاسِ و وجهی ندارد که اختصاص بمؤمنین داشته باشد.

بِخَيْرٍ مِنْ ذلِكُمْ خیر، در اینجا افعل التفضیل است بقرینه مِنْ ذلِكُمْ یعنی بهتر از دنیا و هر چه در دنیا است، بلکه دنیا در جنب آخرت قیمت و ارزشی ندارد قُلْ مَتاعُ الدُّنْيا قَلِيلٌ وَ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِمَنِ اتَّقى نساء آیه ۷۹. دنیا دارای خصوصیّاتیست که قابل ارزش نیست:

۱-

(فی حلالها حساب و فی حرامها عقاب و فی شبهاتها عتاب)

مروی در

فرائد شیخ رحمه اللّه ۲- آنکه مقرون ببلاهای گوناگون است

(دار بالبلاء محفوفه و بالقدر موصوفه)

خطبه نهج البلاغه.

۳- تحصیلش بسیار زحمت و مشقّت دارد و نگاهداریش مشکل تر و پرزحمت تر است.

۴- از همه بالاتر بقاء و ثبات ندارد، هنوز نچیده برچینند و لذا بزرگان تشبیه کردند دنیا را بچاهی که در اطرافش عسل گل آلود باشد و زنبورهای زیادی بآنها ریخته باشند و آدمی را بطنابی بسته و در وسط چاه نگاه داشته در بالای چاه دو موش سیاه و سفید نخهای طناب را میجوند و در ته چاه اژدهایی دهن بر او باز کرده منتظر است سقوط کند و او را بلع نماید.

چاه: دنیا، طناب: عمر، عسل: متاع دنیا، گل مخلوط بآن: بلاها، موش سیاه و سفید: شب و روز، اژدها: قبر، زنبورها: اهل دنیا.

انسان غافل از اینکه طناب عمر بالاخره گسسته خواهد شد و در دهان قبر خواهد افتاد، مع ذلک باهل دنیا زد و خورد کند و متاع مخلوط ببلاء را از اطراف دنیا جمع کند بامید آنکه از چاه بیرون میآید و از آنها استفاده میکند.

لِلَّذِینَ اتَّقَوْا تقوا را در اول سوره بقره در ذیل هُدیً لِلْمُتَّقِینَ مفصّلا بیان کردیم لکن ظاهرا در اینجا مراد تقوای از ترک واجبات و فعل محرّمات باشد و لام لِلَّذِینَ لام اختصاص که آن چیزی که بهتر از دنیا و ما فیها باشد اختصاص باهل تقوی دارد.

(سؤال) ..... ص : ۱۳۰

چرا نفرمود للذین آمنوا با اینکه انسب بود در مقابل کفر و ضلالت.

ص: ۱۲۸

اوّلا در آیه عنوان کافر و ضالّ نبود بلکه عنوان ناس بود و اکثر مؤمنین هم علاقه بدنیا دارند و متاع دنیا در نظر آنها زینت دارد و فقط کسانی که علاقه ندارند و فریفته نمیشوند متّقین هستند بالاخص کسانی که مراتب عالیه تقوی را دارا باشند و ثانیا مؤمن غیر متّقی اگر چه بالاخره اهل نجات می شود و نائل ببهشت میگردد اگر با ایمان از دنیا برود لکن بواسطه معاصی و ترک واجبات گرفتاری دارد یا در وقت مردن یا در قبر و عالم برزخ یا در قیامت، آن کسانی که در جمیع مراحل راحت و آسوده و متنعّم هستند و هیچگونه عذابی ندارند اهل تقوی هستند.

عِنْدَ رَبِّهِمْ اشاره بمقام قرب پروردگار و در جوار رحمت الهی که لذّت آن فوق جمیع لذّات است بلکه اعظم لذائذ روحی است حتّی اینکه گفتند

(اذا اشتغل اهل الجنّه بالجنّه اشتغل اهل اللّه باللّه).

جَنَّاتٌ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ جنّات جمع جنّه و جنّت عبارت از بستان و باغ است که مشجر باشد، و در آخرت از برای اهل تقوی هشت جنّت است:

دار السلام، جنّه الخلد، فردوس، جنّه المأوی، جنّه العدن، دار النعیم، دار الجلال، دار الضیافه.

و جنّه را جنّه گفتند بواسطه آنکه از کثرت اشجارش کأنّه پوشیده و مستور شده چون جنّ و جنین بمعنی مستور از انظار یا مستور در رحم است، و در اوصاف جنّات اخبار بسیاری رسیده که بیانش از عهده ما خارج است و کفایت می کند همین خبر مروی در اثنی عشریّه باب هفتم از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود

(لبنه من ذهب و لبنه من فضّه و ملاطها المسک الاظفر و حصائها اللؤلؤ و الیاقوت و ترابها الزعفران)

و در حدیث دیگر فرمود تمام جنّه عدن از زبر جد است و جنّه فردوس از مروارید و جنّه المأوی از طلاء احمر است و جنّه الخلد از نقره سفید است و جنّه النعیم از نور

است و دار السلام از یاقوت احمر است و دار الجلال از زمرّد سبز است، و آنچه خداوند در هر یک از آنها خلق فرمود از قصرها و اشجار و حور العین و غیر اینها تمام از جنس همان جنّت است الی غیر ذلک من الاخبار.

و أمّا انهار بهشت چهار نهر است: آب، عسل، شیر، خمر. چنانچه در قرآن میفرماید (مَثَلُ الْجَنَّهِ الَّتِی وُعِدَ الْمُتَّقُونَ فِیها أَنْهارٌ مِنْ ماءٍ غَیْرِ آسِنٍ وَ أَنْهارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ یَتَغَیَّرْ طَعْمُهُ وَ أَنْهارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّهٍ لِلشَّارِبِینَ وَ أَنْهارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّی وَ لَهُمْ فِیها مِنْ کُلِّ الثَّمَراتِ وَ مَغْفِرَهٌ مِنْ رَبِّهِمْ) سوره محمّد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم آیه ۱۶ و ۱۷.

و تعبیر بکلمه تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ نه اینکه از زیر قصرها مراد باشد بلکه مراد پای قصرها زیر درختان بشهادت آیه شریفه که از قول فرعون نقل فرموده أَ لَیْسَ لِی مُلْکُ مِصْرَ وَ هذِهِ الْأَنْهارُ تَجْرِی مِنْ تَحْتِی سوره زخرف آیه ۵۰، و مسلّما انهار از زیر پاهای او رد نمیشد.

خالِدِینَ فِیها شرح خلود و دفع اشکالات آن در ذیل آیه الکرسی در همین مجلّد و در ذیل وَ لَهُمْ عَذابٌ عَظِیمٌ ص ۱۸۳- ۱۹۳ در مجلّد اول گذشت مراجعه کنید.

وَ أَزْواجٌ مُطَهَّرَهٌ ازواج بهشتی دو قسم هستند یک قسم حور العین که خداوند در آیات بسیاری توصیف آنها را میفرماید مثل آیه فِیهِنَّ قاصِراتُ الطَّرْفِ لَمْ یَطْمِثْهُنَّ إِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَ لا جَانٌّ فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ کَأَنَّهُنَّ الْیاقُوتُ وَ الْمَرْجانُ الرحمن آیه ۵۷- ۵۹، و آیه شریفه فِیهِنَّ خَیْراتٌ حِسانٌ فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ حُورٌ مَقْصُوراتٌ فِی الْخِیامِ فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ لَمْ یَطْمِثْهُنَّ إِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَ لا جَانٌّ الرحمن آیه ۷۰- ۷۴، و آیه شریفه وَ عِنْدَهُمْ قاصِراتُ الطَّرْفِ عِینٌ کَأَنَّهُنَّ بَیْضٌ مَکْنُونٌ صافات آیه ۴۷، و آیه شریفه وَ حُورٌ عِینٌ کَأَمْثالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَکْنُونِ واقعه آیه ۲۳ و ۲۴، و غیر اینها از آیات.

و یک قسم زنهای مؤمنات که بمراتب از حوریات زیباتر و وجیه تر که حوریات خدمت گذاران آنها هستند و هر دو قسم مطهّرات هستند هم از کثافات ظاهریّه از

خون حیض و نفاس و استحاضه و هم از احداث صغار و سایر پلیدیها و هم از کثافات باطنیّه از اخلاق رذیله و اعمال سیّئه و کردار و رفتار زشت.

وَ رِضْوانٌ مِنَ اللَّهِ که بالاترین مقامات و بزرگترین لذائذ روحیست چنانچه میفرماید در سوره توبه آیه ۷۳ وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِینَ وَ الْمُؤْمِناتِ جَنَّاتٍ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ خالِدِینَ فِیها وَ مَساکِنَ طَیِّبَةً فِی جَنَّاتِ عَدْنٍ وَ رِضْوانٌ مِنَ اللَّهِ أَکْبَرُ ذلِکَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِیمُ و در حدیث است

(انّ اللَّه لیتجلّی للمؤمنین فی الجنّه فیقول لهم سلونی فیقولون رضاک یا ربّنا)

جامع السعادات ص ۵۲۲، سپس در ذیل حدیث میگوید

(فسئوالهم الرضا بعد التجلّی یدلّ علی انّه افضل کلّ شی ء)

و نیز میفرماید که در حدیث است در تفسیر آیه شریفه

وَ لَدَیْنا مَزِیدٌ تؤتی لاهل الجنّه فی وقت المزید ثلاث تحف لیس فی الجنّات مثلها: احدیها هدیّه اللَّه لیس عندهم فی الجنان مثلها و ذلک قوله تعالی «فَلا تَعْلَمُ نَفْسٌ ما أُخْفِیَ لَهُمْ مِنْ قُرَّهِ أَعْیُنٍ» و الثانیه السلام علیهم من ربّهم فتزید ذلک علی الهدیّه و هو قوله تعالی «سَلامٌ قَوْلًا مِنْ رَبٍّ رَحِیمٍ» و الثالثه یقول اللَّه تعالی انّی عنکم راض و هو افضل من الهدیّه و التسلیم و ذلک قوله تعالی وَ رِضْوانٌ مِنَ اللَّهِ أَکْبَرُ

بعلاوه برهان عقل هم قائم است بر اینکه خداوند اگر از بنده راضی باشد بمقدار ذرّه ای بلاء آخرتی بآن متوجّه نمیشود.

و از هیچ تفضّلی از او دریغ نمیدارد.

وَ اللَّهُ بَصِیرٌ بِالْعِبادِ تفسیر آن مکررا گذشت.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۶] .... ص : ۱۳۳

الَّذِینَ یَقُولُونَ رَبَّنا إِنَّنا آمَنَّا فَاغْفِرْ لَنا ذُنُوبَنا وَ قِنا عَذابَ النَّارِ (۱۶)

متقین کسانی هستند که در پیشگاه پروردگار عرض میکنند پروردگارا ما ایمان آوردیم پس از گناهان ما درگذر و ما را باز دار از عذاب آتش قیامت.

الّذین صفت متّقین است که در آیه قبل ذکر شد و صفات متّقین بسیار است چنانچه در مجلّد اول در ذیل هُدیً لِلْمُتَّقِینَ صفحه ۱۲۸ و در ذیل لَعَلَّکُمْ تَتَّقُونَ ص ۴۴۲ و خطبه همّام مفصّلا ذکر شد، و در این آیه شریفه این صفت را بیان میفرماید:

یَقُولُونَ بزبان و دل اقرار و اعتراف میکنند و میگویند:

رَبَّنا إِنَّنا آمَنَّا ایمان مرکّب ارتباطی است اگر یک جزء کوچک آن از بین برود ایمان از بین میرود مثل نماز است، مؤمن کسی را گویند که معتقد بجمیع عقائد حقّه از مبدء تا معاد طبق مذهب شیعه اثنی عشری باشد و تمام ضروریّات دین و مذهب را معترف باشد و تصدیق بجمیع ما جاء به النبیّ صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از عقائد و اخلاقیّات و احکام شرع داشته باشد.

فَاغْفِرْ لَنا ذُنُوبَنا چه گناهانی که قبل از ایمان از آنها سر زده و چه گناهانی که در دوره ایمان مرتکب شده:

ذُنُوبَنا جمع مضاف است افاده عموم میکند شامل جمیع گناهان میشود، و از اینجا اشکالی تولید میشود که بسیار از گناهان حق الناس است یا حق جانی یا عرضی یا مالی و تا صاحبان حق راضی نشوند گذشت از آنها معنی ندارد بلکه خلاف عدل است.

جواب- اولا خداوند متعال قادر است که بذوی الحقوق فردای قیامت آن قدر عنایت فرماید تا آنها راضی شوند.

و ثانیا بنده هر چه دارد از جانب خداوند است از خود هیچ ندارد خداوند را میرسد که فردای قیامت بفرماید آنچه بتو دادم از من بود و من از آنچه که این بنده از تو گرفته گذشتم و پس از گذشت من دیگر چه حقّی داری از او مطالبه کنی.

وَ قِنا عَذابَ النَّارِ این جمله متفرّع بر جمله قبل است و ثمرات و نتائج

او است که البتّه اگر مغفرت الهی تمام گناهان مؤمن را بگیرد نتیجه آن نجات از عذاب آتش است کأنّه عرض میکند که از گناهان ما درگذر تا از عذاب آتش نجات پیدا کنیم.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۷] .... ص : ۱۳۵

الصَّابِرِينَ وَ الصَّادِقِينَ وَ الْقانِتِينَ وَ الْمُنْفِقِينَ وَ الْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحارِ (۱۷)

متّقین صابر صبر کننده و تصدیق و عبادت و انفاق و استغفار در سحرها کننده هستند در این آیه پنج صفت از صفات متّقین را بیان میفرماید که جامع جمیع صفات باشد: الصَّابِرِينَ یکی از صفات بارز اهل تقوی صبر است چه صبر در بلیّات چون میدانند تمام موافق حکمت است و موجب ارتفاع رتبه است و کفّاره ذنوب است و امتحان بنده است، و چه صبر بر مشاق عبادات که

افضل الاعمال احمزها

و چه صبر بر کف نفس از معاصی که جهاد اکبر است جهاد با نفس و در قرآن میفرماید وَ الَّذِينَ جاهَدُوا فِينا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنا عنکبوت آیه ۳۹. وَ مَنْ جاهَدَ فَإِنَّما يُجاهِدُ لِنَفْسِهِ عنکبوت آیه ۵.

وَ الصَّادِقِينَ آیات و اخبار در فضیلت صدق بسیار است و کافی است همین حدیث شریف از حضرت صادق علیه السّلام

من صدق لسانه زکی عمله

و فرمود ببعض اصحاب خود

انظر الی ما بلغ به علی علیه السّلام عند رسول اللَّه صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فالزمه فانّ علیّا علیه السّلام انّما بلغ به عند رسول اللَّه صلّی اللَّه علیه و آله و سلم لصدق الحدیث و اداء الامانه

و غیر اینها- جامع السعادات صفحه ۳۶۹.

و از برای صدق اقسامی است: ۱- صدق در کلام و شامل میشود صدق در مقام شهادت و صدق در قسم و صدق در وفاء بعهد و صدق در اخبار.

۲- صدق در کتابت بجمیع اقسام مذکوره. ۳- صدق در نیّت که اخلاص باشد ۴- در عزم و جزم بر خیز. ۵- صدق در عمل که باطن آن مطابق ظاهر آن باشد

۶- صدق در مقامات دینیّه و اخلاق حمیده: صبر، شکر، توکّل، حبّ، رجاء، خوف، زهد، تعظیم، رضا، تسلیم، و غیر اینها.

وَ الْقانِتِینَ اصل قنوت بمعنی دعا و عبادت و صلوه و اطاعت استعمال شده و از این باب است قنوت نماز و در آیات شریفه تمام این معانی بمناسبات اراده شده أَمَّنْ هُوَ قانِتٌ آناءَ اللَّیْلِ زمر آیه ۹، بمعنی صلوه. یا مَرْیَمُ اقْنُتِی لِرَبِّکِ آل عمران آیه ۴۳، بمعنی عبادت. قُومُوا لِلَّهِ قانِتِینَ بقره آیه ۲۳۸، بمعنی دعاء در قنوت صلوه. کُلٌّ لَهُ قانِتُونَ بقره آیه ۱۱۶، بمعنی اطاعت. و تمام این معانی یعنی قدر جامع که شامل تمام باشد ممکن است مراد باشد و تماما از صفات متّقین بشمار میرود وَ الْمُنْفِقِینَ اقسام انفاقات را در اول سوره بقره جلد اول در ذیل آیه وَ مِمَّا رَزَقْناهُمْ یُنْفِقُونَ آیه ۳ مفصّلا بیان کردیم از انفاقات واجبه و مندوبه حتّی انفاق علم و جاه و تلاوت و بذل، مراجعه فرمائید.

وَ الْمُسْتَغْفِرِینَ بِالْأَسْحارِ استغفار طلب مغفرت است و غفران پوشاندن است و مراد پوشاندن گناه است و خداوند غافر و غفور و غفّار است اسم فاعل، صفت مشبّهه، صفت مبالغه. غفور: دلالت بر استمرار دارد و غفّار دلالت بر کثرت و شرح این کلمه را ما در مجلّد اوّل در ذیل وَ یُقِیمُونَ الصَّلاهَ صفحه ۱۸۰ تا ۱۸۳ داده ایم و فقط اینجا در اهمیّت استغفار اشاره مختصری میکنیم.

در کافی در کتاب دعاء باب استغفار از حضرت صادق علیه السّلام از حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم نقل فرموده که فرمود

خیر الدعاء الاستغفار

و از حضرت رضا علیه السّلام نقل فرموده فرمود

مثل الاستغفار مثل و رق شجر تحرک فتناثر

سپس فرمود

و المستغفر من ذنب و یفعله کالمستهزء بربه.

و اسحار جمع سحر بتحریک است و سحر بنا بر مشهور و منصور ثلث آخر شب است و مراد از شب از مغرب تا طلوع فجر است نه از غروب تا طلوع آفتاب.

مثلا- در اول حمل و میزان که از غروب تا طلوع آفتاب دوازده ساعت است از مغرب تا طلوع فجر ده ساعت و ربع است و ثلث آن سه ساعت و بیست و پنج دقیقه است که از شب عرفی گذشته باشد سه ساعت و چهل دقیقه:

و کلمه بالاسحار چون جمع محلّا بالف و لام است و افاده عموم میکند دلالت دارد بر اینکه یکی از صفات اهل تقوی اینست که در جمیع سحرها در مناجات با خدا که بهترین اوقات است استغفار میکنند.

لکن در اخبار دارد کسی که یک سال در قنوت وتر هفتاد مرتبه استغفار کند جزو مستغفرین بالاسحار محسوب میشود چنانچه در برهان از شیخ طوسی از حضرت صادق علیه السّلام روایت میکند که فرمود

(من قال فی آخر الوتر فی السحر استغفر اللَّه ربّی و اتوب الیه سبعین مرّه و دام علی ذلک سنه کتبه اللَّه من المستغفرین بالاسحار)

و از صدوق (قدّس سرّه) از آن حضرت روایت میکند که فرمود

(من قال فی و تره استغفر اللَّه و اتوب الیه سبعین مرّه و واظب علی ذلک حتّی تمضی سنه کتبه اللَّه من المستغفرین بالاسحار و وجبت المغفره له من اللَّه عزّ و جلّ).

و از این دو حدیث استحباب هر دو طریق با ذکر ربّی و بدون آن ثابت میشود. و در مجمع البیان از حضرت صادق علیه السّلام روایت میکند فرمود

(انّ من استغفر اللَّه سبعین مرّه فی وقت السحر فهو من اهل هذه الآیه).

و از این حدیث سه مطلب استفاده میشود: یکی آنکه ادامه یک سال لازم نیست دیگر آنکه در قنوت وتر لازم نیست، سوم آنکه مجرّد (استغفر اللَّه) بدون کلمه (و اتوب الیه) کافیست.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۸] .... ص : ۱۳۸

اشاره

شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ وَ الْمَلائِکَهُ وَ أُولُوا الْعِلْمِ قائِماً بِالْقِسْطِ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِیزُ الْحَکِیمُ (۱۸)

گواهی میدهد ذات مقدّس پروردگار بوحدانیّت خود و ملائکه و صاحبان علم هم گواه هستند که خداوند قیام بعدل فرموده تمام کارهای او از روی عدل است و گواهی دارند بر وحدانیّت او و اینکه عزیز و حکیم است.

این آیه شریفه از جمله آیات پرفضیلت است، در خبر بنا بر نقل مجمع البیان و برهان و لآلی الاخبار و غیر اینها از حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فرمود

(من قرء شهد اللَّه الآیه عند منامه خلق اللَّه له منها سبعین الف خلق یستغفرون له الی یوم القیمه)

و نیز از حضرت صادق علیه السّلام نقل میکنند که فرمود

(یجاء بصاحبها یوم القیمه فیقول اللَّه انّ لعبدی هذا عهدا عندی و انا احقّ من وفی بالعهد ادخلوا عبدی هذا الجنّه)

شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ شهادت از مادّه شهود بمعنی حضور مقابل غیاب و شاهد بمعنی حاضر مقابل غائب و مراد حضور شیئی است نزد شخص و کلمه شهد در مقام ظاهر بلکه نصّ در اظهار ما هو ظاهر عنده است و این عبارت از فاعل و فعل و مفعول است.

مثلا شما شاهد فلان قضیّه. شما: فاعل، شهادت شما: فعل، مفعول آن قضیّه مشهود به است.

خداوند: فاعل، مشهود به: توحید و یگانگی حق، و شهادت: اظهار و فعل حق است.

و این شهادت تاره قولی است چنانچه سر تا سر قرآن خداوند توحید و یگانگی خود را در مقابل مشرکین بیان فرموده بلکه بلسان تمام انبیاء در جمیع کتب سماوی این موضوع را گوشزد بنده گان فرموده.

ص: ۱۳۶

و تاره فعلی است که تمام مخلوقات را که بنگری این نظم و ترتیب دلالت دارد بر وحدانیّت و یگانگی حق لَوْ کانَ فِیهِما آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتا سوره انبیاء آیه ۲۲ بلکه مخلوقات بتمامها دلالت بر وجود حق و وحدانیّت او و علم و قدرت و سایر صفات او دارد.

برگ درختان سبز در نظر هوشیار هر ورقش دفتری است معرفت کردگار

و تاره ذاتی است (یا من دلّ علی ذاته لذاته) چنانچه قبلا تذکّر دادیم که ذات مقدّس واجب الوجود صرف وجود و محض وجود و بحت وجود است و مرکّب از وجود و ماهیّت نیست

(و الحق ماهیّه انّیّه اذ مقتضی العروض معلولیّه)

و صرف وجود دوئیّت در او تعقّل نمیشود زیرا مقابل وجود یا عدم است و یا ماهیّت که آنهم بالذات معدوم است (الماهیّه من حیث هی لیست الا هی) پس ذات بالذات دلالت دارد بر وحدت ذات، یعنی وجود بنفس وجود دلالت دارد بر وحدت وجود پس شاهد و مشهود و شهادت «فعل و فاعل و مفعول» یکیست بلکه در حکمت مبرهن شده اتحاد عاقل و معقول و عقل چه رسد بمقام وجود و از همین بیان بخوبی ظاهر میشود اتّحاد و عینیّه صفات با ذات.

وَ الْمَلائِکَهُ بواسطه قرب ملائکه نسبت بمقام ربوبی و کشف و ظهور حقائق نزد آنها و عدم ستر و حجاب طبیعت در آنها چه حقیقیت ظاهرتر از توحید حق است، و ممکن است لفظ ملک شامل باشد تمام مجرّدات را از عالم عقول و ملائکه حافّین بحول العرش و ملائکه آسمان و زمین و ملائکه فعّاله.

وَ أُولُوا الْعِلْمِ در اخبار بسیار تفسیر شده أُولُوا الْعِلْمِ بانبیاء و ائمّه علیهم السلام، در برهان از حضرت ابی الحسن علیه السّلام روایت کرده فرمود

و أولو العلم قائما بالقسط الامام

و از تفسیر عیّاشی از جابر از حضرت باقر علیه السّلام روایت کرده فرمود

(فانّ اولی العلم الانبیاء و الاوصیاء و هم قیام بالقسط)

و از سعد بن عبد اللّه القمی از حضرت باقر علیه السّلام فرمود

(نحن اولوا الذکر و نحن اولوا العلم و عندنا

الحرام و الحلال)

و غیر اینها از اخبار.

و ممکن است گفته شود چنانچه مکرّر گفته ایم که این تفسیرات از باب بیان مصادیق است و منافات با عموم ندارد که مراد مطلق اهل علم باشد و اظهر مصادیق آن انبیاء و اوصیاء و ائمّه اطهار علیهم السلام باشند.

و تخصیص شهادت را بارباب علم بجهت شرافت علم است که بالاترین صفات حمیده است و آیات و اخبار در شرافت علم بسیار وارد شده قال اللَّه تبارک و تعالی قُلْ هَلْ یَسْتَوِی الَّذِینَ یَعْلَمُونَ وَ الَّذِینَ لا یَعْلَمُونَ زمر آیه ۹ و قال تعالی إِنَّما یَخْشَی اللَّهَ مِنْ عِبادِهِ الْعُلَماءُ فاطر آیه ۲۸، و قال تعالی وَ تِلْکَ الْأَمْثالُ نَضْرِبُها لِلنَّاسِ وَ ما یَعْقِلُها إِلَّا الْعالِمُونَ عنکبوت آیه ۴۳، و از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فرمود

(العلماء ورثه الانبیاء)

و بابی ذرّ فرمود

(جلوس ساعه عند مذاکره العلم احبّ الی اللَّه تعالی من قیام الف لیله یصلّی فی کلّ لیله الف رکعه و احبّ الیه من الف غزوه و من قراءه القرآن کلّه اثنی عشر الف مرّه و خیر من عباده سنه صیام نهارها و قیام لیلها و من خرج من بیته یلتمس بابا من العلم کتب اللَّه عزّ و جلّ له بکلّ قدم ثواب نبیّ من الانبیاء الی آخر الحدیث)

حدیث مفصّل است. و از امیر المؤمنین علیه السّلام و از حضرت سجاد و حضرت رضا و حضرت باقر و حضرت صادق علیهم السلام و غیر اینها اخبار بسیاری در فضیلت علم وارد شده و در اغلب کتب مسطور است احتیاج بنقل ندارد.

قائِماً بِالْقِسْطِ از بسیار مفسرین که این صفت اللَّه است یعنی بعد از شهادت بتوحید شهادت بعدل الهی که خداوند یگانه عادل است چون قیام بقسط دلالت دارد بر اینکه جمیع افعال الهی موافق با حکمت و مصلحت است و خردلی کار قبیح و لغو و ظلم از او صادر نمیشود که یکی از اصول مذهب شیعه است.

و از اخبار سابقه استفاده میشود که قائِماً بِالْقِسْطِ صفت أُولُوا الْعِلْمِ است چنانچه در حدیث اول فرمود

اولو العلم قائما بالقسط الامام

و در ثانی فرمود

و هم

قیام بالقسط)

و بنا بر این تفسیر أُولُوا الْعِلْمِ منحصر میشود بانبیاء و اوصیاء زیرا غیر آنها از اهل علم هر که باشد و هر چه باشد قیام بعدل مطلق که علما و اخلاقا و عملا در جمیع اخلاق و اعمال و علوم خالی از افراط و تفریط باشد نیست و این معنای عصمت است.

و ممکن است گفته شود که این صفت صفت اللَّه و ملائکه و اولوا العلم باشد یعنی شهود قائم بقسط هستند.

(تنبیه) .... ص :۱۴۱

عدالت از اشرف صفات و افضل ملکات و اعظم اخلاق است آیه شریفه إِنَّ اللَّهَ یَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسانِ الایه نحل آیه ۹۰، و آیه شریفه وَ إِذا حَکَمْتُمْ بَیْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْکُمُوا بِالْعَدْلِ نساء آیه ۵۸، و از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم مرویست

(عدل ساعه خیر من عباده سبعین سنه قیام لیلها و صیام نهارها)

و از حضرت صادق علیه السّلام مرویست

(العدل احلی من الماء یصیبه الظمآن)

و نیز فرمود

(العدل احلی من الشهد و الین من الزبد و اطیب ریحا من المسک)

و نیز فرمود

(اتقوا اللَّه و اعدلوا)

و غیر اینها از اخبار مرویّه در جامع السعادات ص ۳۱۶.

لا إِلهَ إِلَّا هُوَ سؤال- وجه تکرار این کلمه شریفه چیست با اینکه اخصر بود بفرماید «شهد اللَّه و الملائکه و اولوا العلم قائما بالقسط انه لا اله الا هو العزیز الحکیم».

جواب- شهادت خداوند با شهادت ملائکه و اولی العلم کمال مغایرت را دارد شهادت حق از روی علم ذات بذات است و ملائکه و اولو العلم محال است علم بذات پیدا کنند چون ممکن پی بذات واجب نمیتواند ببرد، و نیز علم او ذاتی است و علم آنها موهبتی است. علم او عین ذات است، علم آنها زائد بر ذات است. علم او واجب، علم آنها ممکن. علم او از خود، علم آنها از افاضه. مثنوی:

چون

شهادت داد حق کبود ملک تا شود اندر شهادت مشترک

(سؤال) .... ص : ۱۴۲

وجه اختصاص شهادت بخدا و ملائکه و اولوا العلم چیست با اینکه تمام اهل توحید بلسان قال و جمیع موجودات بلسان حال بر این کلمه شریفه شهادت دارند؟

(جواب) ..... ص : ۱۴۲

اولا شهادت خدا و ملائکه و انبیاء و اوصیاء بواسطه عصمت و اینکه اشتباه و خطا در او راه ندارد قابل شبهه و اشکال نیست و نمیتوان ردّ کرد بخلاف غیر معصوم و ثانیا شهادت غیر اینها مأخوذ از اینها است و از شهادت اینها باصطلاح دیگران شاهد فرع اند و اینها شاهد اصل.

و ثالثا کانّه خدا میفرماید مسئله توحید جایی که همچه شهودی دارد نباید احدی انکار کند چنانچه شما در مقابل کسی که منکر مطلبی است می گویی این مطلب را فلان و فلان از علماء و متدیّنین بر طبقش گواهی دارند جای انکار نیست.

الْعَزِیزُ الْحَکِیمُ تفسیرش مکرّر گذشت.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۹] .... ص : ۱۴۲

إِنَّ الدِّینَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلامُ وَ مَا اخْتَلَفَ الَّذِینَ أُوتُوا الْکِتابَ إِلاَّ مِنْ بَعْدِ ما جاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْیاً بَیْنَهُمْ وَ مَنْ یَکْفُرْ بِآیاتِ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سَرِیعُ الْحِسابِ (۱۹)

محقّق است که دین مرضی نزد خداوند اسلام است و اختلاف اهل کتاب در اینکه یهودیّت یا نصرانیّت است بعد از اینکه علم پیدا کردند بحقّانیّت اسلام، نیست مگر از روی حسد و عناد که در میان آنها است پس هر کس کافر شود بآیات و حجج الهیّه البتّه خداوند بزودی بحساب آن میرسد.

إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلامُ ممکن است بلکه ظاهر اینست که مراد از اسلام شریعت مقدّسه محمّدیّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باشد چنانچه در آیه شریفه میفرماید وَ رَضِیتُ لَکُمُ الْإِسْلامَ دِیناً مائده آیه ۶.

و ممکن است مراد اسلام بمعنی جامعی که تمام انبیاء بر آن مبعوث شدند از اصول عقائد و اخلاق و فروع مثل نماز و زکاه و روزه و نحو اینها که قابل نسخ نیست چنانچه قبلا در وصیّت حضرت ابراهیم و یعقوب متعرّض شدیم.

و ممکن است مراد تسلیم نسبت باوامر الهی باشد و اخبار هم مختلف است از امیر المؤمنین علیه السّلام مرویست فرمود

(لأنسبنّ الاسلام نسبه لم ینسبها احد قبلی: الاسلام هو التسلیم و التسلیم هو الیقین و الیقین هو التصدیق و التصدیق هو الاقرار و الاقرار هو الاداء و الاداء هو العمل المؤمن اخذ دینه عن ربّه و لم یأخذه عن رأیه انّ المؤمن یعرف ایمانه فی عمله و انّ الکافر یعرف کفره بانکاره یا ایّها الناس دینکم دینکم فانّ السیّئه فیه خیر من الحسنه فی غیره انّ السیّئه فیه تغفر و انّ الحسنه فی غیره لا تقبل)

تفسیر علی بن ابراهیم القمّی.

و از حضرت باقر علیه السّلام فرمود در تفسیر این جمله

(یعنی الدین فیه الامام «الایمان خ ل»)

تفسیر عیّاشی، و نیز از آن حضرت است فرمود

(التسلیم لعلیّ بن ابی طالب بالولایه)

ابن شهر آشوب.

و لکن مستفاد از ظاهر آیه و مجموع اخبار و ظاهر آیه شریفه وَ مَنْ یَبْتَغِ غَیْرَ الْإِسْلامِ دِیناً فَلَنْ یُقْبَلَ مِنْهُ آل عمران آیه ۷۹، مراد شریعت محمّدیّه طبق مذهب حقّه اثنی عشریّه که عباره اخری از ایمان باشد.

بلی در قرآن مجید بمعانی دیگری در موارد دیگری اطلاق شده چنانچه در وصایای حضرت ابراهیم علیه السّلام و یعقوب علیه السّلام اولاد خود را و در موضوع حضرت ابراهیم گذشت بقره آیه ۱۲۵، و در آیه شریفه قالَتِ الْأَعْرابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَ لکِنْ

قُولُوا أَسْلَمْنا وَ لَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمانُ فِی قُلُوبِکَمْ

و غیر اینها.

وَ مَا اخْتَلَفَ الَّذِینَ أُوتُوا الْکِتابَ اختلاف در حقّانیّت اسلام اگر از روی جهل و عدم معرفت باشد ممکن است بادلّه و براهین و معجزه رفع گردد، اما اگر از روی عناد و حسد و عصبیّت باشد قابل رفع نیست حتّی اگر مثل آفتاب بر آنها روشن شود و این اهل کتاب ویژه یهود از صدر اسلام الی زماننا هذا میتوان گفت صد نود آنها حقّانیّت اسلام را درک کردند ولی صد ده آنها ایمان نیاوردند و این نیست مگر عناد، حسد، عصبیّت لذا میفرماید:

إِلَّا مِنْ بَعْدِ ما جاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْیاً بَیْنَهُمْ بلکه اختلاف بین خود یهود و نصاری هم از روی عناد و عصبیّت و حسد است و الّا چگونه میشود با آن معجزات از زنده کردن مردگان و بینایی کوران و تکلّم در گهواره و امثال اینها مع ذلک آن نسبتهای ناروا را بساحت قدس مریم علیه السّلام دهند.

وَ مَنْ یَکْفُرْ بِآیاتِ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سَرِیعُ الْحِسابِ گذشت که آیات اطلاق بر انبیاء و اوصیاء میشود و بر آیات قرآنی و بر جمیع معجزات صادره از انبیاء و حجج و کفر بهر یک آنها کفر بخدا است و مورث خلود در آتش میشود و خداوند زود بحساب آنها رسیدگی میکند یعنی جزای عمل آنها را باسرع وقت بآنها میچشاند و عناد و ظلم و تعدّیات و اذیّتها که نسبت بپیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و مسلمین کرده اند و میکنند هم در دنیا بنکبتش و هم در آخرت دچار میشوند.

فَإِنْ حَاجُّوکَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِیَ لِلَّهِ وَ مَنِ اتَّبَعَنِ وَ قُلْ لِلَّذِینَ أُوتُوا الْکِتابَ وَ الْأُمِّیِّینَ أَ أَسْلَمْتُمْ فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْا وَ إِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّما عَلَیْکَ الْبَلاغُ وَ اللَّهُ بَصِیرٌ بِالْعِبادِ (۲۰)

پس از اینکه بر کفّار ثابت و محقّق نمودی حقّانیّت دین اسلام و توحید پروردگار را اگر باز دست برنمیدارند از کفر و شرک خود و با تو محاجّه میکنند بآنها بفرما که من بتمام شراشر وجودم که عبارت وجهی بر آن دلالت دارد تسلیم پروردگار شدم و بوحدانیّت او معتقد و هر کس که متابعت من نموده بهمین عقیده است و شما اهل کتاب و مشرکین مکّه آیا باین عقیده میگروید اگر گرویدند هدایت می یابند و اگر اعراض کردند تو بتکلیف خود که ابلاغ باشد فقط مسئولی، بگرویدن یا نگرویدن آنها مسئولیّت نداری خداوند بینا است بحال بندگان.

فَإِنْ حَاجُّوکَ فاء تفریع بر مطالب سابقه است که دعوت نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم باشد باسلام و اقامه معجزات و اتیان بآیات شریفه قرآنی که دیگر جای شک و ریبی برای احدی باقی نماند باز کفّار قریش و یهود و نصاری کافر ماجرایی میکنند و جدل میورزند و محاجّه میکنند دیگر با آنها مجادله نفرما زیرا معلوم است که از عناد و لجاج و عصبیت است.

فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِیَ لِلَّهِ پس بآنها بگو که من دست از اسلام نمی کشم و بوجه خود یعنی بتمام شراشر وجودم باطنا و ظاهرا تسلیم خداوند یکتای بی همتا هستم.

وَ مَنِ اتَّبَعَنِی و کسانی که بمن پیوستند از مسلمین آنها هم با من در این عقیده شریک هستند.

وَ قُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتابَ و بگو بکسانی که اهل کتاب هستند از یهود و نصاری وَ الْأُمِّيِّينَ و اهل مکّه هستند چون مکّه امّ القری است و اهل مکّه را امّی میگویند چنانچه خود پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را باین مناسبت امّی لقب دادند در آیه شریفه الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الایه و آیه شریفه فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ الآیه سوره اعراف آیه ۱۵۶ و آیه ۱۵۸. نه اینکه معنی امّی بی سوادی باشد که بعضی توهّم کردند و گذشت در آیه وَ مِنْهُمْ أُمِّيُّونَ الایه که باین معنی است.

أَ أَسْلَمْتُمْ آیا شما با ما هم عقیده میشوید یعنی پس از این علامات و آیات باید متابعت کنید.

فَإِنْ أَسْلَمُوا اگر موافقت کردند و از روی حقیقت پذیرفتند فَقَدِ اهْتَدَوْا پس محقّقا هدایت یافته اند وَ إِنْ تَوَلَّوْا و اگر هنوز بلجاج و عناد و عصبیّت خود باقی هستند و اعراض از حق دارند دیگر آنها را رها کن فَذَرْهُمْ يَخُوضُوا وَ يَلْعَبُوا حَتَّى يُلاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي يُوعَدُونَ سوره زخرف آیه ۸۳، و سوره معارج آیه ۴۲ ذَرْهُمْ يَأْكُلُوا وَ يَتَمَتَّعُوا وَ يُلْهِهِمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ سوره حجر آیه ۳۰.

فَإِنَّما عَلَيْكَ الْبَلاغُ فقط تکلیف رسول تبلیغ احکام است و اتمام حجّت که راه عذری بر احدی باقی نماند.

حافظ وظیفه تو دعا گفتن است و بس در بند آن مباش که نشنید یا شنید

إِنَّا هَدَيْناهُ السَّبِيلَ إِمَّا شاكِراً وَ إِمَّا كَفُوراً دهر آیه ۳.

وَ اللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبادِ خداوند بینا و دانا است بجمیع بندگان کی قابل هدایت است و کی سزاوار کفر و معصیت، خداوند ازلا و ابدا علمش بهمه چیز تعلّق گرفته مؤمن و کافر.

از یکی از بزرگان نقل است که گفت تمام از سوء عاقبت خوف دارند و من از اوّل خائف هستم که آیا علم خدا بایمان من تعلّق گرفته یا بکفر اعاذنا اللّه من سوء انفسنا

[سوره آل عمران (۳): آیه ۲۱] .... ص : ۱۴۷

اشاره

إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِآياتِ اللَّهِ وَ يَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَ يَقْتُلُونَ الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذابٍ أَلِيمٍ (۲۱)

بتحقیق کسانی که کافر بآیات الهی میشوند و انبیاء خدا را ناروا میکشند و آمرین بعدل و داد را میکشند پس بشارت بآنها بده بعذاب دردناک، در این آیه شریفه چند جمله باید متذکّر شویم:

(جمله اولی) .... ص : ۱۴۷

ذکر اخبار وارده در این مورد در برهان از سلیم بن قیس از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت کرده فرمود بمعاویه

(یا معاویه انّا اهل اختار اللّه لنا الآخره علی الدنیا و لم یرض لنا بالدنیا ثوابا یا معاویه انّ نبیّ اللّه زکریّا قد نشر بالمناشیر و یحیی بن زکریّا قتله قومه و هو یدعوهم الی اللّه انّ اولیاء الشیطان قد حاربوا اولیاء الرحمن)

پس از آن تلاوت فرمود این آیه را.

و در مجمع البیان از عبیده بن جراح از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکند که سؤال شد از آن حضرت که کدام دسته مردم عذاب آنها اشدّ است فرمود

(رجل قتل نبیّا او رجلا امر بالمعروف او نهی عن منکر)

سپس قرائت فرمود این آیه را.

و از کافی از ابی عبد اللّه علیه السّلام از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکند که خدا فرمود

ویل للّذین یختلون الدنیا بالدین و ویل للّذین یقتلون الّذین یأمرون بالقسط من النّاس و ویل للّذین یسیر المؤمن فیهم بالتّقیّه الخبر.

(جمله ثانیه) ..... ص : ۱۴۸

سؤال- کسانی که انبیاء را کشتند در زمان پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نبودند که پیغمبر بشارت عذاب الیم بآنها بدهد.

جواب- اولا در مقام خود گفته ایم که فاعل فعل از حیث عقوبت و عذاب بمقتضای برهان عقل و نصّ آیات و اخبار سه قسم است: فاعل بالمباشره و فاعل بالتسبیب و فاعل بالرضا. و کسانی که در زمان نبیّ صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بودند از یهود و نصاری و مشرکین راضی بودند بفعال سالفین و سابقین

و الراضی بفعل قوم کالداخل فیهم

و از همین باب است که حضرت بقیّه اللّه عجّل اللّه تعالی فرجه پس از ظهور انتقام از قتله ابی عبد اللّه علیه السّلام و سایر آباء کرامش میکشد از کسانی که در آن زمان هستند.

و ثانیا در آیه شریفه ذکر انبیاء و آمرین بالقسط از باب مثال است و آیه شریفه شامل میشود هر کسی را که در راه دین کشته میشود از ائمه طاهرین و علماء شیعه و اصحاب ائمه و سایر داعین الی الحق بواسطه وحدت ملاک و مناط و مفهوم موافقت و فحوی و اولویّه قطعیّه نسبت ببعض موارد.

و ثالثا مانعی ندارد پیغمبر خبر دهد که اسلاف شما را که مرتکب یک همچه معصیت بزرگ شده اند گرفتار همچه عذابی خواهند شد و این یک نوع تهدید است چنانچه اغلب قضایای سالفین ذکرش در قرآن برای تنبیه و تهدید و عبرت لاحقین است

(جمله ثالثه) ..... ص : ۱۴۸

اینکه در این آیه سه وصف بیان کرده: کفر بآیات اللّه، قتل انبیاء، قتل آمرین بالقسط. و اینها لازم نیست هر سه خصوصیّت جمع شود تا مورد عذاب الیم گردد بلکه هر یک از آنها کافیست. کافر و لو قاتل نباشد مورد عذاب الیم خواهد خواهد بود چنانچه قاتل انبیاء و اوصیاء و علماء و آمرین بمعروف و داعین الی الحق و لو کافر نباشند مورد آیه هستند البتّه بتفاوت مراتب الیم و الیم.

ص: ۱۴۶

(جمله رابعه) ..... ص : ۱۴۹

اشکال- موضوع امر بمعروف و نهی از منکر یکی از شرائط آن اینست که خوف ضرر بر آمر و ناهی نباشد که اگر خوف باشد واجب نیست بلکه حرام است چه رسد بخوف قتل.

جواب- اولاـ معلوم نیست که آمر بمعروف و ناهی از منکر خوف داشته باشند و احتمال تأثیر هم میدادند سپس گرفتار قتل شدند.

و ثانیا این شرط در همه جا نیست بلکه در موضوع حفظ بیضه اسلام و احتمال زوال دین واجب است و لو منجرّ بقتل شود مثل موضوع جهاد و دفاع از تهاجم کفر و ثالثا ممکن است مورد آیه این باشد که آمرین بقسط برای جلوگیری از قتل انبیاء بوده که حفظ نبیّ واجب است و لو بکشته شدن و عمل اصحاب امام حسین علیه و علیهم السلام از همین باب بوده که برای حفظ امام جانبازی میکردند و الّا لشگر کربلا با آنها کاری نداشتند اگر دست از یاری ابی عبد اللّه علیه السّلام برمیداشتند.

(جمله خامسه) .... ص : ۱۴۹

سؤال- بشارت عبارت از وعده ثواب است مقابل انذار که توعید بر عذاب است و اینجا مناسب این بود که بفرماید فانذرهم بعذاب الیم.

جواب- این بشارت از باب استعاره است قریب بسرزنش و بقول عوام سرکوفت چنانچه شما اگر کسی را دیدید عمل قبیحی و حرامی از او سرزد و دوچار نکبتش شد باو می گویی چشمت روشن دیدی چه شد، نه بمعنی حقیقی بشارت باشد و این بشارت از هزار انذار تهدیدش بیشتر و توعیدش شدیدتر و تخویفش زیادتر است.

ص: ۱۴۷

أُولئِکَ الَّذِینَ حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ فِی الدُّنْیا وَ الْآخِرَهِ وَ ما لَهُمْ مِنْ ناصِرِینَ (۲۲)

اینها کسانی هستند که کلیه اعمالی که بنظرشان خوب میآید از بین میرود نه دنیا برای آنها نتیجه بخش است و نه در آخرت و احدی آنها را یاری نمیکند.

أُولئِکَ الَّذِینَ اشاره بآیه قبل است که مراد کفّار و قاتلین انبیاء و آمرین بقسط بودند.

حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ حبط مقابل تکفیر است و مسئله احباط و تکفیر یکی از مسائل کلامیّه است و قبلا تذکّر دادیم که عمل اگر صحیحا و مطابق دستور الهی واقع شود احباط ندارد لکن کافر و مخالف و معاند چون عمل صحیح ندارند بواسطه آنکه اسلام و ایمان شرط صحّت کلیّه اعمال است برای آنها همچه عملی نتیجه ندارد چون باطل است و البتّه قاتل انبیاء و قاتل آمر بقسط هم بواسطه همین قتل یا کافر و یا معاند میشود و از ایمان خارج میگردد فاقد شرط میشود و عملش باطل میگردد و اگر هم فرض کنیم که قبل از قتل مؤمن بوده و اعمالی از او سرزده آنها هم باطل میشود زیرا چنان که ایمان شرط صحّت اعمال است موافات که عبارت از بقاء ایمان است تا آخر عمر آن هم شرط صحّت است که اگر مؤمنی هفتاد سال عبادت کند و نزدیک موت کافر شود تمام آنها در واقع باطل بوده و لو تخیّل صحّت میکرده چون موافات نبوده نه اینکه بگوئیم بعد از فرض صحّت باطل میشود بلکه باطل بوده و نمیدانسته فِی الدُّنْیا وَ الْآخِرَهِ امّا در دنیا باعث رفع بلیّات و نجات از نکبات و خلاصی از مضارّ معاصی نمیگردد و امّا در آخرت باعث رفع عذاب و نجات از جهنّم و خلاصی از عقوبات نمیشود.

وَ ما لَهُمْ مِنْ ناصِرِینَ اشاره به اینکه شفاعت شفعاء روز قیامت شامل حال آنها نمیشود و کسانی که اینها برای آنها ظلم و قتل میکردند که متکبّران باشند دست گیری

از ضعفاء نمیکنند و خود بعذاب سخت تر گرفتارند چنانچه در بسیاری از موارد قرآن بحث مستکبران و ضعفاء را خداوند ذکر فرموده.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۲۳] .... ص : ۱۵۱

أَ لَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيباً مِنَ الْكِتابِ يُدْعَوْنَ إِلى كِتابِ اللَّهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِنْهُمْ وَ هُمْ مُعْرِضُونَ (۲۳)

آیا نظر نمیکنی بکسانی که یک قسمت از کتاب را میدانند و بآنها داده شده ایشان را دعوت میکنی بکتاب الهی تا آن کتاب حکم کند بیOآنها پس از آن یک فرقه آنها پشت کردند و اعراض نمودند. این آیه شریفه مورد نزولش معلوم نیست و کلمات مفسّرین هم مدرک نیست و خبری هم از معصومین در این باب نداشتیم، بعض مفسّرین گفتند مراد از کتاب تورات است و پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم یهود را دعوت کرد که توریه را بیاورند اگر در توریه اخبار و بشارت بنبوّت حضرت دارد ایمان بیاورند آنها چون میدانستند که در توریه هست اعراض کردند و قبول ننمودند.

و بعضی گفتند راجع بحضرت ابراهیم علیه السّلام است که آنها مدّعی بودن که ابراهیم از یهود بوده چنانچه یهود مدّعی بودن یا از نصاری بوده چنانچه نصاری مدّعی بودند. قرآن چنانچه گذشت میفرماید ما كانَ إِبْراهِيمُ يَهُودِيًّا وَ لا نَصْرانِيًّا وَ لكِنْ كانَ حَنِيفاً مُسْلِماً پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم آنها را دعوت فرمود که توریه را بیاورند و توریه حکم باشد آنها قبول نکردند و اعراض نمودند.

و بعضی گفتند راجع بحکم رجم است که دو نفر از بزرگان خیبر یک زن و یک مرد زنای محصنه کرده بودند و در توریه حکم رجم بیان شده ولی میخواستند نظر باحترام این دو نفر این حکم در حق آنها جاری نشود بنا شد ارجاع بحضرت رسول صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم شود و او حکم فرماید، ارجاع شد حضرت حکم برجم نمود آنها منکر شدند

و گفتند در توریه همچه حکمی نیست حضرت فرمودند اعلم علماء خود را بیاورید آوردند حضرت آنجایی که این حکم بود فرمود بخوان آن قرائت کرد بحکم رجم که رسید خودداری کرد و اعراض نمود و بر طبق این خبری از ابن عباس نقل کرده اند لکن این قول سوم بسیار بعید است که اولا حاضر شدن یهود بحکم اسلام و ثانیا بودن حکم رجم در این توریه رائج، و ثالثا اینکه میدانستند که در توریه حکم رجم هست حاضر شوند توریه بیاورند و انکار کنند.

و امّا دو احتمال اول مدرکی ندارد و تفسیر برأی است بلی احتمال اول بیشتر بنظر میآید لکن دلیلیّت ندارد و بالجمله این آیه از متشابهات است و هر چه گفته شود رجما بالغیب است و اللّه و رسوله و الأئمّه علیهم السلام اعلم هستند.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۲۴] ..... ص : ۱۵۲

اشاره

ذلِکَ بِأَنَّهُمْ قالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلاَّ أَیَّاماً مَعْدُوداتٍ وَ غَرَّهُمْ فِی دِینِهِمْ ما کانُوا یَفْتَرُونَ (۲۴)

این اعراض از حکم الهی و کتاب اللّه بواسطه اینست که گفتند ما اگر هم معصیت و نافرمانی کنیم چون از بنی اسرائیل هستیم آتش بیش از چند روز با ما تماس نمیکند و اهل بهشت میشویم و این دعوی آنها را فریب داده و این افتراء در دین آنها را مغرور کرده.

(اشکال) .... ص : ۱۵۲

شما مسلمین هم همین دعوی را دارید که اگر کسی با ایمان از دنیا برود بالاخره اهل نجات است و لو از فرق تا قدم غرق ذنوب باشد و پس از عذاب بمقدار ذنوبش اهل بهشت میشود.

موضوع مطلب دو جاست یکی اینکه هر که بر دین حق از دنیا برود مخلّد در عذاب نیست زیرا آنکه تدیّن بدین حق هم اقتضای مثوبت دارد بلکه از تمام عبادات بالاتر است و تمام آنها منوط باین است و اگر بر خلاف حق معتقد و متدیّن باشد مخلّد در عذاب و خردلی عباداتش پذیرفته نمیشود خواه از هر طائفه و هر فامیل و قبیله باشد دیگر آنکه دین حق کدام است احتیاج باثبات دارد و ثابت و محقّق است که دین حق شریعت محمّدیّه طبق مذهب جعفری شیعه اثنی عشری است و بین گفتار آنها و این مطلب بودن بعید است.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۲۵] ..... ص : ۱۵۳

فَكَيْفَ إِذا جَمَعْناهُمْ لِيَوْمٍ لا رَيْبَ فِيهِ وَ وُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ ما كَسَبَتْ وَ هُمْ لا يُظْلَمُونَ (۲۵)

پس چگونه است حال آنهایی که مغرور شدند در دین خود زمانی که جمع میکنیم هر صاحب نفسی را و هر کس را بجزای خود میرسانیم هر چه کرده نتیجه آن عائدش میشود و باحدی ظلم نمیشود یعنی از مثوباتش کسر نمیگذاریم و زائد بر معاصیش عقوبت نمی کنیم.

فکیف از ادات استفهام است بمعنی چگونگی حال می گویی کیف اصبحت یعنی چگونه بود حال تو در حالی که صبح کردی، و در این مقام تهدید و تنبیه بر سختی حال است مثل اینکه می گویی چگونه است حال کسی که او را اسیر کنند و در حبس بیندازند و در تحت شکنجه و اعمال شاقّه درآورند یعنی بسیار سخت است، پس چگونه است حال کسی که فردای قیامت بگویند خُذُوهُ فَغُلُّوهُ ثُمَّ الْجَحِيمَ صَلُّوهُ ثُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُها سَبْعُونَ ذِراعاً فَاسْلُكُوهُ سوره حاقه آیه ۲۰- ۲۲، یا بگویند خُذُوهُ

فَاعْتِلُوهُ إِلى سَواءِ الْجَحِيمِ ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذابِ الْحَمِيمِ ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ

سوره دخان آیه ۴۷- ۴۹، یا امثال اینها از انحاء عذابها یعنی بسیار بد حالی است.

إِذا جَمَعْناهُمْ لِيَوْمٍ لا- رَيْبَ فِيهِ یکی از اسماء روز قیامت یوم الجمع است يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ تغابن آیه ۹، وَ تُنْذِرَ يَوْمَ الْجَمْعِ لا- رَيْبَ فِيهِ فَرِيقٌ فِي الْجَنَّهِ وَ فَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ شوری آیه ۵، و ما اسامی روز قیامت را در مجلّد سوم کلم الطیّب ص ۹۳- ۱۰۲ بالغ بر هفتاد و پنج اسم متذکّر شده ایم.

و ریب عبارت از شک است در جایی که جای شک نباشد چنانچه در اول سوره بقره در ذیل ذلِكَ الْكِتابُ لا- رَيْبَ فِيهِ متعرّض شدیم یعنی امر قیامت بقدری واضح و روشن است که جایی برای شک باقی نمیماند تمام ملّیّین عالم هر کس که قائل بمبدء باشد قائل بمعاد هم هست فقط طبیعی و دهری منکر معاد هستند.

وَ وُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ ما كَسَبَتْ ایفاء اداء تمام اجر است بطوری که خردلی از بین نرود یعنی هر چه عمل خیر کرده اجر او را بالتمام میدهند و هر چه عمل شرّ کرده جزاء او را خواهد چشید فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ خَيْراً يَرَهُ وَ مَنْ يَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ شَرًّا يَرَهُ زلزال آیه ۸ و ۹ وَ هُمْ لا يُظْلَمُونَ یکی از صفات ربوبی عدل است حتّی اینکه در مقابل توحید این صفت یکی از اصول دین بشمار میرود و دارای ابحاث بسیاری است و فروع زیادی بر آن متفرّع میشود و در مجلّد اول کلم الطیّب متعرّض آنها شده ایم صفحه ۱۲۹- ۱۷۸.

و از برای عدل سه معنی است: یکی آنکه خداوند کار قبیح و زشت و ناپسند و خلاف مصلحت از او محال است صادر شود و تمام افعالش موافق حکمت و مصلحت و حسن و خوب است و این بحث بین عدلیّه (امامیّه و معتزله) و بین اشاعره است که

آنها بکلّی منکر حسن و قبح و مصلحت و مفسده اند.

دوم آنکه خداوند کار لغو و عبث و گزاف و جزاف و بیهوده از او صادر نمیشود و صریح آیات قرآنی بر این ناطق است أَ فَحَسِبْتُمْ أَنَّما خَلَقْناکُمْ عَبَثاً مؤمنون آیه ۱۱۷، وَ ما خَلَقْنَا السَّماءَ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَیْنَهُما لاعِبِینَ لَوْ أَرَدْنا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْواً لَاتَّخَذْناهُ مِنْ لَدُنَّا إِنْ کُنَّا فاعِلِینَ انبیاء آیه ۱۶ و ۱۷، و غیر اینها از آیات.

سوم آنکه خداوند ظالم نیست نه در دنیا و نه در آخرت و این هم صریح آیات قرآن است إِنَّ اللَّهَ لا یَظْلِمُ مِثْقالَ ذَرَّهٍ نساء آیه ۴۴، وَ ما ظَلَمْناهُمْ وَ لکِنْ کانُوا أَنْفُسَهُمْ یَظْلِمُونَ نحل آیه ۱۹، وَ ما ظَلَمْناهُمْ وَ لکِنْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ هود آیه ۱۰۳ و غیر اینها از آیات بعلاوه برهان عقل که ظلم از اقبح قبائح است و محال است از خدا صادر شود.

و امّا اشکالاتی که توهّم شده است: یکی بلاهایی که در دنیا بانسان متوجّه میشود خصوص باطفال و مجانین بی تقصیر، یکی بلاهایی که به بنده گان صالح متوجه میشود، یکی عذابهای سخت آخرت بالاخره خلود در عذاب تمام آنها جواب های کافی وافی دارد که ما در محلّ خود متعرّض شده ایم.

امّا راجع ببلاهای دنیوی در کلم الطیّب مجلّد اول در بحث عدل ص ۱۶۵- ۱۷۰ که تمام آنها از روی حکمت است یا عقوبت معصیت یا کفّاره گناه یا امتحان یا ارتفاع درجه یا تخیّل بلاء و الا فی الحقیقه نعمت است یا تکمیل نفس یا آثار طبیعت که خداوند بحکمت بالغه در طبایع موجودات قرار داده یا صد حکمت دیگر که از عقول ما خارج است.

و امّا راجع بعقوبات اخروی در مجلّد سوم کلم الطیّب ص ۱۸۲- ۱۹۶ در شبهات در اصل عذاب و جواب آنها مراجعه کنید که تماما از روی استحقاق است و خردلی فوق استحقاق نیست.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۲۶] ..... ص : ۱۵۶

اشاره

قُلِ اللَّهُمَّ مالِکَ الْمُلْکِ تُؤْتِی الْمُلْکَ مَنْ تَشاءُ وَ تَنْزِعُ الْمُلْکَ مِمَّنْ تَشاءُ وَ تُعِزُّ مَنْ تَشاءُ وَ تُـذِلُّ مَنْ تَشاءُ بِیَدِکَ الْخَیْرُ إِنَّکَ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ قَدِیرٌ (۲۶)

بگو پروردگـارا تویی مالک تمام عوالم ملکی هر که را بخواهی باو عطا می فرمایی و هر که را بخواهی از او میگیری و هر که را بخواهی عزّت میبخشی و هر که را اراده کنی بذلّت دچار میکنی تمام خوبی ها بدست تو است و محقّقا تو بر هر چیزی قادر و توانایی.

امّا کلام در فضیلت این آیه شریفه در اخبار فضائل بسیاری وارد شده که ما بمقدار قلیل آن اکتفاء میکنیم.

در مجمع البیـان از حضـرت صـادق علیه السّـلام از پـدر بزرگوارش از آباء کرامش از رسول خـدا صـلّی اللَّه علیه و آله و سـلّم فرمود که خداونـد در موقع نزول سوره حمـد و آیه الکرسـی و آیه آمن الرسول و آیه شـهد اللَّه و آیه قـل اللّهم تـا بغیر حساب خطاب فرمود

(و عزّتی و جلالی ما من عبـد قرأکنّ فی دبر کل صـلوه مکتوبه الّا اسـکنته حظیره القـدس علی ما کان فیه و الا نظرت الیه بعینی المکنونه فی کلّ یوم سـبعین نظره و الا قضـیت له فی کل یوم سبعین حاجه ادناها المغفره و الا اعذته من کلّ عدو و نصرته علیه و لا تمنعه دخول الجنّه الّا ان یموت).

و در لآلی الاخبار از کافی از حضرت صادق علیه السّلام روایت میکند که خداوند فرمود

(و عزّتی و جلالی لا یتلوکنّ احـد من آل محمّد صـلّی اللَّه علیه و آله و سـلّم و شـیعتهم فی دبر ما افترضت علیه الّا نظرت بعینی المکنونه فی کل یوم سـبعین نظره اقضـی له فی کلّ نظره سـبعین حاجه و قبلته علی ما فیه من المعاصـی و هی امّ الکتاب و شهد اللَّه و آیه الکرسی و آیه الملک).

و از برای اداء دین بسیار مفید است چنانچه در مجمع از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت کرده که بمعاذ بن جبل فرمود

قل قُلِ اللَّهُمَّ مالِکَ الْمُلْکِ الی قوله بِغَیْرِ حِسابٍ یا رحمن الدنیا و الاخره و رحیمهما تعطی منهما ما تشاء و تمنع منهما ما تشاء اقض عنی دینی، فان کان علیک ملأ الارض دینا لاداه اللّه عنک

و امّا تفسیر آیه قل خطاب بنبیّ اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و دستور الهی است که هر مؤمنی باید بگوید و معتقد باشد اللَّهُمَّ بجای «یا اللّه» است. مالِکَ الْمُلْکِ ملکیّت عبارت از اضافه شیئی است بشخص و از مقوله جده است بمعنی واجدیّت و از امور اعتباریّه است که در عالم اعتبار وجود پیدا میکند نه امر انتزاعی که ما بازاء نداشته باشد فقط منشأ انتزاع داشته باشد مثل ابوّت و بنوّت و فوقیّت و تحتیّت چنانچه بعضی توهّم کرده اند.

و این ملکیّت دو قسم است: یک قسم ملکیّت حقّه حقیقیّه ذاتیّه که مختصّ بخدا است چون خالق و موجد تمام موجودات امکانیّه است.

و یک قسم جعلیّه که منوط است بجعل من بیده الاعتبار و در شرع من بیده الاعتبار فقط ذات مقدّس ربوبی است و بس اگر چه در نظر عرف سلطان یا رئیس قوم را بیده الاعتبار میدانند حتّی رئیس دزدان که اشیاء مسروقه را بین آنها تقسیم میکند.

و مراد از الْمُلْکِ اسم مصدر عبارت از جمیع ممکنات از عالم مجرّدات و مادیّات از عقل اوّل تا هیولای صرفه.

و ملکیّت جعلیّه تابع جعل جاعل است تاره مطلقه کلیّه است مثل ملکیّه محمّد و آل صلّی اللّه علیه و آله الطاهرین که مالک دنیا و آخرت هستند چنانچه بر طبق آن اخبار بسیار وارد شده، یا مقیّده جزئیّه مثل ملکیّت اشخاص نسبت بمملوکات خود طبق جعل شرع.

اشکال- چگونه میشود یک شیئی مثل فلان خانه مملوک زید باشد بملکیّت

مستقلّه ملک امام هم باشد ملک خدا هم باشد.

جواب- دو مالک مستقلّ بر شیئی واحد محال است که هر دو در عرض یک دیگر مالک باشند و امّا طولا مانعی ندارد مثل مالکیّت عبد بنا بر قول به اینکه مالک میشود و مالکیّت مولی که مالک عبد و مملوکات او است (العبد و ما فی بدء کان لمولاه) زید مالک دار، امام مالک زید و دار، خدا مالک امام و زید و دار.

تُؤْتِی الْمُلْکَ مَنْ تَشاءُ بهر که بخواهی میدهی وَ تَنْزِعُ الْمُلْکَ مِمَّنْ تَشاءُ و از هر که بخواهی میگیری.

(تنبیه) ..... ص : ۲۷

ملکیّت با تصرّف فرق دارد مثلا- شخص سارق و غاصب متصرّف در عین مغصوبه هستند ولی ملک آنها نیست و بالعکس مالک باشد و متصرف نباشد و از اینجا معلوم میشود که جبابره و ظلمه مثل بنی امیّه و بنی عباس این دولت کذایی که داشتند تمام غصب بود و مالک نبودند که کسی مدّعی شود که ملکیّت خدایی بوده چنانچه یزید علیه اللعنه توهّم کرده بود و این آیه را دلیل بر حقانیّت خود گرفته بود و دفع توهّمش بآیه شریفه وَ سَیَعْلَمُ الَّذِینَ ظَلَمُوا أَیَّ مُنْقَلَبٍ یَنْقَلِبُونَ سوره شعراء آیه ۲۲۸، که منسوب بسر مطهّر ابی عبد اللَّه علیه السّلام است و بر طبق این اخبار وارد شده. در برهان از کافی از عبد الاعلی مولی آل سام میگوید از حضرت صادق علیه السّلام سؤال کردم از این آیه و گفتم

ا لیس قد اتی اللَّه عز و جل بنی امیه الملک قال لیس حیث تذهب ان اللَّه عز و جل اتانا الملک و اخذته بنو امیه بمنزله الرجل یکون له الثوب و یأخذه الاخر فلیس هو للذی اخذه.

و از تفسیر عیّاشی از داود بن فرقد در این آیه از حضرت صادق علیه السّلام سؤال کردم و گفتم

(فقدانی اللَّه بنی امیّه الملک فقال لیس حیث یذهب الناس الیه انّ اللَّه آتانا الملک و اخذه بنو امیّه بمنزله الرجل یکون له الثوب و یأخذه الاخر فهو لیس للّذی اخذه)

وَ تُعِزُّ مَنْ تَشاءُ وَ تُذِلُّ مَنْ تَشاءُ عزّت و ذلّت اقسامی دارد اگر مراد عزّت

و ذلّت خدایی باشد چنانچه بعید نیست این عزّت خاص بمؤمنین است وَ لِلَّهِ الْعِزَّةُ وَ لِرَسُولِهِ وَ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ لكِنَّ الْمُنافِقِينَ لا يَعْلَمُونَ منافقین آیه ۸، و در مقابل کفار و منافقین لهم الذلّه.

و اگر مراد عزّت و ذلّت در آخرت و قیامت باشد آنهم خاص باهل ایمان است که اهل نجات هستند و ذلت باهل هلاکت.

و اگر مراد عزّت در نظر مردم باشد در دنیا و ذلّت بنزد آنها این تابع نظریّات مردم است بسا بعضی در نزد جماعتی عزیز هستند و نزد جماعت دیگر ذلیل و این عزّت و ذلّت دنیایی و عند الناس هم دو قسم است یک قسمت القاء الهیست محبّت در قلوب ناس یا عداوت چنانچه در دعای حضرت ابراهیم علیه السّلام است فَاجْعَلْ أَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ ابراهیم آیه ۴۰، و یک قسمت عزت جابرانه ظالمانه مثل عزت فرعون و اشباه فرعون و این قسمت اخیر قطعا مراد از آیه نیست مثل ملکیّت غاصبانه که قبلا ذکر شد، و امّا سایر اقسام بعموم و اطلاق مشمول آیه شریفه هست.

بِيَدِكَ الْخَيْرُ از این جمله استفاده میشود که سلطنت جابرانه و ملکیت ظالمانه برای اربابش خیر نیست و لو بنظر خودشان خیر است بلکه شرّ محض است چنانچه در بسیاری از آیات تصریح شده وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ الَّذِي جَمَعَ مالًا وَ عَدَّدَهُ يَحْسَبُ أَنَّ مالَهُ أَخْلَدَهُ كَلَّا لَيُنْبَذَنَّ فِي الْحُطَمَةِ تا آخر سوره سوره همزه، وَ لا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّما نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ إِنَّما نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدادُوا إِثْماً وَ لَهُمْ عَذابٌ مُهِينٌ آل عمران آیه ۱۷۲، و غیر اینها از آیات.

و نیز از این جمله استفاده میشود که آنچه خیر بانسان میرسد تفضّل الهیست و آنچه شرّ میرسد از قبل نفس است ما أَصابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَ ما أَصابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ نساء آیه ۸۱.

إِنَّکَ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ قَدِیرٌ تفسیرش گذشت مکرّرا.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۲۷] .... ص : ۱۶۰

تُولِجُ اللَّیْلَ فِی النَّهارِ وَ تُولِجُ النَّهارَ فِی اللَّیْلِ وَ تُخْرِجُ الْحَیَّ مِنَ الْمَیِّتِ وَ تُخْرِجُ الْمَیِّتَ مِنَ الْحَیِّ وَ تَرْزُقُ مَنْ تَشاءُ بِغَیْرِ حِسابٍ (۲۷)

داخل میکنی شب را در روز و داخل میکنی روز را در شب و خارج میکنی زنده را از مرده و خارج میکنی مرده را از زنده و روزی میدهی هر که را بخواهی بدون حساب.

تُولِجُ اللَّیْلَ فِی النَّهارِ وَ تُولِجُ النَّهارَ فِی اللَّیْلِ بعضی تفسیر کردند بزیاده نهار بر لیل و بر عکس بحسب الفصول در بهار و زمستان و بعضی گفتند بتعاقب شب و روز لکن این دو تفسیر با کلمه ایلاج مناسبت ندارد زیرا ایلاج بمعنی دخول شی ء است در شیئی آخر چنانچه میفرماید حَتَّی یَلِجَ الْجَمَلُ فِی سَمِّ الْخِیاطِ اعراف آیه ۳۸، بلکه مراد ظاهرا این باشد که در عین حالی که روز است شب است و در عین حالی که شب است روز است و هر کدام داخل در دیگری است و این بنا بر حرکت زمین بحرکت وضعیّه در صفحه کره زمین هر دقیقه و آنی هم روز است هم شب، هم صبح است هم عصر، هم ظهر است هم نصف شب، تمام دقائق روز و اجزاء روز و اجزاء شب در آن واحد موجود است چنانچه بنا بر حرکت انتقالی زمین در تمام حالات تمام فصول از شتاء و صیف و ربیع و خریف موجود است و این از قدرت کامله حضرت ربوبی است که بترتیب مرتب اوضاع منظومه شمسی را در تحت نظام که خردلی تخلّف ناپذیر است در آورده و از برای این نظائر بسیار است که در هر زمانی از طفل تازه متولّد شده تا پیر متجاوز از صد سال در عالم موجود است از فقیر ناچیز صرف تا غنی ملیارد

از صحیح و سقیم، از قوی و ضعیف بمراتب صحّت و مرض و قوّت و ضعف، از طبیعی لا مذهب تا معصوم پاک، از سیاه و سفید، از صبیح المنظر تا کریه المنظر، از تام الخلقه و ناقص الخلقه، از حکیم دانشمند تا جاهل نفهم، از اعلا مراتب سخاوت و شجاعت و سایر کمالات اخلاقی تا ادنی مراتب بخل و جبن و سائر ذمائم اخلاقی و هکذا بقدرت کامله خود ایجاد فرموده و اعجب از همه اینها که مطابق نظام جملی عالم تماما موافق حکمت و طبق مصلحت است و ذرّه ای بر خلاف حکمت و مصلحت نیست تُخْرِجُ الْحَیَّ مِنَ الْمَیِّتِ وَ تُخْرِجُ الْمَیِّتَ مِنَ الْحَیِّ حیّ عبارت از موجود زنده است یعنی صاحب روح و میّت موجود بی روح است و در مقام خود گفته ایم که الفاظ موضوع برای معانی عامّه هستند.

حیات یک معنی عامّی دارد که اطلاق بر ذات اقدس حق میشود اللَّهُ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ الْحَیُّ الْقَیُّومُ که عبارت از حیات ذاتی باشد که منتزع از علم و قدرت است و اطلاق بر ماده المواد هیولای صرفه که مجرّد قابلیّه افاضه صورت است حتّی صورت اتمی و بینهما متوسطات.

و در مقابل آن موت که عبارت از عدم الحیوه است و این هم معنی جامعی دارد که عدم صرف باشد از ممتنع الوجود که عدم ذاتی اوست و قابلیّت وجود ندارد چون تناقض است مثل شریک باری یا اجتماع نقیضین یا ارتفاع نقیضین یا سایر محالات که برگشتن بهمین اجتماع نقیضین و ارتفاع آنها است، و ماهیّات ممکنه که فی حدّ نفسها معدوم لکن قابلیّه وجود دارند چنانچه گفتند الممکن فی حدّ ذاته ان یکون لیس و له من علّنه ان یکون ایس.

و لفظ روح هم معنی عامّی دارد: روح جمادی نباتی، حیوانی انسانی، ملکوتی ایمانی تا روح مجرّد صرف که عبارت از عالم عقول و مجرّدات باشد که خالی از ماده و صورت باشد.

و نکته دیگر آنکه حیات و موت امریست اضافی ممکن است شیئی بالنسبه بشیئی دیگر حیّ باشد و نسبت بشیئی آخر میّت باشد مثلا ممکنات نسبت بمحالات حیّ است چون قابلیت وجود دارد و محال ندارد، و هکذا ماده المواد نسبت بذات ممکن که لیس صرف است حیّ است چون موجودی است که قابلیّه افاضه صورت دارد و لو بدون صورت تحقّق پیدا نمیکند که گفتند شیئیّت شیئی بصورت است نه بماده (الشی ء ما لم یتشخّص لم یوجد).

هیولا در بقاء محتاج صورت تشخّص کرد صورت را گرفتار

پس از این بیان بخوبی روشن میشود تُخْرِجُ الْحَیَّ مِنَ الْمَیِّتِ که ماهیّات ممکنه را از نیستی لباس هستی میپوشاند و ایجاد میفرماید، هیولا را لباس صورت افاضه میکند، جمادات را صورت نباتی میبخشد، حیوانات را از نباتات اخراج میکند، انسان را از تطوّرات منویّه و مضغیّه و عظامیّه و لحمیّه و حیوانیّت بمقام انسانیّت میرساند، انسان را از ظلمات جهل بنورانیّت علم میکشاند، کافر را بایمان هدایت میکند، متخلّق باخلاق رذیله را متّصف بملکات حسنه میفرماید و هکذا در سیر ترقّی و تعالی سیر میدهد.

و تُخْرِجُ الْمَیِّتَ مِنَ الْحَیِّ سیر در درکات تنزّل از هستی بنیستی، از ایمان بکفر، از انسانیّت بجمادیّت مِنْها خَلَقْناکُمْ وَ فِیها نُعِیدُکُمْ وَ مِنْها نُخْرِجُکُمْ تارَةً أُخْری سوره طه آیه ۵۷، یا أَیُّهَا النَّاسُ إِنْ کُنْتُمْ فِی رَیْبٍ مِنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْناکُمْ مِنْ تُرابٍ، ثُمَّ مِنْ نُطْفَهٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَهٍ ثُمَّ مِنْ مُضْغَهٍ مُخَلَّقَهٍ وَ غَیْرِ مُخَلَّقَهٍ لِنُبَیِّنَ لَکُمْ وَ نُقِرُّ فِی الْأَرْحامِ ما نَشاءُ إِلی أَجَلٍ مُسَمًّی ثُمَّ نُخْرِجُکُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّکُمْ وَ مِنْکُمْ مَنْ یُتَوَفَّی وَ مِنْکُمْ مَنْ یُرَدُّ إِلی أَرْذَلِ الْعُمُرِ الایه سوره حجّ آیه ۵.

و از همین بیان مفاد اخبار هم دست میآید، در برهان از ابن بابویه (ره) نقل میکند که گفت

سئل الحسن بن علی بن محمّد عن الموت قال هو التصدیق بما لا یکون

حدّثنی ابی عن ابیه عن جدّه الصادق علیه السّلام قال انّ المؤمن اذا مات لم یکن میّتا.

و انّ المیّت هو الکافر انّ اللّه عزّ و جلّ یقول یخرج الحیّ من المیّت و یخرج المیّت من الحیّ یعنی المؤمن من الکافر و الکافر من المؤمن.

و در مجمع میگوید

و قیل ان معناه تخرج المؤمن من الکافر و الکافر من المؤمن عن الحسن و روی ذلک عن ابی جعفر علیه السّلام و ابی عبد اللّه علیه السّلام

وَ تَرْزُقُ مَنْ تَشاءُ بِغَیْرِ حِسابٍ در مجلّد اول در معنای وَ مِمَّا رَزَقْناهُمْ یُنْفِقُونَ صفحه ۲۱۰ گفتیم که رزق معنای عامّی دارد چنانچه در مقام دعا می گوییم اللهمّ ارزقنی عقلا کاملا و لبّا راجحا و علما نافعا و مالا کثیرا و جاها عظیما و ولدا صالحا و ایمانا ثابتا و خیر الدنیا و الاخره و حیات طیّبه و شفاعه مقبوله و عملا صالحا و حجّ بیتک الحرام و زیاره قبر نبیّک و الأئمه علیهم السلام و الدفن فی جوارهم و الحشر معهم الی غیر ذلک تمام اینها صدق رزق میکند و خداوند بهر که هر چه قابل باشد اعطاء میفرماید در دنیا و آخرت.

و از همین بیان مفاد کلمه بغیر حساب خوب ظاهر میشود چون نعم الهی غیر محصور است و غیر متناهی وَ إِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لا تُحْصُوها ابراهیم آیه ۳۷ و نحل آیه ۱۸، ویژه اگر نعم اخرویّه دائمیّه که از برای اهل ایمان است و فناء و زوال ندارد منظّم نمائیم و شاید کلمه مَنْ تَشاءُ اشاره بهمین باشد که رزق بدون حساب نسبت بتمام مرزوقین نیست بلکه خاص مؤمنین است در عالم آخرت که مورد مشیّت الهی است.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۲۸] .... ص : ۱۶۴

اشاره

لا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكافِرِينَ أَوْلِياءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَ مَنْ يَفْعَلْ ذلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْ ءٍ إِلاَّ أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقاةً وَ يُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَ إِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ (۲۸)

نبايد مؤمنون كفّار را دوست خود بگيرند بدون آنكه با مؤمنين دوستى كنند و هر كس اين عمل را نمود (دوستى با كفار) پس براى خدا كارى نكرده مگر آنكه از روى تقيّه با آنها اظهار دوستى ظاهرى كند و بايد در حذر باشند كه خداوند آنها را گرفتار عذاب نمايد و بسوى او است بازگشت.

كلام در اين آيه در چند مقام واقع ميشود:

(مقام اول) .... ص : ۱۶۴

در موضوع ولايت و دوستى و عداوت و دشمنى، يكى از موضوعات مهمّه شرع مسئله تولّى و تبرّى است حتّى اينكه از اركان مهمّه ايمان است و آيات شريفه در اين باب بسيار است و اخبار وارده زياده از اين است كه بتوان احصاء نمود و بسط كلام در اين موضوع خود يك كتاب مستقل ميشود و از وضع تفسير خارج ميگردد و مرحوم مجلسى رحمه اللَّه عليه در پانزدهم بحار طبع امين الضربى صفحه ۲۸۰ تا ۲۸۵ متعرض شده بآنجا رجوع فرمائيد. و اين موضوع در ابواب متفرّقه در لسان اخبار ذكر شده:

۱- در باب حبّ فى اللَّه و البغض فى اللَّه از حضرت صادق عليه السّلام روايت كرده فرمود

انّ من اوثق عرى الايمان ان تحبّ فى اللَّه و تبغض فى اللَّه و تؤتى فى اللَّه و تمنع فى اللَّه

و نيز فرمود

من احبّ كافرا فقد ابغض اللَّه و من ابغض كافرا فقد احبّ اللَّه

و نيز فرمود

صديق عدوّ اللَّه عدوّ اللَّه

و سؤال شد از آن حضرت كه آيا حبّ و بغض هم جزء ايمان است فرمود

هل الايمان الّا الحب و البغض

الى غير ذلك من الاخبار

ص: ۱۶۲

۲- در باب متحابّین فی اللّه میفرماید

انّهم فی ظلّ عرشه یغبطهم بمنزلتهم کل ملک مقرّب و کل نبی مرسل و انّهم یذهبون الی الجنّه بغیر حساب و انّهم یسمّون فی القیمه جیران اللّه

و غیر این از اخبار.

۳- در باب محبّت محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و آله الاطهار علیهم السّلام از حضرت رضا علیه السّلام است

(کن محبّا لآل محمّد و ان کنت فاسقا و کن محبّا لمحبّیهم و ان کانوا فاسقین)

و مرحوم مجلسی (ره) میفرماید همین حدیث مکتوب الآن بخط حضرت رضا علیه السّلام در کروند اصفهان موجود است. و اینکه محبّت اینها علامت طیب ولادت و عداوت اینها علامت خبث ولادت است و از امیر المؤمنین علیه السّلام است

(لا یحبّنا مخنّث و لا دیوث و لا ولد زنا و لا من حملته امّه فی حیضها)

و حبّ امیر المؤمنین علیه السّلام علامت ایمان و بغض او علامت نفاق است

(و انّه لو اجتمع الناس علی حبّه ما خلق اللّه النار)

و در کتب عامّه فخر رازی، کشاف، ثعلبی حدیث مفصّلی از ابن عباس از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل کرده اند که خلاصه آن اینست که فرمود

(من مات علی حبّ آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مات شهیدا مغفورا تائبا مؤمنا مستکمل الایمان بشّره ملک الموت بالجنّه ثمّ منکر و نکیر تزفّ الی الجنّه کما تزفّ العروس الی بیت زوجها فتح له فی قبره بابان الی الجنّه جعل اللّه قبره مزار ملائکه الرحمه الی آخر الحدیث).

و نیز روایت میکند که فرمود

(من مات علی بغض آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلم جاء یوم القیمه مکتوب بین عینیه آیس من رحمه اللّه و لم یشمّ رائحه الجنّه).

و در سفینه نقل میفرماید که مبغض آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم کافر و حلال الدم است و مرحوم مجلسی (ره) در ابواب متفرّقه بحار، کفر اعداء آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلم و ثواب لعن بر آنها و لعن کفّار و فسّاق و مردانی که شبیه زنان و زنانی که شبیه بمردان میشوند و غیر اینها مخصوصا ابی سفیان و معویه و یزید و قتله ابی عبد اللّه علیه السّلام و جبت و طاغوت و ظالمین آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را متعرّض شده.

(مقام دوم) .... ص : ۱۶۶

در باب تقیّه است، تقیّه امر بسیار مهمّی است و علماء اعلام رساله های مستقلّی در این باب نوشته اند و فروع بسیاری بر آن مترتّب فرموده.

اولا حکم تقیّه محکوم باحکام خمسه: واجب، مستحبّ، مباح، مکروه، حرام ثانیا حدّ تقیّه. ثالثا صحّت موافق تقیّه. رابعا بطلان عمل بر خلاف تقیّه خامسا اهمیّت تقیّه در دین و مذمّت ترک آن. و چون در مجلّد اول ص ۳۱۸ تا ۳۲۲ در ذیل آیه یُخادِعُونَ اللَّهَ وَ الَّذِینَ آمَنُوا الایه فی الجمله متعرّض تقیّه شده ایم لذا اینجا تکرار نمیکنیم فقط از باب تیمّن و تبرّک بذکر چند حدیث قناعت میکنیم در اهمیّت تقیّه در سفینه از حضرت صادق علیه السّلام فرمود

(تسعه اعشار الدین فی التقیّه و لا دین لمن لا تقیّه له)

و از حضرت باقر علیه السّلام فرمود

(التقیّه دینی و دین آبائی و لا ایمان لمن لا تقیّه له)

و از حضرت صادق علیه السّلام فرمود

(ما منع میثم من التقیّه فو اللَّه لقد علم انّ هذه الآیه نزلت فی عمّار و اصحابه «إِلَّا مَنْ أُکْرِهَ وَ قَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِیمانِ»).

(مقام سوّم) .... ص : ۱۶۶

محبّت و عداوت، حبّ و بغض، تولّی و تبرّی از امور قلبیّه است و البتّه در خارج آثاری دارد و در این عصر حاضر نوع مسلمین با کفّار و فسّاق و فجار کمال ارتباط را اتّخاذ کرده اند مخصوصا در بی عفّتی و بی حیایی و بی حجابی و بی دینی و بی نمازی و بی روزه ای و از همه بالاتر بی اعتنایی بمقدّسات دینی بقرآن، بعلماء دین، بمقدسین بطلّاب و محصّلین، بمجالس دینی و سایر مقدّسات دینی و توجّه و اهمیّت بدشمنان دین از یهود و نصاری، کفّار، مخالفین، ظالمین، فاسقین نمیدانم با این آیه چه میکنند که بفرماید:

وَ مَنْ یَفْعَلْ ذلِکَ فَلَیْسَ مِنَ اللَّهِ فِی شَیْ ءٍ که خداوند از این کسانی که با این

کسان دوستی میکنند بیزار است و البته خداوند که بیزار باشد رسول خدا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و خلفاء خدا علیهم السّلام و ملائکه خدا و بندگان صالح خدا هم از آنها بیزارند.

إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقاةً این استثناء منقطع است مراد اظهار دوستی است نه حقیقه و واقعا در مورد تقیّه دوست باشد.

وَ یُحَذِّرُکُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ باید از عذاب الهی بترسند که مسلّما حشر اینها در قیامت با آنها است و بر طبق آن اخبار داریم

(من احبّ حجرا حشره اللَّه معه)

بعلاوه در اثر دوستی با کفّار موجب هزار گونه جنایات و ارتکاب هزارها معاصی بلکه زوال دین و فساد در روی زمین که هر یک اینها مستوجب چندین عقوبت در دنیا و آخرت میشود چنانچه فعلا می بینند ولی هنوز کورند میسوزند و هنوز خوابند با اینکه میفرماید وَ یَعْفُوا عَنْ کَثِیرٍ سوره شوری آیه ۲۹.

وَ إِلَی اللَّهِ الْمَصِیرُ بترسند کسانی که با کفّار آمیزش دارند که بازگشت آنها بخداوند قهّار قادر متعال شدید العقاب است.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۲۹] .... ص : ۱۶۷

قُلْ إِنْ تُخْفُوا ما فِی صُدُورِکُمْ أَوْ تُبْدُوهُ یَعْلَمْهُ اللَّهُ وَ یَعْلَمُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الْأَرْضِ وَ اللَّهُ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ قَدِیرٌ (۲۹)

بگو ای پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بمؤمنین که اگر محبّت کفّار را در سینه های خود مخفی کردید یا ظاهر نمودید خداوند متعال از باطن و ظاهر شما خبر دارد و میداند آنچه را در آسمانها و زمین باشد و بر هر چیزی توانا است.

از این آیه چند جمله استفاده میشود: ۱- آنکه لازم است عداوت کفّار و دشمنان دین باطنا و ظاهرا مگر در مورد تقیّه که باطنا باید عداوت باشد ولی ظاهرا

اظهار دوستی کند چنانچه بر خلاف این باشید خدا میداند و قدرت بر انتقام دارد انتقام خواهد کشید.

۲- صدر بمعنی سینه است چون سینه مقدّم بر اعضاء بدن است و لذا هر مقدّم را صدر گویند: صدر مجلس، صدر العلماء، صدر الدین، صدر الدوله، صدر اعظم، صدر السادات و امثال اینها.

و مراد از صدور در اینجا قلوب است چون جایگاه قلب سینه است، و مراد از صدر و قلب نفس انسان و روح آن است زیرا محبّت و عداوت از صفات نفس است و ملکات نفسانیّه است و البتّه صفات نفسانی در باطن است و بر سایرین مخفی است فقط خود انسان میداند بلکه بسا بر خودش هم امر مشتبه میشود لکن بر خدا مخفی نیست و مشتبه نمیشود، و تعبیر از نفس بقلب و صدر برای اینست که توجّه نفس اولا بقلب است یعنی نفس ملکوتی و امّا نفس حیوانی بدماغ است.

۳- جمله وَ یَعْلَمُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الْأَرْضِ بمنزله علّت است یعنی کسی که از جمیع آنچه در عالم علوی و سفلی موجود است مطّلع است و دانا است از ما فی الضمیر بنده خبر ندارد چنانچه جمله وَ اللَّهُ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ قَدِیرٌ تهدید است که بداند خدا انتقام خواهد کشید.

اشکال- بسیار از صفات نفسانیّه غیر اختیاری است و امور قهریّه است و مورد عقوبت واقع نمیشود.

جواب- صفات نفسانیّه آنهایی که غیر اختیاری است تا مادامی که آثار خارجیّه بر آن مترتّب نسازد مورد مؤاخذه نیست لکن مسلّما نقص و عیب است باید بطریق علم اخلاقی تدریجا زائل کند، و امّا صفاتی که منشأ آنها امور خارجیّه است مثل محبت و عداوت امریست اختیاری و قابل مؤاخذه است.

يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ ما عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَراً وَ ما عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَها وَ بَيْنَهُ أَمَداً بَعِيداً وَ يُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَ اللَّهُ رَؤُفٌ بِالْعِبادِ (۳۰)

روزی که مییابد هر نفسی آنچه خیر کرده حاضر و موجود و همچنین هر عمل شرّی بنحوی که آرزو میکند که بین او و عمل سوء او فاصله بسیار طولانی بود و خداوند میترساند شما را که از خدا ترس داشته باشید و امیدوار باشید محقّقا خدا ببندگانش رءوف و مهربانست.

يَوْمَ تَجِدُ منصوب بعامل مقدّر است، تجد از (و جدان) است بمعنی یافت شدن و پیدا کردن و از همین باب است و جدان عقل که مطالب علمی را درک میکند كُلُّ نَفْسٍ ما عَمِلَتْ مفسّرین نظر به اینکه اعمال چه از افعال باشد و چه از اقوال از عوارضی است که تدریجیّه الحصول است مثل زمان و بمجرّد صدور از عامل معدوم میشود و از امور نسبیّه است که منسوب بعامل است مادامی که مشغول است و پس از فراغ معدوم است این آیه را بعضی تفسیر کردند بجزای عمل و بعضی بنامه عمل که در او ثبت شده، لکن این تفاسیر اولا تفسیر برأی است و ثانیا خلاف ظاهر آیه است که خود عمل را می یابند لذا آنچه بنظر میرسد که دست از ظاهر آیه بر نداریم می گوییم:

اولا- باشدّ انکار منکر میشویم که اعمال و اقوال و افعال فانی و معدوم میگردد بلکه در وعاء دهر موجود است الی الابد و در روز قیامت که يَوْمَ تُبْلَى السَّرائِرُ است بر همه مشهود میشود و این اسباب و صنایع معموله امروزه از نوار و حبس الصوت و فیلم و امثال اینها شاهد قوی است بر این مدّعی و ثانیا و جدان کلّ شیئی بحسبه زیرا هر عملی یک آثاری از آن در خارج

باقی میماند که نشان میدهد آن عمل را مثلا هر مصنوع آثار صنع صانع است مثل عمارت که اثر بنای بنّاء است.

و ثالثا نفس اعمال آثار صفات و ملکات نفسانیّه است از ایمان و کفر و اخلاق فاضله و ملکات خبیثه و همین نحو که از اثر پی بمؤثّر می بریم از مؤثّر هم پی باثر برده میشود و باصطلاح دلیل لمّی با دلیل انّی هر دو دلالت دارد و بر طبق این معنی آیات شریفه ناطق است فَمَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ خَیْراً یَرَهُ وَ مَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ شَرًّا یَرَهُ سوره زلزال آیه ۷ و ۸ وَ قُلِ اعْمَلُوا فَسَیَرَی اللَّهُ عَمَلَکُمْ وَ رَسُولُهُ وَ الْمُؤْمِنُونَ توبه آیه ۱۰۴ وَ وَجَدُوا ما عَمِلُوا حاضِراً کهف آیه ۴۷ و غیر اینها مِنْ خَیْرٍ اطلاق دارد جمیع اعمال خیر را شامل میشود، و تنوین تنکیر دلالت میکند که هر چه باشد و لو جزئی.

مُحْضَراً یعنی تمام اعمال خیر را حاضر میکنند و نمایش میدهند.

وَ ما عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ همچنین تمام اعمال سوء را حاضر میکنند و صاحبش واجد آن میشود.

تَوَدُّ از وداد و دوستی است یعنی دوست میداشت.

لَوْ أَنَّ بَیْنَها وَ بَیْنَهُ أَمَداً بَعِیداً این جمله هم از شواهد قویّه است که نفس عمل حاضر میشود که آرزو میکند که بین او و عمل فاصله بسیار بعیدی بود که اهل محشر درک نکنند که این عمل از این شخص سرزده و عامل آن را نشناسند، و ممکن است مراد ندامت و پشیمانی باشد که ای کاش این عمل در دنیا از من بقدری دور بود که خیال آن هم در خاطر من خطور نمیکرد.

وَ یُحَذِّرُکُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ تفسیرش گذشت.

وَ اللَّهُ رَؤُفٌ بِالْعِبادِ این جمله برای اینست که نباید انسان مأیوس گردد در عین حالی که تمام اعمال حاضر و مشاهده میشود خداوند دست از رأفت و مهربانی خود از

بنده گنه کار بر نمیدارد ممکن است آن قدر مستور فرماید که خود بنده هم مشاهده نکند که باعث شرمندگی او شود، خداوند ستّار العیوب غفّار الذنوب است بلکه عکس ارائه میدهد فَأُوْلئِکَ یُبَدِّلُ اللَّهُ سَیِّئاتِهِمْ حَسَناتٍ فرقان آیه ۷۰، لکن محلّ قابل لازم دارد چنانچه در صدر آیه میفرماید إِلَّا مَنْ تابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ صالِحاً.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۳۱] ..... ص : ۱۷۱

قُلْ إِنْ کُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِی یُحْبِبْکُمُ اللَّهُ وَ یَغْفِرْ لَکُمْ ذُنُوبَکُمْ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۳۱)

ای پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلم بفرما بامّت که اگر خدا را دوست دارید پس باید متابعت مرا بکنید تا خداوند شما را دوست دارد و گناهان شما را بیامرزد و خداوند آمرزنده و رحم کننده است.

قُلْ إِنْ کُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِی محبّت درجات دارد اعلی درجه محبّت تتییم است در دعاء کمیل دارد

(و اجعل لسانی بذکرک لهجا و قلبی بحبّک متیّما)

و تتییم را در فارسی معنی کردند (بیتاب) لکن در لغت تفسیر شده بمعنی (تیّمه استعبده و ذلّله فهو متیّم) مجمع البحرین، یعنی بندگی نمودن و ذلیل شدن نزد محبوب، و از این بیان استفاده میشود که درجه اعلای محبّت اطاعت اوامر محبوب است و فروتنی نزد او و بر طبق همین معنی از امالی صدوق از حضرت صادق علیه السّلام روایت فرموده

(ما احبّ اللَّه عزّ و جلّ من عصاه)

پس از آن حضرت متمثّل شدند باین ابیات:

تعصی الاله و انت تظهر حبّه هذا محال فی الفعال بدیع

لو کان حبّک صادقا لاطعته انّ المحبّ لمن یحبّ مطیع

و امّا آنچه عرفاء و حکماء در مراتب محبّت اعلی مراتب آن را عشق گرفتند غلط صرف است زیرا عشق از شئون جنون و دیوانگی است و بر ضدّ عقل است چنانچه خود آنها عشق را مقابل عقل میشمارند و میگویند عشق همچه گفت و عقل همچه و با هم معارضه دارند و از این جهت در لسان اخبار با اینکه ائمّه اطهار علیهم السّلام در اعلی مراتب حبّ الهی هستند یک خبر نداریم که اینها در مقام مناجات و اظهار خشوع، خضوع لفظ عشق داشته باشد و خود را عاشق خدا معرّفی کرده باشند و خدا را معشوق خود بدانند بلی یک خبر مجعول عرفاء است و آثار کذب از او ظاهر است که خدا فرمود

(من عشقنی فقد عشقته)

نکته دیگر اطاعت خداوند و امتثال اوامر او منحصر است باطاعت پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ائمّه طاهرین علیهم السلام و دعات الی اللّه

(من اطاعکم فقد اطاع اللّه)

زیارت جامعه و امّا مستقلات عقلیّه اگر چه کاشف از حکم الهی است بقاعده ملازمه که (کلّما حکم به العقل حکم به الشرع و بالعکس) و عقل را رسول باطنی میدانند چنانچه رسول را عقل خارج میگویند لکن اوامر الهی که بر طبق حکم عقل است ارشادیست اعمال مولویّت در او نشده از این جهت میفرماید فَاتَّبِعُونِی و البتّه متابعت پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در اطاعت او است و اطاعت کسانی که امر فرموده باطاعت آنها از ائمّه علیهم السلام و علماء و والدین و زوج و موالی و امثال اینها.

یُحْبِبْکُمُ اللَّهُ بالاترین مثوبت و اجر در دنیا و آخرت همین است که بنده ناچیز محبوب خدا باشد زیرا خداوند از هیچ نعمت و تفضّلی از او دریغ نخواهد فرمود و در هیچگونه بلائی و عذابی او را نخواهد انداخت و معنی محبّت خدا همین است یعنی معامله میکند با او معامله محبّت نه اینکه محبّت قلبی باشد زیرا خداوند محلّ حوادث نیست و محلّ عوارض نمیشود چنانچه عداوت و بغض و غضب و رحمت و امثال اینها هم بمعنی ترتّب آثار آنها است.

وَ يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ کسی که متابعت پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم در جمیع اوامر او کند که اطاعت در اوامر و ترک مخالفت در نواهی کند گناه ندارد زیرا معصیت نیست جز مخالفت ترک مأمور به یا اتیان منهیّ عنه، پس مراد از این جمله اینست که معاصی که قبل از متابعت از شما صادر شده و هنوز حبّ شما بخداوند باین درجه نبوده خداوند میبخشد و میآمرزد.

وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ و بالجمله تمام سعادت و رستگاری در متابعت پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است و تمام شقاوت و بدبختی در مخالفت آن بزرگوار است.

اشکال- ما میدانیم که پیغمبران و اوصیاء و متابعین آنها محبوب خدا هستند و از آن طرف می بینیم که تمام گرفتار بلاهای بسیار سخت بودند.

جواب- قبلا متذکّر شدیم که این نوع بلاها برای ارتفاع درجه و تکمیل اخلاق حمیده و اختبار و امتحان و امثال اینها است و این عین تفضّل و نعمت است اگر چه بصورت بلا باشد و تمام از روی حکمت و مصلحت است و صلاح بنده در همین است لکن باید بنده در مقام دعاء رفع بلاها را بخواهد و اگر آمد تسلیم باشد

[سوره آل عمران (۳): آیه ۳۲] ..... ص : ۱۷۳

قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ الرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لا يُحِبُّ الْكافِرِينَ (۳۲)

بگو اطاعت خدا و رسول را بکنید پس اگر اعراض کردید پس خدا کافرین را دوست نمیدارد.

قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ الرَّسُولَ اطاعت بمعنی حرف شنیدن از روی میل و رغبت و اختیار است پس اگر از روی بی میلی و زجر و اکراه باشد صدق اطاعت نمیکند ثُمَّ اسْتَوى إِلَى السَّماءِ وَ هِيَ دُخانٌ فَقالَ لَها وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيا طَوْعاً أَوْ كَرْهاً قالَتا أَتَيْنا طائِعِينَ فصّلت آیه ۱۰، و از این آیه استفاده میشود که آسمان و زمین هم شعور

دارند و هم معرفت بخدا و بطوع و رغبت فرمان بردارند.

و اطاعت اعمّ از امتثال است زیرا امتثال نسبت باوامر الهی است و اطاعت نسبت باوامر و نواهی در اتیان بمأمور به و ترک منهیّ عنه است، و وجوب اطاعت بحکم عقل است زیرا عقل مستقلّ است به اینکه مولای حقیقی که خالق و رازق و منعم است باید او را اطاعت کرد و نباید مخالفت و معصیت نمود و اطاعت موجب مثوبت است و در معصیت استحقاق عقوبت و اوامر شرعیّه در مورد اطاعت مثل همین آیه و حرمت معصیت ارشادی است یعنی مترتّب نمیشود بر آنها جز همان اثر اوامر و نواهی از مثوبت و عقوبت و اعمال مولویّت در آنها نشده که بر نفس امتثال امر أَطِیعُوا هم یک مثوبتی داشته باشد و خود این امر أَطِیعُوا هم اطاعه داشته باشد و الّا تسلسل لازم میآید.

و بعبارت ساده تر امر أَطِیعُوا مفادش اطاعه اوامر الهی است و شامل خودش نمیشود مثل اینکه گفتند که (کلّ خبری کاذب) شامل خودش نمیشود زیرا از وجودش عدم لازم میآید چه اگر این هم کذب باشد پس کلّ اخبار او کذب نیست.

فَإِنْ تَوَلَّوْا یعنی اگر اعراض کردند و اطاعه خدا و رسول را ننمودند و در مقام مخالفت حق قیام کردند چه بنحو کلّی مثل کفّار یا بنحو جزئی مثل فسّاق که بعض اوامر الهی را ترک و برخی از نواهی او را مرتکب شدند.

فَإِنَّ اللَّهَ لا یُحِبُّ الْکافِرِینَ عدم دوستی خدا عبارت از عدم مشمول رحمت است اگر بکلّی ترک اطاعه شد بکلّی رحمت از آنها منقطع میشود چنانچه کفّار و کسانی که در حکم کفّار هستند از مخالفین و فرق ضالّه مضلّه بکلّی از رحمت حق دورند و اگر فی الجمله باشد باندازه مخالفت دور میشوند.

و از این جمله استفاده میشود که شمول و عدم شمول رحمت دائر مدار اطاعت و مخالفت است چنانچه مفاد بسیاری از آیات است وَ رَحْمَتِی وَسِعَتْ کُلَّ شَیْ ءٍ

فَسَأَكْتُبُها لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكاهَ وَ الَّذِينَ هُمْ بِآياتِنا يُؤْمِنُونَ

اعراف آیه ۱۵۵

[سوره آل عمران (۳): آیه ۳۳] ..... ص : ۱۷۵

إِنَّ اللَّهَ اصْطَفى آدَمَ وَ نُوحاً وَ آلَ إِبْراهِيمَ وَ آلَ عِمْرانَ عَلَى الْعالَمِينَ (۳۳)

محقّقا خداوند برگزید آدم و نوح و آل ابراهیم و آل عمران را بر تمام اهل عالم إِنَّ اللَّهَ اصْطَفى اصطفاء از مادّه صفوه و صفی است بمعنی خالص شیئی که هیچگونه کدورت و لرد و داخلی نداشته باشد مثل طلای خالص که بار مثل نقره و مس در او نباشد و خداوند مقام مقدّس انبیاء علیهم السّلام و اوصیاء انبیاء علیهم السّلام را بر جمیع اهل عالم برتری داده و میانه تمام آنها اینها را برگزیده.

امّا (بر ملائکه) بواسطه اینست که ملائکه اگر چه معصوم هستند و آنی از عبادت غفلت ندارند ولی موانع عبادت در آنها نیست و دواعی شهوت و معاصی هم ندارند لکن انبیاء علیهم السّلام با وجود این موانع و بودن این دواعی معصوم باشند و خیال معصیت در مخیّله آنها خطور نکند و آنی از عبادت کوتاهی نکنند البتّه مقام آنها بالاتر است.

توضیحا- ترک معصیت اگر چه بنفسه عبادت نیست لکن کفّ نفس از ارتکاب آنها بزرگترین عبادات است چنانچه در خطبه شعبانیّه پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم میفرماید

(افضل الاعمال فی هذا الشهر الورع عن محارم اللَّه)

و عصمت همان کفّ نفس است و لذا جهاد با نفس جهاد اکبر است بعلاوه مقام علم و کمالات نفسانیّه و صفات حمیده و عبادات مالیّه و هدایات بشریّه و غیر اینها که ملائکه از بسیاری از آنها محروم هستند و لذا امر شد ملائکه سجده بآدم کنند و از دبستان او کسب علم نمایند.

و امّا برتری آنها بر سایر افراد بشر بواسطه آنکه سایر افراد هر چه باشند و هر که باشند خالی از کدورت نیستند یا بواسطه فقدان عصمت یا تخلّق ببعض اخلاق

سوء یا ارتکاب بعض اعمال بد یا کوتاهی در عبادات و امثال آنها.

و امّا برتری از سایر مخلوقات مثل طائفه جنّ و غیر آنها احتیاج ببیان ندارد آدَمَ وَ نُوحاً از باب مثال است و الّا بعد از آدم علیه السّلام تا زمان نوح علیه السّلام و بعد از نوح تا زمان ابراهیم علیه السّلام انبیاء و اوصیای آنها بسیار بودند مثل شیث و هود و صالح و غیر آنها علیهم السلام.

و ممکن است امتیاز این دو از جهت افضلیّت اینها بر سایرین باشد و سایرین تابع این دو پیغمبر بودند.

وَ آلَ إِبْراهِیمَ البته معلوم است از داخل و خارج از آیات شریفه و اخبار آل اطهار علیهم السّلام که خود ابراهیم علیه السّلام هم داخل است بلکه از اخبار استفاده میشود که بعد پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم حضرت ابراهیم علیه السّلام افضل از جمیع انبیاء بود.

و مراد از (آل) چنانچه از موارد استعمال لفظ آل و اهل استفاده میشود خصوص معصومین از اولاد ابراهیم از آنهایی که تابع ملّه ابراهیم بودند مثل اسمعیل و اسحق و یعقوب و یوسف و انبیاء بنی اسرائیل تا زمان موسی و وجود مقدّس پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم که مأمور شد بمتابعت ملّه ابراهیم ثُمَّ أَوْحَیْنا إِلَیْکَ أَنِ اتَّبِعْ مِلَّهَ إِبْراهِیمَ حَنِیفاً نحل آیه ۱۲۴، و اوصیاء آن حضرت تا حضرت بقیّه اللَّه عجل اللَّه تعالی فرجه که تمام آل ابراهیم و تابع ملّه او هستند.

وَ آلَ عِمْرانَ مراد از عمران ظاهرا پدر حضرت موسی و هارون که بسه واسطه بحضرت یعقوب میرسد (عمران بن یصهر بن یافث بن لاوی ابن یعقوب) و مراد از آل عمران انبیاء بنی اسرائیل از زمان موسی و هارون تا زمان عیسی علیه السّلام مثل داود، سلیمان، زکریّا، یحیی و غیر اینها علیهم السلام.

اشکال- آل عمران هم جزو آل ابراهیم بودند و از اولاد او جهت تخصیص بذکر چیست؟

جواب- مجرّد اولاد بودن یا معصوم و نبیّ بودن کافی در صدق آل نمیکند بلکه باید هم تابع او باشند چنانچه ذکر شد و از زمان موسی علیه السّلام یا عیسی علیه السّلام بنی اسرائیل تابع ملّه ابراهیم علیه السّلام نبودند بلکه بر شریعت موسی و عیسی بودند و لذا بالخصوص ذکر یافت عَلَی الْعالَمِینَ گذشت در تفسیر سوره حمد که کلمه الْعالَمِینَ دلالتش بر جمیع عوالم بیشتر است تا کلمه العالم زیرا دلالت العالم بر جمیع ما سوی اللّه بواسطه الف و لام جنس و بالاطلاق است و دلالت العالمین بواسطه جمع محلّی بالف و لام و بالوضع است.

و آنچه بعض مفسّرین توهّم کردند که مراد از الْعالَمِینَ خصوص ذوی العقول است از ملائکه و جنّ و انس فاسد است، اولا وجهی بر اختصاص نیست و ثانیا تمام عوالم علوی و سفلی، مادّی و مجرّد تمام ذوی العقول و ذوی الشعور هستند بنصّ آیات شریفه و اخبار متواتره که بیان آنها در ذیل آیه الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعالَمِینَ گذشت.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۳۴] ..... ص : ۱۷۷

اشاره

ذُرِّیَّةً بَعْضُها مِنْ بَعْضٍ وَ اللَّهُ سَمِیعٌ عَلِیمٌ (۳۴)

نوح ذریّه آدم، ابراهیم ذریّه نوح، آل ابراهیم ذریّه ابراهیم، آل عمران ذریّه عمران علیهم السلام. «شاخ گل هر جا که میروید گل است»

(اشهد انّک کنت نورا فی الاصلاب الشامخه و الارحام المطهّره لم تنجّسک الجاهلیّه بانجاسها و لم تلبسک من مدلهمّات ثیابها).

(تنبیه) ..... ص : ۱۷۷

در بسیاری از اخبار داریم که لفظ آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در آیه ذکر شده و ساقط

شده لکن مراد تفسیر است که آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلم هم داخل در آیه هستند چنانچه در بحث تحریف در مقدّمات متعرّض شدیم و بقیّه آیه تفسیرش واضح است.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۳۵] ..... ص : ۱۷۸

إِذْ قالَتِ امْرَأَتُ عِمْرانَ رَبِّ إِنِّی نَذَرْتُ لَکَ ما فِی بَطْنِی مُحَرَّراً فَتَقَبَّلْ مِنِّی إِنَّکَ أَنْتَ السَّمِیعُ الْعَلِیمُ (۳۵)

یاد کن زمانی را که زن عمران گفت پروردگارا بدرستی که من نذر کردم برای تو که این طفلی که در شکم دارم محرّر (خادم بیت المقدّس) باشد پس از من قبول فرما محقّقا تو سمیعی و عالمی بآنچه نذر کردم و قرارداد نمودم.

إِذْ قالَتِ اذ، متعلّق بفعل محذوف است یعنی اذکر و زمانیّه است یعنی (فی زمان) که گفت:

امْرَأَتُ عِمْرانَ عمران پدر مریم و ابن عمران ابن اشهم (لشهم خ ل) ابن امون، نسبش میرسد بحضرت سلیمان. و بین این عمران و عمران پدر موسی و هارون هزار و هشتصد سال فاصله بود چنانچه در مجمع است. و زن عمران که مادر مریم است نامش حنه و حنه اخت الشباع مادر یحیی بوده و این دو خواهر دختران فاقود بن قبیل بودند، بنا بر این یحیی و مریم علیهما السلام پسر خاله و دختر خاله بودند در مجمع و برهان و غیر اینها از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده اند که فرمود خطاب الهی رسید بعمران که خداوند بتو عطاء میفرماید فرزندی که کور را شفا و کرّ را شنوا و مرده زنده مینماید و پیغمبر بر نبی اسرائیل است این بشارت را برای زن خود بیان کرد او توهّم کرد که این بچه که در رحم دارد همین است لذا نذر کرد که او را محرّر قرار دهد.

رَبِّ إِنِّی نَذَرْتُ لَکَ ما فِی بَطْنِی مُحَرَّراً محرّر بمعنی حرّ یعنی آزاد،

اشاره به اینکه هیچ شغلی نداشته باشد و ممحّض بر عبادت باشد در مسجد که بیت المقدس است و تنظیفات مسجد در عهده او باشد.

فَتَقَبَّلْ مِنِّی این عمل عبادی که نذر باشد مورد قبول خود قرار ده چون عبادت اگر مورد قبول نشود و مردود گردد هیچ فائده و نتیجه دنیوی و اخروی بر او مترتّب نخواهد شد.

إِنَّکَ أَنْتَ السَّمِیعُ الْعَلِیمُ با نون تأکید و جمله اسمیّه و تکرّر خطاب پروردگارا سمیعی بآنچه نذر کردم و دانایی بقصد و نیّت پاک من که محض رضا و خوشنودی تو این نذر را انجام داده ام.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۳۶] .... ص : ۱۷۹

فَلَمَّا وَضَعَتْها قالَتْ رَبِّ إِنِّی وَضَعْتُها أُنْثی وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِما وَضَعَتْ وَ لَیْسَ الذَّکَرُ کَالْأُنْثی وَ إِنِّی سَمَّیْتُها مَرْیَمَ وَ إِنِّی أُعِیذُها بِکَ وَ ذُرِّیَّتَها مِنَ الشَّیْطانِ الرَّجِیمِ (۳۶)

پس زمانی که زن عمران بچه گذاشت عرض کرد پروردگارا این بچه زن است که زائیده ام و البتّه خداوند بهتر میداند که چه زائیده و حال آنکه نر مثل ماده نیست و نام او را مریم گذاردم و پناه میدهم او را بتو و ذریّه او را از شیطان رانده شده فَلَمَّا وَضَعَتْها چون نذر کرده بود که او را محرّر قرار دهد در بیت المقدّس بگمان اینکه بچه ذکر و هنگام وضع حمل دید انثی است.

وضع مقابل رفع بمعنی گذاردن و بمعنی حقارت در مقابل شریف و بمعنی فروتنی تواضع در مقابل تکبّر و بمعنی موضوع مقابل محمول در باب قضایا بلکه از لغت اضداد است. اگر متعدّی بعلی شود بمعنی گذاردن (وضعته علی الارض) و اگر بعن شود بمعنی برداشتن است (وضعته عن الارض) و از همین باب است که

می گویی فلان تکلیف از فلان شخص موضوع است و بمعنی طرد هم آمده یعنی رها کردن مادر مریم بسیار دل گرفته شد نظر بآن حدیث که قبلا تذکّر دادیم که وحی بعمران رسید که خدا بتو فرزندی عطا کند که کور را بینا نماید، کر را شنوا، مرده را زنده. گمان کرده بود که این همان فرزند است از این جهت شکایت خود را بپیشگاه احدیّت برد و بکلمه:

قالَتْ رَبِّ که اضافه بیاء متکلّم است یعنی پروردگار من.

إِنِّی وَضَعْتُها أُنْثی و این آنکه ما امید داشتیم نیست و وعده تو هم تخلّف پذیر نیست غافل از اینکه از همین دختر آن موعود الهی بوجود خواهد آمد و از این حدیث استفاده میشود که فرزند دختر هم فرزند انسان است چنانچه از آیات بسیار و اخبار متواتره استفاده میشود که فرزندان فاطمه سلام اللَّه علیها فرزندان پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلم اند چنانچه عیسی فرزند عمران است تا برسد بابراهیم و نوح علیهم السلام و آیه مباهله هم دلیل قوی است بکلمه (ابنائنا) در آیه شریفه فَمَنْ حَاجَّکَ فِیهِ مِنْ بَعْدِ ما جاءَکَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعالَوْا نَدْعُ أَبْناءَنا وَ أَبْناءَکُمْ الایه آل عمران آیه ۵۴، و آیه شریفه وَ وَهَبْنا لَهُ إِسْحاقَ وَ یَعْقُوبَ «الی قوله تعالی» وَ زَکَرِیَّا وَ یَحْیی وَ عِیسی وَ إِلْیاسَ الی آخر الآیات انعام آیه ۸۴.

وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِما وَضَعَتْ چون مصنوع و مخلوق او است و علم الهی بمخلوقات تابع وجود آنها نیست که پس از خلقت عالم شود بلکه ازلا علم بجمیع مخلوقات داشته و ابدا هم باقیست نه چیزی بر علم او افزوده میشود و نه کم میشود زیرا علم غیر متناهیست و عین ذات است و زیاده و نقیصه در محدود و متناهی تعقّل دارد.

و این جمله مستأنفه است نه اینکه مقول قول مادر مریم باشد چنانچه جمله بعد هم ظاهرا مستأنفه است.

وَ لَیْسَ الذَّکَرُ کَالْأُنْثی و این جمله کاملا دلالت دارد بر ردّ کسانی که

تساوی حقوق نسبت بمرد و زن میگویند زیرا وظائف رجال با نساء کمال مباینت را دارد بخصوص خادم بیت المقدّس بودن که مورد نذر بوده و زن باید مستوره باشد حتّی برای انجام نذر محرابی برای مریم علیه السّلام در بیت المقدّس قرار دادند و اطراف آن را پرده کشیدند که ابدا مشاهده نشود.

وَ إِنِّی سَمَّیْتُها مَرْیَمَ بعضی گفتند لغت عبرانی و سریانی است مثل اسامی انبیاء ابراهیم، اسمعیل و امثال آنها از اسامی نساء است و بعضی گفتند عربی است و میم زائد است مثل مفعل از ماده (رام) بمعنی برح است چنانچه در خبر است پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بابی بکر در باب ورود بمدینه فرمود

(لست أریم حتّی یقدم ابن عمّی و اخی فی اللّه)

مجمع البحرین باب میم، یعنی (لست ابرح).

وَ إِنِّی أُعِیذُها بِکَ وَ ذُرِّیَّتَها مِنَ الشَّیْطانِ الرَّجِیمِ شرح کلمه استعاذه که قبل القراءه مستحبّ است در مقدّمه جلد اول مقدّمه دهم صفحه ۷۲- ۸۰ مفصّلا بیان کردیم از معنی استعاذه و مستعیذ و مستعاذ به و مستعاذ منه و حقیقت شیطان و وسوسه او و فرق بین وسوسه و الهام بآنجا مراجعه فرمائید.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۳۷] ..... ص : ۱۸۱

اشاره

فَتَقَبَّلَها رَبُّها بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَ أَنْبَتَها نَباتاً حَسَناً وَ کَفَّلَها زَکَرِیَّا کُلَّما دَخَلَ عَلَیْها زَکَرِیَّا الْمِحْرابَ وَجَدَ عِنْدَها رِزْقاً قالَ یا مَرْیَمُ أَنَّی لَکِ هذا قالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ یَرْزُقُ مَنْ یَشاءُ بِغَیْرِ حِسابٍ (۳۷)

پس پروردگار مریم قبول فرمود دعای مادر مریم را بقبول نیکویی و او را تربیت فرمود بتربیت خوبی و حضرت زکریا [در سفینه از حضرت صادق علیه السّلام روایت

کرده که زکریّا شوهر خواهر مریم بود پس عیسی و یحیی پسر خاله یکدیگر بودند] شوهر خاله او را کفیل او قرار داد هر گاه زکریّا در محراب عبادت مریم میآمد میيافت که مأکولات تازه نزد مریم موجود است از بهشت توسط ملائکه میفرمود اینها از کجا است میگفت از جانب خدا است خداوند هر که را بخواهد روزی میدهد بدون حساب خلاصه مفاد آیه شریفه مستفاد از لسان اخبار مثل حدیث مروی از کافی مسندا از حضرت باقر علیه السّلام و حدیث مروی از تفسیر علی بن ابراهیم مسندا از حضرت صادق علیه السّلام اینست که چون مادر مریم او را زائید در خرقه ای او را پیچید و آورد در بیت المقدس در نزد انبیاء که آنجا مشغول بعبادت بودند و آنها بنا بر نقل مجمع البیان بیست و نه نفر بودند و شرح نذر خود را بر آنها بیان کرد آنها هر کدام طالب شدند که تکفّل او را بنمایند چون پدر مریم که عمران باشد مقام ریاستی بر آنها داشت حضرت زکریّا فرمود من سزاوارترم بتکفّل او زیرا خاله اش در منزل من است راضی نشدند، بنا بر قرعه شد قرعه بنام زکریّا در آمد بشرحی که خداوند در چهار آیه بعد میفرماید وَ ما کُنْتَ لَدَیْهِمْ إِذْ یُلْقُونَ أَقْلامَهُمْ أَیُّهُمْ یَکْفُلُ مَرْیَمَ الایه.

فَتَقَبَّلَها رَبُّها بِقَبُولٍ حَسَنٍ تقبّل بمعنی قبول است و لو باب تفعّل بمعنی قبول فعل است مثل تکسّب که قبول کسب است لکن چون در این آیه مقابل قبول قبول معنی ندارد باصطلاح مادّه و هیئت هر دو دلالت بر قبول دارد معنی شدّت قبول است بِقَبُولٍ حَسَنٍ فوق آنچه مادر مریم تقاضا کرد خداوند باو عنایت فرمود که مریم مضافا به اینکه خداوند او را از شیطان حفظ فرمود مقام عصمت هم باو عنایت فرمود و او را برگزیده خود قرار داد بمفاد إِنَّ اللَّهَ اصْطَفاکِ وَ طَهَّرَکِ.

وَ أَنْبَتَها نَباتاً حَسَناً مفسّرین توهّم کردند که انبات حسن زیادتی رشد مریم است که یک ماه رشد یک ساله و نحو اینها لکن ظاهرا اینست که خداوند از مریم عیسی را آورد و نبات حسن عیسی علیه السّلام است.

وَ كَفَّلَها زَكَرِيَّا كفیل کسی را گویند که وظیفه غیر را در عهده بگیرد مثل اینکه زید کفیل عمر میشود که دین او را اداء کند و حضرت زکریّا عهده دار شد که امور زندگانی مریم را از مأکول و مشروب و ملبوس و سایر لوازم تعیّش را انجام دهد و مریم بخیال راحت مشغول عبادت باشد.

كُلَّما دَخَلَ عَلَيْها یعنی وارد میشد بر مریم زکریّا.

در سفینه (کان زکریّا رئیس الاحبار و کانت امرأته(۱) اخت مریم بنت عمران ابن ماثان و یعقوب بن ماثان و بنو ماثان اذ ذاک رؤساء بنی اسرائیل و بنو ملوکهم و هم من ولد سلیمان بن داود علیهما السلام).

و شرح شهادتش بنا بر خبر مروی از ابی عبد اللّه علیه السّلام از قصص الانبیاء قطب راوندی و روایت کامل الزیاره اینکه سلطان جائر پس از کشتن حضرت یحیی در طلب زکریّا برآمد حضرت زکریّا فرار کرد در بستان جنب بیت المقدس درختی شکاف برداشت و زکریّا در شکاف درخت رفت سر بهم آورد شیطان خبر داد آمدند و آن درخت را با ارّه قطع کردند زکریّا دو نیم شد و از دنیا رفت.

الْمِحْرابَ محراب غرفه ای بود که زکریّا برای مریم بناء کرده بود در بیت المقدس که در آن عبادت میکرد و احدی بر او وارد نمیشد جز زکریّا علیه السّلام.

و از برای محراب اطلاقاتی است: قصر و غرفه و محراب مساجد و خود مساجد و غیر اینها، و اسم مکان است از مادّه حرب بسکون را یعنی محل جنگ و مراد جنگ و حرب با شیطان است، یا از حرب بفتح را بمعنی فرار یعنی فرار از شیطان و پناه بردن بخدا از شرّ شیطان.

وَجَدَ عِنْدَها رِزْقاً رزق گذشت که معنی عامّی دارد، در اوّل سوره بقره وَ مِمَّا رَزَقْناهُمْ يُنْفِقُونَ لکن در این مقام مراد مأکولات و مشروبات است چنانچه در

۱- (۱) گذشت که زکریّا شوهر خاله مریم علیه السّلام بود، و العلم عند اللّه.

اخبار دارد که فواکه صیف در شتاء و شتاء در صیف برای مریم از آسمان میآمد و البتّه این موهبت کاشف از مقام منیع است که مریم دارا بود.

قالَ یا مَرْیَمُ أَنَّی لَکِ هذا که حضرت زکریّا تعجّب میکرد و از روی تعجّب میگفت از کجا این رزق برای شما فراهم شده.

قالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ تمام روزیها از جانب خداوند است و رزاقیّت از صفات خاصّه حق است إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّهِ الْمَتِینُ زاریات آیه ۵۸.

و در باب توحید افعالی گفته ایم که خلق و رزق و احیاء و اماته و غنی و فقر و عزّت و ذلّت و صحّت و مرض بید قدرت حق است غایه الامر گاهی افاضه بتوسّط اسباب عادی است چه اسباب غیر اختیاری بشر و چه اسباب اختیاری، و ممکن است بدون اسباب عادی باشد مثل خلقت حضرت آدم و حوّی و غیر اینها و معجزات صادره از انبیاء از همین قبیل است بر خلاف عادت است، و رزق حضرت مریم بر خلاف عادت و بدون اسباب ظاهره بوده چنانچه مکرّر بر خاندان نبوّت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم مائده بهشتی میآمد حتّی در اخبار داریم که آنها در نزد ائمّه علیهم السلام جزء ودایع امامت سپرده شده و الان هم نزد امام زمان عجّل اللَّه تعالی فرجه است و موقعی که ظاهر شود ظاهر میفرماید.

إِنَّ اللَّهَ یَرْزُقُ مَنْ یَشاءُ بِغَیْرِ حِسابٍ ظاهرا این جمله مقول قول مریم علیه السّلام نیست بلکه جمله مستقلّه است خداوند میفرماید.

(سؤال) در بسیاری از اخبار داریم که روزی هر کس معیّن و محدود و مقرّر شده و احدی تا تمام روزی خود را نخورد نمیمیرد، از پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم مرویست فرمود

(روح القدس نفس فی روعی انّه لا یموت نفس حتّی تستکمل رزقه).

و از امیر المؤمنین علیه السّلام است فرمود

(طلب العلم اوجب علیکم من طلب المال

فانّ المال مقسوم قد قسّم عادل بينكم و سيفى لكم

و غير اينها و اين با كلمه بِغَيْرِ حِسابٍ منافات دارد بلكه برهان عقل هم قائم است كه ممكن و مخلوق محدود است و غير متناهى نيست.

(جواب) ..... ص : ۱۸۵

مفاد كلمه بِغَيْرِ حِسابٍ اين نيست كه غير محدود و غير متناهى باشد بلكه مفادش فرق بين عدل و تفضّل است زيرا عدل بمعنى اعطاء كلّ ذى حقّ حقّه است و معنى تفضّل فوق حق است مثل إِنَّما يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسابٍ است و معنى حق هم اين نيست كه كسى از خدا روزى طلبكار باشد بلكه مقتضاى عنايت الهى است كه هر صاحب حياتى را بمقدار مقتضى روزى بخشد كه بقاء حياتش منوط باو است و تفضّل ما زاد بر اين است در محل قابل تفضّل و لو باسباب غير عادى باشد، و اللَّه العالم.

[سوره آل عمران (۳): آيه ۳۸] ..... ص : ۱۸۵

هُنالِكَ دَعا زَكَرِيَّا رَبَّهُ قالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعاءِ (۳۸)

در اين موقع زكريّا خواند پروردگار خود را گفت پروردگار من بخشش فرما براى من ذريّه پاكى محقّقا تو اجابت كننده دعائى هُنالِكَ در اصل ظرف مكان است و سه قسم است: هنا و هناك و هنالك هنا از براى قريب، و هناك متوسّط، و هنالك بعيد. لكن در اين مقام بمعنى حال است اشاره به اينكه چون مقام مريم را مشاهده كرد كه بدعاء مادرش خداوند همچه دخترى باو عنايت فرمود كه مائده سماوى بر او ميآيد بر خلاف عادت و از آن طرف ديد عيال خودش عقيم است و خودش هم بسنّ كهولت رسيده و لكن خداوند

قدرت دارد بر خلاف عادت باو فرزندی عنایت فرماید.

دَعا زَکَرِیَّا دعا کرد و خواهش نمود ربّه پروردگار خود را قال بیان دعای زکریّا است که دعاء آن این بود که عرض کرد:

ربّ اضافه بیاء متکلّم یعنی پروردگار من، اظهار ذلّت است که تو همه نوع احسان و تفضّلی بمن فرموده و مرا تربیت کرده تا بمقام نبوّت و رسالت رسانیده این نوع تفضّل را هم از من دریغ مفرما.

هَبْ لِی هبه اعطاء بلا عوض است یعنی من و لو استحقاق این موهبت را ندارم لکن مواهب تو بسیار است و دائر مدار استحقاق نیست کل نعمک ابتداء.

مِنْ لَدُنْکَ اشاره به اینکه و لو اسباب عادی برای من از پیدایش اولاد نیست چون بسنّ پیری رسیده ام چنانچه در سوره مریم از قول او نقل میفرماید قالَ رَبِّ إِنِّی وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّی وَ اشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَیْباً وَ لَمْ أَکُنْ بِدُعائِکَ رَبِّ شَقِیًّا وَ إِنِّی خِفْتُ الْمَوالِیَ مِنْ وَرائِی وَ کانَتِ امْرَأَتِی عاقِراً فَهَبْ لِی مِنْ لَدُنْکَ وَلِیًّا یَرِثُنِی وَ یَرِثُ مِنْ آلِ یَعْقُوبَ وَ اجْعَلْهُ رَبِّ رَضِیًّا.

ذُرِّیَّةً طَیِّبَةً مراد از طیّب پاکی از عقائد باطله و اخلاق رذیله و اعمال سیّئه که عبارت از مقام عصمت و طهارت باشد، و مراد از یرثنی در سوره مریم میراث نبوت است که دارای مقام نبوّت باشد نه میراث مالی چون حضرت یحیی قبل از زکریّا مقتول گردید، و تعبیر بطیّبه بملاحظه لفظ ذریّه است تأنیث لفظی است.

إِنَّکَ سَمِیعُ الدُّعاءِ مکرّرا گذشت که سَمِیعُ دو معنی دارد و اینجا بمعنی اجابت کننده است و مفادش با مجیب الدعاء یکی است نظیر سمع اللّه لمن حمده

فَنادَتْهُ الْمَلائِکَهُ وَ هُوَ قائِمٌ یُصَلِّی فِی الْمِحْرابِ أَنَّ اللَّهَ یُبَشِّرُکَ بِیَحْیی مُصَدِّقاً بِکَلِمَهٍ مِنَ اللَّهِ وَ سَیِّداً وَ حَصُوراً وَ نَبِیًّا مِنَ الصَّالِحِینَ (۳۹)

پس ندا کردند ملائکه زکریّا را در حالی که او در محراب عبادت مشغول بنماز بود در حال قیام خداوند تو را بشارت میدهد بفرزندی که یحیی است و تصدیق میکند کلمه اللَّه را که عیسی باشد و آقا (پیشوا) و حصورت است زن نمیگیرد و پیغمبر است از صالحین.

فَنادَتْهُ الْمَلائِکَهُ بعضی گفتند منادی جبرئیل بود لکن ظاهر آیه جمع است که جماعتی از ملائکه آمدند برای بشارت، و از کلمه ندا استفاده میشود که ملائکه بطور الهام بقلب نبوده بلکه بصورت ظاهریّه که حضرت زکریّا مشاهده نمود و با او تکلّم نمودند نظیر نزول ملائکه بر حضرت ابراهیم و لوط، و تعبیر بنداء نه قول که نفرموده قالت الملائکه شاید برای این بوده که در حال نماز بوده و متوجّه خدا بوده و بآنها توجّه نداشته وَ هُوَ قائِمٌ یُصَلِّی فِی الْمِحْرابِ از این جمله استفاده میشود که نماز در جمیع شرایع بوده و قیام هم داشته چنانچه از بسیاری از آیات دیگر هم استفاده میشود.

أَنَّ اللَّهَ یُبَشِّرُکَ بشارت بزرگی است برای کسی که بسنّ کهولت رسیده حتی بعضی گفتند که صد و سی سال داشته و زن او هم عاقر بوده و حیض هم نمیشده بلکه یائسه بوده و گفتند هشتاد سال داشته.

(بیحیی) از آیه شریفه استفاده میشود لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِیًّا که این اسم بر احدی قبل از آن نبوده و اینکه بعض مفسّرین گفتند که از ماده حیّ است و وجوهی بیان کردند که چه حیاتی است از یحیی بروز و ظهور پیدا کرده تمام تخرص

بغیب و تفسیر برأی است زیرا معلوم نیست که این کلمه عربی باشد بلکه مثل یعقوب و یوسف و امثال اینها است و در زبان و لغت آنها چه معنایی میبخشد مُصَدِّقاً بِكَلِمَةٍ مِنَ اللَّهِ ظاهرا مراد از (کلمه) حضرت عیسی علیه السّلام است بدلیل قوله تعالی در چند آیه بعد إِذْ قالَتِ الْمَلائِكَةُ يا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ و اطلاق کلمه بر انبیاء و اوصیاء بسیار داریم و در حقّ ائمّه طاهرین علیهم السلام

نحن کلمات اللَّه النامات

چون کلمه دلالت بر معنی دارد و مثل حضرت مسیح دلالت بر قدرت و عظمت و علم الهی دارد.

و تصدیق حضرت یحیی نبوت و رسالت مسیح را دلیل بارزی است بر حقّانیّت عیسی نظر به اینکه بنی اسرائیل در مورد عیسی کلمات ناروایی میگفتند و لکن حضرت یحیی نظر بآن زهد و عبادت و بکاء او را مقبول القول میدانستند، و در اخبار ائمّه علیهم السلام که در بحار مجلّد پنجم در باب زکریّا و یحیی دارد که حضرت یحیی شش ماه بزرگتر از عیسی بود و در بعض اخبار سه سال.

وَ سَيِّداً سیّد مقابل عبد است و از این جهت اطلاق بر خداوند میشود (یا سیّدی و مولای) دعای کمیل، و بر انبیاء و ائمّه علیه السّلام و علماء و ذراری پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم هر کدام بیک عنایتی میشود در زیارت ابا عبد اللَّه علیه السّلام در اذن دخول دارد

(انا عبدک و ابن عبدک المقرّ بالرقّ و التارک للخلاف علیکم)

و حضرت یحیی مقام سیادت داشت حتّی بر انبیاء علیه السّلام.

وَ حَصُوراً حصور بمعنی اعراض از ازدواج است و این کلمه باعث گفتگو شده بین مفسّرین که ازدواج امری است مرغوب و ممدوح و ترکش بسیار مذموم است لکن در شریعت اسلامی نظر به اینکه رهبانیّت ممنوع شده

(لا رهبانیّه فی الاسلام)

و لکن در شرایع سابقه رهبانیّت بوده و آیه شریفه وَ جَعَلْنا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً وَ رَحْمَةً وَ رَهْبانِيَّةً ابْتَدَعُوها ما كَتَبْناها عَلَيْهِمْ إِلَّا ابْتِغاءَ رِضْوانِ اللَّهِ فَما رَعَوْها حَقَّ رِعايَتِها

سوره حدید آیه ۲۷. از کلمه وَ جَعَلْنا و کلمه ما کَتَبْناها عَلَیْهِمْ إِلَّا ابْتِغاءَ رِضْوانِ اللَّهِ معلوم میشود اصل رهبانیّت دستور الهی بوده لکن بسیاری یک بدعتهایی در او زیاد کردند و حقّ او را رعایت نکردند و البتّه ترک ازدواج از لوازم رهبانیّت بود و حضرت یحیی فرد اجلای رهبانیّت را داشته چنانچه اخبار بسیاری در شرح حال او از ائمّه علیهم السلام رسیده و در بحار در باب زکریّا و یحیی نقل فرموده در مجلّد پنجم.

وَ نَبِیًّا مقام نبوت حضرت یحیی در طفولیّت بوده وَ آتَیْناهُ الْحُکْمَ صَبِیًّا مریم آیه ۱۳، و در بسیار از اخبار استدلال بر امامت حضرت جواد علیه السّلام که در سنّ هفت ساله بمسند امامت رسید فرمودند بیحیی و عیسی که در سنّ صباوت بمقام نبوت نائل گشتند، و همچنین حضرت هادی علیه السّلام و حضرت بقیّه اللَّه عجّل اللَّه تعالی فرجه.

مِنَ الصَّالِحِینَ صالح مطلق کسی را گویند که عقیده و اخلاقا و عملا صالح باشد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۴۰] ..... ص : ۱۸۹

قالَ رَبِّ أَنَّی یَکُونُ لِی غُلامٌ وَ قَدْ بَلَغَنِیَ الْکِبَرُ وَ امْرَأَتِی عاقِرٌ قالَ کَذلِکَ اللَّهُ یَفْعَلُ ما یَشاءُ (۴۰)

زکریّا گفت پروردگارا از کجا و چگونه از برای من فرزندی است و حال آنکه پیری مرا فرا گرفته و عیال من هم نازا است گفت خداوند که خدا هم چنان هر چه اراده کند میکند.

قالَ رَبِّ أَنَّی یَکُونُ لِی غُلامٌ اشکال- با اینکه زکریّا خودش دعا کرده بود و ملائکه هم باو بشارت داده بودند این سؤال چه موقعیّتی داشت؟

جواب- نظیر این در قضیّه ابراهیم و ساره عیال او است که در موقع بشارت باسحق گفت ساره یا وَیْلَتی أَ أَلِدُ وَ أَنَا عَجُوزٌ وَ هذا بَعْلِی شَیْخاً إِنَّ هذا لَشَیْ ءٌ عَجِیبٌ هود آیه ۷۶، و البتّه این قضیّه بر خلاف عادت بوده و مورد تعجّب است و ممکن است سؤال زکریّا از کیفیّت پیدایش ولد بوده که آیا آنها بحالت جوانی بر میگردند یا از عیال دیگری که جوان و ولود باشد پیدا میشود یا نحوه دیگری.

بلکه میتوان گفت که از فرط خوشحالی و خورسندی این سؤال را کرده باشد مثل اینکه بکسی بشارت سلطنت دهند بگوید من کجا و سلطنت کجا و بچه نحوی بمن میرسد با اینکه خودش تقاضا کرده باشد.

وَ قَدْ بَلَغَنِیَ الْکِبَرُ الکبر فاعل بلغ و یاء متکلّم در بلغنی مفعول یعنی پیری و بزرگی مرا رسیده با اینکه انسان بپیری میرسد و مناسب این بود که بگوید بلغت الکبر لکن این عبارت افصح است زیرا فعل اگر نسبت بانسان داده شود ظهور در فعل اختیاری دارد مثل اینکه بگویی (بلغت البلد) یا (بلغت الدار) و امثال اینها و بلوغ کبر اختیاری انسان نیست خواهی نخواهی قهرا انسان را درمی یابد کانّه میگوید پیری مرا دریافته.

وَ امْرَأَتِی عاقِرٌ عاقر بمعنی نزا است یا از جهت یاس و پیری یا از جهت نزایی از اول و این از صفات مختص بزنان است مثل حائض و اینکه در لغت و در بعض تفاسیر دارد که اطلاق بر رجال هم میشود یعنی کسی که اولاد پیدا نمیکند درست نیست و الّا باید زن را عاقره گویند.

قالَ کَذلِکَ اللَّهُ یَفْعَلُ ما یَشاءُ ظاهرا فاعل قالَ خداوند است بقرینه قول زکریّا در مناجاتش که خطاب بپروردگار میکند قالَ رَبِّ و این جمله جواب او است، و ممکن است جبرئیل باشد از جانب خدا.

کَذلِکَ اسم اشاره در خطاب به بعید است چنانچه در اوّل سوره در ذیل آیه

شریفه ذلِکَ الْکِتابُ بیان شد، و مراد از بعد در اینجا نه بعد زمانی است و نه بعد مکانی بلکه بواسطه عظمت و بزرگی فعل که بر خلاف عادت بشریّه است اللَّهُ مبتداء، یَفْعَلُ خبر، ما یَشاءُ مفعول.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۴۱] ..... ص : ۱۹۱

قالَ رَبِّ اجْعَلْ لِی آیَهً قالَ آیَتُکَ أَلَّا تُکَلِّمَ النَّاسَ ثَلاثَهَ أَیَّامٍ إِلَّا رَمْزاً وَ اذْکُرْ رَبَّکَ کَثِیراً وَ سَبِّحْ بِالْعَشِیِّ وَ الْإِبْکارِ (۴۱)

عرض کرد پروردگار من برای من آیتی قرار ده خطاب رسید آیت تو اینست که سه روز با مردم تکلّم نکنی الّا باشاره و ذکر خدا را بسیار بگویی و تسبیح خدا کنی در شام و صباح.

قالَ رَبِّ اجْعَلْ لِی آیه مفسّرین گمان کردند که مراد از آیه معجزه ایست که دلیل بر اثبات و برآمدن این حاجت و استجابت دعا و حقّانیّت این بشارت باشد و از این جهت دچار اشکالاتی شدند:

اوّلا تکلّم نکردن با مردم سه روز و ذکر بسیار گفتن و تسبیح گفتن شام و صباح معجزه نیست.

و ثانیا حضرت زکریّا بعد از دعا و آمدن بشارت مگر شک و ریبی داشت که محتاج بآیت و معجزه باشد.

و ثالثا اگر در آن بشارت شکّی باشد در این دستور هم همان شک هست و لذا در دست و پا افتادند و بتمحلاتی دست آویز شدند.

ولی تحقیق کلام اینست که مراد از آیت مطالبه دستور العملی است که در مقابل این موهبت عظمی چه عملی است شایسته که من باید بجا بیاورم و وظیفه من چیست

جواب آمد که عمل شایسته تو و وظیفه تو اینست که:

قالَ خدا میفرماید أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلاثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا رَمْزاً که عبارت از روزه صمت باشد که در شرایع سابقه بوده.

وَ اذْكُرْ رَبَّكَ كَثِيراً که شاید اشاره بنماز باشد چنانچه اطلاق ذکر بر نماز شده أَقِمِ الصَّلاةَ لِذِكْرِي.

وَ سَبِّحْ تسبیح تنزیه حق است از جمیع عیوب و تقدیس از جمیع نواقص بِالْعَشِيِّ وَ الْإِبْكارِ ظاهرا مراد این باشد که شب و روز مشغول تسبیح باش نه خصوص اول شب و اول صبح.

و بالجمله وظیفه تو عبادت و بندگی است از روزه و نماز و ذکر، کار دیگری از تو متوقّع نیستیم و عمل دیگری احتیاج ندارد خداوند بقدرت کامله اش این موهبت را بتو عطا خواهد فرمود با این سنّ پیری و نزا بودن عیالت و شکر گذار حق باش.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۴۲] ..... ص : ۱۹۲

اشاره

وَ إِذْ قالَتِ الْمَلائِكَةُ يا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفاكِ وَ طَهَّرَكِ وَ اصْطَفاكِ عَلى نِساءِ الْعالَمِينَ (۴۲)

یاد کن زمانی را که ملائکه گفتند ای مریم محقّقا خداوند تو را برگزید و پاک گردانید و برگزید بر جمیع نساء عالمین.

إِذْ قالَتِ الْمَلائِكَةُ کلمه اذ متعلّق بمحذوف است مثل اذکر نظیر آیه قبل إِذْ قالَتِ امْرَأَتُ عِمْرانَ و مراد از ملائکه بعض ملائکه است زیرا جمیع ملائکه قطعا مراد نیست و لذا میسازد با یک ملک که حضرت جبرئیل علیه السّلام باشد.

و از این جمله استفاده میشود که حضرت مریم علیه السّلام با اینکه نه پیغمبر بود

و نه وصیّ پیغمبر قابل نزول وحی و نزول ملائکه بر او بود پس استیحاشی ندارد که بگوئیم ملائکه بر حضرت فاطمه سلام اللّه علیها نازل میشدند و وحی برای او میآوردند و صحیفه فاطمیّه عدل قرآن و از ودایع امامت در نزد ائمّه علیهم السلام است و در او اسامی تمام شیعیان و مطالب دیگر ثبت است چنانچه مستفاد از اخبار مسلّمه نزد شیعه است.

یا مَرْیَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفاکِ برگزیده خدا کسی است که دارای مقام عصمت باشد مثل انبیاء و اوصیاء انبیاء و همین جمله دلالت دارد بر اینکه مریم علیها سلام دارای مقام عصمت بوده.

وَ طَهَّرَکِ طهارت مطلقه عبارت از طهارت ظاهریّه از کسافات و نجاسات مثل حیض و نفاس و طهارت باطنیّه از معاصی و اخلاق رذیله و طهارت معنویّه از توجّه بغیر خدا است، و حضرت مریم دارای جمیع این مراتب بود چنانچه آیه شریفه تطهیر در شأن اهل بیت مفادش همین است.

وَ اصْطَفاکِ عَلی نِساءِ الْعالَمِینَ این تکرار نیست بلکه یک امتیاز خاصّی است که خصیصه مریم است که احدی از زنهای عالم از اول دنیا که حضرت حوّی باشد تا انقراض عالم این خصیصه را ندارند که بدون فحل و شوهر بچه بیارد.

و بیان این جمله برای اینست که دیگر زنی نتواند همچه دعوایی بکند و بهانه بدست بیاورد، و اگر نبود قرآن که دامن مریم را پاک گرداند نمیتوانستیم در حقّ او بگوئیم چنانچه یهود نسبتهای ناروایی باو دادند حتّی نصاری که در حقّ مریم و عیسی غلوّ کردند زیرا بار این نرفتند که عیسی علیه السّلام بی پدر بدنیا آمده باشد و چون پدری بر او نیافتند گفتند پسر خدا است و این حرف قطع نظر از اینکه شرک و کفر و قول بتثلیث است مستلزم این است که خدا را جسم بدانند و برای او مکان فرض کنند و حلول قائل شوند و این نوع مزخرفات از آنها بعید نیست زیرا که در توریه رائج و اناجیل

آنها و سایر کتب عهد قدیم و جدید آنها از این نوع مزخرفات بسیار است.

(تنبیه) ..... ص : ۱۹۴

بضرورت مذهب شیعه و مستفاد از اخبار متواتره ثابت و محقّق است که فاطمه زهراء سلام اللَّه علیها سیّده نساء عالمین است بلکه در مقام خود ثابت شده که بعد از پدر بزرگوارش صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و شوهر عالیمقدارش علیه السّلام افضل از جمیع انبیاء و اوصیاء انبیاء علیهم السلام است لذا بر بعض اصحاب ائمّه علیهم السّلام این آیه اسباب شبهه شده و میآمدند و از ائمّه سؤال میکردند و ائمّه علیهم السّلام در جواب آنها در بسیار اخبار میفرمودند که مریم سیّده نساء اهل زمان خود بوده و فاطمه سیّده نساء عالمین است، و در بعض اخبار مریم را بهمان بیان که بدون شوهر بچه آورد جواب میدادند.

و توضیح کلام- اینست که اوّلا سیادت با اصطفاء فرق دارد اگر چه اصطفاء هم موجب سیادت میشود، و دسته اول اخبار راجع باصطفاء اول است در آیه که مریم برگزیده حق است و گفتیم استفاده میشود که دارای مقام عصمت است و لکن برگزیده گان خدا بسیار هستند از انبیاء و اوصیاء بلکه بسیاری از زنها مثل حوّا، آسیه، خدیجه حضرت علیا علیّه زینب سلام اللَّه علیها و غیر اینها.

و در جمله اولی همچه دلالتی بر افضلیّت مریم بر آنها ندارد و نمیتوان گفت بلکه فقط معصومه بوده و از این اخبار استفاده میشود مریم افضل زنهای زمان خود بوده و اصطفاء دوم همچه دلّالی بر افضلیّت مریم ندارد بلکه یک خصیصه است که خدا مخصوص او قرار داده که بدون شوهر فرزند آورد و اگر این اخبار نبود و ما بودیم و این آیه نمیتوانستیم بگوئیم حتّی سیّده زنان زمان خودش بوده زیرا آیه مقام طهارت و عصمت مریم را ثابت میکند و باصطلاح اثبات شیئی نفی ما عدا نمیکند و امّا در مورد حضرت فاطمه سلام اللَّه علیها صراحت اخبار متواتره و ضرورت مذهب بلکه بسیار از اخبار عامّه بر افضلیّت او قائم است چنانچه گذشت.

يا مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَ اسْجُدِي وَ ارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ (۴۳)

ملائکه ندا کردند مریم را که اطاعت و بندگی نما پروردگار خود را و سجده کن و رکوع نما با رکوع کنندگان.

یا مَرْیَمُ عطف بجمله سابقه است یا مَرْیَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفاکِ الایه که مدخول إِذْ قالَتِ الْمَلائِکَهُ است و کانّه این آیه شکر آیه سابقه است که چون خداوند برگزید تو را و بمقام طهارت رسانید و امتیاز مخصوص کرامت فرمود تو باید در مقابل این موهبتها باین دستورات عمل کنی اقْنُتِي لِرَبِّكِ قنوت را در لغت معانی ذکر شده: دعاء، طاعت، سکون، قیام نماز، امساک از کلام، خشوع و غیر اینها. و در اصطلاح فقهی عبارت از دعاء و ذکر در نماز قبل از رکوع رکعت ثانیه یا رکعت اولی در بعض نمازها مثل وتر آن هم مطلقا یا با رفع یدین، لکن ظاهر اینست که قنوت معنای جامعی دارد که تمام اینها مصادیق او است بمعنی عبادت و بنده گی یعنی مریم عبادت پروردگار خود کن که شامل جمیع ما ذکر میشود.

وَ اسْجُدِي یا عطف خاص بعام است که سجده یکی از عبادات است و تخصیص بذکر برای اینست که عبادیّه سجده ذاتیست و هر کس نسبت بمعبود خود سجده میکند و این غایت تعظیم است نسبت بمعبود و غایت خضوع است نسبت بعابد یا اینکه یک عبادتی است در مقابل قنوت.

و اقسام سجده در شریعت اسلام شش قسم است: سجده نماز، سجده فراموش شده، سجده سهو، سجده قرآن: سجده شکر، سجده تعظیم. چنانچه شرح هر یک را در اول سوره بقره در جمله الذین یُقِیمُونَ الصَّلاهَ بیان کردیم.

وَ ارْكَعِي رکوع یا کنایه از نماز است چون رکن اعظم نماز است و لذا

رکعات نماز را بهمین مناسبت رکعت گفتند

(من ادرک الرکوع فقد ادرک الرکعه)

یا مراد رکوع مستقل است که این هم یک نوع از تعظیم است و بعید نیست که این هم عبادیّتش ذاتی باشد بلکه در نظر عرف و عقلاء تعظیم را بهمین رکوع میدانند.

مَعَ الرَّاکِعِینَ مراد از راکعین انبیاء و اولیائی که در بیت المقدّس مشغول عبادت بودند و چون در میان آنها زنی جز مریم نبود نفرمود مع الراکعات، و مراد از کلمه مع یعنی همان نحوی که آنها میکنند همان نحو بجا آور، و ممکن است مراد اقتداء بآنها باشد، و اللّه العالم.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۴۴] .... ص : ۱۹۶

ذلِکَ مِنْ أَنْباءِ الْغَیْبِ نُوحِیهِ إِلَیْکَ وَ ما کُنْتَ لَدَیْهِمْ إِذْ یُلْقُونَ أَقْلامَهُمْ أَیُّهُمْ یَکْفُلُ مَرْیَمَ وَ ما کُنْتَ لَدَیْهِمْ إِذْ یَخْتَصِمُونَ (۴۴)

این آیات مذکوره از خبرهای غیبی است که وحی نمودیم بسوی تو و حال آنکه نبودی نزد آنها زمانی که قلمهای خود را انداختند (قرعه زدند) که کدام یک تکفّل مریم را نمایند و نبودی نزد آنها زمانی که با هم مخاصمه میکردند در کفالت مریم ذلک یا اشاره بخصوص قضیّه مریم یا اشاره بقضایای زکریّا و یحیی و مادر مریم و سایر اموری که در آیات سابقه بیان فرموده.

مِنْ أَنْباءِ الْغَیْبِ انباء جمع نبأ است و نبأ قریب المعنی است با خبر لکن فی الجمله تفاوت دارد خبر بمعنی خبر داشتن است و نبأ بمعنی خبر پیدا کردن است و لذا اطلاق خبیر بر خدا میشود ولی اطلاق نبیّ بر او غلط است، و انبیاء را انبیاء گفتند بواسطه اینکه از جانب خدا خبر پیدا میکردند منتهی اگر مأمور بدعوت هم بودند رسول هم بودند و الّا همان نبیّ بودند.

و غیب مقابل شهود و حضور است و علم غیب یعنی علمی که بر بندگان مخفی است و اطلاع بآن ندارند مختص بخدا است چون بر او چیزی مخفی نیست و امّا بعد از آنکه از جانب حق بآنها افاضه شد دیگر غیب نیست.

و اینکه می گوییم پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و ائمّه علیهم الصلاه و السلام دارای علم غیب بودند یعنی علومی که بر ما مخفی است آنها میدانستند پس نزاع در اینکه علم غیب مختصّ بخدا است یا اینها هم دارا بودند بی موضوع است زیرا اگر مراد علمی است که مختصّ باو است مثل علم ذات بذات، احدی جز او ندارد و اگر علومی است که بر غیر این خاندان مخفی است آنها عالم بودند.

نُوحِیهِ إِلَیْکَ اقسام وحی را قبلا متذکّر شده ایم که یا بافاضه حق است بر ارواح مقدّسه آنها بدون واسطه چنانچه در عالم نورانیّت که انوار مقدّسه آنها را خلق فرمود افاضه جمیع کمالات بآنها شد، یا بواسطه ایجاد کلام است مثل تکلّم حق با موسی در طور و با پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم در معراج، یا بتوسّط ملائکه با مشاهده ملائکه یا استماع صوت آنها، یا الهام بقلوب آنها، یا در عالم رؤیا بآنها مینمایند و تمام اقسام وحی را پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم داشته.

وَ ما کُنْتَ لَدَیْهِمْ بیان است برای اینکه نبأ غیبی است و بطریق وحی است إِذْ یُلْقُونَ أَقْلامَهُمْ بیان طریق قرعه است بنحوی که در شریعت آنها بوده و در آیه کیفیّت آن بیان نشده و آنچه مفسّرین گفتند مدرک نیست و قرعه در شریعت اسلامی هست و کیفیّات آن مختلف است و در اخبار دارد

(القرعه لکلّ امر مشکل)

و در بعض اخبار

(لکلّ امر مشتبه)

لکن موردش جائیست که هیچ طریق شرعی از اصول شرعیّه مثل استصحاب یا برائت یا احتیاط یا تخییر نباشد که امر مشکل و مشتبه شود و الّا اگر مورد اصلی باشد مشکل و مشتبه نیست و احتیاج باین نداریم که بعضی توهّم کردند که بعموم این اخبار نمیشود عمل نمود زیرا تخصیص اکثر لازم میآید

بلکه می گوییم مواردی که توهّم شده تخصیص نیست بلکه اخراج موضوع است از عنوان مشکل و مشتبه بیرون است.

أَیُّهُمْ یَکْفُلُ مَرْیَمَ ایّ از ادات استفهام است و بفارسی بمعنی کدام است و ضمیر هم راجع بانبیاء است که در بیت المقدس مشغول بعبادت بودن که شرح آنها قبلا ذکر شد، و کفالت بمعنی عهده داریست یعنی کدام یک از انبیاء عهده دار میشود که رفع احتیاجات مریم را از نفقه و کسوه و سایر احتیاجات بکند.

وَ ما کُنْتَ لَدَیْهِمْ إِذْ یَخْتَصِمُونَ مخاصمه بین انبیاء باین معنی نیست که عبارت از کش مکش باشد بلکه مذاکره بوده در اینکه کدام یک احقّ هستند در تکفّل مریم و از طریق وحی بآنها چیزی نرسیده بود بناء بر قرعه گذاشتند که این هم بمنزله وحی است چنانچه در موضوع حضرت یونس هم داریم فَساهَمَ فَکانَ مِنَ الْمُدْحَضِینَ

سوره و الصافات آیه ۱۴۱، و در اخبار هم در حق حضرت عبد المطلب و ذبح حضرت عبد اللّه پدر حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم قرعه زدند تا بصد شتر رسید بنام صد شتر درآمد و مع ذلک حضرت عبد المطلب دلش راضی نشد تا سه مرتبه قرعه بنام شترها درآمد و صد شتر بجای عبد اللّه قربانی نمود:

[سوره آل عمران (۳): آیه ۴۵] ..... ص: ۱۹۸

إِذْ قالَتِ الْمَلائِکَهُ یا مَرْیَمُ إِنَّ اللَّهَ یُبَشِّرُکِ بِکَلِمَهٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِیحُ عِیسَی ابْنُ مَرْیَمَ وَجِیهاً فِی الدُّنْیا وَ الْآخِرَهِ وَ مِنَ الْمُقَرَّبِینَ (۴۵)

زمانی که ملائکه گفتند ای مریم خداوند تو را بشارت میدهد بکلمه از خود که نامش مسیح است عیسی پسر مریم که آبرومند است در دنیا و آخرت و از مقرّبین درگاه اله است.

إِذْ قالَتِ الْمَلائِکَهُ بشارت دیگری است برای مریم پس از بشارت اولی که

إِنَّ اللَّهَ اصْطَفاكِ الایه باشد.

یا مَرْیَمُ إِنَّ اللَّهَ یُبَشِّرُکِ این بشارت از جانب خدا است و فوق بشارت اولی که یک همچه فرزندی خداوند باو عنایت فرماید.

بِکَلِمَهٍ مِنْهُ کلمه عبارت از لفظی است که دلالت بر معنی کند و تمام ممکنات دلالت بر وجود واجب و بر علم و قدرت و حکمت او دارند لکن دلالت انسان اتمّ از سایر مخلوقات است و در افراد بشر انبیاء دلاله آنها بر شئون الهی بیشتر است و در میان انبیاء علیه السّلام وجود مقدّس نبوی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و اوصیاء او علیهم السلام دلالتشان اتمّ است. مرحوم مجلسی علیه الرحمه در جلد هفتم بحار یک باب عنوان دارد (باب انّهم علیهم السلام کلمات اللَّه) و در جلد نهم (انّ علیّا علیه السّلام کلمه اللَّه) و عیسی علیه السّلام کلمه اللَّه است چون وجود عیسی بر خلاف عادت بود و معجزات باهرات او از تکلّم در مهد و احیاء موتی و ابراء اکمه و ابرص و غیر آنها و رفتن بآسمان تمام دلالت تامّه دارد بر شئونات ربوبی، و لفظ منه یعنی از جانب خداوند افاضه شده.

اسْمُهُ الْمَسِیحُ عِیسَی ابْنُ مَرْیَمَ اسم عیسی، لقب مسیح و در وجه تسمیه عیسی بمسیح وجوه زیادی گفتند که مسح سر ایتام مینمود تلطّفا یا هر صاحب آفتی را مسح مینمود شفا می یافت، یا بمعنی صدیق بلغه عبرانی است ماشیحا بوده در عربی مسیح گفتند، یا از ماده سبح است بمعنی سیر در ارض، یا فعیل بمعنی مفعولی بمعنی ممسوح است بروغن و غیر اینها و چون تمام تفسیر برأی است اعتبار ندارد.

وَجِیهاً فِی الدُّنْیا وَ الْآخِرَهِ نزد خداوند آبرومند است نزد انبیاء مقام منبع دارد اولو العزم است، و از امتیازات خاصّه مسیح اینست که خداوند او را حفظ فرمود در آسمانها و هست تا زمان ظهور حضرت مهدی عجّل اللَّه تعالی فرجه نزول میکند و مقام وزارت در خدمتش پیدا میکند و سفیانی در صخره بیت المقدّس بدست او بدرک واصل میشود و با حضرت مهدی (عج) نماز میگذارد و همین سبب میشود که نصاری

زودتر از سایر کفّار بشرف اسلام مشرف میشوند.

وَ مِنَ الْمُقَرَّبِینَ قرب و منزله او در پیشگاه احدیّت بسیار است.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۴۶] ..... ص : ۲۰۰

وَ یُکَلِّمُ النَّاسَ فِی الْمَهْدِ وَ کَهْلًا وَ مِنَ الصَّالِحِینَ (۴۶)

و تکلّم میکند با مردم در حالی که بچه در گهواره باشد چنانچه در حال کهولت و بزرگی با آنها تکلّم میکند و از بنده گان صالح خداوند است.

وَ یُکَلِّمُ النَّاسَ فِی الْمَهْدِ اشاره بآیه شریفه است که در سوره مریم فَأَشارَتْ إِلَیْهِ قالُوا کَیْفَ نُکَلِّمُ مَنْ کانَ فِی الْمَهْدِ صَبِیًّا قالَ إِنِّی عَبْدُ اللَّهِ آتانِیَ الْکِتابَ وَ جَعَلَنِی نَبِیًّا الآیات.

وَ کَهْلًا یعنی در حال کهولت هم تکلّم میکند و مراد از کهولت سنّ ما بین شباب و شیخوخیّت است و گفتند سنّ سی و چهار سال اول کهولتست، و مفسّرین در تکلّم در مهد و کهولت وجوهی گفتند که در مهد چه بوده و در کهولت چه بوده لکن اصلا مفهوم آیه را دست نیاوردند زیرا تکلّم در سنّ کهولت معجزه نیست و آیه در مقام بیان معجزه و شئونات حضرت عیسی علیه السّلام است و ظاهرا مراد این باشد که حضرت عیسی همان نحوی که در سنّ کهولت تکلّم میکند که اعلا درجات رشد و قوّه است در سنّ طفولیّت تکلّم فرمود یعنی در مهد و کهولت تفاوتی نداشت و در همان گهواره بمقام نبوّت نائل شد و انجیل بر او نازل گردید.

وَ مِنَ الصَّالِحِینَ صالح مطلق کسی را گویند که در جمیع اخلاق و جمیع افعال و اعمال بر خلاف صلاح نباشد نه صفت خبیثه در او باشد و نه عمل زشتی از او سرزند و این منطبق با مقام عصمت یا تالی تلو او است و صلاح و مصلحت و صالح هر کدام صفتی است مصلحت آن فوائد و نتایج و ثمرات و حکم است که بر فعل مترتّب

میشود و بواسطه آنها فعل متّصف بصفت صلاح میشود و بواسطه فعل فاعل متّصف بصالح میشود و همین معنای عدل است که می گوییم خداوند حکیم است یعنی عالم بحکم و مصالح است، و مرید است یعنی عالم بصلاح فعل است، و کاره است عالم بفساد فعل که این سه صفت از شئونات علم است و از صفات ذات است، و عادل است یعنی افعال او عین صلاح است و تابع مصالح نفس الامریّه است و از صفات فعل است و صالح و طالح حقیقیست و اضافی یعنی ممکن است زید بالنسبه بعمرو صالح باشد و بالنسبه ببکر طالح باشد و این را صالح فی الجمله می گوییم یعنی در بعض افعال و اخلاق ولی صالح مطلق همان است که بیان شد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۴۷] ..... ص : ۲۰۱

قالَتْ رَبِّ أَنَّی یَکُونُ لِی وَلَدٌ وَ لَمْ یَمْسَسْنِی بَشَرٌ قالَ کَذلِکِ اللَّهُ یَخْلُقُ ما یَشاءُ إِذا قَضی أَمْراً فَإِنَّما یَقُولُ لَهُ کُنْ فَیَکُونُ (۴۷)

مریم گفت پروردگار من از کجا و چگونه برای من ولدی باشد با اینکه بشری با من تماس نگرفته خداوند فرمود که همین نحو خداوند خلق میفرماید آنچه را بخواهد زمانی که قضای الهیّه اقضاء فرمود چیزی موجود گردد بمجرّد اراده او موجود میشود قالَتْ رَبِّ أَنَّی یَکُونُ لِی وَلَدٌ اشکال کردند مگر مریم قدرت الهی را منکر بود یا بوعده الهی مطمئن نبود.

جواب- نه منکر قدرت بود و نه وعده الهی را متزلزل بود بلکه در دو آیه قبل مجرّد بشارت بولد باو داده بودند و امّا کیفیّت آن که بچه نحوه باو عنایت میشود با اینکه مقتضای عادت از صدر خلقت تا دامنه قیامت در انسان و در جمیع حیوانات

بلکه جمیع موجودات دو نحوه بیش نبوده یا خلقت تکوینی مثل آدم و حوّا و ملائکه و بسیاری از موجودات یا خلقت تولیدی مثل اولاد آدم و بسیاری از حیوانات و نباتات، اگر این ولد تکوینا خلق شود مساسی بمریم ندارد و اگر تولیدی باشد شرطش تماس با بشر است لذا گفت:

وَ لَمْ یَمْسَسْنِی بَشَرٌ خداوند خواست بمریم بنماید که این ولد هم تکوینی است و هم تولیدی، تکوینی از جهت عدم مسّ بشر و تولیدی از جهت خروج از رحم لذا فرمود:

کذلک که کاف کذلک خطاب بمریم است لذا بکسره است یعنی این نحوه از تو بدون مسّ بشر.

اللَّهُ خداوند قادر متعال یَخْلُقُ ما یَشاءُ هر نحوی که مشیّه بالغه او اقتضاء کند و اراده حتمیّه اش قرار گیرد خلق میفرماید.

و از کلمه کذلک ممکن است استفاده کنیم که این نحو خلقت از خصیصه مریم است نه قبل از آن سابقه داشته و نه بعد از آن تا قیامت وقوع پیدا میکند که پس از مریم زنی نتواند بگوید من هم مثل مریم بدون شوهر و مسّ بشری فرزند آوردم بلی ممکن است زن جذب نطفه کند در رحم یا باسباب معموله امروزه در حیوانات یا بوسائل دیگر و بچه بزاید لکن بدون نطفه نر ممکن نیست.

إِذا قَضی أَمْراً گذشت که لفظ قَضی در قرآن در موارد زیادی استعمال در معانی مختلفه شده لکن در اینجا بمعنی اراده است یعنی اذا اراد امرا و مراد از امر بمعنی فعل است یعنی زمانی که اراده فعلی کند.

فَإِنَّما یَقُولُ لَهُ کُنْ فَیَکُونُ کلمه انما از ادات حصر است یعنی هیچ اسبابی و معدّاتی و مقدّماتی و وسائلی احتیاج ندارد حتّی بگفتن کلمه کُنْ، و این جمله کنایه از ایجاد است چنانچه سابقا متذکّر شدیم که در افعال الهی سه چیز بیش

نیست. اوّل فعل قابلیّت وجود داشته باشد پس مثل محالات که بالذات قابلیّت وجود ندارند زیرا اگر قابلیّت داشته باشد ممکن الوجود میشود از فرض محال خارج میشود و همچنین فعل قبیح و لغو و ظلم نیز قابلیّت وجود ندارد زیرا محال است از خداوند صادر شود ثانی باید مصلحت در وجود فعل بمعنی اسم مصدری که عبارت از ما حصل فعل مصدری است و بعبارت دیگر در وجود شیئی باشد تا فعل بمعنی مصدری که عبارت از ایجاد باشد صلاح باشد و باصطلاح حکماء که تعبیر از ایجاد بوجود منبسط میکنند و باصطلاح اخبار تعبیر بمشیّت میکنند که گفتند

(خلقت الاشیاء بالمشیّه و خلقت المشیّه بنفسها)

یعنی (خلقت الموجودات بالایجاد و خلقت الایجاد بنفسه) یعنی ایجاد ایجاد دیگری لازم ندارد چون علم بمصلحت فعل که عبارت از حکمت باشد و علم بصلاح در ایجاد که عبارت از اراده باشد، سوم نفس ایجاد که فعل بمعنای مصدری باشد.

و بعبارت ساده اگر فعل قابلیّت وجود داشته باشد و دارای مصلحت باشد و صلاح در ایجادش باشد خداوند ایجاد میفرماید و بایجاد او موجود میشود.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۴۸] ..... ص : ۲۰۳

وَ یُعَلِّمُهُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَهَ وَ التَّوْراهَ وَ الْإِنْجِیلَ (۴۸)

و خداوند تعلیم میفرماید عیسی را کتاب و حکمت و توریه و انجیل و او را رسول قرار میدهد بر بنی اسرائیل.

وَ یُعَلِّمُهُ الْکِتابَ بعض مفسّرین گفتند مراد از کتاب علم کتابت است و بعضی گفتند مراد کتب انبیاء سلف است قبل از موسی علیه السّلام مثل صحف آدم، شیث، نوح، ابراهیم علیه السّلام و این دو تفسیر قطع نظر از اینکه تفسیر برأی است خلاف ظاهر آیه است زیرا اطلاق کتاب بر کتابه خلاف ظاهر است و بر صحف انبیاء اطلاق مفرد خلاف

ظاهر است نیز.

و ممکن است گفته شود که الف و لام الْکِتابَ جنس است بقرینه الحکمه که آنهم جنس است و مراد جنس کتاب است یعنی خواندن و این یکی از معجزات انبیاء است که بدون معلّم میخوانند و می نویسند چنانچه قبلا هم متذکّر شدیم که رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم هم میخواند و هم مینوشت و اینکه او را امّی گفتند چون از امّ القراء که مکّه است بوده نه اینکه بی سواد بوده باشد که نه بخواند و نه بنویسد چنانچه توهّم کرده بودند.

وَ الْحِکْمَهَ آیات راجعه بحکمت مثل همین آیه و آیه شریفه ذلِکَ مِمَّا أَوْحی إِلَیْکَ رَبُّکَ مِنَ الْحِکْمَهِ بنی اسرائیل آیه ۴۱، و آیه شریفه ادْعُ إِلی سَبِیلِ رَبِّکَ بِالْحِکْمَهِ وَ الْمَوْعِظَهِ الْحَسَنَهِ نحل آیه ۱۲۶، وَ اذْکُرْنَ ما یُتْلی فِی بُیُوتِکُنَّ مِنْ آیاتِ اللَّهِ وَ الْحِکْمَهِ احزاب آیه ۳۴، و یُؤْتِی الْحِکْمَهَ مَنْ یَشاءُ وَ مَنْ یُؤْتَ الْحِکْمَهَ فَقَدْ أُوتِیَ خَیْراً کَثِیراً بقره آیه ۲۷۲ وَ لَقَدْ آتَیْنا لُقْمانَ الْحِکْمَهَ لقمان آیه ۱۱، وَ شَدَدْنا مُلْکَهُ وَ آتَیْناهُ الْحِکْمَهَ ص آیه ۱۹، وَ یُعَلِّمُکُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَهَ بقره آیه ۱۲۳، فَقَدْ آتَیْنا آلَ إِبْراهِیمَ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَهَ نساء آیه ۵۷ وَ أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَیْکَ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَهَ

نساء آیه ۱۱۳، وَ إِذْ عَلَّمْتُکَ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَهَ مائده آیه ۱۱۰، فَوَهَبَ لِی رَبِّی حُکْماً وَ جَعَلَنِی مِنَ الْمُرْسَلِینَ شعراء آیه ۲۰، الی غیر ذلک از آیات.

و امّا اخبار کثیره در ابواب مواعظ رسول اللَّه و حکمه صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و ابواب حکم امیر المؤمنین و سایر ائمّه طاهرین علیه و علیهم السلام که در بحار در کتاب روضه مبوّب فرموده.

و در تفسیر حکمت در اخبار و کلمات مفسّرین بمعانی زیادی تفسیر شده:

بمعرفه الامام و باطاعه و باجتناب از کبائر و مطلق المعرفه و تفقّه در دین و غیر اینها

و در اصطلاح حکماء معرفه حقایق الاشیاء بقدر الطاعه البشریّه، و در اخلاق بحکمت نظریّه و عملیّه تفسیر شده و نظریّه شامل جمیع علوم میشود: حکمت الهی، طبیعی ریاضی، هندسی، فیزیک، شیمی و غیر اینها.

و آنچه بنظر میرسد و مستفاد از مجموع آیات و اخبار و کلمات اکابر است اینست که حکمت بمعنی معرفت فوائد و نتایج و خواص و مصالح و مفاسد و مضارّ اشیاء و امور و افعال و اخلاق و عقائد چه اخروی و چه دنیوی است و این یک معنای جامعی است و با همه آیات و اخبار و تفاسیر و کلمات اکابر و اصطلاحات سازش دارد و البته هر کس بمقدار قابلیّت از این بهره برداری کرده و فرد اتمّ آن مقداری که ممکن است ببشر افاضه شود انبیاء علیهم السّلام دارا بودند ویژه اولوا العزم من الرسل و اتمّ از همه آنها افاضه بپیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و اوصیاء طیّبین او علیهم السلام شده و از شئون علم و از صفات ذاتیّه حق است.

وَ التَّوْراهَ مکرّر تذکّر داده ایم که این تورات رائج در دست یهود و نصاری مشتمل بر بسیاری از کفریّات و مزخرفات و مجعولات دست معاندین است و تورات اصلی ابدا در دست رس یهود نبوده و سه مرتبه تواتر آن قطع شده و فقط در نزد انبیاء بوده آنهم نه بطریق عادی بلکه از راه معجزه و خارق عادت تا نزد پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و اوصیاء آن سرور و فعلا در دست حضرت بقیّه اللّه است و این هم یکی از معجزات حضرت عیسی بوده که در این آیه بیان شده که خداوند باو تعلیم فرموده وَ الْإِنْجِیلَ مسلّما یک انجیل بیشتر بر حضرت عیسی نازل نشده و این اناجیل اربعه که در دست نصاری است علاوه بر کفریّاتی که در آنها است و تناقضاتی که با یک دیگر دارند و انتسابش بحضرت عیسی بیک نفر مثل مرقس، یوحنّا، متی، لوقی است و علاوه بر اینکه مشتمل است بر مذمّت خود اصحاب عیسی و عدم ایمان آنها هیچ مدرکی بر صحت آنها نداریم چه رسد بتواتر بلکه مدارک بطلان آنها بسیار است و انجیل اصلی

مثل تورات اصلی است حرفا بحرف خدمت حضرت حجّه (عج) است.

وَ رَسُولًا إِلى بَنِي إِسْرائِيلَ مکرّر تذکّر داده ایم که ما دلیلی بر رسالت موسی و عیسی علیه السّلام جز قرآن نداریم و آن هم دلالت بر سرتاسر دنیا ندارد بلکه بر خصوص بنی اسرائیل و قبطیان و امثال آنها دارد و بنی اسمعیل بر همان دین ابراهیم بودند تا زمان نبی اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم.

و نیز گذشت که فرق است بین نبیّ و رسول و حضرت عیسی در گهواره دارای مقام نبوّت بود چنانچه در سوره مریم است قالُوا کَیْفَ نُکَلِّمُ مَنْ کانَ فِی الْمَهْدِ صَبِیًّا قالَ إِنِّی عَبْدُ اللَّهِ آتانِیَ الْکِتابَ وَ جَعَلَنِی نَبِیًّا آیه ۳۱، لکن در این آیه زمان رسالت او را معین نفرموده و در کلمات مفسّرین هم اختلاف است ولی در کافی مجلّد اول ص ۳۲۱ از حضرت رضا علیه السّلام حدیثی نقل کرده که دارد در او (فقد قام عیسی علیه السّلام بالحجّه و هو ابن ثلاث سنین).

و نیز یک اختلافی است بین قراء که این جمله رَسُولًا إِلى بَنِي إِسْرائِيلَ آخر آیه قبل است یا اول آیه بعد و لکن ظاهر اول است و جزو بشارت بمریم است.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۴۹] ..... ص : ۲۰۶

وَ رَسُولاً إِلى بَنِي إِسْرائِيلَ أَنِّی قَدْ جِئْتُکُمْ بِآیَهٍ مِنْ رَبِّکُمْ أَنِّی أَخْلُقُ لَکُمْ مِنَ الطِّینِ کَهَیْئَهِ الطَّیْرِ فَأَنْفُخُ فِیهِ فَیَکُونُ طَیْراً بِإِذْنِ اللَّهِ وَ أُبْرِئُ الْأَکْمَهَ وَ الْأَبْرَصَ وَ أُحْیِ الْمَوْتی بِإِذْنِ اللَّهِ وَ أُنَبِّئُکُمْ بِما تَأْکُلُونَ وَ ما تَدَّخِرُونَ فِی بُیُوتِکُمْ إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَهً لَکُمْ إِنْ کُنْتُمْ مُؤْمِنِینَ (۴۹)

حضرت عیسی پس از وصول بمقام رسالت برای اثبات رسالت خود فرمود من

آمده ام شما را بآیه و معجزه از جانب پروردگار شما به اینکه از گل صورت طیری میسازم و در آن میدمم باذن خدا پرنده میشود و پرواز می کند و کور مادر زاد را بینا می کنم و صاحب برص را شفا میدهم و مرده را زنده می کنم باذن خدا و خبر میدهم شما را بآنچه در خانه های خود می خورید و آنچه ذخیره می کنید بتحقیق در این معجزات من هر آینه آیتی است برای شما اگر مؤمن باشید.

أَنِّی قَدْ جِئْتُکُمْ بِآیَهٍ مِنْ رَبِّکُمْ تعبیر بانّ مفتوحه متعلّق است بعامل محذوف یعنی (الدلیل علی رسالتی انّی الایه) (قد جئتکم بآیه) من بی معجزه نیامده ام مدّعی رسالت شوم با معجزه آمده ام مِنْ رَبِّکُمْ معجزه عبارت از فعلی است که از جانب خدا بدست رسول جاری میشود که از تحت قدرت بشر خارج است و فعل الهی است و این دلیل بارزی است که رسول باید دارای معجزه باشد تا دلیل بر صدق دعوی او گردد و این مزخرفی که فرقه ضالّه مضلّه بهائیّه میگویند معجزه لازم نیست بلکه اشراق در قلب میشود که این رسول است باطل است زیرا هر مدّعی کاذبی میتواند متمسّک باین کلام شود چنانچه خود باب و بهاء و صدها امثال آنها مدّعی شدند.

أَنِّی أَخْلُقُ لَکُمْ مِنَ الطِّینِ کَهَیْئَهِ الطَّیْرِ مسئله تصویر صور ذات ارواح باجماع و اخبار متظافره حرام است لکن در این مورد چون حضرت عیسی برای اقامه معجزه که کسانی که تصویر صورت میکنند قدرت ندارند در آنها نفخ روح کنند و گل را گوشت و پر و اعضاء و جوارح کنند و بمن این قدرت را خدا افاضه فرموده مانعی ندارد و از این جمله استفاده میشود که در زمان حضرت عیسی مصورین بسیار بوده و اعتبار هم شاهد است چون اکثر مردم اگر نگوئیم تمام آنها حتّی یهودیها تصویر مختلفه مثل صورت انبیاء و ملائکه و غیر آنها میتراشیدند و بآنها سجده می کردند و خدای خود میپنداشتند که این یکی از معجزات عیسی علیه السّلام شد.

فَأَنْفُخُ فِیهِ نفخ دمیدن است فَیَکُونُ طَیْراً بِإِذْنِ اللَّهِ اشاره به اینکه تصویر

و نفخ فعل من است لکن طیر شدن و پرواز فعل خدا است و از قدرت بشر خارج است چنانچه و ابرء الاکمه و الأبرص هم از این قبیل است که دست کشیدن عیسی بر چشم یا موضع برص فعل عیسی لکن بصیر شدن و شفا پیدا کردن فعل الهی است و این دو معجزه هم از باب این بوده که اطباء بزرگ در آن زمان بودند و معالجات محیّر العقول می کردند خداوند این معجزات را بدست او عنایت فرمود.

وَ أُحْیِ الْمَوْتی بِإِذْنِ اللَّهِ حکماء زبردست که امراض سخت را که مشرف بر هلاکت بود معالجه می کردند ولی از مرده زنده کردن عاجز بودند چنانچه در زمان موسی علیه السّلام سحره بسیار بودند معجزه موسی عصا و ید بیضاء بود و در زمان پیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فصاحت و بلاغت بسیار رواج داشت معجزه قرآن بود.

و ممکن است که تنوّع در معجزات انبیاء حکمت دیگری داشته باشد و آن این است که اگر تمام انبیاء یک نوع معجزه داشتند توهّم میشد که این یک نوع صنعتی است که اینها از یک دیگر اخذ کرده باشند.

وَ أُنَبِّئُکُمْ بِما تَأْکُلُونَ وَ ما تَدَّخِرُونَ فِی بُیُوتِکُمْ از این جمله هم میتوان گفت و استفاده نمود که در زمان عیسی علیه السّلام کهنه و جادوگران و منجّمین بسیار بودند که خبر از مغیبات میدادند و لکن باجمال و امّا بخصوصیّات ممکن نیست خبر دهند و حضرت عیسی علیه السّلام چون بتمام خصوصیّات خبر میداد معلوم میشود که جز بطریقه وحی ممکن نیست.

إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَةً لَکُمْ یعنی در آنچه بیان شد از معجزات باهرات آیه و دلیل و برهان است بر رسالت رسول و صدق دعوای او إِنْ کُنْتُمْ مُؤْمِنِینَ اگر ایمان بخدا دارید و افعال الهی را با افعال بشری تمیز میدهید و جزو طبیعیّین که منکر خدا باشند و تمام افعال را مستند بطبیعت میدانند نیستید زیرا تا اعتقاد بوجود خدا نباشد اثبات اینکه رسول از جانب او است نمیشود

و لذا در بسیاری از آیات خداوند مقاله کفار را که زیر بار انبیاء نمیرفتند نقل میفرماید که چرا ملائکه را نفرستاد و اینها دروغ نسبت بخدا میدهند و خدا کسی را نفرستاده و امثال این عبارات که کاشف از اینست که معتقد بخدا بودند، و ردّ طبیعت را باید از راه ادلّه عقلیّه نمود.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۵۰] ..... ص : ۲۰۹

اشاره

وَ مُصَدِّقاً لِما بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْراهِ وَ لِأُحِلَّ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ وَ جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُونِ (۵۰)

و حال آنکه تصدیق میکنم آنچه قبل از من نازل شد از تورات موسی و بعض آنچه در شریعت موسی و شرایع سابقه بر شما حرام شده بود من آمده ام که برای شما حلال گردانم و آمده ام با حجّه و بیان که دیگر راه عذری بر شما باقی نماند پس از خدا بترسید و از مخالفت او بپرهیزید و اطاعت مرا بکنید.

وَ مُصَدِّقاً لِما بَيْنَ يَدَيَّ وَ مُصَدِّقاً حال است از برای فاعل أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ و معنای تصدیق قبول قول غیر است از روی دلیل و برهان و قطع یعنی اعتراف و اذعان دارم به اینکه او صادق و مصدّق است و لِما بَيْنَ يَدَيَّ مقابل خلف است یعنی قبل از من و پیش از من.

مِنَ التَّوْراهِ یعنی تصدیق دارم که تورات کتاب آسمانی است و از جانب حق است بر حضرت موسی علیه السّلام نازل شده و لازمه تصدیق بتورات تصدیق بنبوّت موسی و جمیع آنچه در تورات است از انبیاء سلف از آدم تا موسی و بشارتهایی که در تورات است از آمدن پیغمبر ختمی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و اوصیاء او علیهم السلام و احکامی که در او هست و سایر آنچه تورات مشتمل بر آن است.

وَ لِأُحِلَّ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِی حُرِّمَ عَلَیْکُمْ عطف بر مُصَدِّقاً یعنی جئتکم لاحل لکم.

(تنبیه) ..... ص: ۲۱۰

محرّمات الهی دو قسم است یک قسم اموری است که قبح ذاتی دارد مثل قبایح عقلیّه از اعتقادات باطله و اخلاق رذیله و اعمال سیّئه از فحشاء و منکرات اینها قابل تغییر نیست و در تمام شرایع بوده و تا قیامت باقی است.

و یک قسم محرّماتیست که بواسطه حکم و مصالح تحریم شده اینها تابع همان حکم و مصالح است، تا مادامی که مصلحت دارد هست و زمانی که ندارد برداشته میشود و نسخ شرایع نسبت باین قسم است و بسیاری از احکام الهی از این قسم است و چون بنی اسرائیل بواسطه آن قساوت قلوب و اعتراضات بر موسی و بهانه گیریها و تقاضاهای بی مورد خداوند یک احکام سخت برای آنها جعل فرمود چنانچه مفاد بسیاری از آیات است مثل آیه شریفه وَ لا تَحْمِلْ عَلَیْنا إِصْراً کَما حَمَلْتَهُ عَلَی الَّذِینَ مِنْ قَبْلِنا سوره بقره آیه ۲۸۶، و آیه شریفه وَ یَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَ الْأَغْلالَ الَّتِی کانَتْ عَلَیْهِمْ اعراف آیه ۱۵۶، و آیه شریفه فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذِینَ هادُوا حَرَّمْنا عَلَیْهِمْ طَیِّباتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ نساء آیه ۱۵۸، و آیه شریفه وَ عَلَی الَّذِینَ هادُوا حَرَّمْنا کُلَّ ذِی ظُفُرٍ الی قوله تعالی ذلِکَ جَزَیْناهُمْ بِبَغْیِهِمْ وَ إِنَّا لَصادِقُونَ انعام ۱۴۷، و غیر اینها از آیات.

وَ جِئْتُکُمْ بِآیَةٍ مِنْ رَبِّکُمْ یعنی حجّت بر شما تمام شده با این معجزات و این بیانات واضحه دیگر راه عذری برای شما باقی نمانده.

فَاتَّقُوا اللَّهَ از مخالفت خدا پرهیز کنید وَ أَطِیعُونِ و مرا اطاعت کنید

[سوره آل عمران (۳): آیه ۵۱] ..... ص : ۲۱۱

إِنَّ اللَّهَ رَبِّی وَ رَبُّکُمْ فَاعْبُدُوهُ هذا صِراطٌ مُسْتَقِیمٌ (۵۱)

محقّقا خداوند پروردگار من و پروردگار شما است پس او را عبادت کنید اینست راه راست.

در سوره مبارکه حمد معنی لفظ جلاله اللَّه و معنی ربّ در کلمه ربّ العالمین و معنی صراط و معنای مستقیم مفصّلا ذکر شده احتیاج بتکرار ندارد فقط نکاتی که در این آیه شریفه است باید متذکّر شویم:

۱- آنکه کلمه إِنَّ اللَّهَ رَبِّی برای ردّ نصاری است که عیسی را پسر خدا میدانند و نسبت باو میدهند میفرماید من بنده و مخلوق پروردگار هستم مثل سایر بنده گان و مخلوقات و خداوند پروردگار من است چنانچه پروردگار دیگران است و نسبتش بتمام مخلوقات از ثری تا ثریّا از ذرّه تا درّه علی السّواء است تمام بمشیّت و اراده او موجود شده اند و مربّی تمام آنها است.

۲- کلمه و ربّکم با تأکیداتی که در آیه است از (جمله اسمیّه) و کلمه انّ و تقدیم لفظ جلاله دلالت دارد بر اینکه پروردگار شما منحصر است بذات اقدس اللَّه و این کلمه ردّ بر یهود است که گفتند خدا پروردگار موسی و موسی پروردگار هارون و هارون پروردگار فرعون است و در ادوار متمادیه بسیار از بنی- اسرائیل بتها را پروردگار خود میگماریدند چنانچه مکرّر تذکّر داده شده و در کلم الطیّب مجلّد اول صفحه ۲۶۲ مشروحا بیان کرده ایم.

۳- کلمه فَاعْبُدُوهُ تفریع بر جمله قبل است که چون پروردگار شما منحصرا خدا است باید عبادت هم منحصر باو باشد غیر او هر که هست و هر چه هست سزاوار پرستش نیست نه انبیاء و نه ملائکه و نه سایر مخلوقات.

۴- کلمه هذا صِراطٌ مُسْتَقِیمٌ دلالت دارد بر اینکه غیر عبادت حق راه معوج و طریق ضلالت و موجب خسران دنیا و آخرت و شرک بخدا است و راه رستگاری و سعادت دارین منحصر بعبادت پروردگار است.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۵۲] .... ص : ۲۱۲

فَلَمَّا أَحَسَّ عِیسی مِنْهُمُ الْکُفْرَ قالَ مَنْ أَنْصارِی إِلَی اللَّهِ قالَ الْحَوارِیُّونَ نَحْنُ أَنْصارُ اللَّهِ آمَنَّا بِاللَّهِ وَ اشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ (۵۲)

پس چون احساس کرد حضرت عیسی از آنها کفر را فرمود کیست که مرا یاری کند برای خداوند حواریّون گفتند ما انصار خدا هستیم و باو ایمان داریم و شهادت بده که ما مسلمانیم.

فَلَمَّا أَحَسَّ عِیسی احساس قریب المعنی است با ادراک و درک بمعنی علم بجزئیّات است و لذا مدرک اطلاق بر خداوند میشود چون عالم بجمیع جزئیّات است ولی احساس اطلاق نمیشود زیرا درک اگر بتوسّط حواس ظاهره بصر، سمع، لمس، شمّ، ذوق یا حواس باطنه مثل متخیّله، حافظه، ذاکره، متصرّفه، متوهّمه باشد احساس صدق میکند و خداوند چون از این عوارض بری است اطلاق بر او نمیشود.

مِنْهُمُ الْکُفْرَ مرجع ضمیر یهود و بنی اسرائیل هستند که ایمان بعیسی علیه السّلام نیاوردند بلکه نسبتهای ناروا باو و بمادرش دادند و در مقام اذیّت باو برآمدند.

قالَ مَنْ أَنْصارِی إِلَی اللَّهِ استنصار عیسی در موردی بود که یهود او را گرفتند و حبس نمودند و اراده قتل او را داشتند، و تعبیر بالی اللَّه اشاره باینست که یاری من یاری خدا است چنانچه یاری انبیاء و اولیاء و اوصیاء و علماء و مؤمنین و یاری دین یاری خدا است بلکه یاری هر یک از آنها یاری سایرین است چون هدف تمام

یکیست و از این جهت در حق اصحاب ابی عبد اللّه علیه السّلام می گویی یا انصار دین اللّه و یا انصار رسول اللّه و امیر المؤمنین و فاطمه الزهراء و ابی محمّد الحسن و ابی عبد اللّه علیهم السلام.

قالَ الْحَوارِیُّونَ حواری از مادّه حور است بمعنی شدّه بیاض العین در شدّه سواد العین مثل چشم آهو و چشم گاو.

و حور العین را حور العین گفتند برای اینکه چشم آنها گیرندگی دارد در آیه شریفه قاصِراتُ الطَّرْفِ و الصافات آیه ۴۷، تعبیر فرموده.

و در مجمع البحرین (فی الحدیث

الحور العین خلقن من تربه الجنّه النورانیّه و یری مخّ ساقیها من وراء السبعین حلّه).

و حواریّین را بعض مفسّرین عامّه گفتند که اینها قصارین بودند که جامه ها و البسه چرک و کثیف را تنظیف مینمودند. و بعضی گفتند لباسهای آنها نقیّ و پاکیزه بوده. و بعضی گفتند صید ماهی میکردند و باین مناسبات آنها را حواریّین گفتند.

لکن تمام اینها بی مدرک و تفسیر برأی است و قول صحیح فرمایش حضرت رضا علیه السّلام است چنانچه در سفینه در مجلّد اول ص ۳۵۷ از حسن بن فضال روایت میکند که گفت

(قلت للرضا علیه السّلام لم سمّی الحواریّون حواریّین قال علیه السّلام امّا عند النّاس فانّهم سمّوا حواریّین لانّهم کانوا قصارین مخلّصون الثیاب من الوسخ بالغسل و امّا عندنا فسمّی الحواریّون لانّهم کانوا مخلصین فی انفسهم و المخلصین لغیرهم من اوساخ الذنوب بالوعظ و التذکّر).

و امّا عدد حواریّین مسیح ۱۲ نفر بودند که بمسیح ایمان آورده بودند چنانچه در خبر از حضرت رضا علیه السّلام است در جواب جاثلیق در مجلس مأمون بنا بر نقل سفینه مجلّد اول صفحه ۳۵۷

(قال الجاثلیق اخبرنی عن حواری عیسی بن مریم علیه السّلام کم کان عدّتهم قال الرضا علیه السّلام امّا الحواریّون فکانوا اثنی عشر رجلا الحدیث).

و امّا حال حواریّین حسن ظنّی بآنها نداریم نه از نظر اسلام و نه از نظر اناجیل. امّا از نظر اسلام در کافی از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده فرمود

(انّ حواری عیسی علیه السّلام کانوا شیعته و انّ شیعتنا حواریّونا و ما کان حواری عیسی علیه السّلام باطوع له من حوارینا لنا و انّما قال عیسی علیه السّلام للحواریّین من انصاری الی اللَّه قال الحواریّون نحن انصار اللَّه فلا و اللَّه ما نصروه من الیهود و لا قاتلوهم دونه و شیعتنا و اللَّه منذ قبض اللَّه عزّ ذکره رسول اللَّه صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم ینصرونا و یقاتلون دوننا و یحرّقون و یعذّبون و یشردون فی البلدان جزاهم اللَّه عنّا خیرا).

و امّا از نظر اناجیل، در مجلّد اول کلم الطیّب صفحه ۲۸۵- ۲۸۹ نقل کرده ایم از انجیل متی باب هفدهم آیه ۱۹ و ۲۰ و باب ۲۶ آیه ۳۱ و آیه ۳۶ و آیه ۵۶ و آیه ۶۹- ۷۵ و باب ۱۶ آیه ۸ و آیه ۳۳، و در انجیل مرقس باب ۴ آیه ۴۰ و باب ۱۶ آیه ۵۲، و در انجیل لوقا باب ۲۲ آیه ۲۴، و در انجیل یوحنّا باب ۲ آیه ۲۲ و غیر اینها که صراحت دارد بر اینکه اینها ایمان نداشتند و شبی که یهود عیسی را محاصره کردند هر چند عیسی انتصار کرد او را یاری نکردند و فرار کردند بلکه انکار کردند که ما او را نمیشناسیم بلکه عیسی را تسلیم یهود کردند و غیر اینها که دلالت بر سستی ایمان آنها میکند مراجعه فرمائید.

بعلاوه صاحبان اناجیل اربعه از کفریّاتی که در این اناجیل و تناقضاتی که در آنها هست دلیل بارزی است بر کفر آنها بلی چند نفر از حواریّین هستند که دامن آنها پاک و ایمان آنها محکم بلکه دارای مقام عصمت و ولایت هستند مثل شمعون الصفا که وصیّ حضرت عیسی علیه السّلام بوده و مثل دو نفر رسولی که حضرت عیسی فرستاد بر اهل انطاکیه که در سوره یس خداوند بیان میفرماید در آیه شریفه وَ اضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا أَصْحابَ الْقَرْیَهِ إِذْ جاءَهَا الْمُرْسَلُونَ إِذْ أَرْسَلْنا إِلَیْهِمُ اثْنَیْنِ فَکَذَّبُوهُما فَعَزَّزْنا بِثالِثٍ الی آخر الآیات که سومی آنها همان شمعون بود و شرح قصّه آنها را مفصّلا در

اخبار مرویّه در مجمع و برهان در ذیل همین آیات بیان فرموده، و ممکن است برنابا هم که صاحب انجیل است آنهم دامنش پاک بوده چون انجیل او از این خرافات و کفریّاتی که در اناجیل اربعه است خالیست و بشارت بحضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم را صریحا دارد و از همین جهت انجیل او در نزد نصاری مردود شده و معرض عنه گردیده نَحْنُ أَنْصارُ اللَّهِ آمَنَّا بِاللَّهِ وَ اشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ خداوند تبارک و تعالی چون غنیّ بالذات است و احتیاج در ذات قدس او روا نیست احتیاج بناصر و معین ندارد پس مراد از نصرت خدا نصرت بدین و احکام خدا و انبیاء الهی و خلفاء بلکه بنده گان خدا اگر بقصد تقرّب بخدا باشد و محض رضای خدا چنانچه صرف مال در راه خدا اطلاق قرض بخدا میشود در آیه شریفه است مَنْ ذَا الَّذِی یُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضاً حَسَناً سوره بقره آیه ۲۴۶ و باین مناسبت است که موقعی که حضرت عیسی علیه السّلام فرمود مَنْ أَنْصارِی إِلَی اللَّهِ یعنی بجهت تقرّب بخداوند حواریّین گفتند نَحْنُ أَنْصارُ اللَّهِ.

آمَنَّا بِاللَّهِ از این جمله استفاده میشود که مراد حضرت عیسی از کلمه مَنْ أَنْصارِی إِلَی اللَّهِ ایمان بخدا است و لازمه ایمان بخدا نصرت انبیاء خدا است و اینها اقرار کردند باین جمله.

وَ اشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ از این جمله چند نکته استفاده میشود: یکی آنکه مراد از مسلمون تسلیم اوامر الهی است چنانچه در مورد حضرت ابراهیم علیه السّلام گذشت که خطاب شد (اسلم قال اسلمت لربّ العالمین) نه اسلامی که بمعنی اعتقاد باشد زیرا ایمان اخصّ از اسلام است و البتّه هر مؤمنی مسلم هم هست.

نکته دوم اینکه انبیاء شاهد بر امّت هستند چنانچه در قرآن میفرماید فَکَیْفَ إِذا جِئْنا مِنْ کُلِّ أُمَّهٍ بِشَهِیدٍ وَ جِئْنا بِکَ عَلی هؤُلاءِ شَهِیداً سوره نساء آیه ۴۵.

نکته سوم این اظهار ایمان و تسلیم آنها را نمیتوان گفت حقیقت دارد زیرا بر این دعوی ثابت نماندند و بالاخره عیسی علیه السّلام را رها کرده و فرار کردند بلکه

انکار کردند نزد شهود که ما او را نمیشناسیم و نمیتوان گفت که نفاق بوده زیرا داعی بر نفاق در آن موقع نبود چون حضرت عیسی علیه السّلام گرفتار یهود و در فشار آنها بود بلکه ایمان ضعیف و سست بوده که در موقع امتحان متزلزل میشود مثل ایمان اکثر مردم چه در زمان نبیّ صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یا ائمّه علیهم السلام و هلمّ جرّا الی زماننا هذا چنانچه در اصحاب پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلم بعد از رحلت آن حضرت و در اصحاب امیر المؤمنین علیه السّلام در قضیّه حکمین و اصحاب حضرت مجتبی علیه السّلام بلکه بسیاری از همراهان حضرت سیّد الشهداء و هکذا، و از کلمات منسوبه بحضرت ابی عبد اللّه است

(الناس عبید الدنیا و الدین لعق علی السنتهم فاذا محصوا بالبلاء قلّ الدیّانون)

بخصوص امتحانات زمان حاضر اللّهمّ ثبّت اقدامنا.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۵۳] ..... ص : ۲۱۶

رَبَّنا آمَنَّا بِما أَنْزَلْتَ وَ اتَّبَعْنَا الرَّسُولَ فَاكْتُبْنا مَعَ الشَّاهِدِينَ (۵۳)

پروردگار ما ایمان آوردیم بآنچه نازل فرمودی و متابعت کردیم رسول تو را پس ثبت فرما ما را با شهداء، این جمله مقول قول حواریّین است در تعقیب جمله قبل رَبَّنا منادی بحذف حرف ندی یعنی یا ربّنا آمَنَّا بِما أَنْزَلْتَ بآنچه که بر حضرت عیسی نازل فرمودی از انجیل و احکام و دستورات و اعظم ما انزل بشارت بآمدن پیغمبر حضرت محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و اوصیاء طیّبین او علیهم السلام چنانچه در سوره صفّ آیه ۶ میفرماید وَ إِذْ قالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يا بَنِي إِسْرائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقاً لِما بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْراةِ وَ مُبَشِّراً بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ الایه وَ اتَّبَعْنَا الرَّسُولَ الف و لام الرسول عهد است و اشاره بحضرت عیسی و متابعت رسول بمقتضی اطلاقه در کلیّه امور از عقائد و اخلاق و فرائض و نوافل و ترک محرمات

و کلیّه احکام از عبادات و معاملات و معاشرات و غیر اینها که اگر در یکی از دستورات آن مخالفت شود صدق متابعت مشکل است بلکه خلاف آن صادق است.

فَاکْتُبْنا کتابت حق ثبت در نامه عمل است که در آیات بسیار ذکر شده مَعَ الشَّاهِدِینَ بزرگترین وظائف مؤمن اقرار و اعتراف بعقائد حقّه از توحید و نبوّت و ما جاء به النبی و معاد و عدل و ضروریّات دین است و کلمه مَعَ ممکن است بمعنی (من) باشد که ما جزو شاهدین باشیم و ممکن است بمعنی خود یعنی ما با آنها باشیم. و تفسیری که از ابن عباس نقل میکنند که مراد از شاهدین محمّد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و آل او علیهم السّلام است مدرکی برای او نیافتیم از اخبار بلکه ظاهر آیه جمع محلّی بالف و لام افاده عموم میکند.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۵۴] ..... ص : ۲۱۷

وَ مَکَرُوا وَ مَکَرَ اللَّهُ وَ اللَّهُ خَیْرُ الْماکِرِینَ (۵۴)

و مکر کردند و خداوند جزاء مکر آنها را بآنها چشانید و بهترین جزاء دهنده است وَ مَکَرُوا ممکن است چنانچه مفسّرین گفتند مراد یهود است که حضرت عیسی را گرفتند و حبس کردند و خداوند شبیه عیسی علیه السّلام از خود آنها بآنها نمانید و او را بدار زدند و کشتند و عیسی را بآسمان برد، لکن این معنی خلاف ظاهر است زیرا مکر عبارت از این است که بحیله و تزویر و پلتیک و تقلّب در مقام اذیّت برآیند و یهود علنا دشمنی کردند و در مقام اذیّت عیسی برآمدند بلکه بعید نیست که مراد حواریّین باشند که اظهار ایمان کردند و اظهار متابعت و تسلیم و در موقع گرفتاری عیسی در چنگال یهود او را تنها گذاشتند و فرار کردند و این معنی بحسب عبارت و جملات آیه هم انسب است و اللَّه العالم.

و مکر با مؤمن بخصوص با رسول خدا یکی از صفات رذیله و از معاصی بسیار بزرگ و آیات و اخبار در مذمّت آن بسیار است و از پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مرویست فرمود

(لیس منّا من ماکر مسلما) جامع السعادات صفحه ۱۱۶

، و از امیر المؤمنین علیه السّلام فرمود

(لو لا انّ المکر و الخدیعه فی النار لکنت امکر الناس)

جامع السعادات صفحه ۱۱۶، و غیر اینها از اخبار.

و مکر و حیله و خدعه و نکری الفاظ مرادفه یا قریب المعنی است و از همین باب است تلبیس و غش و غدر که عبارت است از اصابه مکروه بغیر از مآخذ خفیه بعیده از ذهن و این یکی از اقسام نفاق است که ظاهر آن بر خلاف باطن باشد.

وَ مَکَرَ اللَّهُ مکر خداوند گفتند مراد جزای عقوبت مکر مکار است و ممکن است مراد این باشد که خداوند شخص مکار را عقوبت میفرماید بطوری که خیال میکند که باو تفضّل فرموده چنانچه مفاد بسیاری از آیات است مثل وَ لا یَحْسَبَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا أَنَّما نُمْلِی لَهُمْ خَیْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ إِنَّما نُمْلِی لَهُمْ لِیَزْدادُوا إِثْماً وَ لَهُمْ عَذابٌ مُهِینٌ آل عمران آیه ۱۷۲ و مثل وَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَیْثُ لا یَعْلَمُونَ وَ أُمْلِی لَهُمْ إِنَّ کَیْدِی مَتِینٌ اعراف آیه ۱۸۱، و غیر اینها از آیات.

وَ اللَّهُ خَیْرُ الْماکِرِینَ نظر به اینکه گفتیم مکر خدا جزای عمل مکار است چه بمعنی اول باشد که مفسّرین گفتند چه بمعنی دوم که احتمال دادیم علی ایّ حال بمقتضای عدل است چنانچه در حقّ کفّار و فسّاق عقوبت میفرماید و ظلم نیست بلکه خود مکّار ظلم میکند هم بنفس خود که خود را در معرض عقوبت قرار میدهد مثل سایر عصات و هم بکسانی که با آنها مکر کرده و این مفاد بسیاری از آیات مثل وَ ما ظَلَمْناهُمْ وَ لکِنْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ هود آیه ۱۰۳، وَ ما ظَلَمْناهُمْ وَ لکِنْ کانُوا أَنْفُسَهُمْ یَظْلِمُونَ نحل آیه ۱۱۹، وَ ما ظَلَمْناهُمْ وَ لکِنْ کانُوا هُمُ الظَّالِمِینَ زخرف آیه ۷۶، و غیر اینها از آیات.

إِذْ قالَ اللَّهُ یا عِیسی إِنِّی مُتَوَفِّیکَ وَ رافِعُکَ إِلَیَّ وَ مُطَهِّرُکَ مِنَ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ جاعِلُ الَّذِینَ اتَّبَعُوکَ فَوْقَ الَّذِینَ کَفَرُوا إِلی یَوْمِ الْقِیامَهِ ثُمَّ إِلَیَّ مَرْجِعُکُمْ فَأَحْکُمُ بَیْنَکُمْ فِیما کُنْتُمْ فِیهِ تَخْتَلِفُونَ (۵۵)

زمانی که فرمود خداوند خطاب بعیسی که بتحقیق میگیرم تو را و بالا میبرم بسوی خود و پاک میگردانم تو را از کسانی که کافر شدند و کسانی که تو را متابعت کنند قرار میدهم برتر از کسانی که کافر شدند تا روز قیامت پس از آن در قیامت بازگشت میکنید و من حکم میفرمایم در آنچه بودید در آن اختلاف مینمودید.

إِذْ قالَ اللَّهُ یا عِیسی إِنِّی مُتَوَفِّیکَ اذ یا متعلّق بجمله قبل است که وَ مَکَرَ اللَّهُ وَ اللَّهُ خَیْرُ الْماکِرِینَ چنانچه مفسّرین گفتند یا متعلّق بفعل محذوف است مثل اذکر و یا بتقدیر (ذاک واقع) که عامل اسم فاعل باشد. توفی بمعنی اخذ بقوّه است از ماده وفی که بمعنی اداء است مثل وفاء دین و وفاء بعهد و نذر و امثال آنها مدیون موقعی که دین خود را اداء نمود میگویید (و فی بدینه) و دائن موقعی که دین را اخذ نمود میگویند (توفّی دینه) و از همین باب است آیه شریفه یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ مائده آیه ۱، و آیه شریفه وَ الْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذا عاهَدُوا بقره آیه ۱۷۲، و غیر اینها از آیات بسیار.

و اطلاق بر موت هم بمناسبت قبض روح است اللَّهُ یَتَوَفَّی الْأَنْفُسَ حِینَ مَوْتِها زمر آیه ۳۲. قُلْ یَتَوَفَّاکُمْ مَلَکُ الْمَوْتِ الَّذِی وُکِّلَ بِکُمْ سجده آیه ۱۱، فَکَیْفَ إِذا تَوَفَّتْهُمُ الْمَلائِکَهُ سوره محمّد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم آیه ۲۹، و همین منشأ توهّم بعض مفسّرین شده که گفتند عیسی قبض روح شد و پس از چند ساعت زنده شد لکن مراد اخذ عیسی است بقوّه از چنگال یهود.

وَ رافِعُکَ إِلَیَّ رفع بمعنی بردن حضرت عیسی است بعالم بالا- و تعبیر (بالیّ) یعنی در کنف الهی و در پناه پروردگار که از دسترس بشر خارج است نه آنچه نصاری توهّم کردند که رفت پهلوی خدا نشست العیاذ باللّه من الکفر.

وَ مُطَهِّرُکَ مِنَ الَّذِینَ کَفَرُوا مراد از الَّذِینَ کَفَرُوا کسانیست که بمسیح کافر شدند از یهود بنی اسرائیل، و مراد از تطهیر نجات و خلاصی از اذیّت و آزار آنها است و این خصیصه حضرت مسیح است زیرا انبیاء بنی اسرائیل کلا گرفتار اذیّت آنها بودند از موسی تا عیسی حتّی قبل از موسی بلکه پیغمبر ما صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنانچه مفاد بسیار از آیات است: امّا خود موسی فرمایش او است لِمَ تُؤْذُونَنِی وَ قَدْ تَعْلَمُونَ أَنِّی رَسُولُ اللَّهِ إِلَیْکُمْ صف آیه ۵.

و امّا قبل از موسی نسبت بحضرت یوسف و اذیّتهای برادرانش بلکه غیر آنها چنانچه خداوند از قول مؤمن آل فرعون نقل میکند وَ لَقَدْ جاءَکُمْ یُوسُفُ مِنْ قَبْلُ بِالْبَیِّناتِ فَما زِلْتُمْ فِی شَکٍّ مِمَّا جاءَکُمْ بِهِ مؤمن آیه ۳۶.

و امّا هارون آیه شریفه وَ کادُوا یَقْتُلُونَنِی اعراف آیه ۱۴۹.

و امّا بعد از موسی آیه شریفه وَ قَفَّیْنا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ الی قوله تعالی فَفَرِیقاً کَذَّبْتُمْ وَ فَرِیقاً تَقْتُلُونَ بقره آیه ۸۱.

و امّا حضرت رسالت اذیّتهایی که بآن حضرت در خیبر و غیر آن نمودند بلکه تا کنون مسلمین گرفتار اذیّت آنها هستند فقط حضرت عیسی نجات پیدا کرد و از چنگال آنها رهایی جست.

وَ جاعِلُ الَّذِینَ اتَّبَعُوکَ فَوْقَ الَّذِینَ کَفَرُوا إِلی یَوْمِ الْقِیامَهِ مراد از جعل جعل تکوینی است که خداوند متابعین عیسی را تفوّق داده بر مخالفین آن و مراد تفوّق دنیا است بقرینه إِلی یَوْمِ الْقِیامَهِ و کلمه إِلی یَوْمِ الْقِیامَهِ بمعنی غایت نیست که در قیامت تفوّق نداشته باشند بلکه اشاره و کنایه از دوام است.

و مراد از کافرین یهود هستند که مخالفت با مسیح کردند و نسبتهای ناروا دادند و در مقام قتل او برآمدند.

و امّا مراد از متابعین بعضی گفتند نصاری هستند که از هر جهت بر یهود تفوق دارند هم از جهه عدّه و جمعیّت و هم از جهه سلطنت و ریاست و هم از جهه مکنت و سروت و هم از جهه قوّت و قدرت لکن اشکالی که هست اینست که نصاری و لو بحسب صورت نسبت بمسیح فوق العاده ارادت میورزند لکن در حقیقت کمال مخالفت را دارند زیرا مسیح را پسر خدا میدانند و یکی از اقانیم ثلاث میشمارند و مشرک بخدای مسیح هستند و این بزرگترین مخالف با مسیح است بعلاوه احکام و دستورات او را بکلّی کنار گذارده و از بین بردند و انجیل واقعی او را دور انداخته و اناجیل اربعه که مشتمل بر کفریّات و مزخرفات و تناقضات است باو نسبت دادند، و از این جهت بعضی گفتند که مراد از متابعین مسلمین هستند که ببرکت قرآن و فرمایشات نبیّ اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم حضرت مسیح علیه السّلام را پیغمبر اولی العزم میدانند و معترف ببقاء او در عالم بالا و نزول او در موقع ظهور حضرت بقیّه اللَّه عجّل اللَّه تعالی فرجه و بقاء دین او و احکام او تا زمان بعثت پیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله و سلم و اوصیاء آن تا زمان حضرت رسالت هستند و تمام جهات تفوّق که نصاری بر یهود دارند مسلمین هم دارند.

و لکن ممکن است بلکه بعید نیست و شاید بتوان از ظاهر خود آیه هم استفاده کرد مراد اعمّ از نصاری و مسلمین باشد چه متابعت صوری مثل نصاری یا معنوی مثل مسلمین، زیرا آیه از زمان خود عیسی را تا قیامت شامل است و این معنی برای اثبات تفوّق بر یهود اقوی و اظهر است زیرا مجموع نصاری و مسلمین را در مقابل یهود اگر ملاحظه کنیم می فهمیم که چه اندازه تفوّق دارند.

(تنبیه) این آیه یکی از معجزات بزرگ قرآن و پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است از جهت

خبر غیبی که تا دامنه قیامت را خبر میدهد با آن عظمتی که یهود داشتند.

ثُمَّ إِلَیَّ مَرْجِعُکُمْ اشاره بروز قیامت است که عود ارواح است باجساد که مفاد إِنَّا إِلَیْهِ راجِعُونَ است، و تعبیر (بالیّ) یعنی بازگشت در تحت حکم الهی و محکمه حساب و رسیدگی بکارها و جزاء هر یک باو داده میشود.

فَأَحْکُمُ بَیْنَکُمْ حاکم در قیامت خدا است و بس تمام حیثیات از تمام گرفته میشود.

فِیما کُنْتُمْ فِیهِ تَخْتَلِفُونَ در امر عیسی علیه السّلام از متابعت و ایمان باو و مخالفت و کفر باو و ثواب و عقاب هر یک.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۵۶] ..... ص : ۲۲۲

فَأَمَّا الَّذِینَ کَفَرُوا فَأُعَذِّبُهُمْ عَذاباً شَدِیداً فِی الدُّنْیا وَ الْآخِرَهِ وَ ما لَهُمْ مِنْ ناصِرِینَ (۵۶)

پس کسانی که بعیسی کافر شدند عذاب می کنم آنها را بعذاب سخت هم در دنیا و هم در آخرت واحدی نیست برای آنها که آنها را یاری کند و از عذاب نجات دهد عذاب شدید آنها در دنیا تسلّط طیطوس رومی بنا بر نقل یوسیفس یهودی در تاریخش که ۳۷ سال پس از مسیح علیه السّلام بر یهود مسلّط شد و یک ملیون و هزار نفر آنها را بقتل رسانید و هفت هزار از آنها را باسیری برد و هر چه داشتند سوزانید یا بغارت برد، و همچنین در تمام ادوار الی زماننا هذا بلکه تا قیامت وَ ضُرِبَتْ عَلَیْهِمُ الذِّلَّهُ وَ الْمَسْکَنَهُ الی یوم القیمه.

و امّا در آخرت عذاب آنها نه منحصر بکفر آنها باشد بلکه نسبتهایی که بمقام مقدّس انبیاء در کتب خود که نسبت بوحی میدهند از قضایای آدم و نوح و اسحق و یعقوب و داود و سلیمان و لوط علیهم السلام و غیر آنها بلکه نسبت بحضرت باری تعالی و ظلمها و اذیّتهایی که بانبیاء کردند بلکه طبق ضرورت اسلام که کفّار مکلّف بفروع هستند چنانچه مکلّف باصول میباشند عقوبت ترک کلّیه واجبات و فعل کلیّه محرمات را هم دارند.

وَ ما لَهُمْ مِنْ ناصِرِينَ دفع توهّم آنها است که تصوّر می کنند که مثل حضرت موسی و هارون و سایر انبیاء خود آنها را شفاعت کنند بلکه آنها خصم اینها هستند برای تغییر دادن دین آنها و اذیّتهایی که بآنها روا داشتند.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۵۷] ..... ص : ۲۲۳

وَ أَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ وَ اللَّهُ لا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ (۵۷)

و امّا کسانی که ایمان بمسیح آوردند و بر طبق دستورات او عمل کردند و معصیت و مخالفت او را ننمودند خداوند اجر مستوفی بآنها عطا میفرماید که هیچ عمل آنها از بین نمیرود و خداوند ظالمین را دوست نمیدارد.

در برهان از علی بن ابراهیم از پدرش از ابن ابی عمیر از جمیل بن صالح از حمران بن اعین از حضرت باقر علیه السّلام حدیث مفصّلی نقل کرده که یک جمله او اینست که فرمود: عیسی در آن شب آخری که فردای آن بآسمان رفت بحواریّین فرمود امّا انّکم ستفترقون بعدی علی ثلاث فرق فرقتین مفتریین «مفتریتین خ ل» علی اللّه فی النار و فرقه تتبع شمعون صادقه علی اللّه فی الجنّه.

از این حدیث استفاده میشود که فقط مؤمن صالح از مسیح متابعین شمعون الصفا بودند که جمله اول آیه اشاره بآنها است و جمله وَ اللَّهُ لا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ اشاره بآن دو فرقه دیگر است که در آتش هستند و معنی عدم محبّت خدا اینست که معامله با آنها نمی کند معامله محبّ و الّا محبّت و عداوت در ساحت قدس ربوبی نیست و محل عوارض واقع نمیشود.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۵۸] ..... ص : ۲۲۴

ذلِکَ نَتْلُوهُ عَلَیْکَ مِنَ الْآیاتِ وَ الذِّکْرِ الْحَکِیمِ (۵۸)

اینست آنچه تلاوت کردیم و نازل فرمودیم بر تو از آیات قرآنیّه و ذکر محکم ذلک اشاره باینست که درباره مریم و عیسی و زکریّا و یحیی نازل شده که بیان آنها شد.

نَتْلُوهُ عَلَیْکَ تلاوت همان وحی است که توسط جبرئیل بر پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم میشد و قرائت مینمود.

مِنَ الْآیاتِ بیان ذلک است و ذلک مبتداء و خبرش نَتْلُوهُ عَلَیْکَ و الف و لام آیات از برای عهد ذکری است که قبلا ذکر فرموده.

وَ الذِّکْرِ الْحَکِیمِ یکی از اسامی قرآن مجید است، و اطلاق ذکر برای یاد آوریست، و الحکیم صفت و الذکر است، و اطلاق حکیم بر قرآن بواسطه اینست که مطابق با واقع و موافق با حکمت و مصلحت و دلیل محکم بر نبوّت و رسالت حضرت رسول صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و حجّه بر خصم است و اعظم معجزات آن حضرت است.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۵۹] ..... ص : ۲۲۴

إِنَّ مَثَلَ عِیسی عِنْدَ اللَّهِ کَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرابٍ ثُمَّ قالَ لَهُ کُنْ فَیَکُونُ (۵۹)

محقّقا مثل عیسی در دستگاه قدرت خداوند مثل مثل آدم است که از خاک خلق فرمود پس از آن امر تکوینی کرد که موجود شو پس موجود شد.

إِنَّ مَثَلَ عِیسی مثل در قرآن مجید بر معانی اطلاق شده: ۱- بمعنی صفه مثل قوله تعالی إِنَّما مَثَلُ الْحَیاهِ الدُّنْیا سوره یونس آیه ۲۵، و قوله تعالی مَثَلُهُمْ فِی التَّوْراهِ فتح آیه ۲۹، و قوله تعالی مَثَلُ الْجَنَّهِ الَّتِی وُعِدَ الْمُتَّقُونَ رعد آیه ۳۵، الی غیر ذلک.

۲- بمعنی ذات الشی ء مثل قوله تعالی لَیْسَ کَمِثْلِهِ شَیْ ءٌ شوری آیه ۹، یعنی (کذاته شیئی).

۳- بمعنی التشبیه بین دو چیز در جهتی از جهات مثل قوله تعالی کَمَثَلِ الَّذِی اسْتَوْقَدَ ناراً بقره آیه ۱۶، و در این آیه ممکن است بمعنی اول باشد یعنی صفه عیسی مثل صفه آدم است، و ممکن است بمعنی سوم باشد یعنی عیسی علیه السّلام شبیه بآدم علیه السّلام است.

عِنْدَ اللَّهِ یعنی در دستگاه خلقت و تکوین و قدرت یعنی همین نحوی که خدا قدرت دارد آدم را بدون پدر و مادر خلق و ایجاد فرماید قدرت دارد عیسی را بدون پدر خلق کند.

کمثل آدم بعضی توهّم کردند که کاف در کمثل زائد است چنانچه این توهّم را در لَیْسَ کَمِثْلِهِ شَیْ ءٌ هم کرده اند و نظائر اینها لکن این توهم فاسد است و حرف زائد در قرآن نیست و معنی این است که صفه عیسی در امر خلقت مثل صفه آدم است، یا قدرت حق در خلقت عیسی مثل قدرت او است در خلقت آدم، و این جمله برای رفع توهم نصاری است که چگونه میشود عیسی پدر نداشته باشد پس پدرش خدا است. و همین تعجب را یهود در حق آدم نمودند و آدم را پسر خدا دانستند چنانچه در تورات آنها است و از این جهت گفتند نَحْنُ أَبْناءُ اللَّهِ وَ أَحِبَّاؤُهُ مائده آیه ۲۱.

خَلَقَهُ مِنْ تُرابٍ یعنی ماده اصلی آدم از خاک بوده و لو مرکب از عناصر زیادی است چنانچه ماده اصلی جنّ از آتش است.

ثُمَّ قالَ لَهُ کُنْ فَیَکُونُ امر کن امر تکوینی است یعنی ایجاد باین معنی که همین که مشیت تعلق گرفت بایجاد فیکون موجود میشود، و بعبارت دیگر فعل بمعنی اسم مصدری اثر فعل بمعنی مصدری است چنانچه قبلا تذکر دادیم که

افعال الهی احتیاج بمقدمات ندارد همین که مصلحت در ایجاد شیئی باشد ایجاد میفرماید و بایجاد او موجود میشود و همین است معنی آیه شریفه إِذا قَضی أَمْراً فَإِنَّما یَقُولُ لَهُ کُنْ فَیَکُونُ آل عمران آیه ۴۷.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۶۰] ..... ص : ۲۲۶

الْحَقُّ مِنْ رَبِّکَ فَلا تَکُنْ مِنَ الْمُمْتَرِینَ (۶۰)

حق از پروردگار تو است پس نباش از مردّدین.

حق بمعنی ثابت غیر قابل زوال است و از این جهت یکی از اسامی الهی است اشاره بمقام واجب الوجودی است و لفظ حقیقه هم از همین معنی است و مطالبی که مطابق با واقع است اطلاق حق بر او میشود مقابل باطل که بر خلاف واقع است، و الف و لام الحق از برای جنس است و مفاد این جمله اینست که آنچه از جانب خدا است مطابق با واقع است در مقابل آنچه از غیر او است باطل و بر خلاف واقع است فَلا تَکُنْ مِنَ الْمُمْتَرِینَ در مجمع و جماعتی از مفسرین نظر بمقام مقدس نبوی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم این خطاب را متوجه بآن حضرت ندانسته اند و لذا تعبیر کرده اند بایها السامع لکن خلاف ظاهر آیه است و مفاد فلا- تکن اینست که جای شک و تردید نیست، و جمله اول بمنزله علت است یعنی چون آنچه از پروردگار است حق است و جای شک و تردید نیست.

و این نحوه خطابات در قرآن بسیار است مثل لَئِنْ أَشْرَکْتَ لَیَحْبَطَنَّ عَمَلُکَ زمر آیه ۶۵، و مثل وَ لا تَطْرُدِ الَّذِینَ یَدْعُونَ رَبَّهُمْ الی قوله تعالی فَتَطْرُدَهُمْ فَتَکُونَ مِنَ الظَّالِمِینَ انعام آیه ۵۲، وَ لا- تَتَّبِعْ أَهْواءَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا انعام آیه ۱۵۱، و امثال اینها تماما از باب (ایاک اعنی و اسمعی یا جاره) و منافی با مقام

نبوّت نیست و دلالت بر این ندارد که پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم جزو ممترین بوده و او را خدا نهی فرموده بلکه جمیع مناهی شرعیه و نواهی الهیه عام است و شامل نبیّ صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و ائمه علیهم السلام و معصومین هم میشود و آنها از جهت مقام عصمت محال است مرتکب شوند.

الممترین از ماده مراء است و اغلب بمعنی جدال و خصومه است. در سفینه از مجمع (المراء و الجدال و الخصومه متقاربه المعنی) لکن مراء در مطالب علمیه است که غرض اظهار فضل باشد و جدال در همان مطالب علمیه است که غرض تعجیز طرف باشد، و خصومه در امور دنیویه است و تماما از معاصیست و از اخلاق رذیله از امیر المؤمنین علیه السّلام مروی است فرمود

(ایاکم و المراء و الخصومه فانهما یمرضان القلوب علی الاخوان و ینبت علیهما النفاق) سفینه مجلد دوم ص ۵۲۳.

و از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم

(ثلاث من لقی اللَّه عزّ و جلّ بهنّ دخل الجنه من ایّ باب شاء من حسن خلقه و خشی اللَّه فی المغیب و المحضر و ترک المراء و ان کان محقّا)

سفینه مجلد دوم ص ۵۳۲، لکن اگر برای اظهار حق و ابطال باطل باشد ممدوح است در قرآن است وَ جادِلْهُمْ بِالَّتِی هِیَ أَحْسَنُ نحل آیه ۱۲۶.

و گاهی بمعنی شک استعمال شده مثل فَلا تَکُ فِی مِرْیَهٍ مِنْهُ هود آیه ۲۰، و مثل فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکَ تَتَماری النجم آیه ۵۶، و آیه شریفه باین معنی است.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۶۱] ..... ص : ۲۲۷

اشاره

فَمَنْ حَاجَّکَ فِیهِ مِنْ بَعْدِ ما جاءَکَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعالَوْا نَدْعُ أَبْناءَنا وَ أَبْناءَکُمْ وَ نِساءَنا وَ نِساءَکُمْ وَ أَنْفُسَنا وَ أَنْفُسَکُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَی الْکاذِبِینَ (۶۱)

پس کسانی که با تو محاجه و مخاصمه میکنند در امر عیسی علیه السّلام بعد از

آنی که آمد تو را علم بحقیقه امر او ببیانات آیات متقدمه و از تو قبول نکردند پس بگو بیائید تا دعوت کنیم پسران ما را و پسران شما را و زنهای ما و زنهای شما و کسانی که بمنزله نفس ما و نفس شما باشند پس مباهله میکنیم در حق یک دیگر و قرار میدهیم لعنه خدا را بر دروغ گویان.

کلام در این آیه در چند مقام وارد میشود:

(مقام اول) ..... ص : ۲۲۸

در شأن نزول این آیه و مقدّمه متذکر میشویم که این آیه در مورد قضیّه شخصیه لسان عموم ندارد که بتوان گفت مورد مخصص نیست چنانچه در اغلب آیات گفته ئیم بلکه تعدّی از مورد معنی ندارد و مسلم تمام مفسرین و مفاد اخبار متواتره بین الفریقین در قضیه نصارای نجران است که پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آنها را دعوت فرمود بدین اسلام یا اداء جزیه یا جنگ و آنها یک عدّه از بزرگان خود را فرستادند مدینه برای کشف حقانیت اسلام و میان آنها سه نفر از کشیشان بزرگ آنها بودند بنام عاقب و اهتم و سیّد و پس از مذاکرات با پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و بیانات آن سرور و اقامه معجزات بر حسب دستور این آیه حضرت آنها را دعوت بمباهله نمود و از برای مباهله با آنها فقط انتخاب فرمود علی و فاطمه و حسنین علیهم السلام را و آنها چون در باطن حقانیت آن حضرت را درک کردند از مباهله ترسیدند و خواهش ترک آن را کردند و قبول جزیه نمودند.

و در غایه المراد ۱۹ حدیث از طرق عامه و ۱۵ حدیث از طرق خاصه مفصلا نقل فرموده در باب سوم و چهارم از صد باب از اخبار که در فضائل امیر المؤمنین و سایر اهل بیت علیهم السلام رسیده صفحه ۳۰۰- ۳۰۶، و این مباهله بنا بر بعض اخبار در روز ۲۴ یا ۲۵ ذیقعده واقع شده.

(مقام دوم) ..... ص : ۲۲۹

کلمه أَبْنائِنا راجع بحضرت حسن و حسین علیهما السلام است زیرا امیر المؤمنین علیه السّلام و صدیقه طاهره سلام اللَّه علیها جزو أَبْنائِنا نیستند و این آیه کمال صراحت را دارد که فرزند دختری هم فرزند است بر ردّ مخالفین که گفتند بنونا بنو ابنائنا و بنو بناتنا بنو ابناء الرجال الأباعدی.

و غیر از این آیه در قرآن آیات دیگری هم هست که ائمّه علیهم السلام بآنها استشهاد فرموده مثل آیه شریفه وَ مِنْ ذُرِّیَّتِهِ داوُدَ وَ سُلَیْمانَ وَ أَیُّوبَ وَ یُوسُفَ وَ مُوسی وَ هارُونَ وَ کَذلِکَ نَجْزِی الْمُحْسِنِینَ وَ زَکَرِیَّا وَ یَحْیی وَ عِیسی وَ إِلْیاسَ کُلٌّ مِنَ الصَّالِحِینَ انعام آیه ۸۴ و ۸۵، و آیه شریفه حُرِّمَتْ عَلَیْکُمْ أُمَّهاتُکُمْ الی قوله تعالی وَ حَلائِلُ أَبْنائِکُمُ الَّذِینَ مِنْ أَصْلابِکُمْ نساء آیه ۲۷، و مسلما حلائل حسنین بر پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم حرام بوده باتفاق فریقین.

و از این آیه استفاده میشود که مقام این دو بزرگوار در پیشگاه احدیت بسیار مقام شامخی است که پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلم انتخاب فرمود برای مباهله با اینکه بر حسب ظاهر طفل نابالغ بودند چنانچه قبلا متذکر شدیم که امر انبیاء و ائمه علیهم السّلام با سایر ناس فرق دارد و بسا در حال طفولیت بمقام شامخ امامت و نبوت نائل میشوند مثل حضرت سلیمان علیه السّلام و یحیی علیه السّلام و عیسی علیه السّلام و حضرت جواد علیه السّلام و حضرت هادی علیه السّلام و حضرت بقیه اللَّه عجل اللَّه تعالی فرجه.

(مقام سوم) ..... ص : ۲۲۹

کلمه نسائنا که مختص است بصدیقه طاهره سلام اللَّه علیها و دلیل واضح است بر اینکه مقام او در جمیع زنها مقام بلندی است و اگر بهتر از او بود پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم او را انتخاب میفرمود بلکه اگر عدیل او هم یافت میشد او را هم همراه میبرد چنانچه حضرت حسن علیه السّلام و حضرت حسین علیه السّلام عدیل یکدیگر بودند هر دو

را برد برای مباهله، بلکه استفاده میشود که صدیقه طاهره علیه السّلام عدیل مقام نبوت و ولایت و امامت و عصمت بوده که در صف نبوت حضرت رسالت و سه نفر امام بزرگوار قرار گرفته و تمام شئون نبوت و امامت را دارا بوده جز عنوان نبوت و امامت زیرا رجولیت شرط نبی و امام است چنان که مریم علیه السّلام با اینکه دارای عصمت بود و ملائکه بر او نازل میشدند و مورد وحی الهی واقع شد نبی نبود فقط از جهت انوثیت و این استفاده از این آیه است و قطع نظر از آیاتی که در شئون فاطمه علیها السّلام و از اخباری که در فضائل او داریم و در مقام خود مبین شده.

(مقام چهارم) ..... ص : ۲۳۰

کلمه انفسنا است مسلما مراد خود پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم نیست چون او داعی است یعنی دعوت کننده و البته باید مدعوّ (دعوت شده) غیر او باشد و مسلما آن غیر از ابناء و نساء نیست زیرا در مقابل آنها ذکر شده باید از رجال باشد آنهم هر رجلی نمیشود باید مساس با پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم داشته باشد که صدق انفسنا بکند و مساس با پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلم مراتبی دارد، یک مرتبه ادنی مسلم و مؤمن باشد سپس از قریش و هکذا از بنی هاشم و هکذا تا برسد بمرتبه اعلا که در جمیع شئونات از اخلاق و اعمال و مراتب ایمان و عصمت و علم و فضیلت و سائر شئون نبوی شبیه به پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم باشد حتی اگر بضرورت دین و نصّ آیات و تواتر اخبار ثابت نشده بود که مقام نبوت و رسالت اختصاص بخود آن حضرت دارد و غیر او نبیّ و رسول تا قیامت نیست میگفتیم که باید دارای این مقام هم باشد، و بالجمله غیر از مرتبه علیا سائر مراتب اطلاق انفسنا بر آنها میشود لکن من جهه و اما از سائر جهات غیرنا بر او صادق است.

و مقتضای اطلاق انفسنا دلالت دارد بر اینکه من جمیع الجهات مشابه باشد جز جهتی که ممکن نیست مماثل او پیدا شود مثل نبوت و رسالت.

ص: ۲۲۸

و اختصاص دادن رسول خدا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بامیر المؤمنین علیه السّلام دلالت دارد بر اینکه امیر المؤمنین علیه السّلام در جمیع شئون مشابه پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلم است حتی در ولایت و امارت و امامت جز آنکه بضرورت دین خلافش معلوم باشد و از همین جهت است حدیث معروف در مباحثه مأمون ملعون با حضرت رضا علیه السّلام که گفت بآن حضرت

(ما الدلیل علی خلافه جدّک)

حضرت فرمود

(آیه انفسنا)

ایراد کرد

(لو لا ابنائنا)

حضرت جواب فرمود

(لو لا نسائنا).

توضیح الکلام اینکه کلمه انفسنا چنانچه بیان شد دلالت آن تمام است و همین مراد حضرت است، و اما ایراد مأمون اینست که بقرینه ابنائنا مراد از انفسنا بزرگان و رجال است نه این معنی، حضرت جواب فرمود اگر کلمه نسائنا که دلالت میکند بر نسایی که انتساب تام بپیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم داشته باشند و فقط صدیقه طاهره سلام اللَّه علیها بوده، مراد از انفسنا هم رجالی که انتساب تام بپیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم داشته و فقط علی علیه السّلام را بر این اختیار فرمود معلوم میشود احدی از رجال لیاقت نداشته، چنانچه احدی از نساء حتی زوجات نبیّ صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم لیاقت نداشته.

(مقام پنجم) ..... ص : ۲۳۱

در موضوع مباهله است. اما وقت مباهله ما بین الطلوعین است چنانچه ابی حمزه از حضرت باقر علیه السّلام روایت کرده فرمود

الساعه التی تباهل فیها ما بین طلوع الفجر و طلوع الشمس

سفینه مجلد اول صفحه ۱۱۱.

و اما طریق و کیفیت مباهله اینست که سه روز روزه بگیرد و غسل کند و دست خود را در دست طرف مشبّک کند که انگشتها در یکدیگر باشد و سپس دعای مباهله بخواند چنانچه ابی مسروق از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده گفت

قلت انّا نکلم الناس فنحتج علیهم بقول اللَّه عز و جل اطیعوا اللَّه و رسوله و اولی الامر منکم

فیقولون نزلت فی امراء الرّآیـا فنحتـج علیهم بقول اللّه تعالی إِنَّما وَلِیُّکُمُ اللَّهُ الایه فیقولون نزلت فی المؤمنین فنحتـج علیهم بقول اللّه تعالی قُلْ لا أَسْـئَلُکُمْ عَلَیْهِ أَجْراً إِلَّا الْمَوَدَّهَ فِی الْقُرْبی فیقولون نزلت فی المسلمین قال فلم ادع شیئا مما حضرنی ذکره من هذا و شـبهه الا ذکرته له فقال علیه السّـلام لی اذا کان ذلک فادعهم الی المباهله قلت و کیف اصـنع فقال اصلح نفسک ثلاثا و اظنّه قال صم و اغتسل و ابرز انت و هو الی الجبان (الصحراء) فشبک اصابعک من یدک الیمنی فی اصابعه و ابدء لنفسک فقل اللهم ربّ السـموات السـبع و ربّ الارضـین السـبع عالم الغیب و الشـهاده الرحمن الرحیم ان کان ابو سـروق جحـد حقا و ادعی باطلا فانزل علیه حسـبانا من السـماء ای عذابا و نارا من السـماء او عذابا الیما ثم ردّ الدعوه علیه فقل و ان کان فلان جحد حقا و ادعی باطلا فانزل علیه حسـبانا من السـماء او عذابا الیما ثم قال علیه السّلام لی و انّک لا تلبث ان تری ذلک فیه فو اللّه ما وجدت خلقا یجیبنی علیه سفینه مجلد اول صفحه ۱۱۱.

چنـد امر از این حـدیث شـریف اسـتفاده میشود: یکی آنکه مورد مباهله موقعی است که خصم لجاج کنـد و از هیـچ راهی قانع نشود و مکـابره کنـد و این نکته از این کلمه اسـتفاده میشود که فرمود اذا کـان ذلـک فادعهم که تفریع فرمود دعوت مباهله را بانکار خصم و لجاج او.

دیگر آنکه در مباهله باید ابتداء در نفرین بخود و سپس بطرف.

دیگر آنکه بمباهله امر خاتمه پیدا میکند و بر طرف عذاب نازل میگردد چنانچه از ذیل حدیث استفاده میشود.

(مقام ششم) ..... ص : ۲۳۲

در شـرح الفـاظ آیه فَمَنْ حَاجَّکَ فِیهِ مِنْ بَعْـدِ ما جاءَکَ مِنَ الْعِلْمِ مراد محاجه همان مکابره و لجاج است بعـد از اقامه دلیل که مفاد ما جاءَکَ مِنَ الْعِلْمِ

ص: ۲۳۰

است و اشاره به اینکه نصارای نجران مکابره و لجاج مینمودند.

فَقُلْ تَعالَوْا خطاب بپیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم که آنها را دعوت نما تعالوا جمع تعال بمعنی پیش آمدن است یعنی بیائید.

نَدْعُ أَبْناءَنا یعنی طرفین ما دعوت میکنیم پسران خود را وَ أَبْناءَکُمْ شما هم دعوت کنید پسران خود را و کلمه ندع متکلم مع الغیر یعنی ما و شما وَ نِساءَنا وَ نِساءَکُمْ زنهای ما و زنهای شما، و از مناسبت حکم و موضوع و تعیین مورد استفاده میشود که مراد عزیزترین ابناء و عزیزترین نساء است.

وَ أَنْفُسَنا شرحش گذشت و انفسکم هر کس که بمنزله جان شما است که علاقه باو بیشتر داشته باشید.

ثُمَّ نَبْتَهِلْ پس از اجتماع طرفین مباهله میکنیم فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكاذِبِينَ مراد از لعنه نه مجرد دوری از رحمت است بلکه نزول عذاب است که حق ظاهر شود و باطل از بین برود.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۶۲] ..... ص : ۲۳۳

إِنَّ هذا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ وَ ما مِنْ إِلهٍ إِلاَّ اللَّهُ وَ إِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۶۲)

بتحقیق آنچه از قضایای عیسی و غیر آن نازل فرمودیم اخبار و احادیث مطابق با واقع و حقیقت است و احدی مقام الوهیّت ندارد جز ذات مقدّس اللَّه و محققا خداوند هر آینه او غالب و دانای بجمیع حکم و حکمفرما است.

انّ هذا اشاره بآیات قبل است که در مورد زکریّا و یحیی و مادر مریم و مریم و عیسی علیهم السلام نازل فرمود.

لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ قصص جمع قصّه است و قصه نقل و حکایت پیشینیان است و آن سه قسم است: یک قسمت رومان مانند است مثل قصه رستم و حسین کرد

و لیلی و مجنون، شیرین و فرهاد و داستانهای الف لیل و فردوسی و امثال آنها که میتوان گفت یک صدم آنها واقعیه ندارد بلکه بسیاری قطع بخلاف آن داریم مثل حکایات توریه و انجیل و کتب منسوبه بوحی از عهد قدیم و جدید نسبت بکفریات و نسبتهای ناروا بمقام قدس انبیاء علیهم السّلام.

دوم حکایات مأخوذه از کتب تواریخ که دلیل بر صدق و کذب آن نداریم و محتمل الامرین است.

سوم قضایای مأخوذه از وحی و اخبار معصومین علیهم السلام که قطع بصدق آن داریم و احتمال خلاف در آنها نمیرود و قصص قرآنی از این باب است و معنی الحقّ همین است.

وَ ما مِنْ إِلهٍ إِلَّا اللَّهُ اشاره بادیان باطله است که الوهیت را نسبت بغیر اللَّه هم دادند مثل مجوس که قائل بیزدان و اهرمن شدند، و یهود که گفتند خدا اله موسی و موسی اله هارون و هارون اله فرعون، و نصاری که قائل باقانیم ثلاث شدند و غیر اینها از مذاهب باطله حتی کسانی که قائل بالوهیت امیر المؤمنین علیه السّلام شدند فقط توحید در الوهیت مختص بمسلمین و دین حقّه اسلام است.

وَ إِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْعَزِیزُ الْحَکِیمُ تفسیر ابن جمله مکررا بیان شده و در این مقام تهدید منکرین توحید است که خداوند غالب و مقتدر است و بر عذاب آنها بمقتضای حکمت حکم فرما است.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۶۳] ..... ص : ۲۳۴

فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ عَلِیمٌ بِالْمُفْسِدِینَ (۶۳)

پس اگر اعراض از حق نمودند پس خداوند عالم است بکردار و احوال اهل فساد.

فَإِنْ تَوَلَّوْا تولّی بمعنی تلو شیئی است لشی ء آخر، و اگر متعدّی بعن

باشد می گویی تولی عنه یعنی أَعْرَضَ عَنْهُ اعراض روبر گردانیدن است، و اگر بالی باشد بمعنی اقبال و توجه باو است، و مراد در مقام اعراض از فرمایشات قرآن و نبی اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است و کنایه از عدم قبول است.

فَإِنَّ اللَّهَ محققا خداوند عالم بسرّ و علن، ظهر و بطن، روح و بدن عَلِيمٌ بِالْمُفْسِدِينَ افساد مقابل اصلاح است چنانچه قبیح مقابل حسن است و تفسیر آن در آیه شریفه در اوائل سوره بقره وَ إِذا قِيلَ لَهُمْ لا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ الایه گذشت در مجلد اول صفحه ۳۸۱- ۳۸۵.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۶۴] ..... ص: ۲۳۵

قُلْ يا أَهْلَ الْكِتابِ تَعالَوْا إِلى كَلِمَةٍ سَواءٍ بَيْنَنا وَ بَيْنَكُمْ أَلاَّ نَعْبُدَ إِلاَّ اللَّهَ وَ لا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئاً وَ لا يَتَّخِذَ بَعْضُنا بَعْضاً أَرْباباً مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ (۶۴)

بگو ای محمّد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و دعوت فرما اهل کتاب را که بیائید همگی اتفاق کنیم بکلمه عادلانه که بین ما و شما است و آن کلمه اینست که عبادت نکنیم مگر ذات مقدّس ربوبی اللَّه را و هیچ شریکی برای او قرار ندهیم و بعضی بعضی را نگیریم بربوبیه غیر از اللَّه پس اگر قبول نکردند و اعراض نمودند شما (یعنی پیغمبر و مسلمین) بگوئید که شما (اهل کتاب) شاهد باشید که ما تسلیم اوامر الهی هستیم و جز او را عبادت نمیکنیم.

قُلْ يا أَهْلَ الْكِتابِ اهل کتاب اگر چه اعمّ است لکن بمناسبت آیات سابقه و مضامین همین آیه خطاب بنصاری است لکن مورد مخصص نیست و حکم عام است

حتی غیر اهل کتاب از کفار و مشرکین و تمام اهل عالم محکوم باین حکم هستند.

تعالوا بشتابید و اقبال کنید و متفق شوید.

الی کلمه اطلاق کلمه بر جمله و جملات هم میشود و مراد اینجا مطلب و معنی از حیث عقیده و عمل و اقرار و اعتراف است.

سواء مصدر است بمعنی مفعولی یعنی مستویه خالی از افراط و تفریط عادلانه باشد، نه مثل نصاری که مسیح و روح القدس و خدا هر سه را عبادت میکنند و می پرستند که در طرف افراط افتادند، و نه مثل مشرکین که عبادت خدا را ترک گفته چنانچه یهود در ادوار متمادیه ترک عباد خدا را کردند چنانچه در کتب عهد قدیم تصریحاتی باین معنی دارد.

در سفر داوران باب دوم از جمله اول تا نهم شرک آنها را بیان میکند که یک جمله او اینست که «یهوه خدای پدران خود را که ایشان را از زمین مصر بیرون آورده بود ترک کردند» و در باب سوم جمله هفتم و هشتم میگوید «و یهوه خدای خود را فراموش نمودند» و در باب دهم جمله ششم و هفتم میگوید «و یهوه را ترک کرده عبادت نکردند» و تفصیل اینها را ما در مجلد اول کلم الطیب از صفحه ۲۶۱ تا ۲۷۱ متذکر شده ایم مراجعه شود و اینها در طرف تفریط افتادند.

بیننا مسلمین و بینکم اهل کتاب، و آن کلمه عادلانه اینست که:

أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ اشاره بشرک در عبادت است که مفاد مطابقی کلمه لا اله الا اللّه است وَ لا نُشْرِکَ بِهِ شَیْئاً اشاره بشرک افعالی است و لذا تعبیر بشیئی فرموده که شامل ذوی العقول و غیر آنها شود یعنی مؤثّر و موجد و خالق را جز خدا ندانیم نه عیسی و نه ملائکه و نه کواکب و نه شیئی آخر.

وَ لا یَتَّخِذَ بَعْضُنا بَعْضاً أَرْباباً مِنْ دُونِ اللَّهِ تمام افراد بشر از آدم الی یوم القیمه از انبیاء و اولیاء و غیر آنها مربوب و مخلوق خداوند هستند و این آیه و اشاره

بآیه شریفه است اتَّخَذُوا أَحْبارَهُمْ وَ رُهْبانَهُمْ أَرْباباً مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ الْمَسِیحَ ابْنَ مَرْیَمَ سوره توبه آیه ۳۱.

فَإِنْ تَوَلَّوْا اگر قبول نکردند و زیر بار نرفتند و دست از شرک نکشیدند و اقرار بتوحید نکردند فقولوا شما مسلمانان که مقرّ بتوحید هستید بگوئید بمنکرین اشْهَدُوا که گواه باشید بِأَنَّا مُسْلِمُونَ به اینکه ما بآنچه خدا امر فرموده و انبیاء علیه السّلام بیان نموده اند اقرار و اعتراف داریم و تسلیم هستیم، و این جمله دلالت بر آخرین جواب است از مخالف زیرا موقعی که خصم هر چه دلیل و برهان بر او بیان کنی و هدایت و ارشاد و موعظه نمایی دست از عناد و لجاج برنمیدارد طرف میگوید پس شاهد باش که من بر حق و حقیقه ثابت و لجاج و عناد تو در من هیچ تأثیری ندارد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۶۵]..... ص : ۲۳۷

یا أَهْلَ الْکِتابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِی إِبْراهِیمَ وَ ما أُنْزِلَتِ التَّوْراهُ وَ الْإِنْجِیلُ إِلَّا مِنْ بَعْدِهِ أَ فَلا تَعْقِلُونَ (۶۵)

ای اهل کتاب برای چه محاجّه میکنید در مورد ابراهیم (که یهود گفتند یهودی بوده و نصاری گفتند نصرانی بوده) و حال آنکه توریه (که مبدء دین یهود است) و انجیل (که محدث دین نصاری است) بعد از ابراهیم نازل شده آیا تعقّل نمیکنید (که در زمان ابراهیم نه موسی و نه عیسی و نه شریعه آنها وجود داشته).

یا أَهْلَ الْکِتابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِی إِبْراهِیمَ محاجّه باب مفاعله طرفین است یعنی هر کدام اقامه حجت بر دیگری میکنند و این اشاره باینست که یهود مدّعی بودند که ابراهیم از ماست و متدین بدین ماست و نصاری میگفتند از ماست و متدین

بـدین مـاست بـا اینکه این دو دعوی بی دلیل و مجرّد ادّعاء است و از روی بی علمی است چنانچه بیانش میآیـد بعلاوه دلیل بر بطلان هر دو دعوی داریم چنانچه میفرماید وَ ما أُنْزِلَتِ التَّوْراةُ وَ الْإِنْجِيلُ إِلَّا مِنْ بَعْدِهِ توریه بر حضـرت موسـی و انجیل بر عیسی و این دو پیغمبر زمانشـان بسـیار متـأخر از زمـان ابراهیم بوده و مشـرع دین یهود موسـی علیه السّـلام و دین نصاری عیسـی علیه السّـلام بوده پس در زمان ابراهیم نه دین یهود و نه دین نصاری بوده و این یک دلیل واضـح روشـنی است که هر عاقلی درک میکند، لذا میفرماید أَ فَلا تَعْقِلُونَ کسی که دعوی داشته باشد که بر تمام عقلاء فسادش ظاهر باشد از روی بی خردیست.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۶۶] ..... ص : ۲۳۸

ها أَنْتُمْ هؤُلاءِ حاجَجْتُمْ فِيما لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ فَلِمَ تُحاجُّونَ فِيما لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ وَ أَنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ (۶۶)

آگاه باشـید شـما یهود و نصاری که جای محاجّه در اموریست که انسان علم داشته باشد پس چرا محاجّه میکنید در چیزی که علم شما بر او نیست و خداوند میداند و شما نمیدانید.

هـا أَنْتُمْ ها حرف تنبیه است مثل هـذا و تنبیه نسـبت بغافل است و یهود و نصاری غافل از این هسـتند که دین ابراهیم و طریقه و مشی او چه بوده.

هؤلاء اشاره بیهود و نصاری است که مخاطب بکلمه انتم هسـتند و عطف بیان است برای انتم و انتم مبتـدا است و خبرش جمله حاجَجْتُمْ فِيما لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ است مثل اینکه بگوئید از توریه و انجیل ما اسـتفاده میکنیم که حضرت ابراهیم پیغمبر اولی العزم و با شرافت بوده و دین و شریعتش تا زمان نزول توریه در

بنی اسرائیل باقی بوده و انبیاء بعد از او تا زمان موسی همه متدین بدین او و تابع شریعه او بودند مثل اسحق و یعقوب و یوسف و غیر آنها.

فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِیما لَیْسَ لَکُمْ بِهِ عِلْمٌ که مدّعی شوید که شریعه یهود را داشته یا شریعه نصاری را یا شریعتش چه بوده و طریقه و مشی او چه نحوه است وَ اللَّهُ یَعْلَمُ چون خودش انبیاء را ارسال فرموده و دستورات بآنها داده و بر اعمال و افعال آنها آگاه است وَ أَنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ چنانچه ذکر شد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۶۷] ..... ص : ۲۳۹

ما کانَ إِبْراهِیمُ یَهُودِیًّا وَ لا نَصْرانِیًّا وَ لکِنْ کانَ حَنِیفاً مُسْلِماً وَ ما کانَ مِنَ الْمُشْرِکِینَ (۶۷)

نبود ابراهیم یهودی و نه نصرانی و لیکن بود حنیف و مسلم و نبود از مشرکین ما کانَ إِبْراهِیمُ یَهُودِیًّا طائفه یهود خود را مسمی باین اسم کردند بواسطه انتساب بیهودا فرزند حضرت یعقوب و دینی که فعلا در دست آنها است دین باطل مزخرف است و حضرت موسی علیه السّلام و انبیاء بعد از او از این دین بیزار و بری هستند چه رسد بحضرت ابراهیم علیه السّلام.

وَ لا نَصْرانِیًّا طائفه نصاری مسمّای باین اسم شدند بدعوی اینکه حضرت مسیح را یاری کردند با اینکه این دعوی کذب محض است چنانچه قبلا ذکر شد و دین نصرانیت هم یک جمله کفریاتیست که حضرت مسیح از او بیزار و بری است و ساحت قدس انبیاء علیه السّلام کلّا از این مزخرفاتی که در تورات رائج و اناجیل اربعه بلکه جمیع کتب عهد قدیم و جدید است منزّه و مبرّی است.

وَ لکِنْ کانَ حَنِیفاً مُسْلِماً توضیح کلام اینکه دین عبارت از یک مجموعه ای است از عقائد و اخلاق و وظائف عبادی و معاملات و احکام میراث و حدود و نحو اینها

و از زمان حضرت آدم علیه السّلام تا روز قیامت عقائد و اخلاق و بسیاری از فروع مثل نماز و روزه و زکاه و حج و جهاد و امر بمعروف و نهی از منکر و ارشاد و هدایت و بسیاری از محرّمات مثل شراب، قمار، زنا، لواط و امثال آنها و بسیاری از معاملات و معاشرات مثل بیع، صلح، نکاح، ارث، حدود، دیات و امثال اینها یکی است و تمام انبیاء مأمور بدعوت بیک دین بودند و فقط انبیاء اولوا العزم بمقتضیات حالات ناس و وقت و زمان مأمور بودند بتغییر بعضی از خصوصیات و نسخ ما سبق و جعل ما لحق، و همین نحوی که ما معتقدیم بجمیع انبیاء و اوصیاء آنها آنها هم معتقد بهمین بودند، و همین نحوی که نبیّ لاحق تصدیق سابقین را میفرماید سابقین هم تصدیق لاحقین و بشارت بآمدن آنها را داشتند و دادند، و این دین واحد نامش اسلام است بمناسبت تسلیم جمیع دستورات الهیّه، و این بیان از مجموعه آیات شریفه قرآن استفاده میشود و هر جا بمناسبت آن ذکر شده و در مطاوی آیات سابقه متذکر شده ایم إِنَّ الدِّینَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلامُ آل عمران آیه ۱۷، وَ مَنْ یَبْتَغِ غَیْرَ الْإِسْلامِ دِیناً فَلَنْ یُقْبَلَ مِنْهُ آل عمران آیه ۷۹، عموم دارد و سر تا سر دنیا را میگیرد از اول دنیا تا آخر آن.

و از این بیان دفع اشکالی که بعضی توهّم کردند که دین اسلام هم بعد از ابراهیم بوده بخوبی واضح میشود، و معنای حنیف هم بمعنی سهولت و خالی از افراط و تفریط و صراط مستقیم است.

وَ ما کانَ مِنَ الْمُشْرِکِینَ ممکن است تعریض بر یهود و نصاری باشد که آنها مشرکند و ممکن است دفع توهّم مشرکین باشد که آنها هم ابراهیم علیه السّلام را بر طریقه خود میدانستند، و اللَّه العالم،

اشاره

إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْراهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَ هذَا النَّبِيُّ وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ اللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ (۶۸)

محققا سزاوارترین مردم بابراهیم کسانی هستند که او را متابعت نمودند و این پیغمبر و کسانی که ایمان آوردند و خداوند ولیّ مؤمنین است إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْراهِيمَ کلمه اولی از ولیّ مأخوذ است از ماده ولایه و ولایه اگر بفتح باشد بمعنی نصرت و اگر بکسر باشد بمعنی اماره و ریاست است و تحقیق کلام چنانچه مکررا تذکر داده ایم که الفاظ موضوع از برای معانی عامه است و ولایه نوع اختصاص شخص است بشخص چنانچه سیّد مولای عبد است و عبد مولای سید اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا بقره آیه ۲۵۸، و المؤمنون اولیاء اللَّه پدر و جدّ پدری و قیم و حاکم ولیّ صغار و مجانین، حاکم ولیّ غائب و ممتنع، پیغمبر ولیّ امت، امام ولیّ رعیت. هر چه بمناسبت خود مثلا خداوند ولایه کلیه مطلقه ذاتیه دارد بر جمیع مخلوقات خود که هر نوع تصرفی بفرماید و اطاعت او بر جمیع لازم و حتم است، پیغمبر و امام ولایه کلیه مطلقه بجعل الهی بر جمیع افراد امت و رعیت دارند إِنَّما وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا الایه مائده آیه ۶۰، حاکم ولایه جزئیه مقیده بجعل امام دارد و هکذا پدر و جد و قیّم. و مراد در این آیه متابعت از ابراهیم علیه السّلام است در دستورات و احکام دینی.

لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ مراد امت حضرت ابراهیم در متابعت دین و شریعه او و واضح است که هر پیغمبری اولی است بر امت حتی از نفس آنها النَّبِيُّ أَوْلى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ احزاب آیه ۶.

وَ هذَا النَّبِيُّ زیرا پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بسیار از احکام و سنن ابراهیم علیه السّلام

را در شریعه اسلام جاری نمود حتی امر الهی رسید ثُمَّ أَوْحَيْنا إِلَيْكَ أَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْراهِيمَ حَنِيفاً نحل آیه ۱۲۴.

(تنبیه) ..... ص : ۲۴۲

اگر کسی اشکال کند که مقتضای این آیه افضلیت ابراهیم علیه السّلام است بر حضرت خاتم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم زیرا متبوع افضل از تابع است.

جواب اینکه اینجا نه بعنوان تبعیت است بلکه احکام ابراهیم چون حنیف بود در اسلام جاری شد کما اینکه کلمه حنیفا خود شاهد این مطلب است و بسیار مطالب حقه است که عقلاء عالم و دانشمندان بزرگ از کوچکتران اخذ میکنند چون حق است و درست است.

وَ اللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ بجمیع انحاء ولایت هم صاحب اختیار، هم اولی بتصرف هم نگهبان، هم ناصر و هم دوست و بعبارت جامع مؤمنین مورد عنایات پروردگار هستند

[سوره آل عمران (۳): آیه ۶۹] ..... ص : ۲۴۲

وَدَّتْ طائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتابِ لَوْ يُضِلُّونَكُمْ وَ ما يُضِلُّونَ إِلاَّ أَنْفُسَهُمْ وَ ما يَشْعُرُونَ (۶۹)

آرزو دارند جماعتی از اهل کتاب که بتوانند شما مؤمنین را گمراه کنند و حال آنکه گمراه نمیکنند مگر خود را و درک نمیکنند که شما را نمیتوانند گمراه نمایند.

ودّت از ماده (وداد) است، و داد بمعنی محبت است و از این جهه خداوند را ودود میگویند هم بمعنی فاعلی چون بندگان صالح خود را دوست میدارد یعنی معامله میکند با آنها معامله دوست، و هم بمعنی مفعولی که بندگان او را

دوست میدارنـد و مودت و محبت اهـل البیت اجر رسالت پیغمبر است قُلْ لا أَسْـئَلُکَمْ عَلَیْهِ أَجْراً إِلَّا الْمَوَدَّهَ فِی الْقُرْبی شوری آیه ۲۲، لکن در مقام بقرینه کلمه لو امتناعیه بمعنی تمنّی و آرزو است چنان که می گویی وددت لو انک تفعل کذا یعنی تمنّیت.

طائفه بمعنی جماعت من تبعیضیه است یعنی تمام اهل کتاب این آمال و آرزو را ندارند بلکه بعض از آنها.

اهل الکتاب بعضـی گفتنـد مراد خصوص یهود است و بعضـی گفتند یهود و نصاری است و در آیه تعیین نفرموده لکن خارجا چون یهود معتقـد هسـتند که بهشت مختص ببنی اسـرائیل است و غیر بنی اسـرائیل داخـل نخواهـد شـد در مقـام تبلیغ و دعوت نیسـتند فقـط نصـاری هسـتند که بوسائـل عدیـده و طرق مختلفه تبلیغ دین مسیح میکننـد و در این راه پولهـای زیادی مصـرف میکنند.

لَوْ یُضِـلُّونَکُمْ ضـلالت گمراهی است که راه مسـتقیم را ندانـد و در طریق حیران بماند و غرض اینها و مقصد و منظور و آمال و آرزوی آنها این بود که مؤمنین از ایمان خارج شوند و دست از اسـلام بکشـند و از اطراف پیغمبر صـلّی اللَّه علیه و آله و سـلّم متفرق شوند سوای اینکه در دین آنها وارد شوند یا نشوند.

وَ ما یُضِـلُّونَ إِلَّا أَنْفُسَـهُمْ نظر به اینکه دین مقـدّس اسـلام بالاخص در زمان نبیّ صـلّی اللَّه علیه و آله و سـلّم که بالعیان مشاهده معجزات و اخلاق پیغمبر صـلّی اللَّه علیه و آله و سـلم و احکام اسلامی را میکردند مؤمنین ممکن نبود دست از اسلام بکشند و بکفریات و مزخرفات توریه و انجیل بگروند، و اگر مشاهده میشود که گاه گاهی یک نفر مسـلمان مسیحی میشود مسلّم بدانید که باطنا معتقد نیست و بواسطه طمع مال یا جاه اظهار میکند چنانچه اغلب رؤسای مذاهب باطله از این قسم هستند.

وَ ما یَشْعُرُونَ توهّم میکنند که فلان را از دین برگردانیدیم و نمیفهمند

که او کلاه سر آنها گذارده و میخواهد آنها را بدوشد،

[سوره آل عمران (۳): آیه ۷۰] ..... ص : ۲۴۴

یا أَهْلَ الْکِتابِ لِمَ تَکْفُرُونَ بِآیاتِ اللَّهِ وَ أَنْتُمْ تَشْهَدُونَ (۷۰)

ای اهل کتاب (یهود و نصاری) چه سبب شده با اینکه معجزات و دلائل نبوت پیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم را بالحس و العیان مشاهده میکنید مع ذلک بآنها کافر میشوید.

یا أَهْلَ الْکِتابِ خطاب بتمام یهود و نصاری است از صدر اسلام تا آخر دنیا چنانچه در خطابات قرآنی گفته ایم.

لِمَ تَکْفُرُونَ لم در اصل لما بوده الف حذف شده و فتحه بجای او باقی مانده مثل عَمَّ یَتَساءَلُونَ سوره نبأ آیه ۱. و مثل لِمَ تَقُولُونَ ما لا تَفْعَلُونَ صف آیه ۲، کفر بمعنی پوشانیدن حق است با اینکه حق برای آنها مکشوف باشد بِآیاتِ اللَّهِ آیات الهی دلائل حقانیت اسلام است و مخصوصا برای اهل کتاب بسیار است.

۱- بشاراتی که در کتب انبیاء سلف دیده بودند که قسمتی از آنها را که متجاوز از شش بشارت باشد در مجلد اول کلم الطیب متعرض شده ایم و در همین کتاب هم قبلا اشاره شده.

۲- معجزات صادره از حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم که مشاهده کردند یا بتواتر بر آنها ثابت شده.

۳- همین قرآن مجید که در موارد زیادی تعجیز فرموده و نتوانسته اند یک سوره ای در مقابلش بیاورند.

۴- اخبارات غیبیه که از آینده داده.

۵- اخلاق و افعال و گفتارهای پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بالاخص مواعظ و حکم که خود دلیل بارزی است.

۶- احکام و دستورات متقنه دین مقدس اسلامی و غیر اینها و کفر اهل کتاب باین آیات.

اما بشارات را گفتند در حق غیر این بزرگوار است و هنوز نیامده، و معجزات را حمل بر سحر نمودند، و قرآن را گفتند کذب و افتراء است، و بقیه را تکذیب کردند.

وَ أَنْتُمْ تَشْهَدُونَ و حال آنکه خود آنها در بسیاری از موارد بالحسّ و العیان مشاهده کردند و جسته جسته در بسیاری از موارد در کلماتشان اقرار کرده اند و شهادت داده اند و در بسیاری از موارد حق را درک کرده و از روی عناد و عصبیت انکار نمودند، خذلهم اللَّه.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۷۱] ..... ص : ۲۴۵

یا أَهْلَ الْکِتابِ لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْباطِلِ وَ تَکْتُمُونَ الْحَقَّ وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۷۱)

ای اهل کتاب چرا میپوشانید حق را بباطل و کتمان حق میکنید و حال آنکه میدانید یا أَهْلَ الْکِتابِ خطاب بیهود و نصاری است لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْباطِلِ بعضی مفسرین گفتند مراد خلط و مزج حق است بباطل و بعضی گفتند مراد نفاق است که اظهار اسلام میکنند و باطنا کافر هستند و هر دو این تفسیر باطل است زیرا مزج غیر از پوشانیدن است و نفاق عکس است که کفر باشد بلباس حق که اظهار اسلام باشد بلکه مراد اینست که مطالب حقّه را که باطنا معتقد هستند و یقین دارند اظهار میکنند که باطل است و انکار مینمایند عکس منافق که مفاد وَ جَحَدُوا بِها وَ اسْتَیْقَنَتْها أَنْفُسُهُمْ نمل آیه ۱۴، است و قریب المعنی است با وَ تَکْتُمُونَ الْحَقَّ

و فرق لبس حق بباطل با کتمان اینست که کتمان فقط اظهار نکردن است حق را و انکار آن، و لبس حق اینست که اظهار میکند که باطل است با اینکه میداند حق است مثل بشارات تورات و سایر کتب انبیاء که گفتند راجع بغیر محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است، و معجزات را گفتند سحر است، و قرآن را گفتند افتراء است و بهم بافتگی است با اینکه باطنا یقین دارند.

وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ الحق بعلم الیقین.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۷۲] ..... ص : ۲۴۶

وَ قالَتْ طائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتابِ آمِنُوا بِالَّذِی أُنْزِلَ عَلَی الَّذِینَ آمَنُوا وَجْهَ النَّهارِ وَ اكْفُرُوا آخِرَهُ لَعَلَّهُمْ یَرْجِعُونَ (۷۲)

و گفتند جماعتی از اهل کتاب (یهود) باتباع خود که ایمان بیاورید باظهار ظاهری بآن چیزی که نازل شده بر مسلمین در ابتداء روز ولی در آخر روز کافر شوید بکفر باطنی شاید بتوانید مسلمین را از دین خود برگردانید.

وَ قالَتْ طائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتابِ بعضی مفسرین گفتند که اخبار یهود از اهل خیبر و قرای عربیه بودند که بجماعت یهود میگفتند بروید خلطه و آمیزش کنید با مؤمنین و اظهار ایمان کنید بمحمد صلّی اللّه علیه و آله و سلم در ظاهر و القاء شبهه کنید در قلوب مؤمنین که ما آمدیم و فهمیدیم که این آن پیغمبر موعود که در کتب ما خبر داده نیست و آن علامات که بما رسیده در او نیافتیم تا مؤمنین در مورد او شک کنند و بکفر اولی برگردند.

و بعضی گفتند در مورد تحویل قبله بوده که در اول روز بطرف کعبه نماز کنید و در آخر روز ببیت المقدّس تا مؤمنین شک بر آنها وارد شود لکن هر دو تفسیر

خلاف ظاهر بلکه خلاف نصّ آیه شریفه است.

اما تفسیر اول در آیه میفرماید آمِنُوا بِالَّذِی أُنْزِلَ عَلَی الَّذِینَ آمَنُوا و ایمان بما انزل غیر از ایمان بمن انزل الیه است که محمد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم باشد و اما تفسیر دوم، این خطاب طائفه مسلّما بغیر مؤمنین بوده بلکه بیهود بوده بقرینه عَلَی الَّذِینَ آمَنُوا و مسلّما یهود نماز مثل نماز مؤمنین نداشتند که گاهی بطرف کعبه باشد و گاهی بطرف بیت المقدس، و بعید نیست بلکه ممکن است بگوئیم که ظاهر آیه مراد از ما انزل قرآن باشد و مراد از وجه النهار نه اول روز باشد بلکه مراد روز است چنان که مراد از وَ اکْفُرُوا آخِرَهُ شب باشد یعنی روزها با مؤمنین اظهار کنید که ما هم کتاب شما را معتقدیم و دستورات آن را می پذیریم ولی در شبها که با یهود و هم کیشان خود تماس میگیرید بهمان کفر یهودیت باشید.

و البته این خطاب بتمام یهود نبوده بلکه بیک دسته جاسوس و متقلّب بوده که بیایند میان مسلمین و از خصوصیات مطّلع شوند و رفته رفته القاء بعض شبهات در اذهان بعض مسلمین کنند تا آنها را از دین اسلام برگردانند چنانچه دأب منافقین و مفتّشین و متقلّبین در هر دوره و زمان همین است.

و کلمه لَعَلَّهُمْ یَرْجِعُونَ دلالت دارد بر اینکه رجوع مؤمنین در نزد آنها قطعی نبوده لکن باین امید بودند.

وَ لا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ قُلْ إِنَّ الْهُدى هُدَى اللَّهِ أَنْ يُؤْتى أَحَدٌ مِثْلَ ما أُوتِيتُمْ أَوْ يُحاجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشاءُ وَ اللَّهُ واسِعٌ عَلِيمٌ (۷۳)

و ایمان نیاورید مگر بکسی که متابعت کند دین شما را بگو ای پیغمبر که هدایت حقیقی همانا هدایتیست که خدا نموده به اینکه بدهد بکسی مثل آنچه بشما داده یا محاجّه کنند با شما نزد پروردگار بگو محققا فضل بدست خدا است بهر که بخواهد میدهد و خداوند فضل و رحمتش وسعت دارد و عالم بموارد افاضه آنها است این آیه شریفه از آیات مشکله است و میان مفسرین اختلافاتی هست از آن جمله در جمله وَ لا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ که کلام کیست بعضی گفتند کلام یهود است و این جمله عطف است بر جمله آیه سابقه که بجاسوسان خود گفتند که ایمان ظاهری بیاورید در روزها و شبها بهمان کفر باطنی باشید و ایمان واقعی نیاورید مگر با کسی که هم کیش شما باشد چنانچه ظاهر آیه همین است بقرینه لفظ قُلْ إِنَّ الْهُدى هُدَى اللَّهِ.

و بعضی گفتند که مخاطب مؤمنین هستند که خداوند میفرماید فریب جاسوسان یهود را نخورید و از دین اسلام رجوع نکنید و ایمان نیاورید مگر بکسی که متابعه دین اسلام کند.

و این خلاف ظاهر است زیرا اگر این معنی مراد بود باید کلمه قل قبل از این جمله باشد.

و از آن جمله جمله أَنْ يُؤْتى أَحَدٌ مِثْلَ ما أُوتِيتُمْ بع □...گفتند متعلق است بجمله وَ لا تُؤْمِنُوا و جزو کلام یهود است یعنی ایمان نیاورید به اینکه خدا بکسی

بدهد مثل آنچه بشما یهود داده که عبارت از کتاب باشد که اشاره بقرآن است مثل توریه و معنی این میشود و لا تؤمنوا ان یؤتی الخ و این خلاف ظاهر آیه است زیرا اگر این معنی مراد بود اولا باید قبل از جمله قُلْ إِنَّ الْهُدی هُدَی اللَّهِ باشد و ثانیا محتاج بحرف عاطفه است بگوید و ان یؤتی احد الخ.

و بعضی گفتند بیان جمله قُلْ إِنَّ الْهُدی هُدَی اللَّهِ است و کلام نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است که بفرما بیهود که هدایت حقّه هدایه الهیست به اینکه عطا فرماید بکسی که لایق میداند کتابی مثل آنکه بشما یهود عطاء فرموده و همین ظاهر آیه است.

و از آن جمله جمله أَوْ یُحاجُّوکُمْ عِنْدَ رَبِّکُمْ که همین اختلاف هست که بعضی گفتند کلام یهود است که بهم کیشان خود گفتند ایمان نیاورید بکسانی که با شما احتجاج کنند در پیشگاه الهی.

و بعضی گفتند کلام نبی است و بیان هدایت است که خداوند هدایت فرماید کسانی را که از روی برهان و منطق و دلیل با شما یهود احتجاج کنند و اقامه حجه نمایند که شما یهود هیچ راه عذری نداشته باشید در مخالفت آنها و همین معنی ظاهر است.

و تعبیر بکلمه او برای اینست که یهود اگر معتقد شدند به اینکه خداوند بر پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم قرآن نازل فرموده مثل اینکه توریه بر موسی، زبور بر داود، یا نصاری انجیل بر عیسی که سعادت مند میشوند و اگر انکار نمودند حجه بر آنها فردای قیامت تمام شده و هیچ راه عذری ندارند.

قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِیَدِ اللَّهِ برای رفع توهّم یهود است که خیال میکنند کسی غیر از بنی اسرائیل لیاقت نبوّت ندارد و قابل این تفضّل نیست حتّی معتقدند که آن نبی که حضرت موسی بشارت داده و هنوز نیامده و بعد از این میآید از بنی اسرائیل است بلکه میگویند غیر بنی اسرائیل لیاقت بهشت را هم ندارد بآنها بگو فضل بدست

خدا است او میداند کی لیاقت دارد و کی ندارد اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسالَتَهُ سوره انعام آیه ۱۲۴.

يُؤْتِيهِ مَنْ يَشاءُ خواه از بنی اسرائیل باشد یا بنی اسمعیل یا غیر اینها.

وَ اللَّهُ واسِعٌ رحمت و فضل و عنایتش سرتاسر ممکنات را فرو گرفته وَ رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْ ءٍ اعراف آیه ۱۵۵.

علیم به اینکه کی قابلیت دارد و کی ندارد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۷۴] .... ص : ۲۵۰

يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشاءُ وَ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (۷۴)

اختصاص میدهد خداوند رحمت خود را بهر که اراده و مشیّه او قرار گرفته و خداوند صاحب فضل عظیم است.

رحم در لغت معانی بسیار دارد: بمعنی خویشاوندان وَ أُولُوا الْأَرْحامِ بَعْضُهُمْ أَوْلى بِبَعْضٍ انفال آیه ۷۶ و بمعنای محل تکوّن ولد يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحامِ كَيْفَ يَشاءُ آل عمران آیه ۴، و بمعنی رقّت قلب که مترتب شود بر او عطوفت و احسان و در مورد خداوند چون محل حوادث نیست رقّت قلب در او راه ندارد بلکه مراد احسان و تفضّل و عطوفت و انعام است و از صفات فعل است و مکرر گفته ایم که افعال الهی تابع حکم و مصالح نفس الامریه است تا مصلحت نباشد از او صادر نشود و مصلحت فرع قابلیت محل است و الّا تام الفاعلیّه است و در محل غیر قابل افاضه نمیفرماید.

ترحّم بر پلنگ تیز دندان ستم کاری بود بر گوسفندان

و مراد از رحمت در اینجا انزال کتب و ارسال رسل است البته شخص تا قابلیت رسالت نداشته باشد و حکمت و مصلحت در ارسال او نباشد خداوند مقام رسالت باو

عنایت نفرماید و قابلیت رسالت مشروط بشرائط بسیاریست که در مجلد اول کلم الطیب در باب نبوّت عامه متعرض شده ایم که از جمله آنها دارای مقام عصمت هم از کلیه معاصی و هم از خطاء و سهو و نسیان و شک و ریب باشد و متخلق بجمیع اخلاق حمیده بدرجه اعلی و منزه از جمیع اخلاق رذیله و عالم بجمیع، ما یحتاج به الامه در امر دین، و از حیث نسب پاک باشد و نواقص خلقی نداشته باشد و اعمال پست در نظر عامه از او سر نزند و مبتلا بامراضی که باعث تنفر ناس شود نشود، و تناقض در کلماتش نباشد و جمیع کمالاتش موهبتی باشد کسبی نباشد و در جمیع کمالات نفسانیه اکمل از جمیع افراد امت باشد، و نبیّ ثابت النبوّه یا امام ثابت الامامه یا معصوم ثابت العصمه خبر بکذب او نداده باشند، و دلیل قطعی بر صدق دعوای خود داشته باشد یا بمعجزه یا باخبار قطعی متواتر از نبیّ سابق یا وصی یا معصوم و اغلب این شرائط را جز علام الغیوب کسی نمیتواند درک کند از این جهت میفرماید یَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ یَشاءُ.

و نظر به اینکه موهبتی بالاتر از این و مقامی ارجمندتر و تفضلی از این عظیم تر نیست فرمود وَ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِیمِ.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۷۵] ..... ص : ۲۵۱

اشاره

وَ مِنْ أَهْلِ الْکِتابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطارٍ یُؤَدِّهِ إِلَیْکَ وَ مِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِدِینارٍ لا یُؤَدِّهِ إِلَیْکَ إِلَّا ما دُمْتَ عَلَیْهِ قائِماً ذلِکَ بِأَنَّهُمْ قالُوا لَیْسَ عَلَیْنا فِی الْأُمِّیِّینَ سَبِیلٌ وَ یَقُولُونَ عَلَی اللَّهِ الْکَذِبَ وَ هُمْ یَعْلَمُونَ (۷۵)

و از اهل کتاب کسانی هستند که اگر او را تأمین کنی یعنی امانت باو سپاری یک قنطار خیانت نمیکند و امانت را ردّ میکند و از آنها کسانی هستند که اگر

یک دینار باو بسپاری ردّ نمیکند مگر اینکه با او ایستادگی کنی و از او بستانی زیرا اینها میگویند که امیّین بر ما هیچ راهی ندارند و دروغ بر خدا میبندند و حال آنکه میدانند.

این آیه اهل کتاب را دو دسته کرده یک دسته امین و لو در مال کثیر و یک دسته خائن و لو در قلیل، و صفت امانت از صفات بارزه انسانیست و آیات و اخبار و اجماع و عقل بر مدح او و مذمت خیانت قائم است.

(امّا امانت) ..... ص : ۲۵۲

اما الآیات قوله تعالی إِنَّ اللَّهَ یَأْمُرُکُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَماناتِ إِلی أَهْلِها سوره نساء آیه ۶۱.

و اما الاخبار فکثیره جدّا در وجوب ردّ امانت حتی بقاتل حسین و امیر المؤمنین علیهما السلام شمشیری که با او امام را بقتل رسانده، و در بسیاری از اخبار وجوب ردّ امانت چه برّ باشد چه فاجر، و در بسیاری از اخبار مدح صدق حدیث و ردّ امانت شده حتی از حضرت صادق علیه السّلام است فرمود

فانّ علیّا انّما بلغ ما بلغ به عند رسول اللَّه بصدق الحدیث و اداء الامانه

و از فرمایشات لقمان است ما بلغت الی ما بلغت الیه من الحکمه الا بصدق الحدیث و اداء الامانه و از حضرت صادق علیه السّلام است فرمود

انّ اللَّه لم یبعث نبیّا الّا بصدق الحدیث و اداء الامانه الی البرّ و الفاجر و فوائد ردّ امانت

در اخبار

(انها تجلب الرزق و تجلب الغناء و من ادّاها فقد حلّ الف عقده من عنقه من عقد النار و انّ الامانه و الرحم علی حافتی الصراط یوم القیمه

و غیر ذلک از اخبار مذکوره در بحار و سفینه و جامع السعادات و غیر اینها و اما الاجماع) بلکه ضرورت دین قائم است بر وجوب رد امانت.

و اما العقل حاکم بحسن او هست.

و از برای امانت معنای عامیست مجرد رد مال نیست: امانات الهیه إِنَّا

عَرَضْنَا الْأَمانَهَ عَلَى السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ الْجِبالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَها وَ أَشْفَقْنَ مِنْها وَ حَمَلَهَا الْإِنْسانُ

الايه احزاب آيه ۷۲. امانت پيغمبر صلّى اللَّه عليه و آله و سلّم

(انى تارك فيكم الثقلين كتاب اللَّه و عترتى الخبر)

امانات ائمه عليهم السلام از اسرار سپرده شده، و امانت مسلمين و غير آنها چه مالى باشد يا قولى يا نظرى حتى در خبر دارد از حضرت صادق عليه السّلام فرمود

(من غسّل ميتا فادّى فيه الامانه غفر له قيل و كيف يؤدى فيه الامانه قال لا يخبر بما يرى) سفينه ص ۴۱.

حتى معروف است (المجالس بالامانه).

(اما الخيانه) ..... ص : ۲۵۳

اما آيات وَ إِنْ يُرِيدُوا خِيانَتَكَ فَقَدْ خانُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ انفال آيه ۷۲.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَخُونُوا اللَّهَ وَ الرَّسُولَ وَ تَخُونُوا أَماناتِكُمْ الايه انفال آيه ۲۷ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ كَفَرُوا امْرَأَتَ نُوحٍ وَ امْرَأَتَ لُوطٍ كانَتا تَحْتَ عَبْدَيْنِ مِنْ عِبادِنا صالِحَيْنِ فَخانَتاهُما الايه تحريم آيه ۱۰، و غير اينها از آيات.

(و اما اخبار) از حضرت رسول صلّى اللَّه عليه و آله و سلّم است

من خان امانه فى الدنيا و لم يردها الى اهلها ثم ادركه الموت مات على غير ملتى و يلقى اللَّه و هو عليه غضبان

و نيز فرمود

(ليس منّا من خان بالامانه)

و از حضرت صادق عليه السّلام است

(ان اللَّه تعالى آلى على نفسه ان لا يجاوزه خائن)

و غير اينها از اخبار مذكوره در سفينه صفحه ۴۳۳.

و اما اجماع و عقل بر حرمت و مذمت او قائم است، برگرديم بشرح الفاظ آيه شريفه.

وَ مِنْ أَهْلِ الْكِتابِ من تبعيضيه، يعنى بعض اهل كتاب. بعضى گفتند مراد نصارى هستند و بعضى گفتند مراد عبد اللَّه سلام است لكن بر فرض كه شأن نزول اين باشد مراد كسانى از كفار اهل كتاب هستند كه داراى اين صفت حميده هستند و چه

بسیار در کفار و فساق دیده شده با اینکه از هیچ معصیتی پرهیز نمیکنند لکن

در حفظ امانت کمال جدیت را مراعات میکنند.

مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطارٍ گذشت معانی قنطار در آیه شریفه وَ آتَيْتُمْ إِحْداهُنَّ قِنْطاراً الآیه و مراد اینجا کنایه از مال کثیر است هر چه باشد اگر نزد او امانت سپردی يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ خیانت نمیکند.

وَ مِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِدِينارٍ و اینها اکثر یهود هستند که عقیده مذهبی آنها مأخوذ از علماء خود اینست که مسلمان خونش و مالش برای آنها حلال است بشرط آنکه مسلمان نفهمد حتی بدزدی و تقلّب اگر بدست بیاید چه رسد بنحو ودیعه باشد، و تعبیر بدینار کنایه از قلّت مال است هر چه باشد لا يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ پس نمیدهد و خیانه میکند.

حتّی گفتند که زنهای مسلمین از زنهای یهود صورت بپوشانند زیرا میروند و بر شوهرهای خود وصف میکنند و این هم یک نوع خیانت است.

إِلَّا ما دُمْتَ عَلَيْهِ قائِماً یعنی قیام و جدیّت کنی و از آنها بجبر و عنف پس بگیری باختیار خود رد نمیکنند.

ذلِكَ بِأَنَّهُمْ قالُوا لَيْسَ عَلَيْنا فِي الْأُمِّيِّينَ سَبِيلٌ مراد از امّیین اهل مکه هستند چون مکّه امّ القری است و اشاره بمسلمین و مشرکین و کسانی که بر غیر طریقه یهود هستند و علت اینکه آنها بر یهود سبیلی ندارند همان عقیده فاسد از آنها است که از علماء خود اخذ کردند.

وَ يَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ زیرا گذشت که مسئله ردّ امانت اختصاص ببعضی دون بعضی ندارد کافر و مؤمن حتی کافر حربی، برّ و فاجر تمام مساوی هستند، حتّی دارد موقعی که حضرت رسول صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم خواستند هجرت فرمایند بامیر المؤمنین علیه السّلام فرمودند نداء کند هر صبح و شام که هر که نزد محمد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم امانه و ودیعه دارد بیاید بگیرد. (سفینه)

حتی از آن حضرت است فرمود

ما من شیئی فی الجاهلیه الا هو تحت قدمی الا الامانه فانها مؤدات الی البر و الفاجر.

(مجمع البیان) وَ هُمْ یَعْلَمُونَ که این در کتب آنها نیست بلکه از مستحدثات علماء آنها است از روی عداوت شدید که خدا میفرماید لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَداوَةً لِلَّذِینَ آمَنُوا الْیَهُودَ الایه مائده آیه ۸۵.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۷۶] ..... ص : ۲۵۵

بَلی مَنْ أَوْفی بِعَهْدِهِ وَ اتَّقی فَإِنَّ اللَّهَ یُحِبُّ الْمُتَّقِینَ (۷۶)

بلی کسی که وفاء بعهد میکند و از خلف عهد پرهیز دارد پس محقق است که خداوند دوست میدارد اهل تقوی را.

بلی اضراب از کلام سابق است اگر نفی است افاده اثبات و بالعکس مثل قوله تعالی أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قالُوا بَلی بخلاف نعم که مطابق سابق است که اگر در جواب گفته بودند نعم مفادش این بود که نیستی پروردگار ما.

مَنْ أَوْفی بِعَهْدِهِ بمعنی جامعیست که عبارت از قرار داد است شامل عقود معاملات مثل بیع، صلح، اجاره، هبه، وکالت و غیر اینها از عقود لازمه و جائزه میشود و شامل شروط چه شروط ابتدایی و چه شروط در ضمن عقود و شامل وصیت و نذور و ایمان و غیر اینها از التزامات میشود.

و عهد اگر طرفینی باشد یعنی هر دو طرف عهد کنند معاهده میشود و اگر یک طرفی باشد عاهد عهد کننده، معهود له کسی که با او عهد کرده.

و عهود اقسام بسیار دارد: عهد خدا با بنده گان أَ لَمْ أَعْهَدْ إِلَیْکُمْ یا بَنِی آدَمَ أَنْ لا تَعْبُدُوا الشَّیْطانَ یس آیه ۶۰.

عهد بنده گان با خدا وَ مِنْهُمْ مَنْ عاهَدَ اللَّهَ الایه توبه آیه ۷۶.

عهد با پیغمبر و پیغمبر با امت الَّذِینَ عاهَدْتَ مِنْهُمْ ثُمَّ یَنْقُضُونَ عَهْدَهُمْ انفال آیه ۵۸.

عهد ناس بعضی با بعض و آن بسیار است و آیات و اخبار در وجوب وفاء بعهد و فضیله و مثوبه آن و حرمه نقض عهد و خیانت و عقوبه آن بسیار است.

امّا الآیات رِجالٌ صَدَقُوا ما عاهَدُوا اللَّهَ عَلَیْهِ احزاب آیه ۲۳ وَ الَّذِینَ هُمْ لِأَماناتِهِمْ وَ عَهْدِهِمْ راعُونَ مؤمنین آیه ۸- معارج آیه ۳۲ وَ الْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذا عاهَدُوا بقره آیه ۱۷۲، و غیر اینها از آیات، و اما الاخبار- در حدیث است

ان اللَّه تعالی لا یقبل الا العمل الصالح و لا یقبل اللَّه الا الوفاء بالشروط و العهود

و در روایت ابی مالک است سؤال کرد از زین العابدین علیه السّلام

(اخبرنی بجمیع شرایع الدین قال قول الحق و الحکم بالعدل و الوفاء بالعهد)

و از رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است فرمود

(اقربکم غدا معی فی الموقف اصدقکم للحدیث و اداء الامانه و اوفاکم بالعهد و احسنکم خلقا و اقربکم من الناس)

و از حضرت صادق علیه السّلام است

(ثلاثه لا عذر لاحد فیها اداء الامانه الی البرّ و الفاجر و الوفاء بالعهد للبرّ و الفاجر و برّ الوالدین برّین کانا او فاجرین)

و غیر ذلک از اخبار مذکوره در سفینه در ابواب متفرقه باب عهد، باب وعد، باب وفی، باب عدل و غیرها. و خلف عهد با خدا کفاره دارد مثل خلف نذر و قسم و لکن اختلاف است که آیا کفاره خلف عهد مثل کفاره نذر است عتق رقبه یا اطعام شصت مسکین یا صیام دو ماه یا مثل کفاره قسم است اطعام ده مسکین یا کسوه آنها یا عتق رقبه و اگر نتواند سه روز روزه ولی اظهر بنظر اول است بلکه نذر یکی از مصادیق عهد است و صیغه عهد «عاهدت اللَّه علی انه لو فعل کذا لفعلت کذا» و مراد از عهد الهی در این آیه ظاهرا اتیان بوظائف دینی است از عقائد واجبات چنانچه مراد از وَ اتَّقی پرهیز از مخالفت الهی است در ترک واجبات و فعل محرمات.

فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ مکرر متذکر شده ایم که حبّ و بغض در خداوند راه ندارد و مراد معامله حبّ و بغض است در اعطاء ثواب و عقاب و البته حبیب در مورد محبوب از هیچگونه عنایتی مضایقه ندارد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۷۷] ..... ص : ۲۵۷

إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَ أَيْمانِهِمْ ثَمَناً قَلِيلاً أُولئِكَ لا خَلاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَهِ وَ لا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَ لا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيامَهِ وَ لا يُزَكِّيهِمْ وَ لَهُمْ عَذابٌ أَلِيمٌ (۷۷)

محققا کسانی که مبادله میکنند عهد با خدا و قسمهای خود را با ثمن قلیل اینها فردای قیامت مورد اعتنایی نیستند و خداوند با آنها تکلّم نمیفرماید و نظر رحمت بآنها ندارد در روز قیامت و آنها را از عیوب و خباثت خود پاک نمیکند و از برای آنها عذاب دردناک است.

إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ اشتری از لغات اضداد است در فروش و خرید هر دو استعمال میشود چنانچه بیع هم چنین است و لذا تعبیر بمبایعه میکنند که طرفینی است پس خریدار و فروشنده هر دو بایع و هر دو مشتری هستند اگر چه در متعارف اغلب فروشنده را بایع میگویند و خریدار را مشتری و در قرآن مجید در هر دو معنی استعمال شده و لذا تعبیر بمبادله کردیم و بفارسی سودی میگویند.

بِعَهْدِ اللَّهِ عهد مثل نذر و قسم است و بمعنای الزام و التزام است، اگر از طرف خدا باشد الزام و اگر از طرف عبد باشد التزام است چنانچه اینجا بمعنی التزام است که ملتزم شدند باطاعه اوامر الهی و اطاعه فرمایشات رسول و خلفاء خداوند که همین معنای بیعت است.

وَ أَيْمانِهِمْ قسم یاد کردند که مخالفت نکنند و فروختن عهد و قسم

عبارت از نقض عهد و مخالفت قسم است و عدم وفاء بآنها است.

ثَمَناً قَلِيلًا مراد منافع دنیویست از مال و جاه و همین معنای فروختن دین است بدنیا و آخرت است باولی.

أُولئِکَ لا خَلاقَ لَهُمْ فِی الْآخِرَهِ خلاق بمعنی نصیب و بهره و استفاده است و «لا» برای نفی جنس است یعنی هیچ بهره و نصیبی در آخرت ندارند، و این جمله بدلالت التزامیه دلالت دارد بر نفی ایمان زیرا مؤمن اگر چه گناه و معصیت داشته باشد بالاخره بواسطه ایمان نجات پیدا میکند و بی بهره و نصیب نمیشود.

و از این جمله نیز استفاده میشود که کفار و مخالفین و غیر معتقد بعقائد حقّه حتّی منکر یکی از ضروریات دین یا مذهب که برگشت بانکار ما جاء به النبی باشد اگر عبادت جنّ و انس را داشته باشد ابدا برای او فائده ندارد و مورد آیه وَ قَدِمْنا إِلی ما عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْناهُ هَباءً مَنْثُوراً فرقان آیه ۲۳.

وَ لا یُکَلِّمُهُمُ اللَّهُ کنایه از بی اعتنائیست و شاید اشاره باین باشد که هر چه الحاح و التجاء و تقاضا و اصرار کنند در تخفیف عذاب جواب نمیشنوند.

و «لا» مراد نفی تکلم مطلق نیست چنانچه بعض مفسرین توهّم کردند و گفتند مثل اخسئوا و مثل إِنَّکُمْ ماکِثُونَ تکلم ملائکه است لکن این توهم فاسد است و خلاف صریح قرآن است و ما برای رفع این توهم ناچاریم آیات شریفه که در این موضوع وارد شده متذکر شویم:

در سوره مبارکه المؤمنون از آیه ۱۰۷ تا آیه ۱۱۷ یازده آیه میفرماید أَ لَمْ تَکُنْ آیاتِی تُتْلی عَلَیْکُمْ فَکُنْتُمْ بِها تُکَذِّبُونَ، قالُوا رَبَّنا غَلَبَتْ عَلَیْنا شِقْوَتُنا وَ کُنَّا قَوْماً ضالِّینَ، رَبَّنا أَخْرِجْنا مِنْها فَإِنْ عُدْنا فَإِنَّا ظالِمُونَ، قالَ اخْسَؤُا فِیها وَ لا تُکَلِّمُونِ، إِنَّهُ کانَ فَرِیقٌ مِنْ عِبادِی یَقُولُونَ رَبَّنا آمَنَّا فَاغْفِرْ لَنا وَ ارْحَمْنا وَ أَنْتَ خَیْرُ الرَّاحِمِینَ. فَاتَّخَذْتُمُوهُمْ سِخْرِیًّا حَتَّی أَنْسَوْکُمْ ذِکْرِی وَ کُنْتُمْ مِنْهُمْ تَضْحَکُونَ،

إِنِّی جَزَیْتُهُمُ الْیَوْمَ بِما صَبَرُوا أَنَّهُمْ هُمُ الْفائِزُونَ، قالَ کَمْ لَبِثْتُمْ فِی الْأَرْضِ عَدَدَ سِنِینَ، قالُوا لَبِثْنا یَوْماً أَوْ بَعْضَ یَوْمٍ فَسْئَلِ الْعادِّینَ، قالَ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا قَلِیلًا لَوْ أَنَّکُمْ کُنْتُمْ تَعْلَمُونَ، أَ فَحَسِبْتُمْ أَنَّما خَلَقْناکُمْ عَبَثاً وَ أَنَّکُمْ إِلَیْنا لا تُرْجَعُونَ

.متوجه شوید ضمائر این آیات را «آیاتی، قال، و لا تکلمون، من عبادی، ذکری، انی جزیتهم قال کم لبثتم، قال ان لبثتم، خلقناکم، الینا» یازده ضمیر تمام مرجعش خداوند است، مضافا جمله بعد هم شاهد بر مدّعی است که میفرماید وَ لا یَنْظُرُ إِلَیْهِمْ زیرا مراد نفی نظر کلی نیست بواسطه اینکه چیزی از نظر خدا بیرون نیست بلکه مراد نظر رحمت و عنایت و تفضل است.

وَ لا یُزَکِّیهِمْ تزکیه در دنیا از عقائد باطله و اخلاق رذیله و اعمال سیئه و قبولی توبه و امثال اینها است، و اما در آخرت چون دار تحصیل نیست و دار جزاء است مراد از تزکیه مغفرت و عفو و مشمولیه شفاعه و نحو اینها است و اینان چون قابل مغفرت و عفو و رحمت و شفاعت نیستند لذا مشمول نمیشوند.

وَ لَهُمْ عَذابٌ أَلِیمٌ مکررا تفسیر این جمله گذشته در آیات قبل.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۷۸] ..... ص : ۲۵۹

وَ إِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِیقاً یَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالْکِتابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْکِتابِ وَ ما هُوَ مِنَ الْکِتابِ وَ یَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ ما هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ یَقُولُونَ عَلَی اللَّهِ الْکَذِبَ وَ هُمْ یَعْلَمُونَ (۷۸)

و بدرستی که بعض اهل کتاب هر آینه جماعتی هستند که بزبان خود و از پیش خود کلماتی بهم میبافند بنام کتاب آسمانی و شما را بگمان بیندازند که

توهّم کنید که از کتاب است و حال آنکه اینها کتاب الهی نیست و میگویند که این از جانب خدا است و حال آنکه از جانب او نیست و دروغ میبندند بخدا با اینکه خود میدانند دروغ است.

وَ إِنَّ مِنْهُمْ اشاره باهل کتاب است از یهود و نصاری و مرجع ضمیر منهم بآیه سابقه است وَ مِنْ أَهْلِ الْکِتابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ الایه و کلمه (من) تبعیضیه است و مراد علماء یهود و نصاری هستند.

لفریقا که مراد ظاهرا پیشینیان آنها که کتابهایی بنام عهد قدیم و عهد جدید نوشته و تمام آنها را کتب وحی نامیدند و آنها را نسبت بانبیاء دادند از موسی تا قبل از عیسی را عهد قدیم گفتند و از عیسی ببعد عهد جدید.

یَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُمْ یلوون بدو و او قرائت شده که لام مجزوم است و واو مضموم از ماده «ل» یا واو «لیو» که واو دریا ادغام میشود «لیّ» و در لغت از برای او معانی ذکر شده:

تحریف- مثل آیه شریفه مِنَ الَّذِینَ هادُوا یُحَرِّفُونَ الْکَلِمَ عَنْ مَواضِعِهِ الی قوله تعالی لَیًّا بِأَلْسِنَتِهِمْ وَ طَعْناً فِی الدِّینِ سوره نساء آیه ۴۸.

و توقّف و عدم انتظار- مثل آیه شریفه إِذْ تُصْعِدُونَ وَ لا تَلْوُونَ عَلی أَحَدٍ الایه آل عمران آیه ۱۴۷.

و صورت برگرداندن و منحرف شدن مثل آیه شریفه وَ إِذا قِیلَ لَهُمْ تَعالَوْا یَسْتَغْفِرْ لَکُمْ رَسُولُ اللَّهِ لَوَّوْا رُؤُسَهُمْ الایه منافقون آیه ۵.

و مماطله- مثل قوله صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم

(لیّ الواجد یحلّ عقوبته و عرضه)

مجمع البحرین و

قوله صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم (لیّ الواجد ظلم) مجمع البیان

و غیر اینها، لکن در این آیه بقرائن جملات بعد مراد بهم یافتن است از پیش خود.

بالکتاب یعنی مدّعی میشوند که این کتاب آسمانیست.

لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتابِ مراد از حسبان گمان است لکن در اینجا معنی اینست که شما را بگمان بیندازند یعنی توهّم کنید که این بافته های آنها جزء کتاب آسمانیست.

وَ ما هُوَ مِنَ الْكِتابِ ساحت قدس انبیاء از این مزخرفات و کفریات منزّه و مبراء است و ابدا اینها کتاب وحی نیست و از انبیاء صادر نشده.

وَ يَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ و این کتابها را نسبت بخدا میدهند.

وَ ما هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ بلکه من عند انفسهم و شیاطینهم.

وَ يَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ دروغ بر خدا می بندند وَ هُمْ يَعْلَمُونَ و حال آنکه میدانند که این کتاب وحی نیست و از جانب خدا نیامده و دروغ صرف است و کذب بر خدا و رسول از گناهان بسیار بزرگ است بخصوص در همچه موارد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۷۹] .... ص : ۲۶۱

ما كانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُؤْتِيَهُ اللَّهُ الْكِتابَ وَ الْحُكْمَ وَ النُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِباداً لِي مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ لكِنْ كُونُوا رَبَّانِيِّينَ بِما كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتابَ وَ بِما كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ (۷۹)

سزاوار نیست و محال است از برای بشری که خداوند باو عطا فرموده کتاب و علم و حکمت و نبوت و رسالت سپس بگوید بمردم و بامّت خود که عبادت مرا بکنید و مرا معبود خود قرار دهید و خدا را عبادت نکنید و لکن آنچه سزاوار است و وظیفه انبیاء است اینست که بگوید تربیت کنید و مربّا باشید بآنچه که فرا گرفته اید از کتاب خدا و بآنچه درس گرفته اید از انبیاء.

ما كانَ لِبَشَرٍ این آیه شریفه ظاهرا تعریض بر نصاری است که نسبت

میدهند بحضرت عیسی علیه السّلام که فرموده باشد مرا فرزند خدا و خدای خود بخوانید و عبادت اقانیم ثلاثه که آب و ابن و روح القدس باشد کنید، و خداوند ساحت قدس حضرت عیسی علیه السّلام را از این کفریات و مزخرفات پاک میفرماید زیرا انبیاء معصوم هستند از معاصی و اخلاق فاسده و اعمال سیّئه و از سهو و نسیان و فراموشی و ریب و شک و نحو اینها سیّما کذب آنهم بر خدا آنهم در موضوع شرک.

و ممکن است تعریض بر یهود باشد که گفتند خداوند خدای موسی و موسی خدای هارون و هارون خدای فرعون است.

و همچنین در هر زمانی در شرک سیر داشتند حتی نسبت بمثل سلیمان و سایر انبیاء دادند، و ممکن است عموم داشته باشد حتّی غلات نسبت بپیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ائمّه اطهار علیهم السلام.

و کلمه بشر اسم جنس است اطلاق بر فرد و عموم هر دو میشود می گویی «زید بشر و الانسان بشر» و معنی مرادف با انسان است، و تنوین بشر تنوین تنکیر است اطلاق بدلی دارد مثل «جئنی برجل و اعتق رقبه».

أَنْ یُؤْتِیَهُ اللَّهُ چون خداوند عالم بجمیع حکم و مصالح است و تمام افعالش از روی حکمت است البته تا مقام عصمت و سائر شرائط نبوّت در کسی نباشد باو اعطاء منصب نبوّت نمیکند اللَّهُ أَعْلَمُ حَیْثُ یَجْعَلُ رِسالَتَهُ انعام آیه ۱۲۴.

الْکِتابَ وَ الْحُکْمَ وَ النُّبُوَّةَ کتاب مراد کتب وحی است مثل: توریه، زبور، انجیل و قرآن. و مراد از حکم احکام الهیّه و دستورات از واجبات و محرّمات و مستحبّات و مکروهات و مباهات از احکام تکلیفیه از عبادات و معاملات و معاشرات و احکام وضعیه و دستورات اخلاقیه و غیر اینها. و از نبوّت مقام و منصب نبوت و رسالت و ولایت و خلافت است.

ثُمَّ یَقُولَ لِلنَّاسِ کُونُوا عِباداً لِی مِنْ دُونِ اللَّهِ هرگز چنین نیست که انبیاء

دعوت کنند بشرک و بگویند بمردم که عبادت ما انبیاء را بکنید و ترک عبادت خدا را نمائید و اولین دستگاه شرک و بت پرستی چنانچه گذشت این بود که صورت انبیاء را برمیداشتند و آنها را عبادت میکردند و واسطه میدانستند تا رفته رفته خدا را فراموش نمودند و در اطوار و ازمنه مذاهب سخیفه راجع بانبیاء و اولیاء و غیر اینها اتّخاذ نمودند، بعضی گفتند خدا در جسد انبیاء و غیر اینها حلول کرده حتی در قطب و مرشد، و بعضی گفتند دستگاه خلقت و رزق بآنها واگذار شده که اغلب شعراء و دراویش و صوفیه این مسلک را اتخاذ کرده اند، و بعضی گفتند چون انبیاء و اولیاء واسطه فیض هستند از خدا میگیرند و بخلق میدهند نظیر علل طولیه لذا باید آنها را عبادت کرد.

و اینها غافل هستند که فرق است بین علت فاعلی و علت غایی خداوند علت فاعلی است فعّال ما یشاء إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّهِ الْمَتِینُ سوره الذاریات آیه ۵۸ إِنَّ رَبَّکَ هُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِیمُ سوره حجر آیه ۸۶ و غیر اینها از آیات.

و اینها علت غایی هستند یعنی خداوند بطفیل وجود اینها و یمن اینها افاضه میفرماید کلمه ما کان در مقام انشاء و حکم تکلیفی نیست که نباید انبیاء چنین بگویند بلکه در مقام اخبار است که هرگز انبیاء چنین نمیگویند.

و کلمه عباد جمع است افاده عبودیت و پرستش میکند بخلاف عبید که جمع است که بمعنی عبد باشد، و میشود کسی عبد غیر خدا باشد مثل عبید و موالی اما نمیشود عبادت غیر خدا کند.

و کلمه مِنْ دُونِ اللَّهِ معنایش این نیست که خدا را عبادت نکنید بلکه غیر خدا را هم عبادت کنید که مفاد شرک است.

وَ لکِنْ کُونُوا رَبَّانِیِّینَ یعنی و لکن الانبیاء یقولون کونوا ربانیین. و از برای ربّانیین در لغت معانی ذکر کردند: کاملین در علم و عبادت، راسخین در علم، معلّم،

مربّی و غیر اینها و تمام اینها مصادیق یک معنای جامعیست که عبارت از فرد اتمّ اکمل در جمیع دستورات دینی و وظائف الهی از معارف الهیه و تکمیل اخلاق حمیده و اعمال صالحه و هدایت و ارشاد و امر بمعروف و نهی از منکر و کلیه واجبات نسبت بخود و دیگران بقرینه بِما کُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْکِتابَ که انبیاء بآنها تعلیم فرمودند وَ بِما کُنْتُمْ تَدْرُسُونَ که درس دین فرا گرفتند و خواندند که باید آنها هم خود باین تعلیمات و تدریسات کامل شوند علما و عملا و هم بدیگران تعلیم و تدریس کنند و هکذا خلفا بعد خلف الی یوم القیمه و این بزرگترین وظائف دینی است که اولا در مقام تحصیل علم و عمل و تکمیل نفس باخلاق حمیده و سپس در مقام تکمیل دیگران باشند یعنی بآنچه تعلیم گرفته و تدریس شده اید تعلیم و تدریس نمائید و باین بیان احتیاج بتفسیرات مفسرین و اختلافات آنها که تقریبا پنج قول بین آنها است نداریم و تمام آنها بدون مدرک و دلیل است و اللّه العالم.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۸۰] ..... ص : ۲۶۴

وَ لا یَأْمُرَکُمْ أَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلائِکَهَ وَ النَّبِیِّینَ أَرْباباً أَ یَأْمُرُکُمْ بِالْکُفْرِ بَعْدَ إِذْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ (۸۰)

و امر نمیکند شما را که ملائکه و انبیاء را پروردگار خود بگیرید آیا امر میکند شما را بکفر بعد از آنی که شما مسلمان بودید.

این آیه شریفه کمال دلالت و ظهور دارد بر اینکه آیه سابقه تعریض بر نصاری است که روح القدس و عیسی را بربوبیت گرفتند و قائل باقانیم ثلاثه شدند.

وَ لا- یَأْمُرَکُمْ الایه فرق بین مفاد این آیه شریفه با آیه سابقه اینست که آیه سابقه در مقام شرک عبادتیست که انبیاء دعوت بشرک در عبادت نمیکنند بلکه اولین کلمه

انبیاء دعوت بتوحید در عبادت است که مفاد کلمه طیبه لا اله الّا اللّه است بدلالت مطابقی و در قرآن مجید نقل از انبیاء در اولین کلمه آنها اینست که لا تعبدوا الا اللّه در مورد نوح، هود، صالح، ابراهیم، شعیب، موسی و غیر اینها، و منقول از نبیّ اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که می فرمود

قولوا لا اله الا اللّه تفلحوا.

و مفاد این آیه شرک افعالیست که خالق و رازق، محیی و ممیت، معزّ و مذلّ، معطی و منعم، مغنی و مفقر و غیر اینها از افعال الهیه فاعل ذات اقدس حقّ است و بس که مفاد کلمه ربّ است و او است ربّ العالمین، ردّ بر حکماء که گفتند فقط خدا یک فعل از او بیشتر صادر نشده خلقت عقل اول بدلیل (الواحد لا یصدر منه الّا الواحد و لا یصدر الواحد الّا من الواحد).

و سابقا جواب آنها را گفتیم که این دو قاعده در باب عله نامه موجبه تمام است نه در فاعل مختار و قادر متعال و حکیم علی الاطلاق که تمام افعالش از روی حکمت و مصلحت است و بتعدد حکم و مصالح افعال متعدد میشود و بمحل قابل افاضه میشود. و همچنین ردّ کسانی که مؤثر در عالم وجود را شمس و قمر و کواکب و کرات جوّیه میدانند یا ملائکه و انبیاء و اولیاء را مرّ بی عالم میپندارند چنانچه مفاد أَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلائِکَهَ وَ النَّبِیِّینَ أَرْباباً است و این کفر و شرک افعالیست چنانچه مفاد أَ یَأْمُرُکُمْ بِالْکُفْرِ است.

بَعْدَ إِذْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ بعد از آنی که اسلام آوردید به وحدانیت حق در عبادت و رساله انبیاء کافر نشوید بشرک افعالی.

اشاره

وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثاقَ النَّبِيِّينَ لَما آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتابٍ وَ حِكْمَةٍ ثُمَّ جاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِما مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَ لَتَنْصُرُنَّهُ قالَ أَ أَقْرَرْتُمْ وَ أَخَذْتُمْ عَلى ذلِكُمْ إِصْرِي قالُوا أَقْرَرْنا قالَ فَاشْهَدُوا وَ أَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ (۸۱)

و یاد کن زمانی که خداوند عهد و میثاق گرفت از تمام انبیاء بر اینکه اعطاء فرمودم بشما کتاب و حکمت را و پس از شما میآید شما را پیغمبری که تصدیق میفرماید آنچه با شما هست باید ایمان بآن پیغمبر داشته باشید و او را یاری کنید فرمود آیا باین عهد و میثاق اقرار دارید و باین اقرار میگرویدگفتند اقرار داریم فرمود پس شاهد باشید و من هم با شما از شاهدین هستم.

وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثاقَ النَّبِيِّينَ کلمه (اذ ظرفیه) متعلق بفعل محذوف که اذکر باشد یا عطف بر إِذْ قالَتِ الْمَلائِكَةُ است بنا بر قولی.

و امّا اخذ میثاق در آیاتی خداوند ذکر فرموده مثل آیه شریفه وَ إِذْ أَخَذْنا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثاقَهُمْ وَ مِنْكَ وَ مِنْ نُوحٍ وَ إِبْراهِيمَ وَ مُوسى وَ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَ أَخَذْنا مِنْهُمْ مِيثاقاً غَلِيظاً احزاب آیه ۷، و مثل آیه شریفه وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ الایه اعراف آیه ۱۷۱.

و ظاهر اینست که مراد در عالم ارواح و عالم نورانیت است که خداوند خلقت فرمود ارواح را قبل از اجساد، در بعض احادیث است بالفی عام دو هزار سال در بعض دیگر میفرماید

(الارواح جنود مجنّده فما تآلف منها ائتلف و ما تخالف منها اختلف)

و در آن عالم خداوند عهد و میثاق گرفت از بنی آدم باقرار بوحدانیت خدا چنانچه مفاد آیه وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّكَ الایه است.

ص: ۲۶۴

و در بسیاری از اخبار است که عهد و میثاق گرفت بوحدانیت خود و رسالت پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و ولایت علی علیه السّلام و اولاد طیّبین او علیهم السلام، و از این آیه استفاده میشود که از تمام انبیاء خداوند عهد و میثاق گرفت بجملات مذکوره در آیه که خود اقرار کنند و بامتهای خود ابلاغ نمایند چنانچه مفاد اخبار مذکوره در برهان و غیر آن است.

لَما آتَیْتُکُمْ یعنی اعطاء کردم بشما، کلمه لما مخفّفه مرکب از لام مفتوحه مطابق قرائت سیاهی قرآن. و ما ممکن است شرطیه باشد و جزاء آن لتؤمننّ باشد، و ممکن است خبریه باشد بمعنی الذی و مبتداء باشد و خبرش لتؤمننّ باشد، و لام لام قسم است و لتؤمنن ساد مسادّ جواب قسم است بر هر دو تقدیر.

من کتاب مراد کتب آسمانیست که بر هر یک از انبیاء نازل شده مثل صحف آدم، شیث، نوح، ابراهیم. توریه، زبور، انجیل و غیر اینها.

و حکمه دستورات دینی از اعتقادیات و اخلاقیات و احکام و وظائف و غیر اینها ثُمَّ جاءَکُمْ رَسُولٌ مراد مجیئی پیغمبر اسلام حضرت محمّد صلّی اللَّه علیه و آله سلّم است، و کلمه ثمّ از برای تراخیست یعنی پس از او دیگر پیغمبری نخواهد آمد تا دامنه قیامت زیرا کلمه النبیین جمع محلی بالف و لام افاده عموم میکند و این پیغمبر باید بعد از جمیع انبیاء باشد بواسطه کلمه ثمّ و اگر بعد از این پیغمبر پیغمبر دیگری باشد پس او بعد از جمیع انبیاء نبوده و ندیدم احدی از مفسرین یا علماء اعلام در کتب خود متذکر این نکته شده باشند.

مُصَدِّقٌ لِما مَعَکُمْ این پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلم تصدیق میفرماید جمیع انبیاء سلف را و آنچه بر آنها نازل شده از کتب آسمانی و دستورات الهی که تمام حق و صدق و از جانب خدا بوده.

ممکن است یهود و نصاری توهّم کنند که این جمله دلالت دارد بر اینکه توریه و انجیل بلکه جمیع کتب عهد قدیم و جدید که منسوب بانبیاء است تمام حق و صدق است، لکن این توهّم فاسد است زیرا که آیه میفرماید آنچه انبیاء آوردند و با آنها بود حق و صدق است و این کتب عهدین مجعولات و مفتریات است که یهود و نصاری نسبت بانبیاء دادند و ساحت قدس انبیاء علیه السّلام از این مزخرفات عری و بریست.

لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ بلکه میتوان گفت از این آیه استفاده میشود که اهمّ وظائف تمام انبیاء بشارت بوجود مقدّس حضرت محمّد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است و ایمان باو چنانچه مفاد بسیاری از اخبار است که یک جمله آنها در برهان و یک جمله در مجمع البیان و یک جمله در بحار و غیر آن نقل شده.

وَ لَتَنْصُرُنَّهُ نصرت انبیاء از پیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم با اینکه زمان آنها متقدم بوده مجرد بشارت بوجود او نیست زیرا در جمله قبل اشاره شده بلکه مراد چنانچه از اخبار بسیاری استفاده میشود که اشاره بدوره رجعت است و در اخبار بنصرت امیر المؤمنین علیه السّلام تفسیر کرده اند لکن نصرت امیر المؤمنین علیه السّلام بلکه نصرت حضرت بقیه اللَّه عجّل اللَّه تعالی فرجه و هر یک از ائمّه علیهم السلام نصرت پیغمبر است چنانچه در زیارت وارث و زیارت اصحاب ابی عبد اللَّه علیه السّلام می گویی

(السلام علیکم یا انصار رسول اللَّه و امیر المؤمنین و فاطمه و الحسن و الحسین علیهم السلام)

و همین آیه یکی از آیات داله بر رجعت است.

قالَ أَ أَقْرَرْتُمْ استفهام تقریری است که البته باید اقرار باین معاهده و میثاق بکنند.

وَ أَخَذْتُمْ عَلی ذلِکُمْ إِصْرِی اصر بمعنی بار سنگین است و از این جهت اطلاق

ص: ۲۶۶

بر تکلیف شاق مشکل میشود در آیه شریفه وَ لا تَحْمِلْ عَلَیْنا إِصْراً کَما حَمَلْتَهُ عَلَی الَّذِینَ مِنْ قَبْلِنا سوره بقره آیه ۲۸۶.

و اطلاق بر معصیت میشود در حدیث است

(اذا ساء السلطان فعلیه الاصر و علیکم الصبر)

مجمع البحرین، و مراد اینجا عهد مشدّد است که بسیار مورد اهمیت است.

قالُوا أَقْرَرْنا اعتراف نمودند تمام انبیاء باین معاهده و میثاق و البته آنها نظر بمقام عصمت و نبوت وفاء باین عهد نمودند که تمام بشارت بآمدن رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بامت خود دادند و خواهند نمود، در دوره رجعت در دنیا بر میگردند و نصرت مینمایند.

قالَ فَاشْهَدُوا بعضی گفتند خطاب بملائکه است که شاهد بین خدا و انبیاء باشند و در بعض اخبار هم اشاره دارد لکن ظاهر آیه خطاب بخود انبیاء است که شاهد بر این معاهده باشند چنانچه خداوند هم شاهد بر آن هست.

وَ أَنَا مَعَکُمْ مِنَ الشَّاهِدِینَ و از این جمله اهمیت این موضوع معلوم میشود که مسئله نبوّت حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم عدل مسئله توحید است در آیه شَهِدَ اللَّهُ

[سوره آل عمران (۳): آیه ۸۲] ..... ص : ۲۶۹

فَمَنْ تَوَلَّی بَعْدَ ذلِکَ فَأُولئِکَ هُمُ الْفاسِقُونَ (۸۲)

تولی بمعنی اعراض است و مراد اعراض انبیاء نیست زیرا مقام عصمت آنها مانع از آن است بلکه مراد اعراض امتهای آنها است از یهود و نصاری و امثال آنها و گذشت که ابلاغ بامم جزو میثاق بوده و بر طبق آن هم اخبار ناطق است، در مجمع از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت کرده که فرمود

(لم یبعث اللَّه نبیا آدم و من بعده الّا اخذ علیه العهد لئن بعث اللَّه محمدا و هو حیّ لیؤمننّ به و لتنصرنّه و امره

بان اخذ العهد بذلک علی قومه).

فَمَنْ تَوَلَّی کسانی که از این معاهده اعراض نمودند و برگشتند و پشت پا زدند باین میثاق و نقض عهد کردند چنانچه معنی تولّی همین است در قرآن در موضوع حضرت موسی در موقعی که عصی اژدها شد میفرماید وَلَّی مُدْبِراً وَ لَمْ یُعَقِّبْ نمل آیه ۱۰ و آیات دیگر.

بعد ذلک بعد از عهد و میثاق محکم فَأُولئِکَ هُمُ الْفاسِقُونَ فسق در اینجا مرتبه شدیده کفر است چون فسق بمعنی کار قبیح و زشت و فحشاء است و البته نقض عهد الهی با این همه تأکیدات و اینکه مقصود مهمّ از ارسال رسل بوده بسیار قبیح و زشت است و اینها از سایر طبقات کفار با این هم بشاراتی که بآنها داده شده بمراتب بدتر و عقوبت آنها شدیدتر است بالاخص علماء و دانشمندان آنها که از کتب خود این بشارات را درک کردند و حقانیت پیغمبر اسلام را فهمیدند و از روی لجاج و عصبیت و حبّ ریاست و علاقه بزخارف دنیوی انکار کردند.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۸۳] .... ص : ۲۷۰

أَ فَغَیْرَ دِینِ اللَّهِ یَبْغُونَ وَ لَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعاً وَ کَرْهاً وَ إِلَیْهِ یُرْجَعُونَ (۸۳)

آیا پس از این همه تأکیدات و ادله و براهین غیر دین حقّه الهیه را طلب میکنند و حال آنکه از برای خدا اسلام آورده هر کس که در آسمانها و در زمین هست چه بطوع و رغبت و چه از روی کره و بی میلی و بسوی خدا است بازگشت آنها أَ فَغَیْرَ دِینِ اللَّهِ یَبْغُونَ همزه استفهام انکاریست یعنی نباید غیر دین خدا را طلب نمود، و این جمله شامل تمام ادیان باطله میشود زیرا دین خدا منحصر

است بدین اسلام إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلامُ آل عمران آیه ۱۷، وَ مَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلامِ دِيناً فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ آل عمران آیه ۷۹.

کلمه یبغون از ماده بغاء بضم باء بمعنی طلب و مراد یبغون ای یطلبون و بکسر باء بمعنی زنا است.

وَ لَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ کلمه اسلم بقرینه جمله قبل مراد همین دین اسلام است نه تسلیم افعال الهی، و مراد از مَنْ فِي السَّماواتِ ملائکه هستند، و مراد از و الارض مسلمین هستند نه جمیع افراد بشر اگر چه لفظ من فی الارض شامل جمیع میشود لکن مسلما کسانی که غیر دین اللّه یبغون و یطلبون خارج شده اند از عموم و آنها جمیع فرق باطله هستند. و مراد از اسلم نه مجرد اعتراف بوجود الهست تا بگویی که اغلب کفار سوای طبیعی را شامل میشود زیرا صدق اسلم بر غیر معتقد بجمیع عقائد حقّه مشکل بلکه ممنوع است.

طوعا مثل ملائکه و مؤمنی که از روی مشاهده معجزات و اخلاق انبیاء و ادلّه و براهین با رغبت هر چه تمام تر ایمان آوردند.

و کرها مثل کسانی که از ترس جان و مال خود یا بطمع ریاست یا منافع مادی ایمان آوردند و این معنی شامل منافقین نمیشود زیرا آنها اظهار ایمان کردند و لکن در باطن کافر بلکه اشد مراتب کفر را داشتند.

وَ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ تمام شماها از مؤمن و کافر بالطوع یا بالکره بازگشت بخدا خواهید نمود و در محکمه عدل بپاداش اعمال خود خواهید رسید ان خیرا فخیر و ان شرّا فشرّ.

قُلْ آمَنَّا بِاللَّهِ وَ ما أُنْزِلَ عَلَيْنا وَ ما أُنْزِلَ عَلى إِبْراهِيمَ وَ إِسْماعِيلَ وَ إِسْحاقَ وَ يَعْقُوبَ وَ الْأَسْباطِ وَ ما أُوتِيَ مُوسى وَ عِيسى وَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ (۸۴)

بگو ای پیغمبر اکرم بکسانی که غیر دین الهی را طلب میکنند که ما مسلمانان ایمان آورده ایم بخدا و آنچه بر ما نازل فرموده از قرآن و احکام و آنچه نازل فرمود بر ابراهیم و اسمعیل و اسحاق و یعقوب و اسباط یعقوب و آنچه بموسی و عیسی و جمیع پیغمبران عنایت فرموده فرقی بین احدی از آنها نمیگذاریم و در اوامر الهی تسلیم هستیم.

در آخر سوره بقره در ذیل آیه شریفه آمَنَ الرَّسُولُ بِما أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَ الْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَ مَلائِكَتِهِ وَ كُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَ قالُوا سَمِعْنا وَ أَطَعْنا غُفْرانَكَ رَبَّنا وَ إِلَيْكَ الْمَصِيرُ در همین کتاب شرح مفاد این آیه بیان شده و چند جمله در اینجا متذکر میشویم.

۱- مراد از نبیّون جمیع انبیاء غیر مذکورین در آیه است مثل آدم، شیث، نوح، هود، صالح، لوط، هارون، داود، سلیمان، شعیب، یحیی، زکریّا، ذی الکفل یونس، ادریس و انبیایی که باسامی آنها در قرآن تصریح نشده بلکه شامل مذکورین در آیه میشود از باب ذکر عام بعد الخاص.

۲- مراد از اسباط دوازده سبط یعقوب از بنی اسرائیل هستند مثل حضرت یوسف لکن گذشت که سایر اولاد یعقوب لیاقت نبوت نداشتند بجهت آن معامله که با یوسف کردند و دروغی که بیعقوب گفتند و افترایی که بیوسف بستند که نسبت سرقت باو دادند فقط ابن یامین ممکن است آنهم دلیلی نداریم ولی در اولادهای

آنها البته تا زمان موسی و عیسی بودند و دارای مقام نبوت هم بودند و زمین خالی از حجّت نبوده و نوعا آنها گرفتار شکنجه کفار و بنی اسرائیل بودند چنانچه در مطاوی کلمات قبل اشاره شده.

۳- فرق بین ما انزل و بین ما اوتی که در حق پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و حضرت ابراهیم علیه السّلام تا زمان موسی علیه السّلام تعبیر بما انزل فرموده و در حق موسی و عیسی و سایر نبیّین تعبیر بما اوتی شاید این باشد که مفاد ما انزل علاوه از تصدیق ایمان بآن عمل کردن بدستورات هم هست و دین اسلام تا قیامت باقیست و ملت ابراهیم و سنن آن هم در این شریعت ثابت و متابعت آن واجب است چنانچه گذشت و اما شرایع منسوخه مثل شریعت آدم و نوح و موسی و عیسی و انبیایی که موظف بآنها بودند فقط تصدیق آنها و اینکه از جانب حق بودند و آنچه بآنها داده شده تماما حق و صدق است لازم است، و اما عمل بر طبق آنها جایز نیست چون امد آنها تمام شده و شریعت آنها نسخ گردیده و مدت آنها منقضی شده.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۸۵] ..... ص : ۲۷۳

وَ مَنْ یَبْتَغِ غَیْرَ الْإِسْلامِ دِیناً فَلَنْ یُقْبَلَ مِنْهُ وَ هُوَ فِی الْآخِرَهِ مِنَ الْخاسِرِینَ (۸۵)

و کسی که طلب کند و اختیار کند دینی غیر دین اسلام پس از او پذیرفته نخواهد شد و او در عالم آخرت جزو زیانکاران است.

وَ مَنْ یَبْتَغِ غَیْرَ الْإِسْلامِ دِیناً دین عبارت از مجموعه اموریست از عقائد و اخلاق و وظائف عملیه که انسان اختیار میکند و علاقه مند میشود و متدیّن بآنها میگردد، و غیر اسلام شامل میشود جمیع ادیان باطله را از دین یهود، نصاری، مجوس، مشرکین و غیر اینها.

فَلَنْ یُقْبَلَ مِنْهُ عدم قبول نه مجرد رد است بلکه موجب عذاب و خلود

در جهنم میشود، و از این آیه شریفه استفاده میشود که اگر کسی بعض احکام اسلام را هم معتقد نباشد و لو اکثر آنها را قبول داشته باشد در این حکم شریک است زیرا گفتیم دین عبارت از جمیع امور دینی است و مرکّب ارتباطیست یک جزء آن اگر نباشد اسلام نیست و مشمول نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَ نَکْفُرُ بِبَعْضٍ میشود و اغلب کسانی که امروز دعوی اسلام میکنند بسیاری از قواعد اسلامی را زیر بار نمیروند و قبول ندارند و فوج فوج از اسلام خارج میشوند و ملتفت نیستند.

وَ هُوَ فِی الْآخِرَهِ مِنَ الْخاسِرِینَ خسران بمعنی زیان و اینکه سرمایه از دست رفته باشد، و از این جمله استفاده میشود که عمل خیری هم اگر از آنها سرزند مثمر ثمره نیست و مفید فائده و مقبول درگاه احدیت نمیشود.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۸۶] ..... ص : ۲۷۴

کَیْفَ یَهْدِی اللَّهُ قَوْماً کَفَرُوا بَعْدَ إِیمانِهِمْ وَ شَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَ جاءَهُمُ الْبَیِّناتُ وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الظَّالِمِینَ (۸۶)

چگونه خداوند هدایت میکند کسانی را که اولا ایمان آوردند و شهادت برسالت حضرت رسول و حقانیت او دادند و مشاهده آیات بیّنات نمودند سپس کافر شدند و خداوند ظالمین را هدایت نمیفرماید.

کَیْفَ یَهْدِی اللَّهُ کیف از ادات استفهام است و استفهام انکاریست یعنی نمیشود و ممکن نیست که خداوند همچه شخصی را هدایت کند زیرا در هدایت دو چیز لازم است: یکی فاعلیت فاعل که هادی باشد و دیگر قابلیت قابل که مهدی باشد و کسی که مرتد شد بعد از آنی که حجت بر او تمام شد و براهین واضحه و ادله محکمه متقنه و آیات بینات را مشاهده کرده باز دست برداشت معلوم است که از روی

عناد و لجاج و عصبیت بوده البته قبول هدایت نمیکند و هدایت نمیشود و لو فاعلیت فاعل از هر جهت تمام باشد.

قَوْماً کَفَرُوا بَعْدَ إِیمانِهِمْ آیه عام است و لو شأن نزولش در مورد شخص خاصّی باشد چنانچه در مجمع از حضرت صادق علیه السّلام نقل کرده که در مورد حارث بن سوید بن صامت انصاری بود که محذر بن زیاد بلوی را بحیله و مکر کشت و فرار کرد و بکفار مکه ملحق شد و شامل هر دو قسم مرتد ملی و فطری میشود، و بعضی مفسرین توهّم کردند که ایمان ایمان ظاهری بوده نه باطنی و لکن خلاف ظاهر است زیرا این منافق میشود نه مؤمن و آیه میفرماید بَعْدَ إِیمانِهِمْ وَ شَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ بیان ایمان است که حقیقت ایمان همان شهادت بحقانیت پیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و تصدیق بجمیع ما جاء به النبی است.

وَ جاءَهُمُ الْبَیِّناتُ یعنی امور واضحه روشن که جای ریب و شکی در آنها نباشد بمشاهده معجزات و نزول آیات و مشاهده حالات و اخلاق نبیّ اکرم و البته چنین آدم بسیار فرق دارد با آن کفاری که مشاهده معجزات و اخلاق نبیّ صلّی اللَّه علیه و آله و سلم را نکردند و آیات را استماع ننمودند.

وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الظَّالِمِینَ کسی که دانسته و فهمیده بخود ظلم کند و خود را در معرض عذاب ابدی درآورد قابلیت هدایت ندارد و خدا او را هدایت نمیفرماید.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۸۷] ..... ص : ۲۷۵

اشاره

أُولئِکَ جَزاؤُهُمْ أَنَّ عَلَیْهِمْ لَعْنَهَ اللَّهِ وَ الْمَلائِکَهِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِینَ (۸۷)

این قوم کفار بعد از ایمان که قابلیت هدایت ندارند جزای آنها لعنت خدا و ملائکه و جمیع ناس بالتمامی است.

ص: ۲۷۳

اولئک اشاره بقوم کفروا بعد ایمانهم است جزائهم پاداش کفر آنها است أَنَّ عَلَيْهِمْ لَعْنَةَ اللَّهِ لعنت دوری از رحمت الهی است که بوی رحمت بمشام آنها نمیرسد.

و الملائکه لعنه ملائکه نفرین آنها است که خداوند آنها را از رحمت واسعه بی بهره نماید.

و الناس که آنها هم طلب کنند بعد رحمت را از اینها.

اجمعین ممکن است بیان الناس باشد یعنی جمیع ناس از کافر و مسلم و ممکن است بیان هر سه باشد: خدا و جمیع ملائکه و جمیع ناس، و شاید ظاهر همین باشد.

(اشکال) ..... ص : ۲۷۶

کفار همه کسی را لعنت نمیکنند بلکه تمجید میکنند که دست از ایمان کشیده و بکفر روی آورده.

(جواب) ..... ص : ۲۷۶

آنکه آیه نمیفرماید که جمیع ناس او را لعنت میکنند بلکه میفرماید اینها مستحق لعنه جمیع هستند بقرینه جزاؤهم مضافا اینکه کفار هم از همچه کسی که یک روز مؤمن و یک روز کافر و ثباتی در او نیست نکوهش میکنند.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۸۸] .... ص : ۲۷۶

خالِدِينَ فِيها لا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذابُ وَ لا هُمْ يُنْظَرُونَ (۸۸)

همیشه در لعنه یا جهنم معذّب هستند و عذاب آنها سبک نمیشود و آنها را مهلت نمیدهند.

خالِدِينَ فِيها ضمیر فیها ممکن است بلعنت برگردد که در آیه قبل

ذکر فرموده چنانچه مفسرین گفتند، ولی بعید نیست که مرجع جهنم باشد چون معهود ذهنیست زیرا کسی که مشمول لعنت خدا و ملائکه و ناس باشد البته جایگاه او در جهنم است.

لا یُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذابُ علاوه بر اینکه مخلّد در عذاب هستند عذاب آنها سبک نمیشود کُلَّما نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْناهُمْ جُلُوداً غَیْرَها لِیَذُوقُوا الْعَذابَ نساء آیه ۵۹ وَ لا هُمْ یُنْظَرُونَ در جهنم و عذاب مهلت هم نیست که یک ساعت عذاب از آنها برداشته شود، و بعضی مفسرین گفتند مهلت در توبه ندارند و بازگشت بدنیا از برای آنها نیست لکن خلاف ظاهر است.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۸۹] .... ص : ۲۷۷

إِلَّا الَّذِینَ تابُوا مِنْ بَعْدِ ذلِکَ وَ أَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۸۹)

مگر کسانی که بعد از کافر شدن توبه کنند و برگردند باسلام و خود را اصلاح کنند پس محققا خداوند آمرزنده و مهربان است.

إِلَّا الَّذِینَ تابُوا مِنْ بَعْدِ ذلِکَ توبه مرتد برجوع باسلام است و آیه مطلق است شامل مرتد ملّی و فطری هر دو میشود و لو مورد مرتد ملّی است لکن مورد مخصص و مقید نمیشود و این آیه هم یکی از آیاتیست که دلالت دارد بر قبولی توبه مرتد.

و اصلحوا بعض مفسرین گفتند مراد اصلاح باطن است که قلبا ایمان بیاورد و عازم بر ثبات بر ایمان باشد و این خلاف ظاهر است زیرا کلمه تابوا بر این مطلب تام الدلاله است و بدون این صدق توبه نمیکند.

و بعضی گفتند مراد اصلاح عمل است که نماز و روزه و امثال آنها این هم تمام نیست زیرا شرط قبولی توبه نیست آنها هم یک تکالیفی است راجع بخود بلکه

ظاهر اینست که اسلام مرتد با اسلام سایر کفار تفاوت دارد زیرا کفار اگر اسلام آوردند بمقتضای

(الاسلام یجب ما قبله)

آنچه فساد در دوران کفر کردند گذشت میشود و لکن مرتد باید هر فسادی که در زمان ارتداد نموده تدارک کند نماز و روزه ها را قضاء کند، مال هر کسی را برده یا بکسی اذیت نموده رد کند، اگر محکوم بقصاص بادیه یا کفارات یا سایر تکالیف بوده باید تمکین شود و امثال اینها فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ تفسیرش واضح است و سابقا ذکر شده.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۹۰] .... ص : ۲۷۸

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمانِهِمْ ثُمَّ ازْدادُوا كُفْراً لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ وَ أُولئِكَ هُمُ الضَّالُّونَ (۹۰)

محقّقا کسانی که پس از ایمان کافر شدند و زیاده روی کردند در کفر هرگز توبه آنها قبول نخواهد شد و آنها گمراهان هستند.

جماعتی باین آیه استشهاد کردند که توبه مرتد قبول نمیشود لکن این حرف خلاف تحقیق است زیرا ادله اربعه: کتاب، سنّه، اجماع و عقل قائم است بر قبولی توبه، بلکه می گوییم اگر توبه مرتد قبول نشود آیا مکلف بتکالیف شرعیه مثل نماز و سایر عبادات هست یا نیست اگر بگویی هست تکلیف ما لا یطاق لازم میآید زیرا ایمان شرط صحت کلیه عبادات است و اگر نیست خلاف ضرورت اسلام است، بعلاوه این آیه هم دلالت بر عدم قبول توبه مرتد ندارد ببیانی که در شرح الفاظ آیه ذکر میشود.

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمانِهِمْ مراد ارتداد است که اولا مؤمن بود سپس کافر شد و احتیاج بتأویلات بعض مفسرین نداریم که بگوئیم ایمانش ظاهری بوده

و در واقع منافق بوده زیرا خلاف ظاهر آیه است و منافق را تعبیر بایمان نمیکنند بلکه اشدّ کفار است و همچنین بعضی گفتند این در مورد یهود است که قبل از بعثت بشارت بآمدن آن حضرت میدادند و پس از بعثت انکار نمودند اینهم خلاف ظاهر آیه است زیرا یهود ایمان نیاوردند بلکه میگفتند که ایمان میآوریم پس از بعثت او.

ثُمَّ ازْدادُوا کُفْراً ازدیاد کفر با توبه مرتد که مورد بحث بود نمیسازد زیرا مرتد اگر توبه کند کفر را نابود میکند نه آنکه ازدیاد کند و این جمله دلالت دارد که تا آخر عمر روز بروز کفر او شدیدتر میشود.

لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ زمان معاینه مرگ است چنانچه در آیه شریفه میفرماید وَ لَیْسَتِ التَّوْبَهُ لِلَّذِینَ یَعْمَلُونَ السَّیِّئاتِ حَتَّی إِذا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قالَ إِنِّی تُبْتُ الْآنَ الایه نساء آیه ۲۲، و در حقّ فرعون میفرماید حَتَّی إِذا أَدْرَکَهُ الْغَرَقُ تا آنجایی که میفرماید آلْآنَ وَ قَدْ عَصَیْتَ قَبْلُ الایه یونس آیه ۹۰ و ۹۱، و اخبار هم در این مورد رسیده که

(التوبه قبل المعاینه).

وَ أُولئِکَ هُمُ الضَّالُّونَ گمراهی اینها اینست که نه در دسته کفار هستند زیرا برگشتند و نه در دسته مسلمین زیرا توبه نشد یعنی بدون عقیده بهیچ طرفی هستند و همین است معنی گمراهی.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۹۱] .... ص : ۲۷۹

إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ ماتُوا وَ هُمْ کُفَّارٌ فَلَنْ یُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلْ ءُ الْأَرْضِ ذَهَباً وَ لَوِ افْتَدی بِهِ أُولئِکَ لَهُمْ عَذابٌ أَلِیمٌ وَ ما لَهُمْ مِنْ ناصِرِینَ (۹۱)

محقّقا کسانی که کافر شدند و بکفر از دنیا رفتند اگر باندازه سعه ارض طلا داشته باشند و فدی دهند از آنها قبول نخواهد شد و عذاب دردناک برای آنها است

و ناصر و معینی برای آنها نیست.

مسئله فدی در جهاد با کفار است که مسلمین موقعی که اسیر از کفار میگیرند و میآورند حکم غلام و کنیز دارند و بین مجاهدین قسمت میکنند و جزو غنائم هستند مگر آنکه خود آن کفار فدی دهند یعنی چیزی طبق نظر رئیس مسلمین تقدیم کنند یا یکی از بستگان آنها فدی دهند و آزاد شود و آیه شریفه در مقام اینست که موضوع فدی مختص باین دنیا است در آخرت فدی قبول نمیشود و از عذاب برای او نجاتی نیست لذا میفرماید إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا و این شامل جمیع کفار از مشرکین و اهل کتاب و نواصب و خوارج و غلات و مرتدین و کسانی که در حکم کفار هستند از مخالفین و معاندین و جمیع فرق ضالّه حتی غیر اثنی عشریه از فرق شیعه میشود وَ ماتُوا وَ هُمْ کُفَّارٌ بهمان عقیده باطله از دنیا رفتند و توبه نکردند و بشرف اسلام مشرف نشدند.

فَلَنْ یُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ کلمه عام است شامل جمیع میشود بدون استثناء مِلْ ءُ الْأَرْضِ ذَهَباً قضیه فرضیه است آنهم فرض محال و الّا کسی که از این دنیا رفت بقدر فلسی مالکیت ندارد وَ لَقَدْ جِئْتُمُونا فُرادی کَما خَلَقْناکُمْ أَوَّلَ مَرَّهٍ انعام آیه ۹۴، بعلاوه در دنیا هم محال است کسی بقدر ملاء الارض طلا داشته باشد بلکه طلا باین مقدار محال است وجود پیدا کند پس این آیه تقدیر فی تقدیر فی تقدیر کلها محال.

وَ لَوِ افْتَدی بِهِ از کلمه لن که برای نفی تأبید است و کلمه لو که امتناعیه است استفاده میشود که اگر بر فرض محال همچه فدایی باشد هرگز مورد قبول واقع نمیشود بلکه چیزی که در قیمت سبب نجات میشود ایمان و عمل صالح است و تقوای از معاصی.

أُولئِکَ لَهُمْ عَذابٌ أَلِیمٌ لام اختصاص است که عذاب دردناک اختصاص باینها

دارد و گذشت که جمیع عذابها دردناک است لکن البته مراتب دارد و جمیع اهل عذاب گرفتار عذاب دردناک هستند لکن البته متفاوت هستند بمراتب کفر و ازدیاد معاصی.

وَ ما لَهُمْ مِنْ ناصِرِينَ نفی شفاعت میکند زیرا شفاعت شفعاء مختص باهل ایمان است که قابلیت رحمت و مغفرت داشته باشند و امّا کفار و کسانی که در حکم کفار هستند علاوه از اینکه شفیع و ناصر ندارند بلکه شفعاء قیامت خصم آنها هستند ویل لمن شفعائه خصمائه.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۹۲] .... ص : ۲۸۱

اشاره

لَنْ تَنالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَ ما تُنْفِقُوا مِنْ شَيْ ءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ (۹۲)

هرگز نائل نمیشوید ببرّ و احسان و تفضّل الهی تا اینکه انفاق و بذل کنید از چیزهایی که دوست میدارید و علاقه مند هستید بآنها و آنچه انفاق میکنید سپس خداوند دانا است بآن و از بین نمیرود و بجزای آن میرسید.

لَنْ تَنالُوا الْبِرَّ لن برای نفی تأیید است که بفارسی تعبیر بهرگز میشود و (نیل) بمعنی رسیدن است بمقصود و برّ بمعنی احسان بغیر است و از این قبیل است برّ بوالدین در مقابل عقوق و برّ باخوان دینی وصله ارحام و نحو آنها، و فرق بین برّ و احسان این است که احسان اعم است از احسان مالی و جاه و غیر آنها لکن البرّ اعطاء چیزی است که بغیر از مال و جاه و مقام شود.

(اشکال) .....ص : ۲۸۱

احسان و تفضل الهی در دنیا و آخرت منحصر بانفاق نیست جمیع عقائد حقه و اخلاق فاضله و اعمال صالحه مورد تفضلات الهی میشود چنانچه مفاد بسیاری از

آیات است مثل آیه شریفه فَمَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ خَیْراً یَرَهُ الایه و غیر آن از آیات بسیار، و مفاد اخبار است مثل حدیث معروف

(الناس مجزیون باعمالهم ان خیرا فخیر و ان شرّا فشرّ)

و غیر آن و این آیه منحصر میکند نیل به آنرا بانفاق از آنچه دوست میدارند.

(جواب) ..... ص : ۲۸۲

ممکن است گفته شود که الف و لام البرّ از برای عهد باشد یعنی آن برّ و احسانی که برای انفاق و صدقات خداوند مقرّر فرموده نمیرسد بآن مگر بانفاق از آنچه دوست میدارید. و ممکن است الف و لام جنس باشد که شامل جمیع مثوبات دنیوی و اخروی شود و البته اگر انفاق از محبوبها نباشد بجمیع آنها نائل نشود.

حَتَّی تُنْفِقُوا انفاق و لو ظاهر در انفاق مالیست لکن گذشت در اوائل سوره بقره ذیل آیه وَ مِمَّا رَزَقْناهُمْ یُنْفِقُونَ اقسام انفاقات از انفاق علم و تلاوت و هدایت و ارشاد و جاه و مال از واجبات و مستحبّات چنانچه مفاد اخبار بود که تمام اینها مصادیق انفاق هستند و مؤید این معنی است در تفسیر این آیه در تفسیر علی بن ابراهیم است که مأخوذ از اخبار است که فرمود

(ای لن تنالوا الثواب حتی تردّوا الی آل محمد حقّهم من الخمس و الانفاق و الفی ء).

مِمَّا تُحِبُّونَ من تبعیضیه است دلالت دارد بر اینکه جمیع آنچه دوست میدارید لازم نیست انفاق کنید بلکه انفاقات شما باید از چیزهایی باشد که دوست میدارید و اگر مراد جمیع بود میفرمود حتی تنفقوا ما تحبون و ما موصوله است شامل جمیع محبوبات میشود حتی انفاق نفس و اولاد و عیال چنانچه ابی عبد اللّه الحسین علیه السّلام در کربلا انفاق نمود، و مراد از تحبون چیزهاییست که انسان بآنها علاقه مند و دل بستگی دارد و مردم در این قسمت مختلف هستند.

وَ ما تُنْفِقُوا مِنْ شَیْ ءٍ هر چه که انفاق میکنید از هر چه علاقه داشته باشید یا نداشته باشید.

فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِیمٌ چون خداوند عالم بجمیع ما فی القلوب و بواطن انسان است و چیزی بر او مخفی نیست، و تعبیر بفاء برای این نیست که بعد از انفاق خدا عالم باشد بلکه برای اینست که بدانید خدا میداند و بقصد و نیت شما ثواب میدهد و احسان میفرماید و از بین نمیبرد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۹۳] ..... ص : ۲۸۳

کُلُّ الطَّعامِ کانَ حِلاًّ لِبَنِی إِسْرائِیلَ إِلاَّ ما حَرَّمَ إِسْرائِیلُ عَلی نَفْسِهِ مِنْ قَبْلِ أَنْ تُنَزَّلَ التَّوْراهُ قُلْ فَأْتُوا بِالتَّوْراهِ فَاتْلُوها إِنْ کُنْتُمْ صادِقِینَ (۹۳)

هر طعامی بر بنی اسرائیل حلال بود مگر آن چیزی که اسرائیل یعقوب بر شخص خود حرام کرده بود قبل از آنی که تورات بر موسی نازل شود بگو ای پیغمبر بیهود که بیاورید تورات را و تلاوت کنید اگر شما راستگویانید.

کلمات مفسرین و مدارکی که از ابن عباس و کلبی و ضحاک و مجاهد و عکرمه و قتاده و حسن نقل میکنند اعتباری ندارد و احتیاج بنقل آنها نداریم.

بلی در تفسیر علی بن ابراهیم است که حضرت اسرائیل گوشت شتر را بر خود حرام کرده بود چون هر موقع که تناول میکرد عرق النساء باو اصابت مینمود.

و در کافی از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده که مرض حاسره بر او هیجان مینمود، و از تفسیر عیاشی از آن حضرت همین مضمون را روایت کرده.

و توضیح کلام حسب آنچه از آیه و مفاد اخبار استفاده میشود اینست که یهود اعتراض نمودند بحضرت رسالت که چرا گوشت شتر را حلال نموده با اینکه در

تورات دارد که حرام است و از زمان اسرائیل و انبیاء بعد از او تا زمان موسی هم حرام بوده.

و خداوند این دعوی یهود را تکذیب فرموده که همچه حکمی در تورات نیست و بر بنی اسرائیل چه قبل از نزول تورات و چه بعد از آن حلال بوده فقط بر شخص یعقوب حرام بوده که بر خود حرام کرد چون موجب حدوث مرض یا شدّت مرض بر او میشد یا بنذر بر خود حرام کرده بود یا بوحی الهی، و البته مریض یا غیر مریض اگر چیزی بر او مورث حدوث مرض یا شدّت مرض شود حرام است مربوط بدیگران نیست و یهود چون میدانستند صدق فرمایش آن حضرت را که در تورات همچه حکمی نیست لذا از آوردن تورات و قرائت آن امتناع کردند و این یک حجّت بارزی شد بر یهود و معلوم شد که این حکم از مفتریات و مستحدثات آنها بوده، فعلا در ترجمه الفاظ آیه شریفه بپردازیم.

كُلُّ الطَّعامِ کل از ادات عموم است و طعام ما یطعم به است یعنی هر چه خرد نیست که طبیعت انسان بآن میل دارد و از طعم آن لذّت میبرد، و الف و لام الطعام جنس است و خود افاده عموم میکند لکن از روی اطلاق ولی چون مدخول کل واقع شده دلالت بر عموم از روی وضع است و احتیاج بمقدمات حکمت که برای اطلاق ذکر میکنند ندارد.

كانَ حِلًّا لِبَنِي إِسْرائِيلَ حلال در مقابل حرام است و شامل واجب و مستحبّ و مباح و مکروه میشود و بنی اسرائیل اولاد یعقوب هستند که دوازده قبیله بودند از دوازده پسران یعقوب.

إِلَّا ما حَرَّمَ إِسْرائِيلُ عَلى نَفْسِهِ الّا استثناء منقطع است چون خود اسرائیل از بنی اسرائیل نبود و علی نفسه دلالت دارد بر اینکه این حکم از مختصات اسرائیل بوده و قبل از اسرائیل مثل اسحاق و ابراهیم و نوح و سایر انبیاء قبل و امتهای

آنها و انبیاء بعد از اسرائیل مثل یوسف و موسی و عیسی و داود و سلیمان و زکریا و یحیی و غیر آنها بر همه حلال بوده بر خلاف دعوی یهود که میگفتند بر همه حرام بوده، و تحریم اسرائیل بر نفس خود از باب تشریع نبوده بلکه از باب ضرری که بر او داشته یا بعهد و قسم بر خود حرام کرده یا بوحی که از احکام مختصه باو بوده مثل احکام مختصه بنبیّ اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم.

مِنْ قَبْلِ أَنْ تُنَزَّلَ التَّوْراهُ یعنی این تحریم از احکام تورات نیست بلکه فقط بر شخص یعقوب حرام بوده در زمان خود یعقوب و تا زمان موسی مدّتهایی فاصله است.

قُلْ فَأْتُوا بِالتَّوْراهِ فَاتْلُوها با اینکه اگر در تورات یهود هم بود دلیلیت نداشت چون تورات رائج محرّف است و مربوط بتورات موسی نیست لکن الزام خصم باو نمیشد چون آن را تورات موسی میپندارد ولی در همین تورات محرّف هم همچه حکمی نیست و نتوانستند بیاورند و کذب آنها ظاهر شد.

إِنْ كُنْتُمْ صادِقِينَ ان شرطیّه است تصدق عن کاذبین مثل (ان کانت الشمس طالعه فالنهار موجود لکن لیس النهار موجودا فلم تکن الشمس طالعه) یعنی اینها که تورات را نیاوردند و تلاوت نکردند پس صادق در دعوی نیستند.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۹۴] ..... ص : ۲۸۵

فَمَنِ افْتَرى عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ مِنْ بَعْدِ ذلِكَ فَأُولئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ (۹۴)

افتری دروغ بستن است غیر از کذب که دروغ گفتنست و اخص از دروغ است و گناهش بیشتر است بخصوص اگر بر خدا و رسول و امام باشد که مسلّما از گناهان کبیره است بلکه بسا موجب کفر میشود اگر بدعت در دین باشد.

و افترى هم دو قسم است: يـک قسم از روى جهـالت و نادانى است، و قسم دوم از روى عمـد و علم و عناد است که مورد آيه است و البته اين مفترى ظالم است هم ظلم بنفس که مورد عـذاب ابـدى ميشود و هم ظلم بانبياء که دروغ بآنها بسـته و هم ظلم بديگران که آنها را در ضلالت و گمراهى انداخته.

[سوره آل عمران (۳): آيه ۹۵] ..... ص : ۲۸۶

قُلْ صَدَقَ اللَّهُ فَاتَّبِعُوا مِلَّهَ إِبْراهِيمَ حَنِيفاً وَ ما كانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ (۹۵)

بگو بيهود و نصارى که خداونـد راست فرموده در آيه قبل كُلُّ الطَّعامِ كانَ حِلًّا لِبَنِي إِسْرائِيلَ الايه پس بايـد شـما متابعت کنيد ملّه ابراهيم را که مستقيم بود و نبود از مشرکين.

گـذشت در آيه شـريفه مـا كـانَ إِبْراهِيمُ يَهُودِيًّا وَ لا نَصْرانِيًّا وَ لكِنْ كانَ حَنِيفاً مُسْلِماً الايه آل عمران آيه ۶۰، که يهود مـدّعى بودنـد که ابراهيم عليه السّـلام بر دين يهود بوده و نصارى مدّعى بودند که بر دين نصارى بوده و در قرآن ميفرمايد وَ ما أُنْزِلَتِ التَّوْراهُ وَ الْإِنْجِيلُ إِلَّا مِنْ بَعْدِهِ آل عمران آيه ۵۸، و گذشت که مراد از (حنيف) خالى بودن از افراط يهود و تفريط نصارى بلکه حـد وسط که اسـتقامت باشـد که معنى حنيف است و تسـليم اوامر و تقـديرات الهى که معناى مسـلم است و از اين جهت دين مقـدس نبوى دين اسـلام شد زيرا خالى از افراط است که احکام سـخت و صـعب و طاقت فرسا ندارد چنانچه يهود دارند، و از تفريط که هيچگونه حکمى نباشد و بنده گان در شهوترانى و بى بند و بارى آزاد باشند چنانچه مسلک نصارى است بلکه دين سمحه و سهله است يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَ لا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ حج آيه ۷۷.

وَ ما كانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ در اين جمله تعريض بر يهود و نصارى است كه ابراهيم را نسبت بخود ميدهند خداوند سلب اين نسبت را ميفرمايد به اينكه يهود و نصارى خالى از شرك نبودند يك جا ميگويند اجْعَلْ لَنا إِلهاً كَما لَهُمْ آلِهَةٌ اعراف آيه ۱۳۴، يك جا ميگويند عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ توبه آيه ۳۰، يك جا گوساله پرستيدند بلكه بعد از موسى تقلب در شرك داشتند تا زمان عيسى و بعد چنانچه از كتب وحى خودشان استفاده ميشود و مكرر تذكر داده ايم. و در مذهب نصارى اصل دين آنها بر تثليث است خداوند ميفرمايد ابراهيم مشرك نبوده بلكه يكتا موحّد بوده، يك جا ميفرمايد إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ حَنِيفاً وَ ما أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ انعام آيه ۷۹، يك جا ميفرمايد أَمْ كُنْتُمْ شُهَداءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قالَ لِبَنِيهِ ما تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي قالُوا نَعْبُدُ إِلهَكَ وَ إِلهَ آبائِكَ إِبْراهِيمَ وَ إِسْماعِيلَ وَ إِسْحاقَ إِلهاً واحِداً وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ بقره آيه ۱۲۷، و غير اينها از آيات وارده در شأن ابراهيم عليه السّلام.

[سوره آل عمران (۳): آيه ۹۶] ..... ص : ۲۸۷

إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبارَكاً وَ هُدىً لِلْعالَمِينَ (۹۶)

محقق است كه اول خانه كه براى افراد انسان قرار گرفت هر آينه خانه اى است كه در مكه در حالى كه با بركت است و وسيله هدايت اهل عالم است.

آنچه مستفاد از اخبار بسياريست كه در كافى و غيره نقل شده و ميتوان منطبق بر قواعد هيئت نمود اينست كه كره زمين در جوف دريا بود و آب احاطه بجميع اطراف زمين داشت و بتوسط باد امواج دريا بسيار شد و در اثر آن يك قسمت از زمين از آب خارج شد كه فعلا يك ربع از كره زمين از آب خارج است و اول قطعه كه از

آب خارج شده مسجد الحرام بود که کعبه در آن واقع و سپس بتدریج خارج شد تا کنون که یک ربع کره خارج شده، و ممکن است معنای دحو الارض که در اخبار دارد روز ۲۵ ذی القعده بوده که اول مکه بود و سپس سایر بقاع همین معنی باشد و ممکن است که مکه را امّ القری گفتند بهمین مناسبت باشد و این معنی مثبتست بر اینکه معنای. للناس جهت استفاده زندگی باشد. و اما اگر مراد جعل بر عبادت باشد چنانچه از پاره اخبار استفاده میشود مراد از بیت کعبه معظمه است و دلیل بر این میشود که اول ساختمانی که روی زمین بنا شد کعبه بوده که حضرت آدم علی نبیّنا و آله و علیه السّلام قواعد آن را بنا کرد و طواف حول کعبه نمود و سپس انبیاء بعد از او تا زمان ابراهیم علیه السّلام که مأمور شد با اسمعیل بر آن قواعد جدران کعبه را بنا کند چنانچه قبلا در ذیل آیه شریفه وَ إِذْ یَرْفَعُ إِبْراهِیمُ الْقَواعِدَ مِنَ الْبَیْتِ وَ إِسْماعِیلُ الایه بقره آیه ۱۲۷ متذکر شدیم.

و تعبیر از مسجد الحرام بکلمه (بکّه) که بمعنی ازدحام است اینست که بواسطه کثرت جمعیت رجالا- و نساء در حال طواف ازدحام زیادی است.

و در اخبارهم در باب صلوه اشاره دارد که تقدّم نساء بر رجال و جنب یک دیگر در حال صلوه در مسجد الحرام مانعی ندارد، و حکم بمنع تحریما یا تنزیها راجع بسائر اماکن است از جهت ازدحام ناس در مسجد الحرام.

و اینکه بعض مفسرین گفتند (بکه) منقلب (مکه) است میم قلب بباء شده هیچ مدرکیتی ندارد.

و کلمه مبارکا یا حال از بکه است چنانچه ظاهر است یا حال از بیت است که مرجع ضمیر وضع است.

و برکت یا دینی است یا دنیوی یا اخروی، اما دینی اصل هدایت بدین حق چه در زمان آدم و ابراهیم و چه در عصر خاتم و چه در زمان ظهور حضرت مهدی

صلوات اللّه علیهم اجمعین در آنجا بوده.

و اما دنیوی تمام نعمتهای الهی از اطراف بآنجا حمل میشود چنانچه گذشت در دعای حضرت ابراهیم علیه السّلام فَاجْعَلْ أَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِی إِلَیْهِمْ وَ ارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَراتِ سوره ابراهیم آیه ۳۷.

و امّا اخروی که مشمول مثوبات حج میشوند در آخرت. و تمام این فیوضات دوام و ثبات دارد.

و این بکّه وسیله هدایت و ارشاد و دلالت بر اصلاح کلیه اهل عالم از امور دنیا و آخرت است و بر طبق همین معنی اخباری در برهان نقل شده.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۹۷] ..... ص : ۲۸۹

فِیهِ آیاتٌ بَیِّناتٌ مَقامُ إِبْراهِیمَ وَ مَنْ دَخَلَهُ کانَ آمِناً وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیْتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیْهِ سَبِیلًا وَ مَنْ کَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِیٌّ عَنِ الْعالَمِینَ (۹۷)

در آن بیت نشانه ها واضح و هویدا است و ایستگاه ابراهیم است و هر کس در آنجا وارد شود ایمن میگردد و حقّ واجب الهی است بر جمیع ناس که حج بیت کنند هر کس استطاعت و تمکن از رفتن آن را پیدا کرد و هر کس کافر شد و امتناع از رفتن نمود محققا خداوند بی نیاز است از جمیع عالمین.

فِیهِ آیاتٌ بَیِّناتٌ آیات واضحه در بیت و بکّه و حرم و مکه و مسجد الحرام دو قسم است یکی آثاریست که خداوند در آن قرار داده مثل حجر الاسود که در حدیث است

(نزل الحجر الاسود من الجنّه و هو اشدّ بیاضا من اللبن فسودته خطایا بنی آدم)

، (مجمع البحرین) و تاویلاتی از برای این حدیث کرده اند مثل اینکه مراد تمثیل بجواهرات

بیضاء باشد و اینکه معاصی تأثیر در جمادات میکند چه رسد بقلوب یا اینکه حجر تحمل معاصی کسانی که استلام میکنند میکند و مکفر خطایای آنها میشود یا اینکه دستهای گنهکاران او را سیاه نموده.

و بنظر میرسد که حدیث را بر ظاهرش بگذاریم و تأویلات را کنار گذاریم و حطیم که بین حجر الاسود است و باب کعبه و افضل بقاع است چنانچه از حضرت صادق علیه السّلام مرویست فرمود

(هو ما بین الحجر الاسود و الباب قیل لم سمّی الحطیم قال لأنّ الناس یحطم بعضهم بعضا و هو الموضع الذی تاب اللّه علی آدم و ان تهیأ لک ان تصلی صلوتک کلّها الفرائض و غیره عند الحطیم فافعل فانه افضل بقعه علی وجه الارض و بعده الصلاه فی الحجر افضل). (مجمع البیان)

و حجر اسمعیل که بعد از حطیم افضل بقاع است چنانچه ذکر شد.

و رکن یمانی، از آن حضرت مرویست فرمود

(الرکن الیمانی بابنا الذی ندخل منه الجنه). (مجمع البیان)

و ماء زمزم، مرویست

(من روی من ماء زمزم احدث له به شفاء و صرف عنه داء). (مجمع البیان)

و مستجار و بین رکن و مقام که از ابی حمزه ثمالی از حضرت سجاد علیه السلام روایت کرده

(قال قال لنا علی بن الحسین علیهما السلام ایّ البقاع افضل فقلنا اللّه تعالی و رسوله و ابن رسوله اعلم فقال لنا افضل البقاع بین الرکن و المقام و لو انّ رجلا عمر ما عمر نوح الف سنه الّا خمسین عاما یصوم النهار و یقوم اللیل فی ذلک المکان ثمّ لقی اللّه تعالی بغیر ولایتنا لا ینفعه ذلک شیئا) (مجمع البیان)

و غیر اینها از آیات.

قسم دوم از آیات باهرات آثاریست که از این خانه ظاهر شد مثل قصّه اصحاب فیل و ابرهه و حضرت عبد المطلب و قصّه یزید و سایر کسانی که قصد سویی بکعبه

معظمه نمودند تماما آیات بیّنات است.

و محل ولادت خاتم انبیاء و بعثت آن حضرت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و طلوع اسلام و نزول قرآن و ولادت امیر المؤمنین علیه السّلام در جوف کعبه و ولادت صدیقه طاهره سلام اللَّه علیها و توجه عموم مسلمین و مطابقه کعبه با بیت المعمور و بودن مواقف در اطراف آن مثل عرفات، مشعر، منی و عدم پرواز کبوتران بر کعبه و غیر اینها از آثار کثیره که در آن ظاهر میشود.

مَقامُ إِبْراهِیمَ صفت بیت است و ممکن است مراد محل قیام ابراهیم علیه السّلام بر سنگ که جای قدمش در آن سنگ ظاهر است باشد و ممکن است مراد سکونت ابراهیم در مکه مشرفه باشد بلکه بسیاری از انبیاء که بطواف آن نائل شدند و گذشت در ذیل آیه شریفه وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَقامِ إِبْراهِیمَ مُصَلًّی شرح مقام.

وَ مَنْ دَخَلَهُ کانَ آمِناً ظاهر اینست که مراد امنیت تشریعی باشد که هر که پناه برد بکعبه و داخل حرم شد که حدود آن در اطراف مکه معین است کسی حق ندارد متعرض او شود و لو جرمش بسیار باشد یا قتل نفس کرده باشد یا سرقت کرده باشد که موجب حدّ شود بلی با او معامله و معاشرت نشود تا ناچار از حرم خارج شود آن گاه او را گرفته و اقامه حدّ بر او کنند لکن اگر در خود حرم قتل و سرقت شد همانجا اجراء حد میشود حتی طیور، وحوش، سباع در حرم مأمونند کسی نباید متعرّض آنها شود حتی گیاه حرم و حشرات هم بر محرم حرامست قطع و دفع آنها فی الجمله و بر طبق این اخبار بسیار از حضرت باقر و صادق علیهما السلام وارد شده و در فقه متعرض هستند.

و ممکن است مراد ایمن بودن از خزی دنیا و عذاب آخرت باشد بشرط ایمان چنانچه از حضرت باقر علیه السّلام روایت شده. (مجمع البیان) و ممکن است مراد این باشد که در زمان جاهلیت مشرکین متعرض کسی که

پناه بخانه کعبه میبرد نمیشدند و لو جرمش بسیار بود و اسلام هم این را امضاء فرمود چنانچه بعض مفسرین گفتند و مانعی ندارد حمل بر عموم کنیم و هر یک مصداق باشد وَ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ لام اختصاص است حق واجب الهیست بر تمام افراد حج بیت اللّه در تمام عمر یک مرتبه و حج یکی از ارکان مهمه اسلام است، و اخبار در فضیله حج و اهمیّه آن و مثوبات آن و عقوبت تارک آن بسیار است، در اول کتاب حج در جواهر نقل فرموده مراجعه شود و نقل آنها از عهده این تفسیر خارج است و موجب تطویل میشود حتی از حضرت باقر علیه السّلام روایت کرده که فرمود

(بنی الاسلام علی خمس: الصلاه و الزکاه و الحج و الصوم و الولایه الخبر

و قبلا متعرّض یک قسمت از آنها شدیم:

مَنِ اسْتَطاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا سه قسم استطاعت داریم: ۱- استطاعت مالی کسی که مالیه اش بمقداری باشد که علاوه از لوازم زندگی از نفقه و خانه محل سکونت و اینکه چون برگردد بتواند امر معاش خود را اداره کند بمقدار ایاب و ذهاب حج داشته باشد واجب است مشرف شود و اما تمکّن از مخارج زیارت مدینه و اماکن مشرفه و تهیه سوقات و مخارج دید و بازدید شرط نیست یا کسی که بدون تحمل منّت باو بذل کنند آنهم بر او واجب میشود و این استطاعت شرط وجوب حج است و بدون آن واجب نیست.

۲- استطاعت بدنی که مریض و علیل و ضعیف و عاجز نباشد بطوری که بتواند و لو باعانت غیر انجام وظیفه کند در این صورت اگر مأیوس از برء است باید نایب بگیرد و اگر امیدوار است باید صبر کند تا خود متمکن گردد.

۳- استطاعت خارجی که مانعی از طرف دولت یا دشمن یا قطاع الطریق نباشد که این احکام مخصوصه دارد و قبلا متعرّض شدیم در ذیل آیه فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ الایه.

وَ مَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعالَمِينَ کفر در اینجا بمعنی ترک است از روی بی اعتنایی و بی اهمیتی یا انکار وجوب حج که انکار ضروری دین اسلام است که امروز بسیاری از مردم حج را منکر هستند مخصوص متجددین و میگویند نباید کسی پول خود را بردارد و برود مصرف اعراب کند بلکه بسیاری از ضروریات را انکار میکنند مثل نماز، زکاه، صوم، خمس، اجراء حدود و غیر اینها و البته اینها نجس هستند و مرتد و از دین اسلام خارج هستند.

و ممکن است ترک مطلق باشد زیرا کفر مراتبی دارد و در مجلد اول در ذیل آیه شریفه إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَواءٌ عَلَيْهِمْ أَ أَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لا يُؤْمِنُونَ در اوائل سوره بقره متعرّض شدیم.

و غنی دو معنی دارد یکی مشهوریست بمعنی سلب احتیاج و از صفات سلبیه بشما رفته. و یکی معنای حقیقی است که در مقام خود تحقیق کرده ایم بمعنی دارایی جمیع کمالات که اعظم جمیع صفات ذاتیه است و شامل تمام آنها است و لازمه آن سلب عیب و نقص و احتیاج است.

و مفاد این جمله اینست که نه فعل حج بر خداوند نفعی دارد که از ترک آن این نفع از کیسه خدا رفته باشد و نه ترکش بر او ضرر و خسارتی وارد میکند نفع و ضررش راجع بخود بنده است چه منافع دنیوی و چه اخروی که عاید فاعل میشود و چه مضارّ دنیوی و چه اخروی که بر تارک آن متوجّه میگردد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۹۸] ..... ص : ۲۹۳

قُلْ يا أَهْلَ الْكِتابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآياتِ اللَّهِ وَ اللَّهُ شَهِيدٌ عَلى ما تَعْمَلُونَ (۹۸)

بگو ای اهل کتاب برای چه کافر میشوید بآیات الهی و حال آنکه خداوند شاهد و حاضر است بر آنچه عمل میکنید و گواه است بر کارهای شما.

قُلْ یا أَهْلَ الْکِتابِ خطاب بپیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است که او مخاطب قرار دهد اهل کتاب را و نفرمود یا اهل الکتاب نوع استخفافیست بآنها زیرا با مشاهده معجزات از روی عناد و عصبیت کافر میشوند چنانچه در مواردی که خداوند آنها را مخاطب میفرماید نوع تلطّفیست که باعث بر ترغیب و تحریص بر ایمان شود.

و مراد از اهل کتاب یهود و نصاری هستند و لکن مجوس در احکام با آنها شرکت دارند و اینها را اهل کتاب گفتند با اینکه تورات و انجیل اصلی در دست آنها نیست و از بین رفته و اینکه در دست آنها است محرف و مجعول و مفتریات است برای اینست که خود را منتسب بموسی و تورات او و عیسی و انجیل او می پندارند کانّه میفرماید ای کسانی که خود را اهل کتاب می پندارید و در این کتاب محرف خود هم نشانه ها و علامات نبوّت نبیّ اسلام را مشاهده کرده اید و معجزات آن حضرت را از قرآن و غیر آن می بینید.

لِمَ تَکْفُرُونَ بِآیاتِ اللَّهِ استفهام توبیخی است زیرا حجّه بر آنها تمام است و راه عذری ندارند و اینها غیر از مشرکین هستند زیرا مشرکین میگویند ما نه موسی و نه عیسی و نه کتاب آنها را معتقدیم ولی اینها این حرف را نمیتوانند بگویند و بالجمله مراد از اهل کتاب کسانی هستند که معتقد بنبیّ صاحب کتابی از انبیاء سلف باشند مثل یهود که معتقد بموسی آورنده تورات و داود آورنده زبور و نصاری بعیسی آورنده انجیل هستند ولی در صغرای کتاب با مسلمین اختلاف دارند میگویند که تورات موسی و زبور داود و انجیل عیسی همین است که در دست ما است و مسلمین انکار میکنند و میگویند اینکه در دست شما است از مجعولات است و کتب آنها غیر از این است و از بین رفته و مع ذلک همین کتابها که معتقدید کتب آسمانی است حجّت کاملیست بر حقانیت اسلام و پیغمبران از جهت اشتمال آنها بر بشاراتی که از آمدن نبیّ اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بصفات و اسم و خصوصیات آن داده.

وَ اللَّهُ شَهِيدٌ عَلى ما تَعْمَلُونَ شهيد صفت مشبّه بمعنى شاهد يعنى حاضر مقابل غائب و فرق بين حاضر و شاهد عموم و خصوص مطلق است كه هر شاهدى حاضر هم هست و لا عكس زيرا ممكن است حاضر باشد و بر طبق آن شهادت ندهد.

و عمل سه قسم است: عمل قلبى از امور اعتقادى و عمل نفسى از اخلاقيات و عمل جوارحى از افعال خارجيه و خداوند عالم بهمه آنها و شاهد بر همه آنها است لا تَخْفى مِنْكُمْ خافِيَةٌ الحاقه آيه ۱۸.

[سوره آل عمران (۳): آيه ۹۹] ..... ص : ۲۹۵

قُلْ يا أَهْلَ الْكِتابِ لِمَ تَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ تَبْغُونَها عِوَجاً وَ أَنْتُمْ شُهَداءُ وَ مَا اللَّهُ بِغافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (۹۹)

بگو اى اهل كتاب چرا مانع ميشويد از راه الهى راه حق كسانى را كه ايمان آوردند و ميخواهيد و ميطلبيد از آنها راه كج و انحراف از حق را با اينكه خود شما حقانيت را دست آورده ايد و خداوند غافل نيست از آنچه ميكنيد.

توضيح كلام اينكه اهل ضلال كه در مقام اضلال مؤمنين كوشش دارند بر چند قسم هستند: يک قسم آنان كه تبليغات سوء دارند و دعوت ميكنند آنها را بدين خود مثل تبليغات مسيحى ها و بهائيها و ساير فرقه ضالّه و يک قسم الغاء شبهات در دين اسلام ميكنند كه مسلمين در اسلام شک كنند و از اسلام بيرون روند و لو بكيش آنها در نيايند. يک قسم ايجاد اختلاف بين آنها تا ضعف آنها زياد شود و قوّه و قدرت آنها كم گردد تا بتوانند بر آنها مسلّط گردند، يک قسم تطميع آنها بزخارف دنيوى از مال و جاه و منصب تا از دين براى دنيا دست بردارند، يک قسم ترويج معاصى و تشويق بر قبايح و اشاعه فحشاء در بين آنها، يک قسم اشتغال آنها بامور

بی هوده از لهو و لعب و لغویات تا از تحصیل علم و کمال و عبادت آنها را باز دارند و غیر اینها از حیله ها و تزویرها که طرق شیطانیست و تمام اینها صدّ عن سبیل اللّه است و این هم دو قسم است: تاره از روی جهالت است که حقانیت اسلام بر آنها معلوم نشده از روی تقصیر یا قصور، و اخری با علم بحقانیت اسلام از روی عناد و عصبیت است که اغلب رؤسای اهل ضلالت از این جهت است لذا خطاب میفرماید باهل کتاب.

قُلْ یا أَهْلَ الْکِتابِ که آنها معجزات را مشاهده کرده اند و بشارات را در کتب خود دیده اند.

لِمَ تَصُدُّونَ صدّ بمعنی منع و جلوگیری است عَنْ سَبِیلِ اللَّهِ سبیل اللّه راه حق است که عبارت از دین اسلام است إِنَّ الدِّینَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلامُ آل عمران آیه ۱۷ وَ مَنْ یَبْتَغِ غَیْرَ الْإِسْلامِ دِیناً فَلَنْ یُقْبَلَ مِنْهُ آل عمران آیه ۷۹.

من آمن اهل ایمان را که مسلمین باشند و این جمله مفعول تصدّون است. تَبْغُونَها عِوَجاً ابتغاء بمعنی طلب نمودن چیزی از غیر است چنانچه در آیه دارد ابْتِغاءَ مَرْضاتِ اللَّهِ بقره آیه ۲۰۳.

(عوج) بمعنی کج است و اینجا مراد راه کج و معوج است و راه کج بسیار است که تعبیر بسبل شیطان شده وَ لا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ انعام آیه ۱۵۳، و راه حق یک راه است که صراط مستقیم است.

وَ أَنْتُمْ شُهَداءُ ظاهرا اشاره بیهود است که در مدینه قبل از بعثت خبر میدادند و بشارت باهل مدینه که پیغمبری باین اوصاف در مکه در این زمان ظاهر میشود و هجرت بمدینه میفرماید و در کتب ما خبر داده شده و خیال میکردند که او از بنی اسرائیل باشد چون دیدند از بنی اسمعیل است از روی حسد و عداوت و عصبیت و لجاج انکار کردند و آیه و لو در این مورد باشد منافات با عموم ندارد.

وَ مَا اللَّهُ بِغافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ غفلت از عوارض است که بسا بر انسان عارض میشود مثل سهو و نسیان و شک و بکلّی از ذهن خارج میشود که هیچ توجه ندارد و خداوند محل حوادث نیست چون تغییر در ساحت قدس او روا نیست و تغییر از ذاتیات حوادث مادیست و واجب الوجود از حوادث عری و بریست.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۰۰] ..... ص : ۲۹۷

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِنْ تُطِیعُوا فَرِیقاً مِنَ الَّذِینَ أُوتُوا الْکِتابَ یَرُدُّوکُمْ بَعْدَ إِیمانِکُمْ کافِرِینَ (۱۰۰)

ای کسانی که ایمان آورده اید اگر شما گوش بگفتار اهل کتاب دهید و اطاعت آنها را بکنید شما را برمیگردانند پس از ایمانتان بکفر و کافر میشوید.

توضیح کلام اینکه تأثیر افعال در خارج منوط بدو چیز است باید فاعل تام الفاعلیه باشد و مؤثر تمام شرائط تأثیر در او موجود باشد و قابل هم باید تام القابلیه باشد و موانع تأثیر در او نباشد.

و لذا گفتند علّه تامّه مرکّب از سه چیز است وجود مقتضی و شرط و فقدان مانع و شرط هم جزو مقتضی است زیرا بدون شرط اقتضاء ناقص است.

خداوند در آیات قبل در مقام منع از مقتضی بود که اهل کتاب در مقام اضلال مؤمنین بر نیایند و در این آیه شریفه منع از قبول تأثیر است که مؤمنین تماس با اهل کتاب و کفار نگیرند و اظهار محبت با آنها نکنند و گوش بحرفهای آنها ندهند و اطاعت گفتار آنها را نکنند که خطر عظیم دارد که رفته رفته اینها هم مثل آنها میشوند و از دین برمیگردند چنانچه امروز و این عصر مسلمین کمال ارتباط را با کفار پیدا کرده اند و در بسیاری از امور تقلید آنها را میکنند و فسق و فجور آنها

در میان اینها شایع شده و فوج فوج از دین اسلام خارج میشوند و بطرف کفر میروند تا بکجا برسد لذا میفرماید:

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا ای کسانی که بهزار خون دلها و فداکاریها و زحمات پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و اصحابش از ضلالت و کفر نجات یافتید و بشرف اسلام مشرف شدید إِنْ تُطِیعُوا فَرِیقاً مِنَ الَّذِینَ أُوتُوا الْکِتابَ مراد آن کفار و اهل کتابی هستند که در مقام اضلال شما هستند و تبلیغات سوء میکنند و امّا آنهایی که در این مقام نیستند و با دین شما کاری ندارند معاشرت با آنها تا اندازه ای مانعی ندارد.

یردّوکم که ارتداد از دین بسیار از کفر اولی سخت تر و عقوبتش بیشتر و احکامش مشکل تر است.

بَعْدَ إِیمانِکُمْ پس از این زحمات که ایمان آوردید.

کافرین کافر میشوید و تمام این زحمات بی اثر میشود بلکه نتیجه بعکس میدهد، خداوند ما را بر دین حق ثابت بدارد و از خطرات این دوره حفظ فرماید بحقّ محمد و آله صلّی اللَّه علیه و آله.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۰۱] ..... ص : ۲۹۸

وَ کَیْفَ تَکْفُرُونَ وَ أَنْتُمْ تُتْلی عَلَیْکُمْ آیاتُ اللَّهِ وَ فِیکُمْ رَسُولُهُ وَ مَنْ یَعْتَصِمْ بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِیَ إِلی صِراطٍ مُسْتَقِیمٍ (۱۰۱)

و چگونه کافر میشوید و حال آنکه شما کسانی هستید که آیات شریفه قرآن بر شما تلاوت شده و تشرّف خدمت حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلم پیدا کرده و بالعیان مشاهده نموده اید و کسی که چنگ زند و پناه برد و طلب حفظ کند از خدا البته براه مستقیم هدایت شود.

ادلّه بر حقّانیت دین و امور اعتقادیه نسبت باشخاص و نسبت بامور مختلف است و ما در مقدّمه کلم الطیب در مجلد اول بر هشت قسم کرده ایم.

۱- دلیل عقلی مستقل مثل اثبات وجود صانع و توحید و صفات او و عدل و نبوّت عامّه و شرائط نبوت و لزوم خلیفه و غیر اینها.

۲- عقلی غیر مستقل که محتاج است ...ۣۣ ّۣۣامری از خارج مثل نبوت خاصه که پس از مشاهده نبی و دعوی نبوت و وجود شرائط نبوت در او و فقدان موانع و اقامه معجزه عقل حکم میکند بنبوت او و کذلک امامت خاصه.

۳- نصّ قرآن پس از ثبوت اینکه کلام اللّه است.

۴- نصّ خبر متواتر از نبی یا امام پس ثبوت نبوت و امامت و عصمت او.

۵- ضرورت دین. ۶- ضرورت مذهب.

۷- نصّ خبر محفوف بقرائن قطعیه بر صدور از امام یا نبی.

۸- اجماع جمیع علماء و البته کسانی که بحسّ و و جدان مشاهده معجزات میکنند و شرائط نبوّت و امامت را بالعیان می بینند حجّه بر آنها تمامتر و دلیل قویتر است تا آنکه بنقل قطعی درک کنند، لذا در آیه شریفه مورد تعجّب قرار میدهد کسانی که با مشاهده حسّیه مع ذلک کافر گردند و میفرماید:

وَ کَیْفَ تَکْفُرُونَ ای کسانی که بحسّ و و جدان مشاهده کرده اید و ایمان آورده اید چگونه کافر میشوید.

وَ أَنْتُمْ تُتْلی عَلَیْکُمْ آیاتُ اللَّهِ آیات قرآن را با اینکه اهل لسان هستید و عاجز هستید از آوردن مثل آن با کمال بلاغت و فصاحتی که دارید برای شما تلاوت شده.

وَ فِیکُمْ رَسُولُهُ و مشاهده معجزات از او میکنید چه معجزات بدنیه مثل اینکه می بینید از عقب سر چنانچه از جلو می بینید و اینکه چشمش خواب میرود

و قلبش بیدار و اینکه بدنش سایه ندارد و پشه بر بدنش نمینشیند و مدفوعات او را زمین بلع میکند و احدی مشاهده نکرده و جنب هر طویل القامه بایستد بلندتر از آن میشود و هر لباسی بقامتش رساء میشود و بوی عرقش از هر عطری معطّرتر است حتی تا سه روز آثار عبورش در هر طریقی باقی است و نور صورتش در شب تار از هر چراغی روشن تر است و بر کتف مبارکش مهر نبوت است و ولادتش مختون ناف بریده، پاک و غیر آلوده بوده و غیر اینها از معجزات بدنی.

و امّا اخلاقی در جمیع صفات کمال اکمل از جمیع بشر بوده: سخاوت، شجاعت، حلم صبر، تواضع، رحم و غیر اینها و خوارق عادات و معجزات صادره از حضرتش که حدّ و حصر ندارد مثل شق القمر، سنگ ریزه در کف مبارکش تسبیح میکند، حیوانات بامر مبارکش تکلّم میکنند، درخت بفرمان او حرکت میکند، طائفه جنّ خدمتش مشرّف میشوند، حیوانات خدمتش عرض حاجت میکنند، خبر از ما فی الضمیر میدهد، خبر از آینده میدهد، بمعراج تشریف میبرد، ملائکه بنصرتش میآیند، تصرّف در قلوب میکند، آب دهانش چاه خشک را پر از آب میکند، چشم علیل را شفا میبخشد، مرده را زنده میکند و غیر اینها ممّا لا تحصی که اکثر آنها را مشاهده کرده اید.

وَ مَنْ یَعْتَصِمْ بِاللَّهِ اعتصام بخدا ثبات بر دین او، عمل باوامر و ترک مخالفت او و تمسّک بقرآن او و بنبیّ و خلیفه او و توکّل و اعتماد و استعاذه باو و توجه باو و تولّی اولیاء او و تبرّی از اعداء او و امثال اینها است و البته چنین کسی فقد هدی الی صراط مستقیم که صراط دیانت است و موجب عبور از صراط قیامت چنانچه لغزش در صراط دین لغزش در آن صراط است.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۰۲] ..... ص : ۳۰۱

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقاتِهِ وَ لا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ (۱۰۲)

ای کسانی که ایمان آوردید بایمان تنها قناعت نکنید بلکه تقوی و پرهیز کنید از برای خداوند حقّ تقوی را و ثابت باشید بر اسلام تا آخر عمر که مسلمان از دنیا بروید.

حقّ تقوی مرتبه اعلای تقوی است و در اول سوره بقره در کلمه هُدىً لِلْمُتَّقِينَ مراتب تقوی ذکر شد و خلاصه آن اینست.

۱- تقوای از عقائد باطله و مسالک سخیفه که موجب کفر و ضلالت میشود.

۲- از ترک واجبات و فعل کبائری که باعث زوال دین میشود در حین موت ۳- تقوای از کلیه معاصی کبیره که موجب فسق و زوال عدالت میشود.

۴- از کلیه معاصی حتی صغائر. ۵- از ملکات رذایل اخلاقی.

۶- از مکروهات. ۷- از مباحات زائد بر مقدار ضرورت عرفی.

۸- از غفلت از خدا و روز جزاء و البته اعلای این مراتب خاص معصومین است و بر طبق این معنی اخبار داریم.

در برهان از ابن بابویه از حضرت صادق علیه السّلام در تفسیر این جمله فرموده

(یطاع و لا یعصی و یذکر فلا ینسی و یشکر فلا یکفر)

و از ابن شهرآشوب از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت کرده فرمود

(و اللَّه ما عمل بها غیر بیت رسول اللَّه نحن ذکرناه و لا ننساه و نحن شکرناه فلن نکفره و نحن اطعناه فلم نعصیه)

و معلوم است این امر برای رجحان است اعم از واجب و مستحبّ، در واجبات و محرمات تقوی واجب و در غیر آنها مستحبّ.

و بعضی از مفسرین گفتند این جمله منسوخ شده بآیه شریفه فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ سوره آیه، و بر طبق آن دو حدیث از حضرت باقر علیه السّلام

و حضرت صادق علیه السّلام نقل کرده اند لکن ظاهر اینست که این نسخ غیر از نسخ مصطلح است زیرا لسان آیه آبی از تخصیص و نسخ است چون حسن ذاتی دارد بلکه مراد تخفیف است باین معنی کانّه میفرماید اتقوا اللّه حق تقاته و ان لم تقدروا فاتقوا اللّه ما استطعتم.

و شاهد بر این معنی در حدیث سابق از امیر المؤمنین علیه السّلام است که فرمود

(فلمّا نزلت هذه الآیه قال الصحابه لا نطیق ذلک فانزل اللّه تعالی فاتقوا اللّه ما استطعتم)

و این خطاب مخصوص بمؤمنین است لذا میفرماید یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقاتِهِ و از این دو نکته استفاده میشود یکی آنکه ایمان تنها کافی نیست بلکه تقوی هم لازم است تا رستگار شوید لذا در بسیاری از آیات تقوی را قرین ایمان قرار داده.

دیگر آنکه غیر مؤمن و لو اعلی مراتب تقوی را داشته باشد مورث نجات نمیشود و لو موجب تخفیف در عذاب باشد.

وَ لا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ این نهی نهی از موت نیست چون اختیاری نیست بلکه مراد اینست که بی ایمان از دنیا نروید یعنی بر ایمان ثابت باشید تا زمان موت که تعبیر از آن بموافات میکنند زیرا اگر کسی عمر نوح کند و تمام عمر را در ایمان و تقوی بسر برد و در آخر عمر بی ایمان از دنیا رود نجاتی ندارد بلکه کلیه اعمال او باطل میشود، همین نحوی که ایمان شرط صحت کلیه اعمال است موافات هم شرط است.

اشکال- شرط متأخّر معنی ندارد.

جواب- بی ایمان رفتن کاشف از اینست که از ابتداء عمل او صحیح نبوده.

و موافات نداشته و این شرط متأخر نیست.

و مراد از مسلمون نه اسلام مقابل ایمان است زیرا اسلام بدون ایمان

ابدا موجب نجات نیست بلکه یا مرادف با ایمان است یا بمعنی تسلیم اوامر و نواهی خدا و رسول و ائمه طاهرین علیهم السلام باشد یا مراد تسلیم بتقدیرات الهیست.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۰۳] ..... ص : ۳۰۳

وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعاً وَ لا تَفَرَّقُوا وَ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْداءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْواناً وَ كُنْتُمْ عَلى شَفا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْها كَذلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آياتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ (۱۰۳)

و چنگ بزنید بریسمان خدا جمیع شماها مؤمنین و متفرق نشوید و یاد کنید نعمت خداوند را که شما با یک دیگر عداوت میورزیدید و دشمن یکدیگر بودید خداوند میان شما الفت و محبت انداخت در حالی که با یکدیگر برادر شدید و بودید نزدیک پرتگاه آتش خداوند شما را نجات بخشید و بسعادت رسانید این نحو خداوند آیات خود را برای شما ظاهر میفرماید باشد که هدایت شوید.

وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعاً حبل الهی راهیست که انسان را بخدا نزدیک میکند و موجب قرب برحمت حق میشود چه از عقائد حقه و چه از اخلاق حمیده و چه از اعمال صالحه، و در بعضی اخبار تفسیر کردند حبل اللَّه را بقرآن، و در بسیاری از اخبار تفسیر شده بامیر المؤمنین علیه السّلام که حبل اللَّه المتین است، و در بعضی از اخبار بائمه طاهرین علیهم السلام، و معلوم است تمام اینها مصادیق اتم است و نیز معلوم است ولایت روح ایمان است و بدون ولایت اسلام جسد بی روح است.

و لفظ جمیعا دلالت دارد بر اتفاق کلمه که یک دله و یک جهت در جمیع امور دینی با هم باشید و اختلاف نکنید.

وَ لا تَفَرَّقُوا و از پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم مرویست که فرمود

(ستفرق امّتی

علی ثلاث و سبعین فرقه کلّها فی النار الّا واحده)

و طلوع تفرقه بعد از رحلت حضرت رسالت بوده در موضوع خلافت و غروب آن پس از ظهور حضرت بقیّه اللَّه عجل اللَّه تعالی فرجه است.

وَ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ ذکر نعمه باداء شکر نعمت است، و مراتب شکر بسیار است و یکی از مراتب آن صرف در آنچه مقصود و منظور الهی است، و مراد از این نعمه همان تألیف قلوب است و عدم اختلاف بقرینه إِذْ كُنْتُمْ أَعْداءً و عداوت اوس و خزرج و عداوت قبائل مشرکین با یکدیگر و اهل مکه با اهل مدینه و خونریزی ها که در میانه آنها بود.

فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ یکی از معجزات بزرگ پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم همین تألیف قلوب بود که از تحت قدرت بشر خارج بود چنانچه میفرماید لَوْ أَنْفَقْتَ ما فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً ما أَلَّفْتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَ لكِنَّ اللَّهَ أَلَّفَ بَيْنَهُمْ انفال آیه ۶۴ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْواناً اصباح بمعنی شب را بروز آوردن است کنایه از اینکه از شب تاریک ظلمانی عناد و خونریزی نجات و بصبح روشن محبت و الفت و وداد رسیدید و سبب آن نعمت و تفضل خداوند و عنایه پروردگار بود.

و تعبیر باخوان بمعنی برادری اشاره باینست که دیگر آن را در عرض خود می بیند و تعبیر نفرمود بپدر و فرزند که یکی بر یکی برتری داشته باشد برادری برابری است چنانچه میفرماید إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ حجرات آیه ۱۰.

و در حدیث نبوی صلّی اللَّه علیه و آله سلّم در وسائل از گنج کراجکی در باب حقوق مؤمن میفرماید

(للمؤمن علی اخیه ثلاثون حقا)

تا آنجایی که میفرماید

(یحب له ما یحبّ لنفسه و یکره له ما یکره لنفسه).

و در حدیث دیگر میفرماید

(المؤمن اخو المؤمن)

چنانچه دین را هم تعبیر باخ کرده اند میفرماید

(اخوک دینک فاحتط لدینک ما شئت)

فرائد شیخ.

و همین نحو که برادر باعث قوّت قلب و ظهر برادر است مؤمنین هم باعث تقویت یکدیگر باشند که اگر اتفاق و اتحاد و الفت و محبت داشته باشند هیچ قوّه و نیرویی نمیتواند با آنها مقاومت کند و اگر تفرقه و دوئیّت بین آنها ایجاد شد هر ضعیفی بر آنها چیره خواهد شد.

وَ کُنْتُمْ عَلی شَفا حُفْرَهٍ مِنَ النَّارِ اگر برخورد کنید بزمان جاهلیت که دستگاه شرک سر تا سر دنیا را احاطه کرده بود، بت پرستی، آفتاب و ماه و ستاره و آتش و گاو میپرستیدند و اخلاق رذیله از کبر و نخوت و حسد و عناد و عصبیت و غیر اینها در آنها چه اندازه رسوخ کرده بود و اعمال قبیحه از زنا و شرب و منهیات چه رواجی داشت و خداوند ببرکت دین اسلام تمام آنها را نابود فرمود و توحید و اخلاق فاضله و اعمال حسنه را در آنها شایع فرمود.

فَأَنْقَذَکُمْ مِنْها بادلّه واضحه و معجزات باهره و مواعظ شافیه و بیانات وافیه تمام کثافات و پلیدیها را از بین برد.

کَذلِکَ یُبَیِّنُ اللَّهُ لَکُمْ آیاتِهِ که تمام وسائل هدایت را برای شما از هر جهت فراهم فرموده.

لَعَلَّکُمْ تَهْتَدُونَ تعبیر بلعلّ نه برای تردید است بلکه برای اینست که اینهمه آیات و معجزات و تفضلات عله تامه برای هدایت شما نیست بلکه اتمام حجه است و هدایت شما مشروط بیک شرط است از طرف شما و آن قابلیت محل است و الّا

(بر سیه دل چه سود خواندن وعظ نرود میخ آهنین بر سنگ)

بسیار مورد تعجب است که پاره ای از صحابه با مشاهده این همه آیات و بیانات چه کردند بعد از رحلت پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و چه اختلاف کلمه در میان امت ایجاد کردند که تا دامنه قیامت دامن گیر همه شد.

وَ لْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ أُولئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۱۰۴)

و بايد باشد از شما مؤمنين يک جماعتى که مردم را دعوت بخوبى نمايند و امر کنند بمعروف و نهى نمايند از منکر و اين جماعت کسانى هستند که رستگار شدند.

وَ لْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ لام و لتکن لام امر است و دلالت بر وجوب دارد و واجب است در هر عصر و زمانى ميان مؤمنين جماعتى باشند که اين سه موضوع را انجام دهند با شرائط بوجوب کفايى که اگر نکردند همه معاقب هستند و اگر انجام دهند تکليف از همه ساقط ميشود، و واجبات کفايى بسا عينى ميشوند در صورتى که من به الکفايه نباشد يا از عهده آنها خارج باشد و قدرت نداشته باشند.

و أُمَّةٌ از ماده أمّ بمعنى قصد و در قرآن مجيد و در لسان عرب اطلاقات زيادى دارد بالغ بر هشت معنى:

۱- بمعنى الجماعه مثل همين آيه و آيات ديگر مثل وَ لَمَّا وَرَدَ ماءَ مَدْيَنَ وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةً مِنَ النَّاسِ يَسْقُونَ قصص آيه ۲۳، و غير اينها.

۲- اتباع انبياء مثل امه موسى امه عيسى امه محمد صلّى اللَّه عليه و آله و سلّم كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ آل عمران آيه ۱۱۰ وَ إِنْ مِنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلا فِيها نَذِيرٌ فاطر آيه ۲۴ ۳- انسانى که جامع خيرات باشد مثل إِنَّ إِبْراهِيمَ كانَ أُمَّةً قانِتاً لِلَّهِ نحل آيه ۱۲۱.

۴- بمعنى الدين و المله مثل إِنَّا وَجَدْنا آباءَنا عَلى أُمَّةٍ زخرف آيه ۲۲.

۵- بمعنى برهه از زمان مثل وَ ادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ يوسف آيه ۴۵.

۶- کسى که مردم باو اقتداء کنند در افعال و اعمال

۷- القامه یقال فلان حسن الامه ای حسن القامه.

۸- بمعنی مادر یقال هذه امّه زید یعنی مادر زید.

یَدْعُونَ إِلَی الْخَیْرِ اشاره بلزوم ارشاد و هدایت بدین از عقائد و اخلاق که شأن انبیاء و ائمه و علماء در هر عصر و زمانیست و لذا تحصیل علم واجب است از باب مقدمه برای تعلیم و ارشاد و هدایت بوجوب کفایی بلکه در این ازمنه وجوب عینی است بر کسانی که استعداد داشته باشند و وسائل معیشت آنها مرتب باشد.

و مراد از خیر جمیع خوبیها است که در نظر عقل و شرع خوب باشد که یک قسمت مهمش دعوت بترک قبایح و محرمات که بهترین خوبیهاست.

وَ یَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ گذشت در شرائط امر بمعروف که شخص تارک معروف و عالم بمعروفیت یعنی وجوب فعل باشد و شخص آمر هم عالم باشد و قدرت داشته باشد و احتمال اثر بدهد و ضرری بر او متوجه نشود و بمراتب و درجات امر کند.

وَ یَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْکَرِ چه منکرات عقلیه از قبائح و چه منکرات شرعیه از معاصی و محرمات.

و اولئک این کسانی که دعوت بخیر و امر بمعروف و نهی از منکر میکنند هُمُ الْمُفْلِحُونَ تعبیر بکلمه هم برای تأکید است در فلاح اینها و فلاح بمعنی رستگار و افلاح بمعنی رستگار شدن و مفلح اسم فاعل از باب افعال یعنی رستگارند، و رستگاری در صورتی صادق است که هیچ نوع گرفتاری و عقوبت و عذاب از حین موت تا قیامت برای آنها نباشد، اللهمّ ارزقنا بمحمد و آله صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و الحمد للَّه رب العالمین.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۰۵] ..... ص : ۳۰۸

وَ لا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَ اخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ ما جاءَهُمُ الْبَيِّناتُ وَ أُولئِكَ لَهُمْ عَذابٌ عَظِيمٌ (۱۰۵)

و نباشید مثل کسانی که متفرق شدند و اختلاف (مخالفت یک دیگر) نمودند تا اینکه آمد آنها را ادلّه واضحه و آیات بیّنه و اینها کسانی هستند که اختصاص داده شدند بعذاب عظیمی.

بعض مفسرین گفتند تفرقه و اختلاف بیک معنی است و تکرارش تأکید است و بعضی گفتند تفرقه در عداوت است و اختلاف در دین است.

و تحقیق کلام اینست که تفرقه بمعنی جدایی است مقابل وصل که اتصال بیک دیگر است و اجتماع با هم که بشر بالذات احتیاج بیکدیگر دارند چه در امور دنیوی و نظام عالم و لذا گفتند (الانسان مدنی بالطبع) بخلاف حیوانات که زندگی آنها انفرادیست فقط در جماع و حفظ بچه ها یک احتیاج موقت محدودی دارند.

و چه در امور دین و مسلک که احتیاج بتعلیم و تعلّم و تربیت و ارشاد و هدایت دارند و بامر بمعروف و نهی از منکر چون شهوت و غضب و حبّ مال و منال در کمون بسیاری رسوخ دارد و اگر خود سر باشند و بجان یکدیگر بیفتند نظام دنیا و دین برهم میخورد و فساد سر تا سر دنیا را پر میکند.

و اختلاف اختلاف در رأی و سلیقه و دین و مسلک که باعث عداوت و قتل و غارت و بالاخره منجر باضمحلال و فناء میشود و همین تفرقه و اختلاف منشأ ضعف کفار شد در صدر اسلام چنانچه میفرماید تَحْسَبُهُمْ جَمِيعاً وَ قُلُوبُهُمْ شَتَّى حشر آیه ۱۴، و نیز میفرماید فَأَغْرَيْنا بَيْنَهُمُ الْعَداوَةَ وَ الْبَغْضاءَ إِلى يَوْمِ الْقِيامَةِ مائده آیه ۱۴، و همین منشأ ضعف مسلمین شد از اختلاف بین مسلمین در امر خلافت و منجرّ باختلاف بنی امیّه و بنی عباس و رفته رفته بین شیعه و سنی و تفرقه بین ممالک

اسلامی الی زماننا هذا و لذا میفرماید:

وَ لا تَکُونُوا ای جماعت مسلمین کَالَّذِینَ تَفَرَّقُوا از مشرکین و یهود و نصاری و اختلفوا در امر پیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و دین حقه اسلامی.

مِنْ بَعْدِ ما جاءَهُمُ الْبَیِّناتُ از ادله روشن اسلام و معجزات باهرات و جامعیت صفات انبیاء در وجود مبارک محمد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم از روی عناد و عصبیت و هوی و هوس و حبّ جاه و مال.

وَ أُولئِکَ لَهُمْ عَذابٌ عَظِیمٌ تهدید مسلمین است که اگر شما هم تفرقه و اختلاف در میانتان حکم فرما شد همان عذاب عظیم در دنیا و آخرت بشما متوجه خواهد شد.

[سوره آل عمران (۳): آیات ۱۰۶ تا ۱۰۷] ..... ص : ۳۰۹

اشاره

یَوْمَ تَبْیَضُّ وُجُوهٌ وَ تَسْوَدُّ وُجُوهٌ فَأَمَّا الَّذِینَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَ کَفَرْتُمْ بَعْدَ إِیمانِکُمْ فَذُوقُوا الْعَذابَ بِما کُنْتُمْ تَکْفُرُونَ (۱۰۶) وَ أَمَّا الَّذِینَ ابْیَضَّتْ وُجُوهُهُمْ فَفِی رَحْمَتِ اللَّهِ هُمْ فِیها خالِدُونَ (۱۰۷)

روزی که سفید میشود صورتهایی و سیاه میشود صورتهایی پس امّا کسانی که صورتهای آنها سیاه شده بآنها گفته میشود آیا کافر شدید بعد از ایمانتان پس بچشید عذاب را بسبب آنچه بودید کافر، و اما کسانی که صورتهای آنها سفید شده پس در رحمت خداوند آنها در آن همیشه هستند.

(توضیح) ..... ص : ۳۰۹

ایمان و اخلاق فاضله و اعمال صالحه یک نورانیتی دارد که از جانب خدا

بقلب که عبارت از روح انسانیست تابش میکند

(العلم نور یقذفه اللّه فی قلب من یشاء)

و تعبیر از آنها بقلب سفید میکنند چنانچه کفر و ضلالت و معاصی یک ظلمتی دارد که قلب را سیاه میکند و بسا آثار آن در جبهه و صورت هم ظاهر میشود، بسیاری از صلحاء را می بینیم بخصوص در علماء اعلام با اینکه وجاهت صوری هم ندارند یک نورانیتی از آنها مشاهده میشود که یدرک و لا یوصف است، و بسا کفار و اهل ضلالت از مخالفین و غیر آنها و اهل معاصی را می بینیم یک کدورت و گرفتگی در جبهه آنها ظاهر میشود با اینکه وجاهت صوری دارند حتی اهل نظر از مشاهده آنها میفهمند این نصرانیست، یهودی است، سنّی است، فاسق و فاجر است و روز قیامت یَوْمَ تُبْلَی السَّرائِرُ الطارق آیه ۹، است و در بسیاری از آیات اشاره باین معنی دارد یُعْرَفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِیماهُمْ الرحمن آیه ۴۱ یَعْرِفُونَ کُلًّا بِسِیماهُمْ اعراف آیه ۴۴ یَعْرِفُونَهُمْ بِسِیماهُمْ اعراف آیه ۱۶۶ فَلَعَرَفْتَهُمْ بِسِیماهُمْ محمد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آیه ۳۲ نُورُهُمْ یَسْعی بَیْنَ أَیْدِیهِمْ وَ بِأَیْمانِهِمْ یَقُولُونَ رَبَّنا أَتْمِمْ لَنا نُورَنا التحریم آیه ۸ یَوْمَ یَقُولُ الْمُنافِقُونَ وَ الْمُنافِقاتُ لِلَّذِینَ آمَنُوا انْظُرُونا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِکُمْ حدید آیه ۲۳، و غیر اینها از آیات بسیار، و ابیضاض و اسوداد وجوه اشاره بهمین است.

یَوْمَ تَبْیَضُّ وُجُوهٌ وَ تَسْوَدُّ وُجُوهٌ این آیه و لو در مورد اهل ردّه وارد شده کسانی که ایمان آوردند و بعد مرتد شدند و از دین خارج شدند بقرینه جمله بعد که میفرماید فَأَمَّا الَّذِینَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَ کَفَرْتُمْ بَعْدَ إِیمانِکُمْ و بقرینه آیات قبل که خطاب بمؤمنین که تفرقه و اختلاف نکنید مثل اهل کتاب.

لکن بتنقیح مناط قطعی شامل جمیع افراد بشر میشود که فردای قیامت تمام دو دسته اند یک دسته با روهای سفید و یک دسته با روهای سیاه و نیز سفیدی و سیاهی مقول بتشکیک و ذی مراتب است

هر چه ایمان قویتر و اخلاق فاضله بهتر و اعمال صالحه بیشتر باشد بیاض وجه زیادتر است و هر چه کفر و عناد زیادتر و صفات خبیثه راسخ تر و معاصی بیشتر سواد وجه بالاتر است.

و همزه استفهام در ا کفرتم برای تقریع است بمعنی لم کفرتم و این آیه اشاره دارد بکسانی که بعد از نبیّ صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ارتداد پیدا کردند چنانچه در اخبار عامه و خاصه بیان شده.

در مجمع از ثعلبی روایت کرده از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود

(و الذی نفسی بیده لیردن علی الحوض ممن صحبنی اقوام حتی اذا رأیتهم اختلجوا دونی فلاقولنّ اصحابی فیقال لی انّک لا تدری ما احدثوا بعدک ارتدوا علی اعقابهم القهقری).

نظر کنید این حدیث چگونه تکذیب میکند عامّه را که نقل میکنند از آن حضرت که فرموده باشد (اصحابی کلّهم عدول) یا فرموده باشد (اصحابی کالنجوم بایّهم اقتدیتم اهتدیتم).

و نیز از ابو امامه باهلی روایت میکند در موضوع خوارج از حضرت نبوی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود (انّهم یمرقون من الدین کما یمرق السهم من الرمیه) و در اخبار خاصه در برهان از تفسیر علی بن ابراهیم مسندا نقل میکند از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حدیث مفصلی که خلاصه مضمونش اینست که فردای قیامت پنج رایه و علم از امت بر من وارد شوند: ۱- رایه عجل (گوساله) این امت.

۲- رایه فرعون این امت. ۳- رایه سامری این امت. ۴- رایه ذی الثدیه با تمام خوارج و از این چهار رایه سؤال میکنم که با ثقلین چه کردید میگویند ثقل اکبر (قرآن) را ما عقب سر انداختیم و عترت را کشتیم و ضایع کردیم تمام را بجهنم میبرند تشنه با روی سیاه.

۵- رایه امام متقین و سید المسلمین و قائد غرّ المحجّلین و وصیّ رسول

ربّ العالمین اینها میگویند ما قرآن را متابعت کردیم و عترت را موالی بودیم و محبت داشتیم اینها را ببهشت با روهای سفید میبرند و شاهد بر این حدیث خبر معروف است که فرمودند

(ارتدّ الناس بعد رسول اللّه الّا خمسه «او اربعه»).

فَذُوقُوا الْعَذابَ بِما كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ بنا بر این که این آیه در مورد کسانیست که بعد از حضرت رسالت کردند آنچه کردند، مراد از کفر بعد از ایمان همان انکار ولایت و بدعتیست که در دین گذاردند و ظلمهایی که بعترت روا داشتند که عذاب آنها اشدّ از جمیع کفار است و لو اسم اسلام و پاره ای از احکام اسلام را بر آنها اجراء بنمائیم.

و تعبیر (بذوقوا) نوع توهین و سرزنش است چنانچه کسی که گرفتار عمل بدی شد باو میگویند خوب طعم آن را چشیدی چه طعمی داشت.

وَ أَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وُجُوهُهُمْ فَفِي رَحْمَتِ اللَّهِ هُمْ فِيها خالِدُونَ رحمت الهی شامل جمیع نعم الهی میشود از زمان موت تا خلود بهشت.

و تکرار (فی) در فَفِي رَحْمَتِ اللَّهِ و فیها برای تأکید است در شمول رحمت.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۰۸] ..... ص : ۳۱۲

تِلْكَ آياتُ اللَّهِ نَتْلُوها عَلَيْكَ بِالْحَقِّ وَ مَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْماً لِلْعالَمِينَ (۱۰۸)

این آیات شریفه راجع باهل کتاب و مرتدّین از دین اسلام و مؤمنین نشانه های خداوند است که بر تو تلاوت نمودیم بحق و صدق و خداوند اراده ظلم باحدی از بندگانش ندارد، یعنی هر که سعادتمند شد بواسطه عمل خود بود و هر که معذّب شد بواسطه کردار زشت خود است.

تِلْكَ آياتُ اللَّهِ اشاره بآیات سابقه است در امر باتفاق و اعتصام و عدم تفرقه و اختلاف و سائر خصوصیات.

نَتْلُوها عَلَيْكَ بتوسط وحى و روح الامين كه حضرتش ابلاغ فرمايد باهل كتاب و امّت خود.

بالحقّ اشاره به اينكه پيغمبر صلّى اللَّه عليه و آله و سلّم از پيش خود چيزى نميفرمايد هر چه ميگويد درست و بجا از جانب خداوند است.

وَ مَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْماً لِلْعالَمِينَ ظلم قبيح است و فعل قبيح محال است از خدا صادر شود بلكه كسانى كه بواسطه كفر و معصيت دچار عذاب ميشوند خود بخود ظلم ميكنند پس از آنى كه حجت بر آنها تمام شود و از روى عناد و عصبيت و هوى و هوس و حبّ جاه و مال نافرمانى ميكنند، خداوندا ما را حفظ فرما.

[سوره آل عمران (۳): آيه ۱۰۹] ..... ص : ۳۱۳

وَ لِلَّهِ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الْأَرْضِ وَ إِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ (۱۰۹)

و از براى خدا است آنچه در آسمانها و آنچه در زمين است و بسوى خدا است بازگشت امور.

و للَّه لام اختصاص است بملكيه ذاتيه حقّه حقيقيه چون موجد تمام مخلوقات او است و مبقى آنها و مفنى آنها و آن بآن افاضه از جانب او است، هم عله موجده است و هم عله مبقيه.

ما فِي السَّماواتِ از ملائكه و كرات علويه و سكنه آنها و لوح و قلم و سدره المنتهى و جنّه المأوى و بيت المعمور و آنچه كه غير از خدا نميداند از آثار قدرت و عظمت و كبريايى.

وَ ما فِي الْأَرْضِ از جنّ و انس و انواع حيوانات برّى و بحرى و عناصر و معادن و نباتات از حبوب و فواكه و خضرويات و ادويه و غير اينها

وَ إِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ امر در قرآن بر معانی بسیاری اطلاق شده مثل وَ أَوْحى فِي كُلِّ سَماءٍ أَمْرَها فصّلت آیه ۱۱، ای ما یصلحها. و مثل وَ ما أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ نحل آیه ۷۹، یعنی وقوع القیمه و احیاء الموتی.

و مثل هَيِّئْ لَنا مِنْ أَمْرِنا رَشَداً کهف آیه ۹، بمعنی هدایت بصلاح، و مثل قالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلى أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِمْ مَسْجِداً کهف آیه ۲۰، و غیر ذلک از آیات، و جامع همه اینها فعل است بمعنی کار. و در این آیه یعنی بازگشت کارها تمام بخدا است و کلیه اختیارات از کلیه افراد سلب میشود و تمام اختیار با اوست و همین است مفاد آیه شریفه لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْواحِدِ الْقَهَّارِ مؤمن آیه ۱۶.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۱۰] .... ص : ۳۱۴

كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ تَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ لَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتابِ لَكانَ خَيْراً لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَ أَكْثَرُهُمُ الْفاسِقُونَ (۱۱۰)

بودید شما بهترین امه که برای مردم ظاهر شدید امر میکنید بمعروف و نهی میکنید از منکر و ایمان میآورید بخدا و اگر اهل کتاب همه ایمان میآوردند برای آنها بهتر بود بعض آنها ایمان آوردند و اکثر آنها خارج شدند از فرامین الهی كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ در بسیاری از اخبار دارد

کنتم خیر ائمه

و در بعضی از آنها استشهاد میفرماید که چگونه خیر امه باشند کسانی که امیر المؤمنین و حسن و حسین علیهم السلام را کشتند، لکن مراد این نیست که تنزیل خیر ائمه باشد چنانچه بسیاری توهم کرده اند، بلکه تفسیر است یعنی مراد از امه در آیه

ائمه هستند نه جمیع امه حتی قتله ائمه.

و شاهد بر این دعوی حدیث ابی عمر و زبیری است از ابی عبد اللَّه که فرمود

(یعنی الأئمه التی وجبت لها دعوه ابراهیم فهم الأئمه التی بعث اللَّه فیها و منها و الیها و هم الامه الوسطی و هم خیر امه اخرجت للناس).

و تعبیر به کنتم فعل ماضی نه برای اینست که در لوح محفوظ یا نزد انبیاء سلف و امم ماضیه بهترین امه بودند چنانچه مفسرین گفتند، زیرا گفته ایم افعال منسلخ از زمان هستند بلکه کنتم بمعنی (جعلتم) یعنی خداوند قرار داد شما را بهترین امه، أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ اخراج بمعنی اظهار، و الناس جمیع افراد بشر، زیرا الناس افاده عموم استغراقی میکند و این از شئونات حضرت رسالت است خودش افضل انبیاء، کتابش افضل کتب، دینش افضل ادیان، اوصیائش افضل اوصیاء امّتش افضل امم، شریعتش افضل شرایع مع ذلک جعل الهی بدون حکمت نیست، بلکه برای سه خصلت است که در شما است:

۱- تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ نزد عقل و شرع حسن و مصلحت آن معروف باشد نه نزد عامه ناس که بسا کارهای بسیار زشت در نظر آنها معروف است قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمالًا الَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَياهِ الدُّنْيا وَ هُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعاً کهف آیه ۱۰۴.

۲- وَ تَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ نزد عقل و شرع زشت و قبیح و منکر باشد.

سؤال- منکرات هم نزد عقل و شرع قبح آن معروف است چرا خوبیها مسمی بمعروف شد و بدیها بمنکر.

جواب- این معروف مقابل مجهول نیست تا این اشکال متوجه شود بلکه مراد آنچه موافق عقل و شرع است و باو اقبال دارند معروف است و آنچه منافر آنها

است منکر است.

۳- وَ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ مراد ایمان بخدا و تمام عقائد حقّه است نه مجرد ایمان بخدا که یهود و نصاری و مشرکین بگویند ما معتقد بخدا هستیم فقط منکر خدا طبیعی دهری لا مذهب است.

وَ لَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتابِ تعبیر باهل کتاب برای مجرد تمثیل و تطبیق است و الّا هر که حتی طبیعی هم اگر ایمان آورند لَكانَ خَيْراً لَهُمْ نجات از عذاب و نیل بسعادت و فوز بالطاف الهی شامل حال آنها میشود بلکه خیر دنیا و آخرت بانها میرسد.

مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ بسیار کمی از یهود و نصاری بشرف اسلام مشرف شدند وَ أَكْثَرُهُمُ الْفاسِقُونَ تعبیر بفسق نه کفر برای اینست که گفتیم در بسیاری از آیات مراد از فاسق کافر است بلکه اشدّ از کفر که دلالت دارد بر طغیان و سرکشی و سرپیچی از گفته خدا و انبیاء خدا سیّما در مقابل جمله قبل که صریح است

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۱۱] ..... ص : ۳۱۶

لَنْ يَضُرُّوكُمْ إِلاَّ أَذىً وَ إِنْ يُقاتِلُوكُمْ يُوَلُّوكُمُ الْأَدْبارَ ثُمَّ لا يُنْصَرُونَ (۱۱۱)

هرگز بشما مسلمین ضرری وارد نمیکنند و نمیتوانند مگر فی الجمله اذیتی و اگر هم با شما مقاتله کنند فرار میکنند و احدی هم آنها را یاری نمیکند این آیه شریفه مشتمل بر سه معجزه است که خداوند خبر میدهد و بر طبق آن واقع شد:

۱- لَنْ يَضُرُّوكُمْ إِلَّا أَذىً ضرر چند قسم است: ضرر جانی که بکشند یا مجروح کنند، و ضرر مالی که مال کسی را ببرند، یا ضرر عرضی که عرض

کسی را ببرند و هیچگونه از این ضررها از طرف یهود بر پیکر اسلام و مسلمین وارد نشد.

و کلمه اذی مفرد منکر است دلالت میکند بر «اذیّت ما» مختصر اذیتی که عبارت از جسارت و بدگویی و بد کرداری است، و این استثناء استثناء متصل است زیرا این نوع از اذیت هم از مصادیق ضرر است کانّه میفرماید هیچگونه ضرری متوجه شما نمیشود مگر ضرر مختصر جزئی، و کسانی که توهم کردند که استثناء منقطع است و عنوان اذی غیر عنوان ضرر است توهم فاسدی است زیرا استثناء منقطع خلاف ظاهر است مرتکب نمیشوند مگر در مقام ضرورت.

۲- وَ إِنْ یُقاتِلُوکُمْ یُوَلُّوکُمُ الْأَدْبارَ و اگر در مقام مقاتله و محاربه با مسلمین برآیند تاب مقاومت ندارند و پشت میکنند و رو بفرار میگذارند چنانچه یهود مدینه بنی قریظه و بنی نضیر و بنی قینقاع و یهود خیبر تمام منهزم شدند و بمسلمین از آنها جز سبّ و لعن آسیبی وارد نشد.

۳- ثُمَّ لا یُنْصَرُونَ و احدی از مشرکین و کفار حتی نصاری بیهود هیچ گونه کمکی نکردند.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۱۲] ..... ص : ۳۱۷

ضُرِبَتْ عَلَیْهِمُ الذِّلَّهُ أَیْنَ ما ثُقِفُوا إِلاَّ بِحَبْلٍ مِنَ اللَّهِ وَ حَبْلٍ مِنَ النَّاسِ وَ باؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ وَ ضُرِبَتْ عَلَیْهِمُ الْمَسْکَنَهُ ذلِکَ بِأَنَّهُمْ کانُوا یَکْفُرُونَ بِآیاتِ اللَّهِ وَ یَقْتُلُونَ الْأَنْبِیاءَ بِغَیْرِ حَقٍّ ذلِکَ بِما عَصَوْا وَ کانُوا یَعْتَدُونَ (۱۱۲)

زده شده بر یهود ذلّه و خفّت هر کجا که یافت شدند مگر بحبل و عهدی

از جانب خدا و قراردادی با مردم و رجوع کردند بغضبی از جانب خدا و زده شد بر آنها زندگی فقیرانه و لو مال کثیر داشته باشند و این ذلّه و مسکنه برای اینست که انبیاء را کشتند بدون جهت و این بواسطه معاصی آنها است و عداوت ورزیدن آنها ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ ذلّه مقابل عزّت است و سکه ذلّت بنام یهود خورده در تمام ملل عالم و در تمام دول دنیا حتی امروز که امریکا دارد حمایت از اسرائیل میکند از باب عزّت آنها نیست بلکه از باب عداوت با دول اسلامی است.

أَيْنَ ما ثُقِفُوا هر کجا دست بر یهود پیدا کنند در هر مملکتی بروند نزد اهل آن مملکت ذلیل ترین افراد هستند.

إِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللَّهِ عهد خداوندی که جان و مال آنها محفوظ باشد در صورتی که بشرائط ذمّه عمل نمایند.

وَ حَبْلٍ مِنَ النَّاسِ و قرار داد با هر دولتی و ملتی که چه اندازه کمک دهند که اگر تخلف از قرار داد کنند لباس ذلّه بر قامت آنها رسا باشد.

وَ باؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ و رجوع آنها بغضب الهی است، در سوره حمد گفتند الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ یهود هستند و ضالّین نصاری، و غضب الهی از تمام عقوبات و عذابها سخت تر است و هیچگونه تدارکی ندارد حتی احدی قدرت بر شفاعت ندارد چنانچه رضای الهی از تمام مثوبات بالاتر است وَ رِضْوانٌ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ.

وَ ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ زندگانی آنها زندگانی فقیرانه است و لو ملیونر باشند هم از جهت خوراک و لباس و مسکن بلکه صورت آنها و کسافت روی و نکبت بدن از آنها ظاهر است.

ذلِكَ بِأَنَّهُمْ كانُوا يَكْفُرُونَ بِآياتِ اللَّهِ با اینکه آیات الهیه را مشاهده مینمودند و یقین پیدا میکردند چه در زمان موسی و عیسی و چه در زمان نبی اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم مع ذلک از روی لجاج و عناد و عصبیت کافر میشدند

وَ يَقْتُلُونَ الْأَنْبِياءَ که شرحش در سوره بقره گذشت که چه اندازه از انبیاء بنی اسرائیل را کشتند یا زنده زیر خاک کردند یا آنها را در آب جوش طبخ کردند بغیر حقّ با اینکه انبیاء جز ارشاد و هدایت مقصودی نداشتند و هیچگونه توقع مادّی نداشتند و اجر رسالت از آنها نمیخواستند و هیچگونه تقصیر بر گردن آنها نتوانستند ثابت کنند.

ذلِکَ بِما عَصَوْا فقط منشأ قتل انبیاء طغیان و سرکشی و سرپیچی از اوامر و نواهی الهی بود.

وَ کانُوا یَعْتَدُونَ یا از تعدّی و تجاوز از حدّ خود بواسطه کبر و نخوت و عصبیت بوده که زیر بار اطاعت نمیرفتند و آنها را مقدم بر خود نمیدانستند یا از باب عداوت و کینه و بغضی که با انبیاء داشتند.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۱۳] ..... ص : ۳۱۹

لَیْسُوا سَواءً مِنْ أَهْلِ الْکِتابِ أُمَّةٌ قائِمَةٌ یَتْلُونَ آیاتِ اللَّهِ آناءَ اللَّیْلِ وَ هُمْ یَسْجُدُونَ (۱۱۳)

مساوی نیستند تمام اهل الکتاب بلکه یک جماعتی از آنها هستند که قیام کردند در امر دین و در دلهای شب تلاوت آیات قرآنی مینمودند و بعبادت خدا میپرداختند و در پیشگاه احدیت بخاک میافتادند.

این آیه شریفه اهل کتاب را دو دسته میکند: یک دسته کسانی که در آیات قبل شرح آنها گذشت و دسته دوم اخیار اهل کتاب هستند و آنها کسانی هستند که در حق پا برجا هستند لذا میفرماید:

لَیْسُوا سَواءً این جمله مستقلّه است یعنی تمام اهل کتاب یک نحوه نیستند بلکه خوب و بد دارند، بعد بیان میفرماید خوبان آنها را.

مِنْ أَهْلِ الْكِتابِ من تبعیضیه یعنی بعض اهل کتاب أُمَّةٌ قائِمَةٌ امه بمعنی جماعه است یعنی یک جماعه از اهل کتاب قائمه هستند یعنی پا برجا قیام بحق و صراط مستقیم نمودند و دین حقه اسلام را از روی حقیقت قبول کردند.

یَتْلُونَ آیاتِ اللَّهِ تلاوت آیات قرآنی میکنند.

آناءَ اللَّیْلِ آناء جمع آنی بمعنی برهه از زمان نه جمع آن که طرف زمان باشد زیرا جمع آن آنات میآید نه آناء، و بعبارت دیگر همزه آناء لام الفعل است، انی یا بکسر یا بفتح علی اختلاف و اصل آن یائیست در جمع بدل بهمزه شده و مراد ساعات لیل است چنانچه میفرماید أَمَّنْ هُوَ قانِتٌ آناءَ اللَّیْلِ ساجِداً وَ قائِماً زمر آیه ۱۲.

وَ هُمْ یَسْجُدُونَ ظاهرا اشاره بصلاه لیل است چنانچه در فضیله آن آیات و اخبار بسیار وارد شده وَ مِنَ اللَّیْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نافِلَةً لَکَ عَسی أَنْ یَبْعَثَکَ رَبُّکَ مَقاماً مَحْمُوداً اسری آیه ۸۱.

و در مجمع دارد

(و قد صحّ عن النبیّ صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم انه قال رکعتان یرکعهما العبد فی جوف اللیل الاخر خیر له من الدنیا و ما فیها و لو لا ان اشق علی امتی لفرضتهما علیهم)

(و قال ابو عبد اللَّه علیه السّلام ان البیوت التی یصلی فیها باللیل «و خ ل» بتلاوت القرآن یضی ء لاهل السماء کما یضی ء النجوم لاهل الارض)

(و قال علیه السّلام علیکم بصلاه اللیل فانها سنّه نبیکم و دأب الصالحین قبلکم و مطرده الداء عن اجسادکم)

انتهی. و اخبار در این باب بسیار است.

ص: ۳۱۸

يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ يُسارِعُونَ فِي الْخَيْراتِ وَ أُولئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ (۱۱۴)

این جماعت ایمان بخدا و روز باز پسین دارند و امر بمعروف و نهی از منکر میکنند و سرعت در کارهای خوب دارند و اینها از صلحاء هستند.

يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ این جمله صفت أُمَّةٌ قائِمَةٌ است در آیه قبل و البته مراد از ایمان بخدا ایمان بعقائد حقّه است که ایمان برسول و انبیاء سلف و کتب منزله و ملائکه و سائر امور اعتقادیه باشد.

وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ که یوم جزاء و پاداش اعمال و سائر خصوصیات قیامه است.

يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ که افضل افرادش دعوت بدین اسلام است.

وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ که اشدّ منکرات کفر و عناد و عصبیت است که در دسته دیگر از اهل کتاب بود.

وَ يُسارِعُونَ فِي الْخَيْراتِ فرق است بین سرعه و عجله، تسریع در امور خیریه از عبادات و اعمال صالحه است که بسرعه تعبیر میشود وَ سارِعُوا إِلى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ آل عمران آیه ۱۲۷. و باستباق اسْتَبِقُوا الْخَيْراتِ

بقره آیه ۱۵۳، و در امور مذمومه از زخارف دنیویه و معاصی الهیه بعجله تعبیر میشود بَلْ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ رِيحٌ فِيها عَذابٌ أَلِيمٌ احقاف آیه ۲۳.

وَ أُولئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ گفتند اهل کتاب مذمت کردند کسانی از آنها را که بشرف اسلام مشرف شدند و گفتند اینها اراذل ما بودند خداوند در جواب آنها میفرماید که اینها از صالحین هستند، و ممکن است گفته شود که این جمله بمنزله نتیجه و ثمرات جمل سابقه است که صالح کسیست که دارای این صفات باشد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۱۵] ..... ص : ۳۲۲

وَ ما یَفْعَلُوا مِنْ خَیْرٍ فَلَنْ یُکْفَرُوهُ وَ اللَّهُ عَلِیمٌ بِالْمُتَّقِینَ (۱۱۵)

و آنچه میکنند از کارهای خیر پس بدانند که هرگز ممنوع نمیشوند از جزاء آن و خداوند عالم است بکسانی که با تقوی هستند.

وَ ما یَفْعَلُوا مِنْ خَیْرٍ بشارتیست که خداوند بمسلمین از اهل کتاب که در آیات قبل توصیف فرموده میدهد که آنچه از کارهای خیر از شما سرزند هرگز جزای آن از بین نمیرود چه امور اعتقادیه باشد چه اخلاقیه و چه اعمال صالحه و این و لو در مورد آنها است لکن مناط یکیست و دلیل بر نفی احباط است چنانچه مفاد بسیاری از آیات است که مکرر تذکّر داده ایم فَلَنْ یُکْفَرُوهُ کفر در اینجا بمعنی ستر است از کفران نعمت و این یک نوع لطف است که خداوند اعمال صالحه را بمنزله نعمتی از عبد قرار داده و جزاء آن را شکر و منع از جزاء را کفران یعنی ممنوع از جزاء نمیشوند.

وَ اللَّهُ عَلِیمٌ بِالْمُتَّقِینَ البته اهل تقوی مورد نظر الهی هستند آنها را میداند و روز جزاء بمثوبات خود میرساند.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۱۶] ..... ص : ۳۲۲

إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا لَنْ تُغْنِیَ عَنْهُمْ أَمْوالُهُمْ وَ لا أَوْلادُهُمْ مِنَ اللَّهِ شَیْئاً وَ أُولئِکَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِیها خالِدُونَ (۱۱۶)

بتحقیق کسانی که کافر شدند بینیاز نمیکند آنها را اموال و اولادشان از عذاب الهی و این کفار از اصحاب آتش هستند و ملازم آتش که هرگز از آنها جدا نخواهند شد و اینها در آن آتش همیشه هستند.

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا چه كفار اهل كتاب و چه مشركين و چه ساير طبقات كفار بلكه ملحق بآنها هستند اهل ضلالت و معاندين و مخالفين و بالجمله كسانى كه ايمان ندارند و مقصّرند.

امّا شمول آيه لجميع طبقات كفار بواسطه عموم موصول است و اما غير آنها بواسطه ادلّه خارجيه كه در آخرت بحكم كفار هستند و لو در دنيا در پاره اى از احكام مختلف باشند.

لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ از براى غنى معانى كرده اند لكن موارد استعمالش مختلف است، اما در صفات الهيه كه ميفرمايد وَ اللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ بمعنى دارايى است و اعظم صفات ثبوتيه است و دلالت دارد بر جميع صفات كمال از علم، قدرت، حيات، كبريايى، عظمت، علو، قدم، وجوب وجود. و بدلالت التزاميه دلالت دارد بر سلب جميع صفات نقص و عيب از تركيب و تجسم و شريك و غيرها.

و اما در مورد آيه دلالت دارد بر رفع و دفع عذاب و نجات از مهالك يعنى از آنها رفع نميكنند عذاب را و نجات نميدهند آنها را از مهالك أَمْوالُهُمْ وَ لا أَوْلادُهُمْ ذكر اموال و اولاد براى اينست كه اعزّ اشياء در نظر اهل دنيا اين دو چيز است كه محل اعتماد آنها و البته غير اين دو بطريق اولى دفع عذاب نميكند از جاه و منصب و خدم و هشم و عشيره و اصحاب و صديق و رفيق و غير اينها.

مِنَ اللَّهِ شَيْئاً يعنى من عذاب اللَّه و سخته و غضبه شيئا، نكره در سياق نفى مفيد عموم است يعنى هيچگونه عذابى را از آنها نميتوانند برطرف كنند.

وَ أُولئِكَ أَصْحابُ النَّارِ جهنم هُمْ فِيها خالِدُونَ.

مَثَلُ ما يُنْفِقُونَ فِي هذِهِ الْحَياةِ الدُّنْيا كَمَثَلِ رِيحٍ فِيها صِرٌّ أَصابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَأَهْلَكَتْهُ وَ ما ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَ لكِنْ أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ (۱۱۷)

مثل آنچه انفاق میکنند کفار در این زندگانی دنیوی مثل مثل بادیست سموم که در او برودت باشد یا حرارت که موقعی که اصابت کند کشت زار قومی که بخود ظلم کردند پس آن زرع را از بین ببرد و فاسد کند و این فساد ظلم نیست از جانب خدا بر آنها بلکه اثر ظلمیست که آنها بر خود روا داشتند.

لُ ما يُنْفِقُونَ

انفاق دو قسم است یک انفاق در راه حق است مثل انفاقات واجبه یا مستحبه و یک انفاق در راه باطل است مثل انفاقات بر ضدّ حقّ و مورد آیه انفاقات حقّه نیست و لو آنهم برای کفار نتیجه ندارد زیرا ایمان شرط صحّت کلیه عبادات است چنانچه مکرر ذکر شده، بلکه مراد انفاقات باطله است مثل انفاق در تنظیم قشون بر علیه السلام یا انفاق بمسلمین برای عود بکفر یا بدشمنان اسلام برای تشجیع و تقویت آنها و امثال اینها، و دلیل بر اینکه مراد این قسم است کلمه ی هذِهِ الْحَياةِ الدُّنْيا

یعنی برای زندگانی دنیا از جاه و منصب و مقام و ضعف طرف و این انفاقات بضرر خودشان تمام میشود و خداوند دین خود را تقویت میکند و نصرت می بخشد و باطل را نابود میکند هم مالشان از دست رفته و هم خود را بهلاکت انداخته.

ثَلِ رِيحٍ فِيها صِرٌّ

صرّ در قرآن استعمالات زیادی دارد و قدر جامع آن شدّت و سختیست و در اینجا باد شدیدی باشد در برودت و سردی یا در حرارت و گرمی یا تندی و سختی. و بالجمله بادی که آسیب بر حاصل دارد از گیاه و نبات و اشجار و مزروعات و آنها را از بین ببرد و فاسد کند.

صابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ

ظلم بنفس یـا برای کشت بی موقع یـا در زمین ناقابـل یـا در اثر عقوبت اعمال زشت چنانچه در اخبار هم داریم که بسـیاری از معاصـی است که موجب فساد ذرع و فواکه میشود و این باد و لو بامر الهیست لکن در اثر اعمال آنها است و پاداش معاصـی و کردار زشت آنها.

َهْلَکَتْهُ

آن باد باعث هلاکت حرث میشود چنانچه نصرت اسلام باعث هلاکت کفار، و باد مسمومیست که بجان و مال و حیثیات کفار میوزد و از بین میبرد و شاید اشاره بهمین باشد آیه شـریفه در سوره انفال در ترغیب مجاهدین در امر بجهاد که میفرماید یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا لَقِیتُمْ فِئَهً فَاثْبُتُوا وَ اذْکُرُوا اللَّهَ کَثِیراً لَعَلَّکُمْ تُفْلِحُونَ وَ أَطِیعُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ لا تَنازَعُوا فَتَفْشَـلُوا وَ تَذْهَبَ رِیحُکُمْ وَ اصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِینَ که مراد از ریح شوکت و قوّت است که بر خرمن کفار میوزد و آتش میزند.

ما ظَلَمَهُمُ اللَّهُ

زیرا ظلم قبیح است و از خدا محال است صادر شود.

لکِنْ أَنْفُسَهُمْ یَظْلِمُونَ

خود کرده را تدبیر نیست.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۱۸] ..... ص : ۳۲۵

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَتَّخِـذُوا بِطانَهً مِنْ دُونِکُمْ لا یَأْلُونَکُمْ خَبالاً وَدُّوا ما عَنِتُّمْ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضاءُ مِنْ أَفْواهِهِمْ وَ ما تُخْفِی صُدُورُهُمْ أَکْبَرُ قَدْ بَیَّنَّا لَکُمُ الْآیاتِ إِنْ کُنْتُمْ تَعْقِلُونَ (۱۱۸)

ای کسانی که ایمان آوردیـد نگیریـد کفار را چسـبنده بخود مثل آستر لباس که چسبیـده ببدن است از کسانی که در عقیده با شما مخالف هستند کوتاهی نمیکنند

در اضرار و دشمنی با شما دوست دارند که شما را بزحمه و مشقه اندازند از دهان نجس آنها ظاهر میشود بغض و عداوت آنها با شما و آنچه در باطن و قلب آنها است از عداوت بزرگتر است ما برای شما آیات را و نشانه های عداوت آنها را بیان کردیم اگر شما باشید که بفهمید و درک کنید.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا خطاب بمؤمنین است که لا تَتَّخِذُوا بِطانَةً مِنْ دُونِکُمْ بطانه مقابل ظهاره در لباس آستر و روئیت و نظر به اینکه آستر لباس ملاصق با بدن است یا اقرب ببدن است، و من دونکم یعنی غیر از مؤمنین، یعنی غیر از مؤمنین را بخود نچسبانید کنایه از اینکه الفت و محبت و مراوده و معاشرت و رفیق و صدیق خود قرار ندهید زیرا آنها لا یَأْلُونَکُمْ دست از دشمنی شما برنمیدارند.

ایلاء بمعنی ضعف و سستی و قصور و کوتاهی است لا یَأْلُونَکُمْ یعنی سستی و کوتاهی نمیکنند.

و خبال، بمعنی شرّ و فساد است و لذا مجنون را مخیل گویند از جهت فساد عقل و فساد رأی را مخیل الرأی نامند یعنی اینها در شرّ و فساد و اذیت و آزار و دشمنی و اضرار کوتاهی نمیکنند.

وَدُّوا ما عَنِتُّمْ عنت بمعنی زحمت و مشقت است یعنی هر چه شما را در مشقت و زحمت اندازد دوست میدارند و منتهی آمال آنها اینست که شما را اضلال نمایند و فاسد کنند و از بین ببرند.

قَدْ بَدَتِ الْبَغْضاءُ مِنْ أَفْواهِهِمْ بغض بمعنی کینه و عداوت قلبی است، بدی بمعنی ظاهر شدن است، و فوه بمعنی دهان است اشاره بتلفظ و تکلّم است یعنی در سبّ، شماتت و فحاشی، نمّامی، سعایت، غیبت، تهمت و امثال اینها از گفتار در حق شما روا میدارند ظاهر میشود بغض و عداوت باطنی آنها با شما

الظاهر عنوان الباطن.

وَ ما تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ يعنى آنچه را كه مخفى ميدارند از كينه و عداوت با شما در سينه هاى خود و اظهار نميكنند بزرگتر و بيشتر و بالاتر است از آنچه بزبان ابراز و اظهار ميكنند.

قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْآياتِ خداوند شما مؤمنين را بيدار و هشيار ميكند كه فريب كفار را نخوريد و با آنها دوستى نكنيد كه دشمن سر سخت شما هستند اينها مارى هستند خوش خط و خال لكن زهرى دارند قتال.

إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ لكن بيدارى و هشيارى شما مشروط باينست كه عاقل و زيرك و دانشمند باشد، و اما اگر جاهل و نادان و غافل و سفيه باشيد البته شما را ميربايند و از دين خارج ميكنند و بچاه ضلالت ميياندازند و دين و دنياى شما را تباه ميكنند چنانچه مشاهده ميشود كه اكثر اين دشمنان دين عوام فريبند و اهل دهات و جوانهاى بى تجربه را ميفريبند و نزديك علماء و دانشمندان و اشخاص عاقل زيرك نميآيند بلكه نظريه جهال را از اينها بر ميگردانند و اينها را بعمل و كهنه پرستى معرفى ميكنند و فرمايشات آنها را بخرافات و مزخرفات جلوه ميدهند البته لازم و حتم و واجب است مخصوصا بر عوام كه با اينها تماس نگيرند.

[سوره آل عمران (٣): آيه ١١٩] ..... ص : ٣٢٧

ها أَنْتُمْ أُولاءِ تُحِبُّونَهُمْ وَ لا يُحِبُّونَكُمْ وَ تُؤْمِنُونَ بِالْكِتابِ كُلِّهِ وَ إِذا لَقُوكُمْ قالُوا آمَنَّا وَ إِذا خَلَوْا عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْأَنامِلَ مِنَ الْغَيْظِ قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ (١١٩)

آگاه باشيد شما مؤمنين كفار را محبت ميكنيد و آنها بشما محبت ندارند

و حال آنکه شما بتمام کتاب آسمانی ایمان دارید و آنها بقرآن شما ایمان ندارند و موقعی که شما را ملاقات میکنند میگویند ما هم ایمان آوردیم و زمانی که از شما جدا میشوند از آن عداوتی که در کمون آنها است از روی غیض انگشت بدهان و دندان میکنند که چرا شما ایمان آورده اید ای پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بآن کفار بفرما بمیرید از روی غیض محقّقا خداوند عالم است بما فی الضمیر شما و آنچه در سینه های شما است.

ها أَنْتُمْ أُولاءِ تُحِبُّونَهُمْ ها، هاء تنبیه است انتم مبتداء تُحِبُّونَهُمْ خبر آن و اولاء مفعول تحبّونهم مقدم و مرجع ضمیر هم است.

وَ لا یُحِبُّونَکُمْ عطف بجمله تحبونهم اشاره به اینکه شما را فریب میدهند و خیال میکنید که آنها دوست شما هستند و در اثر این خیال واهی شما بآنها دوستی میکنید و این اشتباه بزرگیست آنها دوست شما نیستند.

وَ تُؤْمِنُونَ بِالْکِتابِ کُلِّهِ الف و لام الکتاب جنس است مثل الحمد للَّه و افاده عموم میکند بخصوص با قرینه کلّه یعنی بجمیع کتب آسمانی تورات، زبور، انجیل، فرقان با اینکه آیات بسیار در قرآن است که این اهل کتاب بالاخص یهود اعلی عدوّ شما هستند مثل همین آیات و آیات دیگر مثل آیه شریفه لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَداوَةً لِلَّذِینَ آمَنُوا الْیَهُودَ الایه نباید شما فریب اینها را بخورید و بمجرّد اینکه وَ إِذا لَقُوکُمْ تماس با شما بگیرند قالُوا آمَنَّا.

سؤال- قانون اسلام میگوید هر که اقرار بایمان کند از او قبول کنید و در قرآن هم دارد وَ لا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقی إِلَیْکُمُ السَّلامَ لَسْتَ مُؤْمِناً النساء آیه ۹۶ جواب- حکم باسلام مدّعی مادامیست که کشف خلاف نشده و اما بعد از کشف خلاف و ثبوت نفاق نباید حکم کرد و اینها علاوه بر اینکه این همه آیات که خداوند از باطن آنها خبر میدهد آثار نفاق آنها ظاهر و هویدا است.

وَ إِذا خَلَوْا یعنی از شما جدا شدند عَضُّوا عَلَیْکُمُ الْأَنامِلَ نظر بایمان شما از روی غیظ و غضب انگشت خود را میجوند من الغیظ از آن عداوتی که با شما دارند.

قُلْ مُوتُوا بِغَیْظِکُمْ امر موتوا بعضی گفتند دعاء بر آنها است یعنی نفرین یعنی خداوند شما را بمیراند بواسطه غیظ با مسلمین. و بعضی گفتند اخبار از این است که شما بر همین غیظ باقی هستید تا بمیرید.

لکن ظاهر اینست که این غیظ شما فرو نمی نشیند بانگشت بدندان گزیدن بلکه اقتضاء دارد که دق کنید و از شدّت غیظ بمیرید و اگر هم بمیرید در مقابل مشیّت خدا کاری نمیتوانید بکنید، و بعبارت واضح تر اینکه شما بحسود می گویی از حسد بمیر تا چشمد کور شود.

إِنَّ اللَّهَ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ اگر شما باین اظهار ایمان دروغی بتوانید چندی از مسلمین را فریب دهید خدا گول شما را نمیخورد و نمیتوانید او را فریب دهید او عالم است بقلوب شما و میداند غیظ و غضب و عداوت شما را و اگر هم بمیرید او دست از نصرت اسلام و دین حق بر نمیدارد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲۰] ..... ص : ۳۲۹

إِنْ تَمْسَسْکُمْ حَسَنَهٌ تَسُؤْهُمْ وَ إِنْ تُصِبْکُمْ سَیِّئَهٌ یَفْرَحُوا بِها وَ إِنْ تَصْبِرُوا وَ تَتَّقُوا لا یَضُرُّکُمْ کَیْدُهُمْ شَیْئاً إِنَّ اللَّهَ بِما یَعْمَلُونَ مُحِیطٌ (۱۲۰)

اگر خوبی بشما برسد و مساس کند این کفار را بد آید و اگر سیّئه ای بشما اصابه کند خوشحال میشوند ولی اگر شما از این خوشحالی و بد حالی آنها از میدان در نروید و در شدائد صبر کنید و بر طبق دستورات الهی ثابت باشید

و مخالفت نکنید و تقوی داشته باشید هیچگونه ضرری از آنها و مکر و کید آنها بشما وارد نخواهد شد خداوند بآنچه عمل میکنند از کید و مکر و دشمنی احاطه دارد و دفع شرّ آنها را از شما میفرماید.

إِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ مسّ حسنه مراد نصرت و فتح و فیروزی مسلمین و تسلّط آنها بر مشرکین در بدر و حنین و سایر غزوات است.

تسؤهم البته سایر کفار بخصوص یهود بسیار غمنده خواهند شد.

وَ إِنْ تُصِبْكُمْ سَيِّئَةٌ اگر چشم زخمی و شکستی بر شما وارد شود مثل غزوه احد و موته یفرحوا بها خورسند خواهند شد.

وَ إِنْ تَصْبِرُوا و اگر در این شکستها ثابت قدم باشید و فرار نکنید و در جهاد کوتاهی نکنید وَ تَتَّقُوا و تقوی را پیشه خود قرار دهید و اطاعت اوامر الهی کنید و پیرامون معاصی نگردید لا يَضُرُّكُمْ هیچ ضرری بشما متوجه نخواهد شد چنانچه گذشت در آیه ۱۱۰ لَنْ يَضُرُّوكُمْ إِلَّا أَذىً الایه بیان آن كَيْدُهُمْ شَيْئاً کید آنها دو نحوه است یکی با مسلمین چنانچه در آیات قبل بیان فرمود از اظهار ایمان و القاء دوستی و همراهی صوری و امثال اینها.

و دیگر تماس گرفتن با محاربین از کفار و تشجیع آنها و وعده مساعدت با آنها در حرب با مسلمین چنانچه در سوره مبارکه حشر آیه ۱۴ میفرماید أَ لَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ نافَقُوا يَقُولُونَ لِإِخْوانِهِمُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتابِ لَئِنْ أُخْرِجْتُمْ لَنَخْرُجَنَّ مَعَكُمْ وَ لا نُطِيعُ فِيكُمْ أَحَداً أَبَداً وَ إِنْ قُوتِلْتُمْ لَنَنْصُرَنَّكُمْ وَ اللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكاذِبُونَ، لَئِنْ أُخْرِجُوا لا يَخْرُجُونَ مَعَهُمْ وَ لَئِنْ قُوتِلُوا لا يَنْصُرُونَهُمْ وَ لَئِنْ نَصَرُوهُمْ لَيُوَلُّنَّ الْأَدْبارَ ثُمَّ لا يُنْصَرُونَ.

إِنَّ اللَّهَ بِما يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ تعبیر باحاطه اشاره باینست که کارها و مکرهای آنها و کلیه اعمال آنها در تحت قدرت و مشیت الهیست و بدون اراده خداوند ممکن

نیست عملی از آنها انجام بگیرد و این هم یک دلیل بارزیست بر نفی جبر و تفویض و ثبوت اختیار در افعال عباد زیرا اگر جبر بود یعملون مناسب نبود و حال آنکه عمل فعل آنها است از روی اختیار، و اگر تفویض بود تحت احاطه حق نبود فثبت الامر بین الامرین.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲۱] ..... ص : ۳۳۱

وَ إِذْ غَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقاعِدَ لِلْقِتالِ وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۱۲۱)

و یاد کن ای رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم زمانی که صبحگاهی یک جماعت از مهاجرین و انصار را بیرون فرمودی از مدینه جهت قتال با مشرکین و آنها را جای دادی در مواضع و محال قتال یعنی سنگرها و خداوند میشنود مذاکرات شما را و میداند رفتار شما را.

بعضی گفتند راجع بغزوه بدر است لکن ظاهر مشهور و مفاد اخبار احد است چنانچه شرحش بیاید انشاء اللَّه بعد از آیه بعد و فعلا در مقام ترجمه الفاظ آیه شریفه برآئیم.

وَ إِذْ غَدَوْتَ غدوه مقابل عشیّه، صبحگاه و شام، و کلمه اذ متعلق بمحذوف است یعنی اذکر و خطاب بپیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است و مراد خروج از مدینه است برای قتال با مشرکین در اول صبح من اهلک اهل در هر جا مناسب با معنائیست، اهل البیت در آیه تطهیر خمسه طیّبه است و معنی اصلی اهل خواص و همراهان و متابعین است و در اینجا مراد مجاهدین از مهاجرین و انصار هستند که با پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلم از مدینه خارج شدند برای جهاد با مشرکین.

تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ تبوّء از ماده باء بمعنی جا گرفتن و از باب تفعیل بمعنی

جای دادن است یعنی جای دادی مؤمنین را که مجاهدین باشند مَقاعِدَ لِلْقِتالِ مقاعد جمع مقعد بمعنی جایگاهست یعنی جایگاههای مناسب با قتال و بفارسی سنگرها.

وَ اللَّهُ سَمِیعٌ سمیع دو معنی دارد: یکی شنونده کلام مثل وَ اللَّهُ یَسْمَعُ تَحاوُرَکُما مجادله آیه ۱، و در حق خدا بمعنی علم بمسموعات است چنانچه گذشت، و دیگر بمعنی اجابت کننده مثل (سمع اللَّه لمن حمده و ظاهر این است که اینجا مراد معنی دوم باشد چون بنظر انسب است بقرینه آیه بعد، و مراد نصرت و ظفر دادن مسلمین است و چیره کردن آنها است بر مشرکین.

علیم دانا است باعمال و خدمات و جهاد بجان و مال شما و اجر کامل بشما خواهد عنایت فرمود.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲۲] ..... ص : ۳۳۲

إِذْ هَمَّتْ طائِفَتانِ مِنْکُمْ أَنْ تَفْشَلا وَ اللَّهُ وَلِیُّهُما وَ عَلَی اللَّهِ فَلْیَتَوَکَّلِ الْمُؤْمِنُونَ (۱۲۲)

زمانی که قصد کردند دو طائفه از شما مؤمنین «که بنو حارثه و بنو سلمه باشند بنا بر نقل از حضرت باقر و صادق علیهما السلام» اینکه بر گردند رو بمدینه و ترک مقاتله کنند و حال آنکه خداوند ناصر و معین آنها است و جای ترس نیست و باید مؤمنین توکل بر خدا کنند.

شرح غزوه احد بسیار مفصّل است و ما خلاصه ترجمه آن را متذکر میشویم انشاء اللَّه تعالی بعونه و توفیقه.

خلاصه مضمونی که در مجمع و برهان و تفسیر علی بن ابراهیم از حضرت باقر و حضرت صادق علیهما السلام روایت فرموده اند اینست که در جنگ بدر چون مشرکین

شکست خوردند و هفتاد نفر کشته شدند و هفتاد اسیر شدند و بقیه بطرف مکه فرار کردند ابو سفیان که رئیس آنها بود دستور داد که نگذارید زنها برای کشته های خود گریه کنند زیرا اگر گریه کنند بغض دلهای آنها خالی میشود و لشگر انبوهی از تمام قبائل فراهم نمود بالغ بر پنج هزار نفر سه هزار سواره و دو هزار پیاده با اسلحه مفصلی که هفتصد زره داشتند و زنها را همراه لشگر آوردند که مردان را تشجیع کنند و حرکت کردند بطرف مدینه خبر بسمع مبارک حضرت رسالت رسید جمع اصحاب فرمود و تحریث بر جهاد.

عبد اللَّه بن ابی مسلول عرض کرد یا رسول اللَّه صلّی اللَّه علیه و آله و سلم از مدینه بیرون تشریف میبرید تا آنها وارد مدینه شوند ما در خانه ها و بر بامها بر سر آنها بیشتر مسلطیم و با آنها میجنگیم حتی زنها و غلام ها و کنیزان ما میتوانند با آنها بجنگند و بر آنها ظفر یابند.

سعد بن معاذ و جمعی از قبیله اوس برخاستند و عرض کردند یا رسول اللَّه زمانی که شما میانه ما نبودید اینها طمع در ما نمیتوانستند بکنند چه رسد که فعلا شما را داریم البته بیرون میرویم و با آنها جنگ میکنیم اگر کشته شویم سعادت شهادت را برده ایم و اگر ظفر پیدا کردیم یاری اسلام کرده ایم. حضرت رأی آنها را تصویب فرمود و با اصحاب بیرون رفتند تا احد.

و اما عبد اللَّه بن ابی مسلول و همراهانش تخلّف نمودند و خارج نشدند و حضرت در احد مواضع جنگ را معین فرمود.

وعده آنها هفتصد نفر بودند مقابل پنج هزار مشرک، حضرت عبد اللَّه ابن جبیر را با پنجاه نفر تیرانداز بر در شعب قرارداد و فرمود از اینجا شما حرکت نکنید چه ما بر آنها چیره شویم و تا مکه در تعقیب آنها برویم و چه آنها بر ما چیره شوند تا وارد مدینه گردند.

ابو سفیان خالد ابن ولید را با دویست سوار در کمین این پنجاه نفر قرار داد و گفت موقعی که جنگ درگیر شد شما حمله باین پنجاه نفر کنید و از شعب در عقب سر مسلمین باشید که از دو طرف با آنها بجنگیم.

حضرت رسول صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم لواء را دادند بدست امیر المؤمنین علیه السّلام، و لواء مشرکین بدست طلحه بن ابی طلحه بود، حضرت علی علیه السّلام او را کشت لواء مشرکین افتاد ابو سعید بن ابی طلحه برداشت کشته شد، ابن ابی طلحه برداشته کشته شد و هکذا نه نفر لواء را برداشتند و بدست علی علیه السّلام کشته شدند حتی غلام سیاهی برداشت که او را صواب میگفتند حضرت علی علیه السّلام دست او را قطع کرد بدست دیگر گرفت دست دیگرش قطع شد بسینه گرفت او را کشت لواء افتاد، عمره دختر علقمه کنانیه گرفت مشرکین فرار کردند و مسلمین در تعقیب آنها مشغول جمع غنائم شدند.

اصحاب عبد اللَّه بن جبیر بطمع جمع غنائم شعب را خالی کردند فقط عبد اللَّه ابن جبیر با یازده نفر ثابت ماندند.

خالد ابن ولید با دویست نفر که در کمین بودند بر آنها حمله کردند و آنها را کشتند و حمله بمسلمین کردند، بقیه مشرکین هم دو مرتبه آمدند و مسلمین بی چاره شدند و بکوهها و بیابان فرار کردن و اطراف پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم خالی شد فقط علی علیه السّلام و ابو دجانه و سماک اطراف پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلم باقی بودند.

و هند زن ابی سفیان مشرکین را تشجیع میکرد و میل و مکحله در دست داشت و میگفت شما مرد نیستید بیائید این میل و مکحله را بچشم کشید و بوحشی غلام حبشی گفت اگر یکی از این سه نفر «محمد، علی، حمزه» را بکشی چه اندازه بتو میدهم.

وحشی گفت امّا محمّد، مسلمین اطراف او را دارند قدرت ندارم، و علی را

هم نمیتوانم نزدیک شوم، لکن در کمین حمزه میروم و حمزه مشغول جنگ بود که پای اسب او در سوراخی رفت حمزه افتاد، وحشی پهلوی او را درید جگر حمزه را بیرون آورد دماغ و لب ها و گوشها و دستهای حمزه را قطع کرد و او را مثله نمود و هند جگر حمزه را در دهان گذاشت و مکید لذا او را آکله الاکباد نامیدند و امیر المؤمنین علیه السّلام در این جنگ هفتاد زخم برداشت و شمشیر او شکست پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم ذو الفقار بدست او داد جبرئیل فریاد زد

(لا سیف الّا ذو الفقار و لا فتی الّا علیّ)

و بحضرت رسول صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم گفت این است مواسات، پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلم فرمود او از من است و من از او، و چند سنگ بطرف پیغمبر آمد پیشانی و دندان و سینه پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلم آزرده شد و علی علیه السّلام یک تنه مشرکین را منهزم نمود و مسلمانان دو مرتبه برگشتند و حمله بمشرکین نمودند و در این جنگ هفتاد نفر از مسلمین کشته شدند، شهداء احد و جماعتی از آنها را مشرکین مثله نمودند و حمزه اعظم مثله بود این خلاصه قضیه احد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲۳] ..... ص : ۳۳۵

وَ لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ وَ أَنْتُمْ أَذِلَّةٌ فَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (۱۲۳)

و هر آینه خداوند یاری فرمود شما را در جنگ بدر و حال آنکه شما ضعیف و قلیل بودید پس پرهیز کنید از مخالفت خدا و باشد که شما شکر گذار باشید.

وَ لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ نصرت الهی در بدر یکی القاء رعب و ترس بود در قلوب مشرکین چنانچه در آیات بسیاری بیان فرموده سَنُلْقِی فِی قُلُوبِ الَّذِینَ کَفَرُوا الرُّعْبَ بِما أَشْرَکُوا بِاللَّهِ آل عمران آیه ۱۴۴ سَأُلْقِی فِی قُلُوبِ الَّذِینَ کَفَرُوا الرُّعْبَ انفال آیه ۱۲ وَ قَذَفَ فِی قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ احزاب آیه ۲۶ و حشر آیه ۲ و یکی تقویت قلوب مؤمنین قالَ الَّذِینَ یَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُوا اللَّهِ کَمْ مِنْ فِئَةٍ

قَلِيلَهٍ غَلَبَتْ فِئَهً كَثِيرَهً بِإِذْنِ اللَّهِ

بقره آیه ۲۵۰ قالُوا رَبَّنا أَفْرِغْ عَلَيْنا صَبْراً وَ ثَبِّتْ أَقْدامَنا بقره آیه ۲۵۱، و غیر اینها از آیات بسیار.

و دیگر نزول ملائکه برای نصرت مؤمنین که در آیات بعد بیان میفرماید.

و بدر اسم موضعیست بین مکه و مدینه و بمدینه نزدیکتر است، و وجه تسمیه ببدر یا بواسطه چاهی بود که نام صاحبش بدر بوده یا بمعنی تمام است چنانچه لیله البدر تمام جرم قمر منوّر است و در این موضع آب فراوان و تمام است یا چیز دیگر وَ أَنْتُمْ أَذِلَّهٌ در مجمع و برهان و کافی و غیر اینها اخباری نقل میکنند که ائمّه قرائت فرمودند انتم ضعفاء و در بعضی أَنْتُمْ قَلِيلٌ و استشهاد کرده اند که ذلّت برای مؤمنین نیست با وجود پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بین آنها، و قائلین بتحریف این اخبار را دلیل خود دانسته اند، لکن در مقدمه این تفسیر ثابت کردیم که قول بتحریف باطل و خلاف اجماع بلکه ضرورت است.

و مراد از این اخبار اینست که اذلّه بمعنی هوان نیست بلکه بمعنی ضعف و قلّه است و شاهد بر این دعوی اینست که این ماده در قرآن بمعانی مختلفه استعمال شده مثل قوله تعالی فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَ يُحِبُّونَهُ أَذِلَّهٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّهٍ عَلَى الْكافِرِينَ مائده آیه ۵۹، بمعنی لین و انقیاد از ذلّ بکسر نه بمعنی هوان و استخفاف از ذلّ و الاول ضدّ الصعوبه.

و مفاد این آیه مفاد قوله تعالی مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَ الَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَماءُ بَيْنَهُمْ سوره فتح آیه ۲۹، و مثل قوله تعالی هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذَلُولًا ملک آیه ۱۵، یعنی لین و نرم و مثل قوله تعالی وَ ذُلِّلَتْ قُطُوفُها تَذْلِيلًا نحل آیه ۷۱، الی غیر ذلک.

بلی بمعنی هوان و خفّت و صغار هم استعمال شده مثل ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّهُ چنانچه در همین سوره قبلا گذشت.

بنا بر این می گوییم در این آیه شریفه بمقتضای این اخبار و بمناسبت حکم و موضوع مراد ضعف و سستی و کمی عدّه و عدّه است زیرا اصحاب بدر سیصد و سیزده نفر بودند، از مهاجرین هفتاد و هفت نفر و از انصار دویست و سی شش نفر و اسلحه جنگی هم بسیار کم داشتند، چند شمشیر و چند اسب بیش نداشتند و مشرکین قریب هزار نفر با اسلحه تمام.

فَاتَّقُوا اللَّهَ مکرر معنای تقوی و مراتب آن ذکر شده، و ممکن است اینجا بمناسبت اشاره بثبات قدم و عدم فرار از جنگ باشد.

لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ که با این ضعف و قلّت و فقدان اسلحه خداوند شما را یاری کرد و بر مشرکین چیره شدید و فتح و فیروزی نصیب شما شد البته باید شکر گذار باشید.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲۴] ..... ص : ۳۳۷

إِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ أَ لَنْ يَكْفِيَكُمْ أَنْ يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلاثَةِ آلافٍ مِنَ الْمَلائِكَهِ مُنْزَلِينَ (۱۲۴)

زمانی که گفتی بمؤمنین آیا هرگز کفایت نمیکند شما را اینکه خداوند مدد فرمود شما را بسه هزار ملائکه که آنها را برای نصرت شما نازل فرمود.

قضیه بدر در هفدهم رمضان بود و شب هفدهم تقابل لشگر اسلام با لشگر مشرکین در بدر واقع و روزش جنگ بدر شروع شد و سه هزار ملک در شب از آسمان نازل شدند بریاست سه ملک مقرب جبرئیل و میکائیل و اسرافیل هر یک با هزار ملک، و در اخبار دارد که با عمامه های سفید دارای دو تحت الحنک یکی قدام و دیگری خلف.

و از بسیاری از اخبار استفاده میشود که حضرت رسول صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم در لیله البدر فرمود کیست برود و برای ما از چاه آب بیاورد احدی جرئت نکرد زیرا هوی بسیار سرد بود و تاریک و بادهای شدید و خوف از مشرکین داشتند جز علی علیه السّلام مشک برداشت و رفت و تناب هم نداشت، رفت در چاه و مشک را پر از آب نمود و بیرون آمد و تا آمد خدمت پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم حضرت فرمود بسیار طول کشید عرض کرد بادهای سخت سه مرتبه وزید نشستم تا ساکت شود، حضرت فرمود باد اول جبرئیل بود با هزار ملک، دوم میکائیل با هزار، سوم اسرافیل با هزار و اینها مأمور بودند که اولا بر تو سلام کنند سپس بیاری ما آیند، و همین است مراد قائل به اینکه در یک شب سه هزار و سه فضیلت برای امیر المؤمنین علیه السّلام بود.

و مفاد اشعار سیّد حمیری در مدح امیر المؤمنین علیه السّلام است که از جمله آنها این سه شعر است:

ذاک الذی سلّم فی لیله علیه میکال و جبریل

میکال فی الف و جبریل فی الف و یتلوهم سرافیل

لیله بدر مددا تنزلوا کانّهم طیرا ابابیل

إِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِینَ این فرمایش پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم در احد بوده برای تشجیع مؤمنین که دیدید خداوند در بدر شما را یاری فرمود با اینکه شما ضعیف و قلیل بودید و مشرکین قوی و کثیر بودند، و تعبیر بفعل مضارع نمود دون الماضی و نفرمود اذ قلت چون نزول آیه همان حین فرمایش پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بوده یا قبل از آن.

أَ لَنْ یَکْفِیَکُمْ استفهام تقریری است که مؤمنین اقرار کنند به اینکه چرا کفایت فرمود خداوند ما را.

أَنْ یُمِدَّکُمْ رَبُّکُمْ امداد بمعنی کمک و دلالت دارد به اینکه ملائکه مقاتله میکردند و دستها و سرها از مشرکین ریخته میشد.

بِثَلاثَهِ آلافٍ مِنَ الْمَلائِکَهِ مُنْزَلِینَ این جمله صراحت دارد مثل بسیاری

از آیات دیگر و اخبار متواتره که ملائکه صورت جسمانی دارند و جنگ میکنند و نزول و حبوط و عروج دارند مثل ملائکه ای که بر حضرت ابراهیم علیه السّلام نازل شدند در بشارت باسحق و بر حضرت لوط علیه السّلام در اهلاک قوم او و بر داود علیه السّلام در امتحان او، و نزول هاروت و ماروت و غیر اینها، و نزول فطرس با چهار هزار ملک برای نصرت ابی عبد اللّه الحسین علیه السّلام و نزول در رکاب حضرت بقیّه اللّه عجل اللّه تعالی فرجه و غیر اینها، و توضیح آن در مجلد اول در حقیقت جنّ و ملک داده شده مراجعه شود در ذیل آیه شریفه وَ إِذْ قُلْنا لِلْمَلائِکَهِ الایه.

و از کلمه منزلین بقرینه آیه بعد که میفرماید مسوّمین استفاده میشود که این سه هزار ملک در جنگ بدر مشاهده نمیشدند همین میدیدند که سر و دست مشرکین جدا میشود ولی قاتل آنها دیده نمیشد، حتی گذشت بر امیر المؤمنین علیه السّلام هم بصورت باد وارد شدند و سلام کردند.

سؤال- آیا این خلاف عدل نیست؟

جواب- منافی با عدل نیست زیرا این ملائکه کسانی را میکشتند که میدانستند که آنها نه خود قابل هدایت هستند و نه در نسل آنها مؤمنی بوجود میآید، چنانچه امیر المؤمنین علیه السّلام هم این جهت را منظور داشت در جنگها، و همچنین ابی عبد اللّه علیه السّلام در کربلا بعلاوه عضو فاسدی بودند که سرایت بسائر اعضاء مینمودند و جلوگیر دیگران بودند از تشرّف باسلام بلکه مسلمین را از بین میبردند و اساس اسلام در هم کوبیده میشد.

بَلى إِنْ تَصْبِرُوا وَ تَتَّقُوا وَ يَأْتُوكُمْ مِنْ فَوْرِهِمْ هذا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَهِ آلافٍ مِنَ الْمَلائِكَهِ مُسَوِّمِينَ (۱۲۵)

بلکه شما مؤمنین اگر صابر باشید و ثابت باشید و مقاومت کنید و فرار نکنید و این مشرکین مراجعت کردند برای مقاتله با شما خداوند شما، شما را مدد میدهد بپنج هزار ملک نشان دار.

ظاهر اینست که این پنج هزار غیر از آن سه هزار هستند که مجموعا هشت هزار میشود نه اینکه دو هزار ضمیمه آن سه هزار شود زیرا این پنجهزار بانشان هستند و آنها بدون نشان.

و در حدیث مروی در برهان دارد که این سه هزار مأمور شدند در زمین بمانند تا زمان ظهور حضرت بقیّه اللّه (عج) در رکاب او باشند چنانچه چهار هزار ملکی که با فطرس برای یاری حسین علیه السّلام آمدند آنها هم در زمین ساکن شدند تا زمان حضرت حجّت علیه السّلام مطالبه خون ابی عبد اللّه علیه السّلام بکنند.

و ظاهرا این قضیه در غزوه احد بود چنانچه معروف و مشهور بین مفسرین و ارباب حدیث و علماء اعلام است، و مرحوم مجلسی علیه الرحمه در مجلد ششم بحار صفحه ۴۸۵ الی ۵۰۵ طبعه اولی در بیست صفحه مفصلا بیان فرموده بآنجا مراجعه شود و از وضع این کتاب خارج است و ما فقط در شرح آیه مختصر بیانی میکنیم.

(بلی) ترقّی است یعنی بیشتر و بالاتر و مهمتر از نصرت در بدر شما را نصرت میفرماید.

إِنْ تَصْبِرُوا گذشت که صبر در هر مقامی بنامی مسمّی میشود و در مقام جهاد شجاعت و ثبات قدم است حتی کشته یا ظفر یابد.

وَ تَتَّقُوا تقوی در اطاعت و ترک معصیت است و در اینجا ترک فرار از زحف است.

وَ یَأْتُوکُمْ مِنْ فَوْرِهِمْ هذا و یأتوکم یعنی مشرکین میآیند شما را یعنی مراجعت میکنند از جنگ بدر که فرار کرده بودند برمیگردند برای حرب با شما مِنْ فَوْرِهِمْ یا بمعنی فوران غضب است که آنها با حال فوران غضب میآیند بواسطه آنچه بر آنها در بدر از قتل و اسر و ذهاب مال وارد شده بود، یا از فور بمعنی تعجیل و شتاب و سرعت میآیند که اشاره بغزوه احد باشد از آنها وحشت نکنید و استقامت ورزید و بمحاربه با آنها قیام کنید و فرار نکنید.

یُمْدِدْکُمْ رَبُّکُمْ خداوند پشتیبان شما است و شما را مدد میدهد.

بِخَمْسَهِ آلافٍ پنج هزار من الملائکه از ملائکه مسوّمین با نشان و علامت که مشرکین آنها را مشاهده کنند و مرعوب شوند و فرار کنند.

و ظاهرا این امداد پس از آنی بود که مشرکین چیره شدند و بسیاری از مسلمین را کشتند حتی خیال کردند که پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم هم کشته شده. عبد اللَّه ابن قمیئه الحارثی سنگ بطرف حضرت انداخت دندان مبارک و پیشانی منوّر و دماغ حضرت را شکست و فریاد زد من محمّد را کشتم و صدایی بلند شد (که گفتند شیطان بود) که محمد کشته شد. و این صدا بسمع مسلمین رسید فرار کردند و بسمع مشرکین رسید چیره شدند و حمله کردند، و پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فریاد میزد که من پیغمبرم کجا فرار میکنید صدای پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بمسلمین رسید برگشتند و ملائکه بمدد مسلمین آمدند و مشرکین این جمعیت زیاد را که مشاهده کردند مرعوب شدند و فرار کردند و بالاخره فتح نصیب مسلمین شد.

و از وقایع مهمّه در این جنگ قضیه حنظله است و او ابن ابی عامر است از قبیله خزرج و شبی که پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و اصحاب برای احد حرکت کردند حنظله شرفیاب شد و استیذان کرد که امشب شب زفاف او است توقّف نماید آیه شریفه

نازل شد إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الی قوله تعالی فَأْذَنْ لِمَنْ شِئْتَ مِنْهُمْ نور آیه ۶۲، حضرت اجازه فرمود صبح حرکت کرد جنبا برای جهاد موقعی که رسید احد چشمش بابی سفیان افتاد در تعقیب او حمله کرد و اسب او را پی کرد ابو سفیان افتاد و فریاد زد حنظله مرا میکشد یک نفر از مشرکین باو حمله کرد و ضربتی بر او زد حنظله در تعقیب آن مشرک رفت و او را کشت و خودش هم افتاد و شهید شد.

پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فرمودند ملائکه بین آسمان و زمین در صحائف طلا او را از جناب غسل دادند و مسمّی شد بغسیل الملائکه.

و از قضایای مهمه دیگر حکایت نسیبه دختر کعب مازنیه است موقعی که مسلمین فرار کردند و فقط علی علیه السّلام و ابو دجانه باقی ماندند و علی علیه السّلام دفع شرّ کفار را از رسول اللَّه صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم مینمود، نسیبه که برای جراحی آورده بودند هم باقی ماند خدمت حضرت یک موقع چشمش افتاد به پسرش که فرار میکند او را فریاد زد کجا فرار میکنی پسرش برگشت و حمله کرد بر مشرکین و یکی از مشرکین او را کشت نسیبه دوید و شمشیر فرزندش را برداشت و حمله کرد بر آن مشرک و او را کشت و او هم کشته شد و قضایای مهمه دیگر.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲۶] ..... ص : ۳۴۲

وَ ما جَعَلَهُ اللَّهُ إِلاَّ بُشْری لَکُمْ وَ لِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُکُمْ بِهِ وَ مَا النَّصْرُ إِلاَّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِیزِ الْحَکِیمِ (۱۲۶)

و خداوند قرار نداد این نزول ملائکه و مدد آنها را مگر برای بشارت شما مؤمنین و اینکه قلوب شما مطمئن شود باین جعل الهی و نصرتی نیست مگر از جانب خداوند عزیز حکیم.

این آیه شریفه دلالت دارد بر اینکه خداوند قادر متعال موافق حکمت و مصلحت در مواقع خود شما را میتواند نصرت کند و نزول ملائکه و امداد آنها شما را لزوم ندارد و احتیاجی بآنها ندارید چنانچه در مواقع بسیاری خداوند نصرت فرموده بدون انزال ملک و علّت انزال از جهت ضعف ایمان مسلمین بوده که بحس مشاهده کنند.

و بشارت بفتح و فیروزی آنها و اطمینان قلب آنها که بالعیان و بالحسّ یک تأثیر خاصّی دارد که از دلیل و برهان علمی پیدا نمیشود حتی مثل حضرت ابراهیم علیه السّلام با اینکه ایمان کامل باحیاء موتی داشت مع ذلک تقاضا کرد که بالعیان مشاهده کند و عرض کرد رَبِّ أَرِنِی کَیْفَ تُحْیِ الْمَوْتی قالَ أَ وَ لَمْ تُؤْمِنْ قالَ بَلی وَ لکِنْ لِیَطْمَئِنَّ قَلْبِی بقره آیه ۲۶۰.

بلی پایه ایمان پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و ائمه طاهرین بجایی رسیده که بمعاینه چیزی بر او افزوده نخواهد شد منسوب بامیر المؤمنین علیه السّلام است که فرمود

(لو کشف الغطاء ما ازددت یقینا)

و منسوب ببیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است که فرمود اگر ایمان جنّ و انس را در یک کفه میزان گذارند ایمان علی علیه السّلام بر آنها افزوده خواهد شد.

وَ ما جَعَلَهُ اللَّهُ جعل بمعنی قرار داد است و مراد مقرر فرمودن نزول ملائکه است برای نصرت مؤمنین.

إِلَّا بُشْری لَکُمْ که این جعل نبود مگر برای دو چیز یکی بشارت پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بشما که ملائکه آمدند و میآیند برای امداد شما.

و دیگر وَ لِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُکُمْ که بآرام دل و اطمینان تمام حمله کنید بدشمنان دین و آنها را نابود کنید فتح و ظفر نصیب شما است.

وَ مَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ و مع ذلک بدانید که تا نصرت الهی نباشد اگر جنّ و انس و ملک مجتمع شوند قدرت بر انجام کوچکترین عملی ندارند.

الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ خداوند متعال هم قادر است که هر چه اراده کند همان میشود إِنَّما أَمْرُهُ إِذا أَرادَ شَيْئاً أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ یس آیه ۸۲، و هم دانا و حکیم است که تمام کارهای او از روی حکمت و مصلحت و بجا و بموقع است شما باید از تحت فرمان او بیرون نروید و در کلیه امور باو توکل نمائید.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲۷] ..... ص : ۳۴۴

لِيَقْطَعَ طَرَفاً مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَوْ يَكْبِتَهُمْ فَيَنْقَلِبُوا خائِبِينَ (۱۲۷)

از جهت اینکه خداوند قطع کند یک قسمت از کسانی که کافر شدند بهلاکت و کشته شدن و اسیری یا آنکه آنها را مخذول و منکوب گرداند پس برگردند مأیوس و ناامید.

ظاهر اینست که لام لیقطع متعلق بکلمه النصر باشد که نصرت الهی برای قطع قسمتی از کفار بوده، و قطع بمعنی جداییست که این قسمت از قسمتهای دیگر کفار جدا شدند یا بواسطه قتل که صنادید و شجاعان و بزرگان آنها در بدر و احد کشته شدند و بسیاری از آنها اسیر مسلمین گردیدند.

و تعبیر به طرفا شاید برای این باشد که آنهایی که نزدیکتر بودند در میدان جنگ با مسلمین که البته بزرگان و دلاوران آنها بودند کشته شدند یا اسیر شدند و آنهایی که دورتر بودند فرار کردند مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا من تبعیضیه، یعنی کفاری که آمده بودند برای جنگ با مسلمین یک قسمت از آنها قتیل و اسیر شدند.

أَوْ يَكْبِتَهُمْ کتب بمعنی خزی و خیبه و خفّه و خاری و وهن و سستی و برو در افتادن است، و ظاهر اینست که مراد بقیه لشگر کفر باشند که فرار کردند

و خار و خفیف شدند یعنی مشرکین که در حرب حاضر بودند دو قسمت شدند یک قسمت کشته و اسیر و یک قسمت خار و خفیف.

فَیَنْقَلِبُوا یعنی برگشتند رو بمکّه که فرار نمودند خائبین خیبه مقابل ظفر است مثل یأس که مقابل رجاء است، و فرق بین این دو اینست که یأس اینست که انسان از اول امر مأیوس است و هیچ امیدی ندارد، و لکن خیبه بعد از آنیست که امید کامل و اطمینان بظفر داشته باشد پس ناامید گردد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲۸] ..... ص : ۳۴۵

اشاره

لَیْسَ لَکَ مِنَ الْأَمْرِ شَیْ ءٌ أَوْ یَتُوبَ عَلَیْهِمْ أَوْ یُعَذِّبَهُمْ فَإِنَّهُمْ ظالِمُونَ (۱۲۸)

نیست برای تو از این امر چیزی یا خداوند می بخشد گناه آنها را یا آنکه عذاب میفرماید آنها را پس بتحقیق که آنها ظالم هستند.

(مسئله معضله) در موضوع تفویض امور از جانب خداوند بحضرت رسالت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ائمّه طاهرین علیهم السلام، بعضی از عرفاء و اهل تصوّف و شعراء و غلات گفتند خداوند امر رزق و خلق و اماته و احیاء و نحو اینها را تفویض فرموده باین خاندان علیهم السلام اینها خلق میکنند و روزی میدهند و میمیرانند و زنده میکنند و این قول شبیه قول حکماء است که از روی دو قاعده بین آنها الواحد لا یصدر عنه الّا الواحد و لا یصدر الواحد الّا عن الواحد میگویند واجب الوجود فقط عقل اول مجرد از ماده و صورت را خلق فرمود و از عقل اول بترتیب علل بقیه عقول عشره و افلاک تسعه و از عقل عاشر مواد سفلیه روی مسلک افلاطون که قائل بعقول طولیه است یا عقول عرضیه غیر متناهیه طبق مسلک ارسطو، و مستند مفوضه هم اخبار ضعیف الدلاله است و این دو قول خلاف ضرورت دین و مذهب است و قائل بآن از ربقه

مسلمین خارج است.

امّا حکماء- جواب آنها اینست که این دو قاعده شما تمام و مسلّم است لکن در باب علّه جبریه و معلول که محال است انفکاک آنها از یکدیگر و اما فاعل مختار و قادر متعال که از روی حکمت و مصلحت ایجاد میفرماید مانعی ندارد.

و اما مفوضه جواب آنها اینست که این قول با اینکه مدرک معتبری ندارند خلاف توحید افعالیست و اخبار معتبره بسیار در مذمّت این مفوضه داریم که این کتاب گنجایش ذکر آنها را ندارد مراجعه فرمائید مجلّد هفتم بحار صفحه ۲۴۴- ۲۵۹- ۲۶۴ از طبعه اولی.

و یک دسته دیگر از مفوضه گفتند جعل احکام تفویض بآنها شده هر چه را بخواهند واجب یا حرام یا مستحبّ یا مکروه یا مباح نمایند در احکام تکلیفیه و وضع و رفع در احکام وضعیه، و این قول هم غلط و باطل است و مخالف صریح قرآن است وَ ما یَنْطِقُ عَنِ الْهَوی إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْیٌ یُوحی عَلَّمَهُ شَدِیدُ الْقُوی نجم آیه ۳ و ۴ و ۵ و غیر این از آیات دیگر و مخالف ضرورت دین، بلی یک دسته از اخبارین نظر بظواهر بعض اخبار قائل شدند.

و قول حق و صحیح اینست که خداوند تبارک و تعالی باین خاندان اعطاء منصب ولایت کلیّه مطلقه فرموده که هر نوع تصرفی در امور افراد امّت بنمایند بنصّ آیه شریفه النَّبِیُّ أَوْلی بِالْمُؤْمِنِینَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ احزاب آیه ۶ و آیه شریفه إِنَّما وَلِیُّکُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا الایه مائده آیه ۵۵، نظیر ولایت اب و جد در مال صغیر، و ولایت حاکم شرع در مال غیاب و مجانین، و ولایت قیم در مال مولی علیه مثل اعطاء منصب از طرف دولت باستان دار و رؤساء ادارات و این منافات ندارد که یک دسته وظائفی خداوند بر آنها معین فرموده که

چه کننـد نظیر وظـائفی که بر حاکم و اب و جـد و قیم معین شـده و این است معنای و لا یشاءون الا ان یشاء اللّه و اخبار ظاهره در تفویض بر همین معنی است یعنی اختیار دار، و کیف کان این آیه شـریفه مربوط بمسـئله تفویض نیست چنانچه توهم شـده که دال بر نفی تفویض است، و بعضی در مقام توجیه بر آمده اند، و ما بشرح آیه میپردازیم:

لَیْسَ لَکَ مِنَ الْأَمْرِ شَیْ ءٌ از این جمله استفاده میشود که حضرت رسالت در مورد مشرکین نظری داشته یا هدایت آنها را راغب بوده چنانچه منسوب بآن حضرت است

اللهم اهد قومی فانهم لا یعلمون

یـا هلاـکت آنهـا را میخواسـته بواسـطه ظلم ها و اذیتهای آنها بحضـرت و بمسـلمین، خداونـد میفرمایـد امر هـدایت یا هلاکت مخصـوص بخـواست تو نیست کسـانی از آنهـا که قابـل هـدایت هسـتند بالاـخره بشـرف اسـلام مشـرف میشونـد و خداونـد از تقصـیرات و ظلمهـا که در حق تو و سایر مسـلمین کردنـد گـذشت میکنـد چنانچه مفاد أَوْ یَتُوبَ عَلَیْهِمْ است و کسانی که قابل هدایت نیستند و بکفر و شرک از دنیا میروند معذّب بعذاب ابدی میشوند چنانچه مفاد أَوْ یُعَذِّبَهُمْ است.

سپس علّه عـذاب آنها را بیان میفرماید فَإِنَّهُمْ ظالِمُونَ هم ظلم بخود کردند که ایمان نیاوردند، هم ظلم بپیغمبر صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم که چه اندازه باو اذیت کردند که منسوب بآن حضرت صلّی اللّه علیه و آله و سلم است فرمود

(ما اوذی نبیّ مثل ما اوذیت)

و هم ظلم بمسلمین در قتل و نهب اموال و سایر اذیتها و علی ایّ حال مربوط بباب تفویض نیست

(تنبیه] ..... ص : ۳۴۷

اخباری در برهان و غیر آن نقل میکنند در ذیل این آیه در موضوع ولایت امیر المؤمنین علیه السّـلام که پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سـلّم میدانستند عداوت قوم را با علی و خوف داشتند از اظهار ولایت، خداوند میفرماید باید ابلاغ کنی هر که قبول نمود خداوند میبخشد

و میآمرزد و نجات دارد و هر که امتناع کرد او را عذاب میفرماید از جهت ظلم که در حق آل عصمت روا داشتند لکن مطلب همین است.

ولی آیه در مورد مشرکین نازل شده و گفته ایم که مورد مخصص نیست منافات با اطلاق ندارد و اخبار یکی از مصادیق مهمه آن را بیان میفرماید.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۲۹] ..... ص : ۳۴۸

وَ لِلَّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الْأَرْضِ یَغْفِرُ لِمَنْ یَشاءُ وَ یُعَذِّبُ مَنْ یَشاءُ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۱۲۹)

و اختصاص دارد بخداوند هر چه در آسمانها و هر چه در زمین است میآمرزد هر که را بخواهد و عذاب میکند هر که را که مشیّت او تعلّق بگیرد و خداوند آمرزنده و رحم کننده است.

این آیه شریفه مربوط بآیه سابقه است که اختیارات تامّه در حق عباد و بندگان و سایر مخلوقات با خداوند است و کسی را نمیرسد که در کارهای او چون و چرا کند هر که قابلیت مغفرت داشته باشد میآمرزد و هر که لیاقت ندارد و مستحق عذاب است عذاب میکند و خداوند غفور و رحیم است.

و للّه لام اختصاص است مالک و خالق و مولی و سیّد و صاحب اختیار او است و بس.

ما فِی السَّماواتِ تعبیر بما برای این است که شامل ذوی العقول از ملائکه و غیر ذوی العقول از کرات جویّه و سائر آنچه در آسمانها خلق فرموده که غیر علام الغیوب کسی بآنها احاطه ندارد.

وَ ما فِی الْأَرْضِ از ذوی العقول جنّ و انس و غیر آنها از حیوانات و نباتات

و جمادات و مواد اصلیه و عناصر و جواهر و اعراض.

یَغْفِرُ لِمَنْ یَشاءُ بضرورت مذهب طبق آیات و اخبار متواتره بتواتر اجمالی اثبات شده که مؤمن اگر با ایمان از دنیا رفت و معاصی او باعث زوال ایمان نشد مورد مغفرت الهی واقع میشود از راه فضل و کرم نه از روی استحقاق و لو هر چه گناه داشته باشد.

وَ یُعَذِّبُ مَنْ یَشاءُ و نیز بضرورت مذهب آنکه غیر مؤمن اگر مقصر است در تحصیل ایمان مورد عذاب است و قابل مغفرت نیست، بلی قاصرین از کفار و مخالفین نه لیاقت مغفرت دارند نه استحقاق عذاب چنانچه مکرّر تذکّر داده ایم در سابق.

وَ اللَّهُ غَفُورٌ غفور صفت مشبّهه دلالت بر دوام و ثبوت دارد چنانچه رحیم هم دلالت بر این معنی دارد، و این جمله کمال دلالت دارد بر امیدواری بنده گان و عدم یأس بواسطه کثرت معاصی (اللهم اغفر لنا و ارحمنا بمحمد و آله صلّی اللّه علیه و آله و سلّم)

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۳۰] ..... ص : ۳۴۹

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَأْکُلُوا الرِّبَوا أَضْعافاً مُضاعَفَهً وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّکُمْ تُفْلِحُونَ (۱۳۰)

ای کسانی که گرویدید بدین حق نخورید ربوا را اضعافا مضاعفه چند برابر و از خدا بپرهیزید شاید شما رستگار شوید.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا خطاب بمؤمنین با اینکه جمیع احکام شرعیه اختصاص بمؤمن ندارد کفار چنانچه مکلّف باصول هستند مکلّف بفروع هم هستند و بر معاصی هم معاقبند چنانچه بر ترک ایمان معاقبند، برای اینست که کفار و لو ترک

ربوا بکنند و بعقوبت او گرفتار نشوند فلاح و رستگاری ندارند و بر ترک ایمان معاقب خواهند بود فلاح و رستگاری مختص باهل ایمان است در صورت ترک معاصی کبیره لا تَأْکُلُوا تعبیر باکل نه بمعنی خوردن تنها است بلکه مطلق تصرّف صدق اکل میکند مثل اکل مال یتیم و حقوق سادات و فقراء و امام و اموال ناس بدون وجه مشروع.

الربوا رباء دو قسم است رباء معاملی که دو چیز از یک جنس که مکیل و موزون باشند معامله کنند بزیادتی در یک طرف مثل حنطه و دقیق و خبز و نحو اینها. و رباء قرضی که چیزی را بعنوان قرض تملیک غیر کند و برای مدت اداء چیزی اضافه بگیرد و این در تمام چیزها جاری است، و این دو قسم هر دو حرام و گناه بزرگ و عقوبت شدید دارد بنصوص قرآنی و اخبار قطعی و ضرورت اسلامی و مستحل آن کافر است و قبلا در سوره بقره مجلد دوم مفصلا بیان شده لکن در اینجا مراد رباء قرضیست بقرینه أَضْعافاً مُضاعَفَةً ضعف بمعنی دو برابر است اضعاف جمع ضعف چندین برابر، مثلا ۴، دو برابر ۲، و ۶، سه برابر و هکذا.

و قانون رباء تابع اجل و مدت است هر چه مدت زیاد شود سود افزوده میشود و این جمله معنای آن این نیست که یک ضعف یا دو ضعف آن ضرری ندارد، رباء مطلقا حرام است بلکه معنای او اینست که کار رباء منجرّ باین میشود.

وَ اتَّقُوا اللَّهَ بپرهیزید از غضب الهی و سخت و عذاب او و پیرامون رباء نگردید.

لَعَلَّکُمْ تُفْلِحُونَ امید است رستگار شوید، و از این جمله سه نکته استفاده میشود: ۱- اینکه مرتکب رباء رستگاری ندارد ۲- بمجرد ترک رباء رستگاری حاصل نمیشود بلکه باید از سایر محرمات هم پرهیز کرد بقرینه کلمه لعلّ ۳- رستگاری در ترک معاصی خاصّ مؤمن است غیر مؤمن هر چه متقی باشد

رستگاری ندارد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۳۱] ..... ص : ۳۵۱

اشاره

وَ اتَّقُوا النَّارَ الَّتِی أُعِدَّتْ لِلْکافِرِینَ (۱۳۱)

و پرهیز کنید از آتشی که مهیّا شده بر کافرین.

(مسئله) ..... ص : ۳۵۲

آیا دخول در آتش جهنم خصیصه کفار است و کسانی که در حکم کفار هستند یعنی غیر مؤمن یا فساق از مؤمنین هم داخل جهنم میشوند، بسیاری قائل شدند که آنها هم گرفتار میشوند لذا در مقام توجیه این نمره آیات برآمدند که اولا و بالذات مهیّا بر کفار شده و فسّاق مؤمنین بالتبع ثانیا و بالعرض، و بعضی گفتند بواسطه اکثریت کفار فرموده، و بعضی گفتند اثبات شیئی نفی ما عدا نمیکند چنانچه در باب جنّه میفرماید أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِینَ در دو آیه بعد با اینکه اختصاص بآنها ندارد، لکن بر حسب تحقیق موافق با بسیاری از محققین و مأخوذ از بسیاری از آیات شریفه و طوائفی از اخبار متظافره بلکه متواتره اینست که مؤمن فاسق اگر با ایمان از دنیا برود و معاصی موجب زوال ایمانش نشود و لو من حیث الاستحقاق مستحق عذاب هست لکن مسلما مورد عفو و مغفرت و شفاعت خواهد بود.

اما آیات إِنَّ اللَّهَ لا یَغْفِرُ أَنْ یُشْرَکَ بِهِ وَ یَغْفِرُ ما دُونَ ذلِکَ نساء آیه ۵۱، قُلْ یا عِبادِیَ الَّذِینَ أَسْرَفُوا عَلی أَنْفُسِهِمْ لا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَهِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ یَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِیعاً زمر آیه ۵۴ و غیر اینها از آیات.

ان قلت این آیات بعد از توبه است.

قلت اگر مراد بعد از توبه است حتی مشرک هم اگر تائب شد آمرزیده خواهد بود.

و اما اخبار، دوازده طائفه از اخبار در باب رجاء داریم که در مجلد سوم کلم الطیب در آخر کتاب نقل کرده ایم مراجعه فرمائید.

ان قلت اگر چنین است چرا میفرماید وَ اتَّقُوا النَّارَ الَّتِی أُعِدَّتْ لِلْکافِرِینَ قلت امر بتقوی از نار برای اینست که معاصی قلب را سیاه میکند، ضعف ایمان میآورد و بالاخره موجب زوال آن میشود، بعلاوه مسلّما انحطاط درجه میآورد و در عقبات از موت و قبر و برزخ و عقبات قیامت گرفتاری دارد و لو بالاخره بشفاعت نجات یابد.

و اما نقص به أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِینَ مدفوع است بآیه شریفه أُعِدَّتْ لِلَّذِینَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رُسُلِهِ الایه حدید آیه ۲۱.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۳۲] ..... ص : ۳۵۲

وَ أَطِیعُوا اللَّهَ وَ الرَّسُولَ لَعَلَّکُمْ تُرْحَمُونَ (۱۳۲)

و اطاعت کنید خدا و پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلم را باشد که مورد رحمت الهی واقع شوید وَ أَطِیعُوا اللَّهَ امر باطاعت و نهی از معصیت ارشادیست زیرا در ترک اطاعت یا فعل معصیت یا ترک تقوی همان ثوابی که بر فعل طاعت و عقابی که بر فعل معصیت است مترتب میشود.

مثلا اگر نماز کردی امتثال امر صلوه کرده ای و ثواب نماز را برده ای دیگر امر باطاعت ثواب زائدی ندارد، و اگر گناه کردی همان عقوبت گناه هست دیگر بر نهی از معصیت عقوبه زائدی نیست، بعلاوه اگر امر بطاعت مولوی باشد همین امر هم اطاعت میخواهد و هکذا تسلسل لازم میآید و مستلزم اینست که یک فعل واجب واجبات غیر متناهیه و یک معصیت معاصی غیر متناهیه باشد و چون امر ارشادی است تابع مرشد الیه است، اگر واجب است طاعت واجب میشود و اگر

مستحبّ مستحبّ میگردد.

و نیز اطاعت تاره در فعل واجب یا مستحبّ است و تاره در ترک حرام و مکروه است، اگر برای خدا ترک کند نه بدواعی دیگر زیرا تا داعی الهی نباشد صدق اطاعت نمیکند و لو صدق تارک معصیت و عامل بتقوی بکند.

و معنی اطاعه قصد امتثال امر است که تعبیر بدواعی قربت میکنیم، و قصد امتثال ممکن است دواعی زیادی داشته باشد: دخول جنّت، نجات از عذاب، شکر منعم، حبّ خداوند، تحصیل رضای خدا، انجام وظیفه عبودیت، اهلیت ذات اقدس الهی از برای عبادت که مفاد فرمایش امیر المؤمنین علیه السّلام است که در مناجاتش عرض میکند

(الهی ما عبدتک خوفا من نارک و لا طمعا من جنّتک بل وجدتک اهلا للعباده فعبدتک).

و این بیان مفادش این نیست که من خوف از نار و طمع ببهشت ندارم چنانچه توهّم شده زیرا طمع امیر المؤمنین علیه السّلام ببهشت و خوف او از نار از همه بیشتر بود بلکه مراد اینست که عبادت تو را از این جهات نمیکنم بلکه مولویت تو موجب بنده گی بنده میشود که اگر فرض بهشت و جهنمی نبود، یا اینکه مرا بهشت نبری و داخل جهنم کنی باز من دست از عبادت تو نمیکشم و الرسول اشکال کردند که اطاعه رسول عین اطاعه خدا است وجه تکرار چیست، بعضی از مفسرین جوابهایی دادند که بنظر تمام نیست.

و تحقیق در جواب اینست که فرق واضحی دارد اطاعه خدا در امتثال اوامر الهی است که بتوسط رسول ابلاغ میشود از واجبات و مستحبات و کلیه احکام الهی و اطاعه رسول در اعمال مولویت است که خداوند ولایت کلیه باو اعطاء فرموده که هر تصرّفی در جان و مال امّت حق دارد بکند مربوط باحکام نیست، نظیر اطاعه زن نسبت بشوهر و فرزند نسبت بوالدین و عبد نسبت بمولی و عامی نسبت بمجتهد و هکذا

لعلّکم تعبیر بلعلّ برای اینست که مجرد اطاعت کافی نیست بلکه شرائطی دارد که عمده او بقاء بر ایمان است تا آخر عمر و کارهای دیگر که موجب زوال ثواب بشود مثل ریاء، عجب و امثال اینها نباشد.

ترحمون مشمولیت رحمه واسعه الهی از نعم دنیوی و اخروی و نجات از مهالک نشأتین و قرب بمقام ربوبی.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۳۳] ..... ص : ۳۵۴

وَ سارِعُوا إِلی مَغْفِرَهٍ مِنْ رَبِّکُمْ وَ جَنَّهٍ عَرْضُهَا السَّماواتُ وَ الْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِینَ (۱۳۳)

و سرعت کنید بسوی آمرزش از پروردگارتان و بسوی بهشتی که پهنای آن پهنای جمیع آسمانها و زمین است مهیّا شده برای کسانی که تقوی داشته باشند وَ سارِعُوا امر سارعوا هم نظیر امر اطیعوا است ارشادیست زیرا عقل حاکم است که در امور خیریه که نفع آن مسلّم است و خالی از ضرر است باید مبادرت کرد زیرا بسا فوت میشود و از دست میرود بخصوص منافع اخروی که بسا اجل برسد و دیگر مجال تدارک نباشد لذا گفتند عجّلوا بالتوبه قبل الموت و عجّلوا بالصلاه قبل الفوت.

و اما اموری که خیر و شرّ و نفع و ضرر آن معلوم نیست عجله در آن مذموم است زیرا بسا در ضرر بیفتد که دیگر قابل علاج نباشد و باید تأمل و تدبر و فکر با کمال تأنّی نمود اگر نفعش مسلم شد و خالی از ضرر است اقدام نمود و لذا گفتند (التأنّی من الرحمن و العجله من الشیطان).

الی مغفره مغفرت فعل الهیست و سرعت و مبادرت عبد باو بمعنی اسباب

مغفرت و اموری که موجب غفران الهیست یعنی تدارک گناهان خود را بکنید با کمال سرعت و مبادرت و اعظم آنها توبه است که

(التائب من الذنب کمن لا ذنب له

و از جمله آنها حسنات است که میفرماید إِنَّ الْحَسَناتِ یُذْهِبْنَ السَّیِّئاتِ هود آیه ۱۱۶، و از جمله قضاء فوائت و اداء حقوق و امثال آنها است.

و رفع موانع از شمول رحمت و مغفرت کنید از عقائد باطله و اخلاق رذیله و اعمال سیّئه.

من ربّکم تعبیر بربّ اشاره بلطف و عنایت است که خداوند مربّی شما است و شما را از نیستی بهستی و از ضعف بقوّه و از صغر بکبر رسانید و تمام اسباب زندگانی و اسباب هدایت و سعادت را برای شما فراهم فرموده سزاوار نیست خود را از فیوضات او محروم نمائید.

و جنه بهشت جاویدان عطف بمغفره است یعنی سارعوا الی جنه و مسارعه بجنه مسارعه باسباب وصول ببهشت است از ایمان و اخلاق حمیده و اعمال حسنه از عبادات واجبه و مستحبه.

در واقع جمله اولی رفع موانع است و جمله ثانیه ایجاب مقتضیات، و وجه تقدیم اینست که در هر عملی اول باید موانع را برطرف کرد بعدا مقتضیات را ایجاد نمود، در قسمت اخلاق اول تخلیه از رذایل است سپس تحلیه بفضائل، اول باید کثافات را بزدود و نجاسات را زائل نمود سپس طهارت و نورانیت را ایجاد کرد

منظر دل نیست جای صحبت اغیار دیو چو بیرون رود فرشته در آید

عَرْضُهَا السَّماواتُ وَ الْأَرْضُ مراد عرض مقابل طول نیست که بعضی توهّم کردند و گفتند البته طول زیادتر از عرض است بلکه ممکن نیست چون عرض و طول و عمق خط است که عارض سطح میشود و سطح عارض جسم.

اگر مراد عرض باین معنی بود باید مقدار بعد را بیان فرماید من تخوم

الارض الی عنان السماء.

و مراد هم سعه نیست که اندازه گیری شده باشد که سعه بهشت بمقدار سعه آسمانها و زمین باشد نه کمتر و نه زیادتر بلکه کنایه از بزرگی بهشت است مثل اینکه میفرماید إِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ توبه آیه ۸۱، معنی این نیست که اگر هفتاد و یک مرتبه باشد میآمرزد، کنایه از کثرت است هر چه استغفار کنی نمیآمرزد بهشت هم هر چه تصوّر کنی بزرگی آن را بزرگتر است.

و اشکال به اینکه پس از آسمانها و زمین کجاست که بهشت باشد بسیار واهی است زیرا فضای وسیع عالم بیش از این تصوّرات و تخیّلات است، حتی بعضی توهّم غیر متناهی کردند اگر چه آنهم غلط است چون که ممکن نمیشود غیر متناهی باشد و در قرآن میفرماید وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ و مسلّما عرش الهی اعظم از کرسی است زیرا مثل کرسی مثل منبر و صندلیست و مثل عرش مثل تخت است که کرسی بر تخت گذارده شود و سلاطین و بزرگان از اساتید بر او جلوس نمایند.

و ممکن است بهشت کره ای باشد که اعظم از مجموع کرات جوّیه باشد در زیر عرش چنانچه وسعت جهنم هم بمقداریست که هر چه خطاب شود باو

(هل امتلئت و تقول هل من مزید)

سوره ق آیه ۲۹. و بنحوی باشد که اهل بهشت اهل اهل جهنم را می بینند و بالعکس و با هم تکلّم میکنند چنانچه مضمون آیات قرآنی است. و صفحه زمین که عبارت از صفحه محشر است هم طرف آن دو واقع میشود و معبر اهل بهشت از روی جهنم است که صراط است و اللّه العالم.

أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ تقوی از صفات نفسانیه است که تعبیر بتقوی القلوب شده و نظیر بسیاری از صفات نفسانیه مقول بتشکیک و ذی مراتب است الی ما شاء اللّه که ادنی مراتب او تقوای از عقائد فاسده است که مرادف با ایمان است، و اعلی

مراتب او اعراض از ما سوی اللَّه و توجّه بذات اقدس ربوبی و بس.

و لام للمتّقین لام اختصاص است و المتقین جمع محلّی بالف و لام افاده عموم میدهد جمیع مراتب تقوی را شامل میشود.

بنا بر این این جمله مرادف و مطابق با آیه شریفه است که قبلا تذکّر دادیم أُعِدَّتْ لِلَّذِینَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رُسُلِهِ الایه حدید آیه ۲۱، زیرا ایمان هم ذی مراتب است مثل تقوی و جمیع مراتب آن را بواسطه کلمه للذین شامل میشود

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۳۴] ..... ص : ۳۵۷

الَّذِینَ یُنْفِقُونَ فِی السَّرَّاءِ وَ الضَّرَّاءِ وَ الْکاظِمِینَ الْغَیْظَ وَ الْعافِینَ عَنِ النَّاسِ وَ اللَّهُ یُحِبُّ الْمُحْسِنِینَ (۱۳۴)

متقین که بهشت برای آنها مهیّا شده کسانی هستند که انفاق میکنند چه در سعه و فراوانی و دارایی و چه در ضیق و تنگدستی و نداری و کسانی هستند که خشم خود را فرو مینشانند و از کسانی که در حقّ آنها تقصیر کرده اند عفو میکنند و خدا دوست میدارد نیکوکاران را.

این آیه شریفه چهار صفه از صفات متقین را بیان میفرماید که هر یک از آنها از صفات بارزه و اخلاق حمیده و ملکات حسنه است.

۱- صفت انفاق است که از شئون سخاوت است و آیات و اخبار در مدح و مثوبات و آثار و نتائج او و در مذمّت ضدّ آن که بخل باشد و عقوبات و آثار وخیمه که بر او مترتب میشود بسیار است

(الجنه دار الاسخیاء)

(السخیّ قریب الی اللَّه و الی الجنه و الی الناس و البخیل بعید من اللَّه و من الجنه و من الناس)

(شابّ سخیّ مراهق فی الذنوب اقرب الی اللَّه من عابد بخیل)

(السخاء شجره فی الجنه

أغصانها متدلیه فی الدنیا فمن تمسّک بقصن منها قاده الی الجنه و البخل شجره فی النار أغصانها متدلیه فی الدنیا فمن تمسّک بقصن منها قاده الی النار)

الی غیر ذلک از اخبار که در بحار و لآلی الاخبار و جامع السعادات و سایر کتب اخبار و غیرها است و کافی است همین آیه شریفه که میفرماید الَّذِینَ یُنْفِقُونَ و اقسام انفاقات از واجب و مستحبّ در مجلد اول در ذیل آیه شریفه وَ مِمَّا رَزَقْناهُمْ یُنْفِقُونَ مفصلا بیان شده.

فِی السَّرَّاءِ وَ الضَّرَّاءِ از برای این دو کلمه دو تفسیر شده: یکی در حال کثره و قله آن و دیگر در حال سرور و همّ، و ظاهر اینست که معنای جامعی داشته باشد شامل سعه و ضیق و رخص و قلا و غنی و فقر و سرور و غم میشود اشاره به اینکه در هر حالی انفاق میکنند.

۲- کظم غیظ وَ الْکاظِمِینَ الْغَیْظَ فرو بردن غیظ بخصوص بر کسی که قدرت بر تلافی داشته باشد، در سفینه از حضرت صادق علیه السّلام فرمود

(ما من عبد کظم غیظا الّا زاده اللَّه عز و جل عزّا فی الدنیا و الاخره)

و نیز فرمود

من کظم غیظا و لو شاء ان یمضیه امضاه ملاء اللَّه قلبه یوم القیمه رضاه

و از کافی است حضرت باقر علیه السّلام از پدر بزرگوارش زین العابدین علیه السّلام نقل فرموده که فرمود

(ما من شیئی اقرّ لعین ابیک من جرعه غیظ عاقبتها صبر)

و از امالی صدوق از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم که فرمود

(قال عیسی بن مریم لیحیی بن زکریا علیه السّلام)

(اذا قیل فیک ما فیک فاعلم انّه ذنب ذکرته فاستغفر اللَّه منه و ان قیل فیک ما لیس فیک فاعلم انّه حسنه کتبت لک لم تتعب فیها)

و قضیه جاریه زین العابدین علیه السّلام و کظم غیظ آن حضرت میآید.

و کظم غیظ اعظم از انفاق است زیرا انفاق مقام عمل است و کظم صفت نفسانی است و بسا انسان در ناملایمات طاقت تحمل ندارد ولی در انفاقات مضایقه نمیکند

۳- وَ الْعافِينَ عَنِ النَّاسِ و مقام عفو بالاتر از کظم غیظ است زیرا کظم غیظ تحمل اذیت است و حواله او بخدا است که در دنیا و آخرت انتقام بکشد و عفو گذشت از تقصیر است که مورد عقوبت واقع نشود و عفو از صفات ربوبی است و انسانی که دارای این صفت باشد متخلق باخلاق الهی میشود.

و در سفینه از شهید ثانی (ره) حدیثی نقل میکند

(اذا جثت الامم بین یدی اللّه یوم القیمه نودوا لیقم من کان اجره علی اللّه تعالی فلا یقوم الّا من عفی فی الدنیا عن مظلمته).

و از دیلمی از نبی اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود

(انّه ینادی مناد یوم القیمه من کان له علی اجر فلیقم فلا یقوم الّا العافون الم تسمعوا قوله تعالی فَمَنْ عَفا وَ أَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ)

شوری آیه ۴۰، الی غیر ذلک من الاخبار.

۴- وَ اللَّهُ یُحِبُّ الْمُحْسِنِینَ و مقام احسان بالاتر از مقام عفو است زیرا عفو مجرد گذشت است و احسان تلافی بضدّ است چنانچه از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلم مرویست

(حاکیا عن ربه یامره بهذه الخصال: صل من قطعک و اعف عمن ظلمک و اعط من حرمک و احسن الی من اساء الیک).

و از امیر المؤمنین علیه السّلام فرمود

(عاتب اخاک بالاحسان الیه و اردد شرّه بالانعام علیه).

و جامع این خصال حضرت زین العابدین علیه السّلام است، در مجمع است

(روی ان جاریه لعلی بن الحسین علیه السّلام جعلت تسکب علیه الماء لتهیأ للصلوه فسقط الإبریق من یدها فشجّه فرفع رأسه الیها فقالت له الجاریه ان اللّه تعالی یقول وَ الْکاظِمِینَ الْغَیْظَ فقال علیه السّلام لها قد کظمت غیظی، قالت وَ الْعافِینَ عَنِ النَّاسِ قال علیه السّلام قد عفی اللّه عنک، قالت وَ اللَّهُ یُحِبُّ الْمُحْسِنِینَ قال اذهبی فانت حره لوجه اللّه).

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۳۵] ..... ص : ۳۶۰

وَ الَّذِينَ إِذا فَعَلُوا فاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ وَ مَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا اللَّهُ وَ لَمْ يُصِرُّوا عَلى ما فَعَلُوا وَ هُمْ يَعْلَمُونَ (۱۳۵)

و کسانی که زمانی که مرتکب عمل زشتی شدند یا بنفس خود ظلم نمودند در ارتکاب معاصی یاد کردند خداوند را و از گناهان خود استغفار نمودند و کیست که بیامرزد گناهان را جز خداوند و اصرار بر معاصی و اعمال زشت نکردند و آنها میدانستند.

و الذین بعضی گفتند عطف بجملات قبل و از صفات متقین است و این خلاف ظاهر است زیرا متقی مرتکب فحشاء نمیشود و لو بعدا موفق بتوبه شود و اصل معنی تقوی پرهیز از ارتکاب است.

و بعضی گفتند عطف بمتقین است یعنی بهشت مهیّا شده از برای متقین و کسانی که تدارک گناهان خود را بتوبه و استغفار و ترک اصرار میکنند، اینهم بنظر تمام نیست زیرا کسی که توبه و استغفار کرد و دیگر مرتکب معصیت نشد متقی میشود مغایر با متقین نیست حتی کافر و مشرک اگر اسلام آورد و ترک معاصی نمود مسلّما اهل تقوی است.

و آنچه بنظر اقرب میآید عطف به المحسنین است و مدخول یحب یعنی خداوند دوست میدارد محسنین و کسانی را که پس از ارتکاب معاصی نادم شوند و توبه کنند و دست از ارتکاب معصیت بکشند، و شاهد بر این دعوی آیه شریفه است إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَ يُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ بقره آیه ۲۲۲، و اخبار بسیاری که در فضیلت توبه وارد شده مثل

ان اللّه باسط یدیه لمسیئی النهار الی اللیل و لمسیئی اللیل الی النهار

و غیر اینها که در مجلد دوم ذکر کردیم در ذیل همین

ص: ۳۵۸

آیه شریفه.

إِذا فَعَلُوا فاحِشَةً فحش عمل زشت و قبیح است مثل زنا و لواط و کارهای منافی عفت و اقوال رکیکه مثل مادر فلان و زن فلان که امروز بسیار رواج دارد و نسبت فحش با سبّ عموم من وجه است، سبّ خصوص قول و کلام است چه رکیک و غیر رکیک، و فحش خصوص رکیک است چه در قول و چه در عمل.

أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ظلم بنفس در ترک واجبات و فعل محرمات، و نسبت ظلم بنفس با فحش و سبّ عموم و خصوص مطلق است زیرا فحش و سب هم ظلم بنفس است و هم ظلم بغیر ولی ظلم بنفس شامل جمیع محرمات و معاصی و ترک واجبات میشود.

ذَكَرُوا اللَّهَ زیرا ارتکاب معاصی بسا از روی غفلت از خدا و غضب و سخط و عذاب او بواسطه فرط شهوت و غضب و حب جاه و مال واقع میشود، سپس بخود میآید و متذکر میشود و نادم میگردد و بتوبه و استغفار تدارک مینماید و آیه این دسته را بیان میفرماید نه کسانی که با تذکر و مواعظ کافیه شافیه هم دست از معاصی برنمیدارند که اینها مصر بمعصیت هستند.

فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ استغفار از ماده غفر بمعنی ستر و تقطیه و پوشاندن است و از این جهت کلاه خود را مغفر مینامند چون سر را میپوشاند.

و استغفار از باب استفعال طلب مغفرت است از خدا طلب پوشاندن گناه است به اینکه از دفتر سیئات محو شود و از نظر کتبه برود واحدی جز خداوند اطلاع پیدا نکند و زمین و اعضاء بدن فراموش کنند و چیزی و کسی نباشد که شهادت دهد و در مدح و فضیلت استغفار در آیات شریفه و اخبار آل اطهار علیهم السلام بسیار است که از شدّت وضوح احتیاج بنقل نیست، و در کتب اخبار مثل بحار، سفینه، وافی، وسائل، لآلی و غیر اینها مسطور است.

و ذنب بمعنی گناه است و از برای او اقسام بسیار است از ترک واجبات و فعل

محرمات، کبائر و صغائر و افعال قلبیه و غیر اینها، و جمع مضاف افاده عموم میکند شامل تمام گناهان میشود چنانچه در آیات تصریح شده إِنَّ اللَّهَ یَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِیعاً زمر آیه ۵۴. و در این آیه شریفه خبر این جملات محذوف است یعنی یغفر اللَّه لهم که دال بر آن جمله بعد است.

وَ مَنْ یَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا اللَّهُ و این یک نوع عنایت و لطفیست که گناه عبد را آمرزش نماید.

وَ لَمْ یُصِرُّوا عَلی ما فَعَلُوا اصرار تکرار فعل است بدون تخلل توبه و یکی از گناهان کبیره است یعنی اگر گناه صغیره هم باشد باصرار کبیره میشود چنانچه از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم مرویست فرمود

(لا کبیره مع الاستغفار و لا صغیره مع الاصرار)

و البته معاصی بواسطه طرو بعض خصوصیات شدّت پیدا میکند، مثلا گناه عالم اشد از جاهل است و در ایام شریفه مثل شهر رمضان، جمعه، ایام سوگواری اشدّ از سایر ایام است، در اماکن شریفه مثل مساجد، مشاهد مشرفه اشد از سایر اماکن است، تجاهر بگناه اشد از تستر است، از روی بی اعتنایی بامر الهی اشد از روی خوف است، از بزرگتران که موجب ارتکاب کوچکتران میشود اشد از کوچکتران است و کذا از روی اصرار اشد از روی اقلاع است که فوری تائب شود و استغفار نماید.

و از این جمله استفاده میشود که استغفار با اصرار کمال تنافر دارد، لذا از حضرت صادق علیه السّلام مرویست در سفینه که فرمود

(المقیم علی ذنب (الذنب) و هو یستغفر کالمستهزء).

وَ هُمْ یَعْلَمُونَ وجوهی مفسرین در معنای این جمله گفته اند احتیاج بنقل آنها نداریم، و آنچه مستفاد از اخبار میشود که در برهان نقل کرده مخصوصا حدیث بهلول اینست که میدانند که تدارک ذنوب بتوبه و استغفار و ترک اصرار است.

وَ الَّذِينَ إِذا فَعَلُوا فاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ وَ مَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلاَّ اللَّهُ وَ لَمْ يُصِرُّوا عَلى ما فَعَلُوا وَ هُمْ يَعْلَمُونَ (۱۳۵)

و کسانی که زمانی که مرتکب عمل زشتی شدند یا بنفس خود ظلم نمودند در ارتکاب معاصی یاد کردند خداوند را و از گناهان خود استغفار نمودند و کیست که بیامرزد گناهان را جز خداوند و اصرار بر معاصی و اعمال زشت نکردند و آنها میدانستند.

و الذین بعضی گفتند عطف بجملات قبل و از صفات متقین است و این خلاف ظاهر است زیرا متقی مرتکب فحشاء نمیشود و لو بعدا موفق بتوبه شود و اصل معنی تقوی پرهیز از ارتکاب است.

و بعضی گفتند عطف بمتقین است یعنی بهشت مهیّا شده از برای متقین و کسانی که تدارک گناهان خود را بتوبه و استغفار و ترک اصرار میکنند، اینهم بنظر تمام نیست زیرا کسی که توبه و استغفار کرد و دیگر مرتکب معصیت نشد متقی میشود مغایر با متقین نیست حتی کافر و مشرک اگر اسلام آورد و ترک معاصی نمود مسلّما اهل تقوی است.

و آنچه بنظر اقرب میآید عطف به المحسنین است و مدخول یحب یعنی خداوند دوست میدارد محسنین و کسانی را که پس از ارتکاب معاصی نادم شوند و توبه کنند و دست از ارتکاب معصیت بکشند، و شاهد بر این دعوی آیه شریفه است إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَ يُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ بقره آیه ۲۲۲، و اخبار بسیاری که در فضیلت توبه وارد شده مثل

ان اللّه باسط یدیه لمسیئی النهار الی اللیل و لمسیئی اللیل الی النهار

و غیر اینها که در مجلد دوم ذکر کردیم در ذیل همین

آیه شریفه.

إِذا فَعَلُوا فاحِشَةً فحش عمل زشت و قبیح است مثل زنا و لواط و کارهای منافی عفت و اقوال رکیکه مثل مادر فلان و زن فلان که امروز بسیار رواج دارد و نسبت فحش با سبّ عموم من وجه است، سبّ خصوص قول و کلام است چه رکیک و غیر رکیک، و فحش خصوص رکیک است چه در قول و چه در عمل.

أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ظلم بنفس در ترک واجبات و فعل محرمات، و نسبت ظلم بنفس با فحش و سبّ عموم و خصوص مطلق است زیرا فحش و سب هم ظلم بنفس است و هم ظلم بغیر ولی ظلم بنفس شامل جمیع محرمات و معاصی و ترک واجبات میشود.

ذَكَرُوا اللَّهَ زیرا ارتکاب معاصی بسا از روی غفلت از خدا و غضب و سخط و عذاب او بواسطه فرط شهوت و غضب و حب جاه و مال واقع میشود، سپس بخود میآید و متذکر میشود و نادم میگردد و بتوبه و استغفار تدارک مینماید و آیه این دسته را بیان میفرماید نه کسانی که با تذکر و مواعظ کافیه شافیه هم دست از معاصی برنمیدارند که اینها مصر بمعصیت هستند.

فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ استغفار از ماده غفر بمعنی ستر و تقطیه و پوشاندن است و از این جهت کلاه خود را مغفر مینامند چون سر را میپوشاند.

و استغفار از باب استفعال طلب مغفرت است از خدا طلب پوشاندن گناه است به اینکه از دفتر سیئات محو شود و از نظر کتبه برود واحدی جز خداوند اطلاع پیدا نکند و زمین و اعضاء بدن فراموش کنند و چیزی و کسی نباشد که شهادت دهد و در مدح و فضیلت استغفار در آیات شریفه و اخبار آل اطهار علیهم السلام بسیار است که از شدّت وضوح احتیاج بنقل نیست، و در کتب اخبار مثل بحار، سفینه، وافی، وسائل، لآلی و غیر اینها مسطور است.

و ذنب بمعنی گناه است و از برای او اقسام بسیار است از ترک واجبات و فعل

محرمات، کبائر و صغائر و افعال قلبیه و غیر اینها، و جمع مضاف افاده عموم میکند شامل تمام گناهان میشود چنانچه در آیات تصریح شده إِنَّ اللَّهَ یَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِیعاً زمر آیه ۵۴. و در این آیه شریفه خبر این جملات محذوف است یعنی یغفر اللَّه لهم که دال بر آن جمله بعد است.

وَ مَنْ یَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا اللَّهُ و این یک نوع عنایت و لطفیست که گناه عبد را آمرزش نماید.

وَ لَمْ یُصِرُّوا عَلی ما فَعَلُوا اصرار تکرار فعل است بدون تخلل توبه و یکی از گناهان کبیره است یعنی اگر گناه صغیره هم باشد باصرار کبیره میشود چنانچه از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم مرویست فرمود

(لا کبیره مع الاستغفار و لا صغیره مع الاصرار)

و البته معاصی بواسطه طرو بعض خصوصیات شدّت پیدا میکند، مثلا گناه عالم اشد از جاهل است و در ایام شریفه مثل شهر رمضان، جمعه، ایام سوگواری اشدّ از سایر ایام است، در اماکن شریفه مثل مساجد، مشاهد مشرفه اشد از سایر اماکن است، تجاهر بگناه اشد از تستر است، از روی بی اعتنایی بامر الهی اشد از روی خوف است، از بزرگتران که موجب ارتکاب کوچکتران میشود اشد از کوچکتران است و کذا از روی اصرار اشد از روی اقلاع است که فوری تائب شود و استغفار نماید.

و از این جمله استفاده میشود که استغفار با اصرار کمال تنافر دارد، لذا از حضرت صادق علیه السّلام مرویست در سفینه که فرمود

(المقیم علی ذنب (الذنب) و هو یستغفر کالمستهزء).

وَ هُمْ یَعْلَمُونَ وجوهی مفسرین در معنای این جمله گفته اند احتیاج بنقل آنها نداریم، و آنچه مستفاد از اخبار میشود که در برهان نقل کرده مخصوصا حدیث بهلول اینست که میدانند که تدارک ذنوب بتوبه و استغفار و ترک اصرار است.

أُولئِکَ جَزاؤُهُمْ مَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَ جَنَّاتٌ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ خالِدِینَ فِیها وَ نِعْمَ أَجْرُ الْعامِلِینَ (۱۳۶)

اینها جزاء آنها آمرزش است از پروردگارشان و بهشتهایی که از زیر آنها نهرهایی جاریست و نیکو است اجر عمل کننده گان اولئک مفسرین گفتند مراد متقین هستند که دارای اوصاف مذکوره هستند لکن این خلاف ظاهر است از دو جهت یکی آنکه متقین را قبلا فرموده که بهشت برای آنها مهیّا شده در آیه سابقه أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِینَ و دیگر آنکه جزاء مغفرت راجع بمذنب است که موفق بتوبه و استغفار شده باشد، بنا بر این مراد از اولئک وَ الَّذِینَ إِذا فَعَلُوا فاحِشَةً الایه است.

ان قلت- وجوب توبه و استغفار عقلی است و امر بآن ارشادیست مترتب نمیشود بر او جز رفع عذاب و مغفرت و اعمال مولویت در او نشده که ثواب و اجر بر او مترتب شود.

قلت- در آیه شریفه قبل دو امر بیان فرموده: یکی فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ و دیگر وَ لَمْ یُصِرُّوا عَلی ما فَعَلُوا و در این آیه هم دو چیز و دو اجر بیان فرموده یکی جَزاؤُهُمْ مَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ این راجع بتوبه و استغفار است که خداوند میآمرزد و دیگر جَنَّاتٌ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ این جمله راجع بترک معصیت است و ترک اصرار، و ترک معصیت از جهه انتهاء از مناهی الهی افضل اعمال و عبادات است بنصّ فرمایش حضرت رسالت در خطبه شعبانیه

(افضل الاعمال فی هذا الشهر الورع عن محارم اللّه).

و مراد از تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ و از خالِدِینَ فِیها قبلا تذکر داده شده

وَ نِعْمَ أَجْرُ الْعامِلِينَ البته بالاتر از نعمت بهشت و خلود در آن نعمتی نیست، اللهمّ ارزقنا بمحمد و آله صلّ علی محمد و آله.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۳۷] ..... ص : ۳۶۴

قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كانَ عاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ (۱۳۷)

بتحقیق گذشت از پیشینیان شما طریقه هایی پس گردش کنید در روی زمین و از حال آنها با خبر گردید و ببینید سرانجام کار کسانی که تکذیب انبیاء کردند چه بوده.

خلاصه کلام در امم سابقه نسبت بانبیاء سلف دو طریقه بوده یک قسمت آنها کسانی بودند که بانبیاء خود ایمان آوردند و گرویدند و اطاعه نمودند و بالاخره بسعادت دنیا و آخرت نائل شدند مثل مؤمنین بحضرت نوح که از غرق نجات یافتند و تمام کره زمین در تصرّف آنها آمد و مؤمنین بحضرت هود، صالح، لوط، شعیب موسی، یونس و سایر انبیاء.

و قسمت دیگر آنها که تکذیب انبیاء خود نمودند بچه گونه عذابها در دنیا گرفتار شدند از غرق و خسف و صیحه و باد و غیر اینها، در قرآن مجید سوره عنکبوت آیه ۳۹ میفرماید فَكُلًّا أَخَذْنا بِذَنْبِهِ فَمِنْهُمْ مَنْ أَرْسَلْنا عَلَيْهِ حاصِباً وَ مِنْهُمْ مَنْ أَخَذَتْهُ الصَّيْحَةُ وَ مِنْهُمْ مَنْ خَسَفْنا بِهِ الْأَرْضَ وَ مِنْهُمْ مَنْ أَغْرَقْنا وَ ما كانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَ لكِنْ كانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ و سپس گرفتار عذاب آخرت شدند وَ لَعَذابُ الْآخِرَةِ أَشَدُّ وَ أَبْقى طه آیه ۱۲۷.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۳۸] ..... ص : ۳۶۵

هذا بَیانٌ لِلنَّاسِ وَ هُدیً وَ مَوْعِظَهٌ لِلْمُتَّقِینَ (۱۳۸)

این بیان و اظهار است از برای بشر و هدایت کننده و اندرز برای اهل تقوی هذا بعضی گفتند اشاره بقرآن است و بعضی گفتند اشاره بآیه قبل است که قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِکُمْ الایه باشد.

و تحقیق کلام اینست که اگر این آیه مستقله باشد و مربوط بآیات قبل نیست ممکن است راجع بقرآن باشد لکن خلاف ظاهر آیه است سیّما کلمه هذا که اشاره بقریب است و ذکری از قرآن نشده بلکه ظاهر این است که اشاره بآیات قبل باشد از آیه شریفه یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا تا آیه قَدْ خَلَتْ نه خصوص آیه قبل، و اللّه العالم.

بَیانٌ لِلنَّاسِ نظر به اینکه احکام اسلام بر سر تا سر دنیا تا دامنه قیامت است بیان بر جمیع افراد بشر است لکن کسانی که بهره برداری میکنند و از این بیانات هدایت میشوند که مفاد أَطِیعُوا اللَّهَ وَ أَطِیعُوا الرَّسُولَ و سارِعُوا و الَّذِینَ یُنْفِقُونَ تا وَ اللَّهُ یُحِبُّ الْمُحْسِنِینَ است، و پند و اندرز میگیرند که مفاد لا تَأْکُلُوا الرِّبَوا و مفاد وَ الَّذِینَ إِذا فَعَلُوا فاحِشَهً است خصوص اهل تقوی هستند لذا میفرماید هدی که هدایت میشوند و بدستورات الهی عمل میکنند و بسعادت نائل میشوند از اتیان بواجبات و مستحبات و تکمیل عقائد و تحصیل اخلاق حمیده.

و موعظه و پند میگیرند بترک محرمات و ازاله اخلاق رذیله و دوری از عقائد فاسده و مذاهب باطله.

للمتقین اختصاص باهل تقوی دارد و غیر آنها بهره برداری نمیکنند.

وَ لا تَهِنُوا وَ لا تَحْزَنُوا وَ أَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (۱۳۹)

و سستی نکنید و محزون نباشید و حال آنکه شما بر مشرکین غالب و علوّ دارید اگر بوده باشید که ایمان داشته باشید.

این آیه شریفه در مقام ترغیب و تهییج مؤمنین است بر ثبات قدم در مقابل کفار و مشرکین و مقاتله با آنها و وعده نصرت و غلبه بر آنها لذا میفرماید وَ لا تَهِنُوا سستی و مسامحه در امر جهاد نکنید که این از آثار شجاعت و شهامت و ثبات قدم است بخصوص با وعده نصرت الهی بر کسانی که ایمان و یقین داشته باشند که مظفر میشوند و غالب و چیره بر دشمن میگردند و سستی و ضعف و مسامحه از آثار جبن است و موجب این میشود که دشمن بر آنها غالب و چیره شود.

وَ لا تَحْزَنُوا غم بدل راه ندهید و اگر شهادت یا جراحت بشما وارد شد بدانید و یقین داشته باشید که اجر کامل نصیب شما است و باید منتهی آمال شما باشد چنانچه در بسیاری از ادعیه دارد

و قتلا فی سبیلک فوفق لنا

و امثال این عبارت، و چه اندازه آیات و اخبار در فضیلت این موهبت وارد شده.

وَ أَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ جمع اعلی، بمعنی ارتفاع است یا ارتفاع مکانی که کفار در پستی واقع شدند و شما در بلندی، یا بمعنی غلبه و ظفر است که نصیب شما میشود و از کمی عدّه خود و کثرت عدو باک نداشته باشید كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ بقره آیه ۲۵۰ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفاً مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا انفال آیه ۶۶.

إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ این جمله متعلق به لا تَهِنُوا وَ لا تَحْزَنُوا است که مؤمن باللّه و بوعده الهی نباید سستی و اندوه داشته باشد نه اینکه متعلق به وَ أَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ باشد بلکه این جمله حالیه است که واقع بین جملتین است کانّه میفرماید

سستی و اندوه نداشته باشید اگر دارای ایمان هستید و حال آنکه شما اعلون هستید

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴۰] ..... ص : ۳۶۷

إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلُهُ وَ تِلْكَ الْأَيَّامُ نُداوِلُها بَيْنَ النَّاسِ وَ لِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ يَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَداءَ وَ اللَّهُ لا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ (۱۴۰)

اگر اصابه کند بشما از طرف دشمن الم و جراحتی پس محقق است که بآنها هم از طرف شما اصابه شده و ایّام و ازمنه زیر و بالا دارد و تغییر پذیر است بین افراد بشر گاهی غالب و گاهی مغلوب (بقول فردوسی: گهی پشت بزین و گهی زین بپشت) و این تغییرات امتحان است تا خداوند امتیاز دهد کسانی که از روی حقیقت ایمان آورده اند از غیر آنها و بگیرد از شما شهدایی و خداوند عنایت با ظالمین ندارد. از این آیه شریفه مطالبی استفاده میشود:

اول- تسلیت مؤمنین که اگر در احد شکست و چشم زخمی بشما رسید یک عدّه شهید و یک عدّه مجروح شدید در بدر بر مشرکین مثل آن وارد شد بسیار از آنها کشته و بسیاری مجروح شدند نباید شما متأثّر شوید، البته جنگ است حکایت کشتن و کشته شدن است و کمتر وقعه و جنگیست که از یک طرف کشتار و زخمی نباشد ولی عاقبت فتح و ظفر و فیروزی با شما است بنصرت الهی لذا میفرماید إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ قرح بمعنی الم و درد و جراحت و دانه ها که در بدن ظاهر میشود، و ظاهرا اینجا مراد معنی عام است اعم از قتل و جرح و الم و درد.

فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قوم مشرکین و کفار هستند که در جنگ بدر بودند قَرْحٌ مِثْلُهُ که بدست مسلمین و مدد ملائکه مقتول و مجروح و اسیر گشتند و مراد از مسّ اصابه است که دو چیز با یکدیگر اصابه کنند امساس میگویند

یعنی قرح بآنها اصابه کرد.

دوم- اثبات اینکه عالم متغیر است و بالاخص انسان که هر روز یک انقلابی دارد، گاهی صحیح گاهی مریض، عزیز، ذلیل، غنی، فقیر، مسرور، مهموم و تمام اینها از روی حکمت و مصلحت است. و از این جمله حق و باطل است گاهی باطل جلوه میکند و گاهی حق لکن (للباطل جوله و للحق دوله) و تمام امتحانات الهیست در هر دو حالت و اینست معنای وَ تِلْکَ الْأَیَّامُ نُداوِلُها بَیْنَ النَّاسِ دول بالضمّ و الفتح بمعنی صرف است یعنی صرف میکنیم بین مردم گاهی از این گرفته میشود و بدیگری داده میشود تمام یک منوال نیست چه بسا اغنیاء که فقیر شدند و چه بسا فقراء که بغناء رسیدند، چه بسا سلاطین که اسیر شدند و چه بسا اسیران که بسلطنت نائل شدند، چه بسا اعزّه که ذلیل شدند و چه بسا اذلّه که بعزّت رسیدند، غالب مغلوب مغلوب غالب و هکذا تمام این انقلابات و حالات مختلفه امتحانات الهیست تا مقام هر کس معلوم گردد.

وَ لِیَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِینَ آمَنُوا خداوند علمش ذاتیست عین ذات است قابل تغییر نیست، چیزی بر او مجهول نیست تا معلوم شود. و مراد از لِیَعْلَمَ اللَّهُ اظهار علم است بر بنده گان که مؤمن از غیر مؤمن امتیاز پیدا کند، کسانی که ثابت الایمان هستند در هر انقلابی دست از ایمان نمیکشند که تعبیر بایمان مستقرّ میکنند و کسانی که باندک انقلاب از ایمان خارج میشوند که ایمان مستودع است بر خود آنها و دیگران معلوم گردد.

سوم- جمله وَ یَتَّخِذَ مِنْکُمْ شُهَداءَ است، شهداء یا جمع شاهد است چنانچه بنظر میآید یا جمع شهید است چنانچه بعضی گفتند، اگر جمع شاهد باشد مناسب با جمله قبل است که جماعتی بفهمند مؤمن ثابت کیست و در حقّ او شهادت دهند بالاخص انبیاء و ائمّه طاهرین علیهم السلام که قبلا تذکّر داده شده

که شهداء روز قیامت هستند چنانچه میفرماید در زیارت جامعه

(و شهداء علی خلقه)

و نیز

(و شهداء دار الفناء)

، و اگر جمع شهید باشد مناسب با کلمه نداولها است زیرا اگر فتح و فیروزی در تمام حروب نصیب شما باشد کسانی که لایق این موهبت عظمی هستند که بدرجه رفیعه شهادت نائل شوند از این فیض محروم میگردند.

چهارم- جمله وَ اللَّهُ لا یُحِبُّ الظَّالِمِینَ اگر مراد مشرکین باشند یک نوع تسلیت دیگری است برای مؤمنین که گمان نکنید که فتح مشرکین برای این بوده که خداوند بآنها عنایتی داشته باشد بلکه باشدّ عقوبات گرفتار میشوند چنانچه مهلتی که خدا بظالمین میدهد برای ازدیاد معاصی و شدّت عذاب آنها است إِنَّما نُمْلِی لَهُمْ لِیَزْدادُوا إِثْماً آل عمران آیه ۱۷۸، و اگر مراد کسانی باشند که در شکست از کفار فرار کردند یا از ایمان برگشتند این هم یک امتحانی بوده که علّت تِلْکَ الْأَیَّامُ نُداوِلُها بوده

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴۱] ..... ص : ۳۶۹

وَ لِیُمَحِّصَ اللَّهُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ یَمْحَقَ الْکافِرِینَ (۱۴۱)

و تا اینکه خالص گرداند خدا مؤمنین را از هر عیبی و نابود نماید کافرین را محض بمعنی تخلیص از عیب و نقص است وَ لِیُمَحِّصَ اللَّهُ الَّذِینَ آمَنُوا ممکن است تخلیص از ذنوب باشد که در این ابتلائات و امتحانات اگر صبر کنند گناهان آنها از بین برود و پاک شوند از گناهان.

و ممکن است تخلیص ایمان باشد از شوائب و شکوک، و ممکن است تخلیص مؤمن باشد از غیر مؤمن که مؤمن خالص از غیر خالص تمیز پیدا کند، و ممکن

است تمام اینها باشد، و شاید این معنای آخر انسب باشد بخصوص با اطلاق لفظ تمحیص و عدم ذکر متعلّق.

وَ یَمْحَقَ الْکافِرِینَ محق بمعنی از بین بردن است تدریجا شیئا فشیئا چنانچه محاق ذهاب نور ماه است تدریجا تا نابود شود، و یکی از حکم و علل مهمّه تِلْکَ الْأَیَّامُ نُداوِلُها بَیْنَ النَّاسِ همین است مثل دانه که پاشیده شود طیور بطمع آن بیایند و گرفتار صیّاد شوند، مثل عقب نشینی در جنگ که تا دشمن نزدیک بیاید سپس دچار شود، و اللَّه العالم

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴۲] ..... ص: ۳۷۰

أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّهَ وَ لَمَّا یَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِینَ جاهَدُوا مِنْکُمْ وَ یَعْلَمَ الصَّابِرِینَ (۱۴۲)

(آیا گمان میکنید که بمجرّد اظهار اسلام داخل بهشت خواهید شد و حال آنکه هنوز امتحان نداده اید تا معلوم گردد که مجاهدین شما و صابرین کیانند و با غیر اینها امتیاز پیدا کنند.

این آیه راجع بآیت شریفه قرآن است که در موضوع آزمایش وارد شده مثل آیه شریفه بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِیمِ، الم أَ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ یُتْرَکُوا أَنْ یَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لا یُفْتَنُونَ عنکبوت آیه ثانیه، و آیات سابقه و اخبار بسیاری مثل حدیث مروی در برهان از حضرت صادق علیه السّلام

و اللَّه لتمحصنّ و اللَّه لتمیزنّ و اللَّه لتغربلنّ الحدیث

و غیر اینها.

و موضوع امتحان برای کشف باطن است و مراتب ایمان و اخلاق و عبادات و ممکن است گفته شود که تمام فعال الهی نسبت ببندگان از تکوینیات و تشریعیات

امتحـان آنهـا است، و بسـا بیـک فعـل نسـبت بیک بنـده هزارها بنـده گان امتحان میشونـد مثلا یک نفر را خداونـد غنی میکند خودش و عیالش و اولادش و خویشاوندانش و دوستانش و دشمنانش و همسایگانش و سایر اغنیاء و فقراء امتحان میشوند.

أَمْ حَسِبْتُمْ حسبان بمعنی گمان است شامل یقین و ظنّ میشود.

أَنْ تَـدْخُلُوا الْجَنَّهَ خطـاب بمؤمنین است یعنی مجرد اظهـار ایمان و اقرار بشـهادتین باعث دخول جنّه نمیشود فقط احکام ظاهریه اسـلام بر آنهـا بـار میشود از طهـارت بـدن و حفـظ جـان و مـال و حلّیت ذبیحه و جواز ازدواج و توارث و امثال اینها و اما آثار اخروی دخول بهشت، نجات از عذاب، نیل بسعادت و غیر اینها مربوط بباطن و عقیده قلبی و رسوخ ایمان و ثبات قدم است.

وَ لَمَّا یَعْلَمِ اللَّهُ بر خداونـد چیزی مجهول نیست تـا پس از امتحـان معلوم گردد، اگر چه ظاهر این جمله لو خلّی و طبعه قطع نظر از قرائن داخلیه و خارجیه عقلیه و لفظیه، حالیه و مقالیه اقتضاء این معنی دارد، لکن چون بدلیل عقل و شرع کتاب و اخبار ثابت و محقـق اسـت کـه علـم الهی ذاتیسـت و عین ذات است و نقص در مبـدء نیست و محـل حـوادث و تغییرات و حالاـت مختلفه نمیباشـد و این جزو قرائن متصـله است نمیگـذارد ظهوری منعقـد شود تا احتیاج بـدلیل خارجی داشـته باشـیم تا بگوئیم خلاف ظاهر مراد است مثل اسْتَوی عَلَی الْعَرْشِ سوره یونس آیه ۳، بَلْ یَداهُ مَبْسُوطَتانِ مائده آیه ۶۴، وَ جاءَ رَبُّکَ الفجر آیه ۲۲، یُحِبُّ التَّوَّابِیـنَ بقره آیه ۲۲۲، عَـدُوٌّ لِلْکـافِرِینَ سوره آیه، و امثـال اینهـا از آیات و اخبار که قرینه عقلیه دارد که خداونـد جسم نیست، دست ندارد، بر جایی قرار نمیگیرد، آمد و رفت ندارد، محبت و عداوت و بغض و امثال اینها در او راه ندارد.

حتی صفاتی که از برای او ثابت شده مثل عالم، قادر، حیّ، مرید، مدرک،

بصیر، سمیع و امثال آنها بمعنی صفتیت که عارض ذات شود نیست (کمال توحیده نفی الصفات عنه لشهاده کلّ صفه انّها غیر الموصوف و شهاده کلّ موصوف انّه غیر الصفه الخبر).

پس مراد معلوم شدن بر خود طرف و سایرین است که مؤمن حقیقی از مؤمن صوری امتیاز پیدا کنند، و جمیع امتحانات الهی از این باب است.

الَّذِینَ جاهَدُوا مِنْکُمْ جهاد یکی از فروع مهمه اسلام است و یکی از عبادتهای بزرگ دین است و احکام و مسائل و فروع آن بسیار است، حتی فقهاء یک کتاب بنام کتاب جهاد نوشته در کتب فقهیه لکن چون بمذهب شیعه یکی از شرائط آن اذن امام یا نائب خاص امام است و در زمان غیبت این شرط مفقود است و لکن بجای آن دفاع واجب در صورتی که حفظ بیضه اسلام منوط بآن باشد باذن مجتهد جامع الشرائط و حکم او.

و در بعض موارد شخصیه هم بسا دفاع لازم باشد در جایی که جان و مال و عرض مسلمان در خطر باشد و دشمن حمله کند، و در بسیاری از احکام با جهاد شرکت دارند.

و یکی از اقسام جهاد جهاد با نفس است که هواهای نفسانی بمساعدت شیاطین انسی و جنّی و جلوه های دنیوی انسان را بر مخالفت اوامر شرعی و ارتکاب مناهی شرعیه وادار میکند، که گفتند انسان سه دشمن دارد: دنیا، شیطان، نفس، دنیا خود را جلوه میدهد، نفس مایل میشود، شیطان اغوا میکند أَ فَرَأَیْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلهَهُ هَواهُ جاثیه آیه ۲۳، إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَهٌ بِالسُّوءِ یوسف آیه ۵۳ و آن را جهاد اکبر گفتند.

وَ یَعْلَمَ الصَّابِرِینَ صبر بر طاعت و صبر بر ترک معصیت و صبر در بلاء، و گذشت که صبر یک معنای عامی دارد که در هر موردی بنامی گویند:

صبر در جهاد- شجاعت، بر ترک محرمات- تقوی، بر زخارف دنیوی- زهد، بر فعل واجبات- طاعه، بر ترک قبایح- عفت، بر حفظ ناموس- غیرت و غیر اینها.

و این آیه اگر چه شأن نزولش در غزوه احد است لکن شامل جمیع موارد میشود و بر عمومش محفوظ است، و گفتند مورد مخصص نیست مثل موارد دیگر

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴۳] .... ص : ۳۷۳

وَ لَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَلْقَوْهُ فَقَدْ رَأَيْتُمُوهُ وَ أَنْتُمْ تَنْظُرُونَ (۱۴۳)

و بتحقیق بودید شما که آرزوی مرگ میکردید پیش از آنی که مرگ را ملاقات کنید و محققا برأی العین مشاهده میکردید مرگ را و شما میدیدید.

در برهان از علی بن ابراهیم روایت میکند از ابی جارود از حضرت باقر علیه السّلام فرمود

فان المؤمنین لما اخبرهم اللَّه بالذی فعل بشهدائهم یوم بدر و منازلهم فی الجنه رغبوا فی ذلک فقالوا اللهم ارنا قتالا نستشهد فیه فاراهم اللَّه ایاه یوم احد فلم یثبتوا الا من شاء اللَّه منهم فذلک قوله و لقد کنتم

الایه.

و این موضوع امتحان بزرگیست بر قاطبه مسلمین چنانچه در اغلب زیارات زوّار ابی عبد اللَّه علیه السّلام عرض میکنند

یا لیتنی کنت معک فافوز فوزا عظیما

و در زیارت شهداء

فیا لیتنی کنت معکم فافوز معکم.

و در بسیاری از ادعیه تمنای شهادت در رکاب حضرت بقیه اللَّه (عج) مثل عهد نامه و زیارت حضرت حجه علیه السّلام و ادعیه شهر صیام، لکن در مورد امتحان گمان نمیرود جز قلیلی ثبات قدم پیدا کنند، لذا میفرماید:

وَ لَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مراد موت بشهادت است که معامله با خداوند

است که میفرماید إِنَّ اللَّهَ اشْتَری مِنَ الْمُؤْمِنِینَ أَنْفُسَهُمْ وَ أَمْوالَهُمْ بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّهَ توبه آیه ۱۱۱، و بسیاری از آیات دیگر.

من قبل مراد بعد از وقعه بدر، قبل از وقعه احد بود که تمنّی نمودند أَنْ تَلْقَوْهُ مراد ملاقات اسباب موت است که جهاد و حرب باشد.

فَقَدْ رَأَیْتُمُوهُ در وقعه احد مشاهده کردید مقاتله و اینکه جماعتی از مؤمنین بدرجه رفیعه شهادت نائل شدند و شما فرار کردید و پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و مجاهدین را تنها گذاردید.

و نظر به اینکه لفظ رؤیت عام است شامل رؤیت بقلب هم میشود، چنانچه می گویی رأی من چنین است خداوند تأکید فرمود که رؤیت شما بالعیان و بحسّ بصر بود بقوله تعالی وَ أَنْتُمْ تَنْظُرُونَ همین که دیدید آثار کشته شدن را و حکایت شکست را فرار کردید که فرار از زحف یکی از گناهان بزرگ است و این یکی از مطاعن شیخین و اتباع آنها است در مقابل امیر المؤمنین علیه السّلام که با نود زخم ایستادگی کرد تا شکست داد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴۴] ..... ص : ۳۷۴

وَ ما مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَ فَإِنْ ماتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلی أَعْقابِکُمْ وَ مَنْ یَنْقَلِبْ عَلی عَقِبَیْهِ فَلَنْ یَضُرَّ اللَّهَ شَیْئاً وَ سَیَجْزِی اللَّهُ الشَّاکِرِینَ (۱۴۴)

و نیست محمّد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم مگر فرستاده خدا که اداء رسالت خود را نمود چنانچه گذشت قبل از او رسولانی که اداء رسالت نمودند و از دنیا رفتند بموت یا بقتل و موت و قتل دلیل بر بطلان رسالت آنها نیست آیا شما اگر بمیرد این بزرگوار

یا کشته شود برمیگردید عقب عقب یعنی قهقری که بدترین اقسام راه رفتن است کنایه از اینکه مرتد میشوید و بدین جاهلیه و شرک میروید که بدترین اقسام کفر ارتداد است و کسی که برگردد بطور قهقری بکفر اولی پس بداند که بخداوند ضرر وارد نکرده و کسانی که ثبات قدم در دین داشته باشند و شکرگزار این موهبت کبری باشند خداوند جزای وافر بآنها عنایت میفرماید.

مفسرین گفتند این آیه شریفه راجع بغزوه احد است که موقعی که توهم کردند پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم کشته شده یک دسته گفتند بفرستیم از ابی سفیان امان بگیریم یک دسته گفتند برگردیم بهمان بت پرستی سابق.

یک دسته گفتند ما بهمان عقیده اسلامی باقی هستیم و جهاد میکنیم تا ما هم کشته شویم و بشهادت نائل گردیم.

آن دو دسته اول، انقلاب علی عقبیه هستند. و دسته سوم شاکرین.

لکن مستفاد از بسیار اخباری که از کافی و امالی شیخ و ابن شهر آشوب و عیاشی و غیر اینها از حضرت امیر المؤمنین و حضرت باقر و حضرت صادق علیهم السلام در برهان نقل نموده در تفسیر این آیه که قریب بده حدیث است اینست که این آیه مربوط بغزوه احد نبوده و راجع باخبار از اینکه این امت بعد از رحلت حضرت رسالت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مرتدّ میشوند در مورد وصیّ آن حضرت مگر قلیلی که شرح آن بیاید در ضمن تفسیر آیه.

و مراد از ارتداد در این اخبار این نیست که کافر و مشرک شوند تا اینکه اشکال شود که اینها مرتد نشدند بلکه مراد بتصریح اخبار مجرد اضطراب خاطر در امر وصیّ است چنانچه در اخبار بعد از آنی که میفرماید

(انّ رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم لما قبض صار الناس کلهم اهل جاهلیه الا اربعه علیّ و المقداد و سلمان و ابو ذر).

راوی عرض کرد (فعمار) حضرت فرمود

(ان کنت ترید الذین لم یدخلهم شیئی

فهذه الثلاثه).

(و ما محمّد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم)

از اسامی مقدسه حضرت رسالت است و مأخوذ از حمد چنانچه احمد هم از اسامی شریفه است و مأخوذ از حمد بمعنی ستوده.

و گذشت در سوره مبارکه حمد که حمد و ستایش مختص بخدا است زیرا غیر او هر که باشد و هر چه باشد ممکن و محتاج است و احتیاج نقص است.

لکن اطلاق این اسم شریف بر حضرت رسالت بعنایه اینست که وجود مبارکش دارای جمیع کمالاتیست که در خور ممکن است لذا مورد ستایش هست و در میان ائمّه علیهم السلام سه مسمّی باین اسم هستند: حضرت باقر و حضرت جواد و حضرت بقیّه اللَّه، و امتیازی که از برای حضرت بقیّه اللَّه (عج) هست اینست که کنیه مبارکش هم مطابق با کنیه حضرت رسالت است (ابو القاسم) چنانچه در مجمع از حضرت امیر علیه السّلام روایت میکند فرمود

(قال لی رسول اللَّه صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم انّ ولد لک غلام نحلته اسمی و کنیتی.

و این اسم شریف را هر فرد از امت که داشته باشند بر سایرین امتیاز دارند چنانچه در همین کتاب از حضرت رضا علیه السّلام روایت میکند از آباء طیبینش از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فرمود

(اذا سمیتم الولد محمدا فاکرموه و اوسعوا له فی المجلس و لا تقبحوا له وجها و ما من قوم کان «کانت خ ل» لهم مشوره فحضر معهم من اسمه محمد او احمد الّا قدس فی کل یوم ذلک المنزل مرتین.

الّا رسول رسول فرستاده شده و مقام رسالت بالاتر از مقام نبوت است، زیرا نبوّت بمعنی نزول وحی از جانب حق باو است اعمّ از اینکه مأمور بتبلیغ باشد یا نباشد. و رسول خاص مأمورین بدعوت دیگران هستند، پس هر رسولی نبیّ است و لا عکس.

و اعلا مراتب رسالت اولوا العزم است که آورنده شرع جدید و ناسخ شرایع

سابقه و اینها پنج نفرند: نوح، ابراهیم، موسی، عیسی، محمد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و علیهم السلام، و حضرت محمد صلّی اللَّه علیه و آله و سلم خاتم انبیاء و رسل است.

و این جمله دلالت ندارد بر اینکه حضرت محمد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فقط دارای رسالت باشد بلکه مراد از نفی غیر رسالت توقعاتیست که از پیغمبران داشتند که باید از ملائکه باشند یا جمیع خواهشهای آنها را انجام دهند مثل وَ قالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَکَ حَتَّی تَفْجُرَ لَنا مِنَ الْأَرْضِ یَنْبُوعاً أَوْ تَکُونَ لَکَ جَنَّةٌ مِنْ نَخِیلٍ وَ عِنَبٍ فَتُفَجِّرَ الْأَنْهارَ خِلالَها تَفْجِیراً أَوْ تُسْقِطَ السَّماءَ کَما زَعَمْتَ عَلَیْنا کِسَفاً أَوْ تَأْتِیَ بِاللَّهِ وَ الْمَلائِکَهِ قَبِیلًا أَوْ یَکُونَ لَکَ بَیْتٌ مِنْ زُخْرُفٍ أَوْ تَرْقی فِی السَّماءِ وَ لَنْ نُؤْمِنَ لِرُقِیِّکَ حَتَّی تُنَزِّلَ عَلَیْنا کِتاباً نَقْرَؤُهُ قُلْ سُبْحانَ رَبِّی هَلْ کُنْتُ إِلَّا بَشَراً رَسُولًا سوره بنی اسرائیل آیه ۸۹- ۹۲، و آیات دیگر که در قرآن مسطور است قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ خلت بمعنی مضت یعنی گذشتند و رفتند از جلو او پیغمبرانی، اشاره به اینکه استبعاد میکنید که یک نفر از افراد بشر رسول باشد از جانب خداوند، از این نمره بسیار بودند که مبعوث برسالت شدند و اداء رسالت نمودند و رفتند، یا بموت طبیعی از دنیا رفتند یا آنها را کشتند. چنانچه در مورد دیگر میفرماید از قول رسول صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم ما کُنْتُ بِدْعاً مِنَ الرُّسُلِ احقاف آیه ۹ بدعا یعنی بی سابقه نیستم، رسل بسیاری پیش از من بودند أَ فَإِنْ ماتَ أَوْ قُتِلَ موت رحلت طبیعی است و قتل بر خلاف طبیعت است، موت را نسبت بخود میت داده و بفعل معلوم آورده چنانچه می گویی (مات زید) که (زید) فاعل است. و قتل را نسبت بغیر داده و مقتول نائب فاعل است و فعل را مجهول بیان کرده، و تردید نه برای شک است بلکه برای تعمیم است که رحلت از دنیا دو قسم است چه باسباب طبیعی و چه باسباب خارجی غیر طبیعی.

انْقَلَبْتُمْ عَلی أَعْقابِکُمْ انقلاب تغییر حالت است بحالت دیگر یا وصف است

بوصف دیگر مثل انقلاب خمر بخلّ و انقلاب ایمان بکفر و جهل بعلم بخلاف استحاله که تغییر جنس است بجنس دیگر مثل کلب بملح یا نوع بنوع دیگر مثل کرم بپشه، و این انقلاب ایمان است بکفر چنانچه گذشت که مفاد اخبار معتبره است و این آیه راجع بمنافقین نیست زیرا آنها انقلابی نداشتند، اصلا ایمان نداشتند تا منقلب شوند فقط نفاق خود را ظاهر کردند.

بلکه راجع بکسانیست که در زمان نبیّ صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم ایمان آوردند و پس از رحلت آن حضرت باغوای منافقین و دسیسه های آنها از وصیّ آن حضرت رو برگردانیدند یا بطرف آنها رفتند یا تقاعد از نصرت وصیّ نمودند یا از خوف آنها ساکت شدند یا در شبهه افتادند و لو یک خلجان قلبی مثل عمار.

وَ مَنْ یَنْقَلِبْ عَلی عَقِبَیْهِ بدانند همین نحوی که ایمان آنها نفعی برای خدا نداشت بلکه برای خود آنها نفع داشت (قُلْ لا تَمُنُّوا عَلَیَّ إِسْلامَکُمْ بَلِ اللَّهُ یَمُنُّ عَلَیْکُمْ أَنْ هَداکُمْ لِلْإِیمانِ) حجرات آیه ۱۷.

همین نحو ارتداد و انقلاب آنها هم فَلَنْ یَضُرَّ اللَّهَ شَیْئاً هیچ گونه ضرری بر خدا ندارد فقط باعث خلود آنها میشود در عذاب ابدی و بخود ضرر میزنند که در ضلالت میافتند و دیگران را اضلال میکنند که همین انقلاب چه اندازه ملیونها را بضلالت انداخت و باعث حسرت و ندامت شما میشود آن موقعی که شاکرین و صابرین و کسانی که ثابت قدم بودند خداوند جزاء آنها را مرحمت میفرماید.

وَ سَیَجْزِی اللَّهُ الشَّاکِرِینَ مثل سلمان و ابا ذر و مقداد و حذیفه و عمار و من یحذوا حذوهم از طبقات مؤمنین ثابت قدم.

وَ ما كانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلاَّ بِإِذْنِ اللَّهِ كِتاباً مُؤَجَّلاً وَ مَنْ يُرِدْ ثَوابَ الدُّنْيا نُؤْتِهِ مِنْها وَ مَنْ يُرِدْ ثَوابَ الْآخِرَهِ نُؤْتِهِ مِنْها وَ سَنَجْزِي الشَّاكِرِينَ (۱۴۵)

و نمیباشد از برای نفسی اینکه بمیرد مگر باذن خدا نوشته شده مدّت دار و کسی که اراده داشته باشد مثوبات دنیوی را از همان مثوبات دنیوی باو میدهیم و اگر غرضش مثوبات اخروی است از همان مثوبات اخروی باو عنایت میکنیم و زود باشد که شکرگذاران را جزاء دهیم.

این آیه شریفه مشتمل بر چند جمله است: جمله اولی- اینکه افعال عباد و لو در تحت اختیار آنها است لکن تا موافق با تقدیر الهی نباشد انجام پذیر نیست ما قَطَعْتُمْ مِنْ لِينَهٍ أَوْ تَرَكْتُمُوها قائِمَهً عَلى أُصُولِها فَبِإِذْنِ اللَّهِ حشر آیه ۵، و در باب جبر و تفویض گفتیم که مراد از امر بین الامرین که مسمی باختیار است اینست که فعل و لو باختیار عبد است لکن عبد و تمام قوی و نفس اختیار او در تحت اراده و مشیت حق است.

جمله ثانیه- اینکه آجال در ازل تقدیر شده قبل از خلقت ممکنات که زید مثلا چه اندازه باید در دنیا باشد و چه موقع باید برود حتی عدد نفسهای او در دفتر الهی شماره و ثبت شده لِكُلِّ أُمَّهٍ أَجَلٌ فَإِذا جاءَ أَجَلُهُمْ لا يَسْتَأْخِرُونَ ساعَهً وَ لا يَسْتَقْدِمُونَ اعراف آیه ۳۴ و اینکه معروف است که اجل حتمی داریم و اجل معلّقی صحیح است لکن در علم الهی و در دفتر خداوندی معلّق علیه آن هم ثبت است، مثلا اگر زید صله رحم کند ۶۰ سال و اگر قطع رحم کند سی سال، خداوند میداند که قطع رحم میکند یا صله و این لوح محو و اثبات است که جز خدا احدی بر او اطلاعی ندارد

يَمْحُوا اللَّهُ ما يَشاءُ وَ يُثْبِتُ وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْكِتابِ رعد آیه ۳۹، لذا میفرماید وَ ما كانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ یعنی تا مشیّت الهی تعلق نگیرد مرگ کسی نمیرسد، از رفتن در جهاد یا تقاعد در آن تغییری پیدا نمیکند، اگر اجل رسیده میمیرد و لو تقاعد کند أَيْنَما تَكُونُوا يُدْرِكْكُمُ الْمَوْتُ وَ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُشَيَّدَةٍ نساء آیه ۷۸، و اگر اجل نرسیده:

اگر تیغ عالم بجنبد ز جا نبرّد رگی تا نخواهد خدا

كِتاباً مُؤَجَّلًا یعنی موت کتابیست مدّت معینی دارد کتابا متعلق بفعل مقدر است یعنی کتب الموت کتابا مؤجلا صفه بعد از صفه است، از پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مرویست فرمود

(روح القدس نفث فی روعی انّه لا تموت نفس حتی تستکمل رزقها).

جمله ثالثه- وَ مَنْ يُرِدْ ثَوابَ الدُّنْيا نُؤْتِهِ مِنْها توضیح کلام اینکه کلیه اعمال و عبادات در ترتب مثوبت متوقف بر قصد قربت است که عبارت از قصد امتثال امر الهی باشد و بدون قصد امتثال عبادت نمیشود و ثوابی بر او مترتب نخواهد شد غایه الامر داعی بر امتثال امر در انسان مختلف است بعضی برای فوائد و مثوبات دنیویست صدقه میدهد برای دفع بلا، صله رحم میکند برای طول عمر، نذر میکند برای شفاء مریض، نماز شب میکند برای سعه رزق، اذان میگوید برای پیدایش اولاد و هکذا، البته بآن مثوبات نائل میشود در صورتی که موافق با حکمت و مصلحت باشد، و این جمله نفی نمیکند اجر آخرتی را.

و بعضی بداعی بهشت و نعم آن و نجات از عذاب و عقوبات آن اطاعت و امتثال میکنند، البته بآنها نائل میشوند که جمله وَ مَنْ يُرِدْ ثَوابَ الْآخِرَةِ نُؤْتِهِ مِنْها دلالت دارد، غایه الامر هر عملی بحدّ خود اجر و ثواب دارد.

و بعضی داعی بر امتثال امر الهی شکرگزاری نعم غیر متناهیه الهیست خداوند

جزای اوفی بآنها عطاء میفرماید که مفاد وَ سَنَجْزِی الشَّاکِرِینَ است و نکته دیگر تکرار این جمله در این آیه و آیه قبل اینست که، در آیه قبل راجع بثبات ایمان است و عدم ارتداد و در این آیه راجع باعمال و عبادات است که از جمله آنها جهاد است که مورد آیه است، و دواعی دیگری هم هست برای قصد امتثال مثل تحصیل رضای الهی، قرب بمقام ربوبی و غیر اینها تا برسد بفرمایش علی علیه السّلام که در پیشگاه احدیت عرض میکند

(الهی ما عبدتک خوفا من نارک و لا طمعا من جنتک بل وجدتک اهلا للعباده فعبدتک).

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴۶] ..... ص : ۳۸۱

وَ کَأَیِّنْ مِنْ نَبِیٍّ قاتَلَ مَعَهُ رِبِّیُّونَ کَثِیرٌ فَما وَهَنُوا لِما أَصابَهُمْ فِی سَبِیلِ اللَّهِ وَ ما ضَعُفُوا وَ مَا اسْتَکانُوا وَ اللَّهُ یُحِبُّ الصَّابِرِینَ (۱۴۶)

و چه بسیار از انبیاء بودند که بمعیت او جماعت بسیاری مقاتله میکردند با کفار پس سستی نکردند بواسطه آنچه بآنها اصابه نمود از قتل و جراحت در راه خدا و ترویج دین و ضعف در خود راه ندادند و کوتاهی در امر جهاد نشان ندادند و خداوند دوست میدارد بردباران را.

و کایّن اصل آن ایّ بوده برای استفهام مثل أَیُّکُمْ یَأْتِینِی بِعَرْشِها نمل آیه ۳۹، داخل شده بر او کاف کای مثل کذا و کأنّ، و الحاق نون برای کثرت است یعنی چه بسیار بمعنی کم در آیه کَمْ مِنْ فِئَهٍ قَلِیلَهٍ الایه سوره بقره آیه ۲۴۹.

مِنْ نَبِیٍّ مراد از نبی در اینجا رسول است چون اطلاق بر رسول میشود بقرینه جملات بعد.

قاتَلَ مَعَهُ مقاتله بمعنی فارسی زد و خورد است و مراد مقاتله با کفار و معاندین نبی است که موضوع مجاهده باشد، و کلمه معه یعنی بهمراه نبی و کمک آن.

ربّیون رب بفتح بمعنی پروردگار، و بضم رب انار، و بکسر جمع کثیر در نصاب (ربّ بود پروردگار و رب بود جمعی ز خلق) ربیّون جمع ربّ، و از حضرت باقر علیه السّلام مرویست که ده هزار بنا بروایت مجمع و در برهان از عیاشی از حضرت صادق علیه السّلام فرمود

(الوف و الوف).

کثیر تأکید است یعنی جماعتهای کثیری از اتباع انبیاء که همراه آنها در جهاد با کفار مقاتله میکردند.

فَما وَهَنُوا و هن شکستگی و سستی بدن است چنانچه در حق زکریا میفرماید قالَ رَبِّ إِنِّی وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّی مریم آیه ۴.

لِما أَصابَهُمْ اصابه قتل و جراحات که هر چه از آنها کشته شدند یا مجروح سستی در آنها پیدا نشد.

فِی سَبِیلِ اللَّهِ در راه خدا و جهاد قیام کردند، و این جمله و جملات بعد تعریض بکسانیست که در غزوه احد فرار از جنگ نمودند.

وَ ما ضَعُفُوا ضعف ذهاب قوّه و قدرت است یعنی اظهار ضعف نکردند و بنیروی خود و قوت قلب حمله میکردند.

وَ مَا اسْتَکانُوا استکانه بمعنی خضوع است می گویی

(و انا العبد الذلیل الحقیر البائس المستکین)

یعنی خاضع و خاشع، و مراد از اینست که نسبت بدشمن خضوع نکردند چنانچه خداوند مدح میفرماید اصحاب نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم را مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَ الَّذِینَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَی الْکُفَّارِ الایه فتح آیه ۴۹، و نیز میفرماید فَسَوْفَ یَأْتِی اللَّهُ بِقَوْمٍ یُحِبُّهُمْ وَ یُحِبُّونَهُ أَذِلَّهٍ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ أَعِزَّهٍ عَلَی الْکافِرِینَ

مائده آیه ۵۴.

وَ اللَّهُ یُحِبُّ الصَّابِرِینَ صبر بر جهاد شجاعت است چنانچه وهن و ضعف و استکانت جبن است.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴۷] ..... ص : ۳۸۳

وَ ما کانَ قَوْلَهُمْ إِلاَّ أَنْ قالُوا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنا ذُنُوبَنا وَ إِسْرافَنا فِی أَمْرِنا وَ ثَبِّتْ أَقْدامَنا وَ انْصُرْنا عَلَی الْقَوْمِ الْکافِرِینَ (۱۴۷)

و نبود گفتار آنها مگر اینکه گفتند پروردگار ما بیامرز از برای ما گناهان و زیاده روی در کارها را و ما را ثابت قدم قرار ده در مقابل دشمن و ظفر و فیروزی بر کفار را نصیب ما بگردان و ما را نصرت فرما بر آنها.

وَ ما کانَ قَوْلَهُمْ مرجع ضمیر ربیّون هستند که مجاهدین دین در رکاب انبیاء سلف بودند، و نفی قول مراد این نیست که جز این کلام آنها اصلا تکلمی نکردند بلکه مراد کلامی که دال بر ضعف و وهن و استکانت باشد از آنها ظاهر نشد و اگر جراحتی یا اذیتی از کفار بآنها میرسید این را اثر گناهان خود میدانستند چنانچه میفرماید در جای دیگر وَ ما أَصابَکُمْ مِنْ مُصِیبَهٍ فَبِما کَسَبَتْ أَیْدِیکُمْ شوری آیه ۴۹، و از خداوند طلب مغفرت مینمودند لذا میفرماید:

إِلَّا أَنْ قالُوا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنا ذُنُوبَنا و این کمال ادب است در پیشگاه ربوبی که هر چه نعمت باو برسد از جانب خدا بداند و تفضل پروردگار و خود را لایق نداند و مستحق نشمارد، و هر چه نقمت و بلا باو برسد اثر عمل خود بداند و مستحق بشمارد و طلب مغفرت کند چنانچه میفرماید ما أَصابَکَ مِنْ حَسَنَهٍ فَمِنَ اللَّهِ وَ ما أَصابَکَ مِنْ سَیِّئَهٍ فَمِنْ نَفْسِکَ نساء آیه ۷۹.

وَ إِسْرافَنا فِی أَمْرِنا از باب عطف خاص است بعام زیرا اسراف از گناهان بزرگ است و اسراف زیاده روی است از حد شرع و عقل، و تبذیر بیجا مصرف کردن است، و از برای اسراف معنی عام است: اسراف در مال و اسراف در معاصی و اسراف در کارها لذا تعبیر بامر کردند در فی امرنا در قرآن است وَ لا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لا یُحِبُّ الْمُسْرِفِینَ انعام آیه ۱۴۱، و نیز میفرماید قُلْ یا عِبادِیَ الَّذِینَ أَسْرَفُوا عَلی أَنْفُسِهِمْ لا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَهِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ یَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِیعاً سوره زمر آیه ۵۳، پس اسراف گناه بزرگ است و استحقاق مصیبه در دنیا و عذاب در آخرت دارد و باید طلب مغفرت نمود و ناامید نشد.

وَ ثَبِّتْ أَقْدامَنا طلب ثبات قدم از پروردگار دلیل بر این است که نیروی بنده و قوت و قدرت و سایر افعالش منوط بمشیت و اراده حق است و بنده مستقل در افعالش نیست و همین معنی اختیار و امر بین جبر و تفویض است.

وَ انْصُرْنا عَلَی الْقَوْمِ الْکافِرِینَ نصرت الهی مؤمنین را در حرب بانحایی است: یکی القاء رعب و ترس در قلوب کفار و ضعف و سستی در ابدان آنها و یکی اعطاء قوت و قدرت و شجاعت بمؤمنین و یکی انزال ملائکه یا مؤمنین جن بر امداد مؤمنین و یکی القاء عداوت و تفرقه و اختلاف در بین کفار تَحْسَبُهُمْ جَمِیعاً وَ قُلُوبُهُمْ شَتَّی حشر آیه ۱۴، وَ أَلْقَیْنا بَیْنَهُمُ الْعَداوَهَ وَ الْبَغْضاءَ إِلی یَوْمِ الْقِیامَهِ مائده آیه ۶۴، و انحاء دیگر زیرا خداوند بر همه چیز قادر و توانا است.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴۸] ..... ص : ۳۸۴

فَآتاهُمُ اللَّهُ ثَوابَ الدُّنْیا وَ حُسْنَ ثَوابِ الْآخِرَهِ وَ اللَّهُ یُحِبُّ الْمُحْسِنِینَ (۱۴۸)

پس خداوند بآنها عنایت فرمود ثواب دنیا و نیکو ثواب در آخرت و خداوند دوست دارد احسان کننده گان را.

در موضوع ثواب بسیاری گفتند جزای عمل خیر است بنحو استحقاق و این کلام صحیح نیست زیرا احدی حقی بر خداوند پیدا نمیکند و لو تمام اعمال بشر بدرجه اعلا از او صادر شود از ایمان و اخلاق و عبادات زیرا تمام اینها بتوفیق حق است و خداوند منّت بر آنها گذارده که موفق شدند قُلْ لا تَمُنُّوا عَلَيَّ إِسْلامَكُمْ بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَداكُمْ لِلْإِيمانِ إِنْ كُنْتُمْ صادِقِينَ حجرات آیه ۱۷.

بلی اعمال برّ قابلیت میآورد که تفضل الهی نسبت بآنها حسن پیدا کند و بی مورد نباشد و البته خداوند تفضل میفرماید و وعده، هم داده و تخلف نخواهد کرد چون خلف وعده قبیح است و از او سر نمیزند.

و بعضی دیگر اضافه کردند قید بنحو تعظیم و تجلیل را و لذا منحصر دانستند بثواب آخرت و مثوبات دنیوی را گفتند اطلاق ثواب بر آنها مجاز و بعنایت است این هم تمام نیست زیرا اصل استحقاق که ممنوع شد فرع و قید آن بطریق اولی کلّ نعمک ابتداء.

پس معنای ثواب همان تفضلات و نعمی است که خداوند در دنیا و آخرت ببندگانش عنایت میفرماید، بلی در مفهوم ثواب اخذ شده که بازاء عمل خیری باشد لذا بفاء تفریع آورد و فرمود:

فَآتاهُمُ اللَّهُ ثَوابَ الدُّنْيا نعمتهای الهی در دنیا بسیار است وَ إِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لا تُحْصُوها نحل آیه ۱۸، و اکثر آنها در اثر اعمال صالحه است مثل طول عمر، سعه رزق، صحت بدن، توفیق هدایت و امثال اینها و دفع بلیات و سایر نکبات و از جمله آنها عزّت و شرافت و عظمت و برتری کفار و معاندین است.

وَ حُسْنَ ثَوابِ الْآخِرَةِ مثوبات آخرت تماما حسن است و لکن ذی مراتب است، و مراد از حسن ثواب درجه اعلای آنها است.

وَ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ احسان یا بنفس است که عبارت از ایمان و تکمیل

اخلاق و اطاعت و بنده گی باتیان اعمال صالحه است، یا بغیر است مثل دست گیری از فقراء و مستمندان و ایتام و ارامل و صله ارحام و سایر انفاقات مالی یا هدایت و ارشاد و قضاء حوائج مؤمنین بدست و زبان و قدم و امثال اینها یا ملاحظه احترامات و شئونات مؤمنین بالاخص علماء اعلام و غیر اینها، یا خدمت بدین از اعلای کلمه اسلام و ترویج شعائر مذهبی و تشیید ارکان دینی که تمام اینها حسن است و فاعل آن محسن است و خداوند دوست میدارد چنین بنده گانی را یعنی معامله میکند با آنها معامله دوست با دوست و الّا محبت و عداوت در خداوند راه ندارد زیرا محل حوادث نیست و تغییر از لوازم امکان است در ساحت واجب راه ندارد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۴۹] ..... ص : ۳۸۶

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِنْ تُطِیعُوا الَّذِینَ کَفَرُوا یَرُدُّوکُمْ عَلی أَعْقابِکُمْ فَتَنْقَلِبُوا خاسِرِینَ (۱۴۹)

ای کسانی که ایمان آوردید اگر اطاعت کنید کسانی را که کافرند بر میگردانند شما را عَلی أَعْقابِکُمْ عقب عقب بهمان کفر اولی پس شما منقلب میشوید در حالی که زیان کار باشید.

جماعتی از مفسرین گفتند نزول این آیه هم در مورد غزوه احد است بعد از آنی که صدا بلند شد که پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم کشته شد، بعضی از منافقین یا بعضی از یهود گفتند بمؤمنین که برگردید بدین اولی خود با مشرکین تا محفوظ بمانید، این آیه نازل شد که اگر اطاعت اینها را کردید چنین میشوید و بر طبق این هم خبری از امیر المؤمنین علیه السّلام نقل کرده اند لکن بر فرض که شأن نزول این باشد مورد مخصص نیست و خطاب عام است و مطلب بسیار واضح است مطابق حسّ و و جدان

و تجربه چنانچه بیانش در تفسیر بیاید.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا خطاب بکلیه اهل ایمان است تا قیامت چنانچه در خطابات قرآنی گفته شد.

إِنْ تُطِیعُوا الَّذِینَ کَفَرُوا اطاعت امتثال امر است یعنی اگر گوش دهید بگفته های کفار و بپذیرید خواهش های آنها را، و مثل این است خلطه و آمیزش و رفت و آمد با کفار بلکه اهل ضلال بلکه با فساق، فجّار البته شما هم مثل آنها خواهید شد چنانچه بالعیان مشاهده میشود که از زمانی که باب معاشرت با کفار باز شد الی زماننا هذا چه اندازه از جوانهای رشید ما فساد اخلاق و بی دینی و اشاعه فحشاء و منکرات در آنها وجود یافته و هر چه پیش برویم زیادتر میشود تا برسد بجایی که:

یَرُدُّوکُمْ عَلی أَعْقابِکُمْ همان دین آباء و اجداد قدیم که بقول خودشان تعبیر میکنند بنیاکان قدیم حتی اسامی اولادهای خود را باسامی آنها میگذارند و چه و چه و چه .... که ناگفتنش بهتر است.

فَتَنْقَلِبُوا انقلاب وارونه شدن است روی ایمان برمیگردد بروی کفر.

خاسرین خسران قریب المعنی است با زیان، زیان کسر تجارتیست و خسران سرمایه از دست دادن است، سرمایه ایمان که وسیله صحت عبادات و ازدیاد منافع دنیوی و اخروی بواسطه اعمال صالحه میشود از دست میرود موقعی که ایمان رفت کلیه اعمال سابقه حبط میشود و دیگر عمل صالحی و عبادتی هم مورد قبول نمیشود چون شرط صحت کلیه عبادات و اعمال صالحه ایمان است.

بَلِ اللَّهُ مَوْلاكُمْ وَ هُوَ خَيْرُ النَّاصِرِينَ (۱۵۰)

بلکه خداوند مولی و صاحب اختیار شما است و او بهترین یاری کننده گان است، نظر بنیرو و قدرت چهار روزه کفار نکنید قدرت خدا فوق قدرت بشر و نیروی او بیشتر از نیروهای بشری است، تمام کارها در تحت قدرت و اراده او است اراده کند تمام کفار با تمام قوی و نیروهای خود معدوم صرف شوند بطرفه العین از بین میروند لشگر خدا از قشون آنها زیادتر است تمام ملائکه لشگر او هستند بلکه:

(جمله زرّات زمین و آسمان لشگر حقّند گاه امتحان)

بَلِ اللَّهُ مَوْلاكُمْ مولی مقابل عبد است، عبد در کلیه حوائج باید مراجعه بمولای خود کند و در کلیه گرفتاریها پناه باو برد. مولی، سیّد، خالق، رازق حافظ، ناصر و دارای سایر صفات کمال و جلال و جمال او است و بس، صاحب اختیار شما و آمر و ناهی و فرمانفرمای شما او است وَ هُوَ خَيْرُ النَّاصِرِينَ قدری نظر در حال امم سابقه کنید، عاد با آن قوّه و قدرت و توسعه مملکتی که خدا میفرماید أَ لَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعادٍ إِرَمَ ذاتِ الْعِمادِ الَّتِي لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُها فِي الْبِلادِ فجر آیه ۶- ۷- ۸، خداوند بیک باد آنها را بباد داد.

ثمود که میفرماید ثَمُودَ الَّذِينَ جابُوا الصَّخْرَ بِالْوادِ فجر آیه ۹، بیک صیحه هلاک شدند.

فرعون فِرْعَوْنَ ذِي الْأَوْتادِ فجر آیه ۱۰، غرق دریا شدند.

باد را دیدی که با عادان چه کرد آب را دیدی که با طوفان چه کرد

آتش را سرد و سلامت کرد بر ابراهیم علیه السّلام قُلْنا يا نارُ كُونِي بَرْداً وَ سَلاماً عَلى إِبْراهِيمَ انبیاء آیه ۶۱.

قوم لوط وَ أَمْطَرْنا عَلَيْهِمْ مَطَراً نمل آیه ۵۸، سنگ بر سر آنها بارید.

قوم شعیب بصیحه و صاعقه هلاک شدند.

قوم ابرهه وَ أَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْراً أَبابِيلَ فیل آیه ۳.

و هکذا در بدر کبری ملائکه آمدند بیاری مسلمین، الی غیر ذلک.

کیست قدرت داشته باشد این نحو شما را یاری کند ای وای بحال کسانی که از دشمن کمک می طلبند و از در دوست گریزانند، تمنّای یاری از کفار دارند و همچه مولایی را توجّه ندارند.

ای یک دله صد دله دل یک دله کن مهر دگران را ز دل خود یله کن

یک بار باخلاص بیا بر در ما گر کام تر بر نیامد آن گه گله کن

أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذا دَعاهُ نمل آیه ۶۲.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۵۱] ..... ص : ۳۸۹

سَنُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ بِما أَشْرَكُوا بِاللَّهِ ما لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطاناً وَ مَأْواهُمُ النَّارُ وَ بِئْسَ مَثْوَى الظَّالِمِينَ (۱۵۱)

زود باشد که در دلهای مشرکین بیندازیم خوف و ترس را بواسطه اینکه اینها شرک بخدا آوردند و حال آنکه همچه دلیل و برهان و حجتی برای آنها قرار ندادیم و جایگاه آنها آتش است و بد منزل و محلی است سکونت ظالمین.

گفتند پس از خاتمه غزوه احد و مراجعت مشرکین بمکه، ابو سفیان بمشرکین گفت بدکاری کردیم ما که مسلمین را کشتیم و از آنها باقی نماند مگر کسانی که فرار کردند بیائید دو مرتبه حمله کنیم بمدینه و بقیه آنها را هم از پا درآوریم آنها عازم شدند خداوند رعب و ترسی در دل آنها انداخت و گفتند پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم در مقام

خونخواهی مقتولین احد بر میآید و عدّه و عدّه ای فراهم میکند و میآید و دمار از روزگار ما بر میدارد و از این عزم منصرف شدند، و از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم مرویست که فرمود

(نصرت بالرعب مسیره شهر)

مجمع.

سنلقی سین و سوف خبر از آینده نزدیک است، و القاء بمعنی انداختن چیزیست از اعیان خارجیه چنانچه میفرماید أَنْ أَلْقِ عَصاکَ اعراف آیه ۱۱۷، وَ أَلْقَی الْأَلْواحَ اعراف ۱۵۰، فَلَمَّا أَلْقَوْا اعراف ۱۱۶، و امثال آن و لکن بالعنایه و المجاز و التوسع بر قذف در قلوب هم اطلاق میشود أَلْقَیْنا بَیْنَهُمُ الْعَداوَهَ وَ الْبَغْضاءَ مائده آیه ۶۴، وَ أَلْقَیْتُ عَلَیْکَ مَحَبَّهً مِنِّی طه آیه ۳۹ و مقام از این قبیل است یعنی رعب و ترسی در دل آنها ایجاد میکنیم.

فِی قُلُوبِ الَّذِینَ کَفَرُوا الرُّعْبَ کافر اعم از مشرک و یهود و نصاری و مجوس و سایر کفار چه منکر توحید باشند یا نبوت حضرت خاتم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم یا یکی از ضروریات دین که بر گشتش بانکار رسالت شود الرعب بمعنی خوف است چنانچه میفرماید وَ قَذَفَ فِی قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ احزاب آیه ۲۶، و نیز میفرماید وَ لَمُلِئْتَ مِنْهُمْ رُعْباً کهف آیه ۱۸ بِما أَشْرَکُوا بِاللَّهِ سبب القاء رعب شرک آنها است چون نظر بخدا و توکل باو ندارند و تمام نظر آنها باصنام خود است و آنها هم قدرتی ندارند پس تکیه گاهی از برای آنها نیست که قوّت قلب پیدا کنند البته خوف حاصل میشود ما لَمْ یُنَزِّلْ بِهِ سُلْطاناً سلطه بمعنی تفوق بر دیگران است و در اینجا بمعنی دلیل و برهان و حجت است زیرا دلیل است که موجب تفوّق بر خصم میشود، و مشرکین هیچگونه دلیلی بر شرک خود ندارند فقط در جواب انبیاء میگفتند إِنَّا وَجَدْنا آباءَنا عَلی أُمَّهٍ وَ إِنَّا عَلی آثارِهِمْ مُقْتَدُونَ سوره زخرف آیه ۲۳، فقط تقلید آباء، اگر از آنها بپرسی مدرک و دلیل آباء شما بر شرک چه بوده چه جواب

میدهند بالاخره باید بگویند که توسط انبیاء که خداوند فرستاده دستور شرک بر ما نازل شده، و همچه نبیی و همچه دستوری خداوند نفرستاده و نازل نفرموده بلکه تمام دعوت بتوحید میفرمودند و این افتراء محض است نسبت بمقام مقدس انبیاء چنانچه نصاری موضوع تثلیث را نسبت بعیسی علیه السّلام میدهند، و یهود نسبت بموسی و هارون و داود و سلیمان میدهند، مجوس نسبت بزردشت، و این شرک ظلم عظیم است چنانچه در سوره لقمان آیه ۱۳ میفرماید یا بُنَیَّ لا تُشْرِکْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْکَ لَظُلْمٌ عَظِیمٌ و در اخبار دارد که شرک ظلمیست که خداوند نمیآمرزد چنانچه صریحا در قرآن است إِنَّ اللَّهَ لا یَغْفِرُ أَنْ یُشْرَکَ بِهِ الایه نساء آیه ۴۸. و مراد اینست که اگر با حال شرک از دنیا رفت و الّا اگر توبه کند و موحّد شود مسلّما آمرزیده میشود چنانچه اکثر مؤمنین بانبیاء قبل از بعثت انبیاء مشرک بودند، و از جزء آخر این آیه شریفه که میفرماید وَ یَغْفِرُ ما دُونَ ذلِکَ لِمَنْ یَشاءُ استفاده میشود که غیر از شرک سایر معاصی و لو بی توبه از دنیا برود قابل آمرزش است و این اعظم آیات رجاء است و در اخبار هم اشاره دارد، و ممکن است بلکه بضرورت مذهب ثابت شده و در اخبار و زیارات هم تصریح شده که غیر مؤمن قابل آمرزش نیست و تمام در حکم مشرک هستند بلکه مشرک هستند ببعض معانی.

وَ مَأْواهُمُ النَّارُ مأوی و مثوی قریب المعنی است و بمعنی جایگاه است و بهر دو در آیه اشاره فرموده که فرمود مأوای آنها آتش است سپس میفرماید:

وَ بِئْسَ مَثْوَی الظَّالِمِینَ و مراد از این ظلم ظاهرا همان شرک است و ما فی حکم الشرک، و اما ظلم بنفس که معصیت باشد یا ظلم بغیر قابل آمرزش هست اگر با ایمان از دنیا برود ان قلت- ظلم بغیر تا مظلوم راضی نشود اگر آمرزیده شود ظلم بمظلوم میشود

قلت- اولا خداوند قادر است فردای قیامت آن قدر بمظلوم بدهد تا راضی شود و گذشت کند، و ثانیا اگر ظالم تائب شد و قدرت بر تدارک ندارد یا ظلمش قابل تدارک نیست خداوند با او چه میکند، و ثالثا مظلوم و ظالم هر دو مملوک حق هستند هر چه دارند از مولی است و اختیار ملک هم در دست مالک است مالک الملوک یفعل ما یشاء و یحکم ما یرید کسی را نمیرسد در ملک او تصرف کند.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۵۲] ..... ص : ۳۹۲

وَ لَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ حَتَّى إِذا فَشِلْتُمْ وَ تَنازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَ عَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ما أَراكُمْ ما تُحِبُّونَ مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيا وَ مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الْآخِرَةَ ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ وَ لَقَدْ عَفا عَنْكُمْ وَ اللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ (۱۵۲)

و هر اینه خداوند راست فرمود وعده خود را بشما که وعده نصرت بود موقعی که مشرکین را مستأصل نمودید و از آنها کشتید و بیچاره نمودید باذن الهی تا زمانی که شما را جبن گرفت و ترس مستولی شد بر شما و مختلف شدید در امر جهاد و معصیت خدا کردید بفرار از جنگ بعد از آنی که بشما نمایان فرمود آنچه را که دوست میداشتید، بعض شما متاع دنیوی را طالب بود که غنائم دار الحرب باشد و بعضی سعادت اخروی را میخواست که شهادت باشد پس از آن شما را از کفار منصرف نمود تا اینکه امتحان خود را دادید و خداوند عفو فرمود گناه شما را و خداوند دارای فضل است بر مؤمنین بآنها تفضل میفرماید

این آیه شریفه راجع بقضیه شخصیه است و کیفیت غزوه احد که ابتداء خداوند نصرت بخشید مؤمنین را بر مشرکین و آنها فرار کردند و مؤمنین مجاهدین مشغول ضبط غنائم شدند و اصحاب عبد اللَّه بن جبیر که پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فرموده بود که در عقبه ساخلو باشند و گردنه را از دست ندهند اختلاف و منازعه بین آنها واقع شد، یک دسته گفتند دیگر جنگ خاتمه پیدا کرد و ما از غنائم محروم میشویم گردنه را خالی کردند و بطمع غنائم رفتند اینها کسانی بودند که مقصودشان دنیا بود.

و یک دسته که عبد اللَّه ابن جبیر و قلیلی از اصحابش بودند گفتند پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم امر فرموده که ما گردنه را خالی نگذاریم همانجا ماندند، مشرکین دیدند گردنه خالی شد از آنجا دو مرتبه حمله کردند و این بقیه که باقی مانده بودند کشتند و حمله بمسلمین نموده و قریب هفتاد نفر از مسلمین را کشتند و مسلمانان ترسیدند و خبر دروغی کشته شدن پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم را باور کردند و فرار نمودند.

و این امتحان بزرگی بود که آنهایی که ثابت ماندند تا کشته شدند و یا مشرکین را منهزم نمودند که مقصودشان آخرت بود و فیض بشهادت و حفظ دین، سپس خداوند کسانی را که معصیت کردند و بطمع غنائم گردنه را خالی کردند و کسانی که فرار نمودند آنها را عفو فرمود و تفضّل نمود.

وَ لَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ صدق و کذب از صفات خبر است، و وعد از مقوله انشاء، و مراد از صدق وعد وفاء بوعد است و از کذب وعد تخلّف از آن است، در حق اسمعیل علیه السّلام میفرماید إِنَّهُ كانَ صادِقَ الْوَعْدِ مریم آیه ۶۴ و وفاء بوعد یکی از صفات حمیده است و افعال حسنه و در آیات و اخبار مدح بسیاری از او شده و البته خداوند بوعده خود عمل میفرماید و خلف وعده نمیفرماید چون قبیح است و محال است از او سر بزند إِنَّ اللَّهَ لا يُخْلِفُ الْمِيعادَ

رعد آیه ۳۱، و اما وعید که وعده عذاب باشد خلفش مانعی ندارد و قبحی در او نیست إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ تحسّس بیچاره کردن و مستأصل نمودن است و از ماده حسّ است مثل حواس ظاهره و باطنه بمعنی درک و یعنی انهم مدرکون یعنی در تحت استیلاء شما آمدند لکن نه بقدرت و توانایی خود شما بلکه باعانت و اذن پروردگار چه در جنگ بدر و سایر فتوحات اسلامی و حتی در احد در ابتداء امر.

حَتَّى إِذا فَشِلْتُمْ این وعده الهی بود تا زمانی که شما خوف و ترس برداشتید از آنها و فرار کردید و پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم را با معدودی قلیل تنها گذاشتید و گمان کردید آن حضرت کشته شده و این معصیت بزرگ را مرتکب شدید که هم بطمع غنائم گردنه را خالی گذاشتید تا دشمن بر شما چیره شود و هم فرار از زحف نمودید وَ تَنازَعْتُمْ و بین خود اختلاف انداختید، بعضی گفتند برگردیم بدین اولی، و بعضی گفتند از کفار امام بگیریم و بعضی گفتند استقامت کنیم تا کشته شویم. فی الامر در کار جنگ و دفع دشمن.

وَ عَصَيْتُمْ و معصیت کردید و مطابق دستور الهی و فرمان رسول رفتار نکردید که فرمود عقبه را خالی نگذارید و فرار از زحف نکنید و مسلمانان را بکشتن ندهید و کفار را بر خود چیره نکنید و رسول را تنها نگذارید.

مِنْ بَعْدِ ما أَراكُمْ ما تُحِبُّونَ با اینکه مشاهده کردید و خداوند بشما نمایاند آنچه را که وعده فرموده بود و از او میخواستید هم استفاده مادی غنائم دار الحرب و هم استفاده دینی از غلبه بر کفار.

مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيا من تبعیضیه، یعنی بعض شما مقصود و منظور و مطلوب آنان از جهاد با کفار همان مالیت دنیا و غنیمت بود خداوند بمقصودتان نائل فرمود.

وَ مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الْآخِرَةَ از ترویج دین و اعلاء کلمه اسلام و سرکوبی

کفار و مثوبات مترتبه بر جهاد.

ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ پس از ارائه آنچه میخواستید خداوند برای امتحان شما، شما را از آنها منصرف فرمود و عقب نشینی کردید تا مجاهدین حقیقی که برای خدا جهاد میکردند با مجاهدین مادی که برای استفاده جهاد نمودند از هم ممتاز شوند، مقام علی امیر المؤمنین علیه السّلام و مقام منافقین بر مردم و بر خود آنها معلوم گردد.

وَ لَقَدْ عَفا عَنْكُمْ چون امتحان شدید خداوند از این معاصی بزرگ شما را عفو فرمود و الّا مستحق نزول عذاب میشدید چنانچه در امم سالفه موقعی که مخالفت انبیاء خود نمودند مورد عذابهای سخت واقع شدند، و این عفو الهی نه برای عنایت بمنافقین باشد آنها اگر در دنیا هم گرفتار نشوند در آخرت معذّب خواهند بود بلکه عفو الهی بر این بود که اگر عذاب نازل میشد مؤمنین هم از بین میرفتند.

وَ اللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ و بواسطه این تفضّل خدا از سر تقصیرشان در گذشت و به پاداش عملشان نپرداخت.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۵۳] ..... ص : ۳۹۵

إِذْ تُصْعِدُونَ وَ لا تَلْوُونَ عَلى أَحَدٍ وَ الرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِي أُخْراكُمْ فَأَثابَكُمْ غَمًّا بِغَمٍّ لِكَيْلا تَحْزَنُوا عَلى ما فاتَكُمْ وَ لا ما أَصابَكُمْ وَ اللَّهُ خَبِيرٌ بِما تَعْمَلُونَ (۱۵۳)

زمانی که شما بدرّه های کوه بالا میرفتید و فرار میکردید و همراهی نکردید احدی از کسانی که در میدان جنگ مبارزه میکردند و آنچه رسول خدا شما را نداء میکرد تا آخری شما که برگردید و فرار نکنید اجابت نمیکردید پس خدا جزاء داد شما را غمّ بالای غمّ تا آنکه محزون نشوید از آنچه از شما فوت شده و آنچه

بشما اصابت شده و خداوند خبیر است بآنچه عمل میکنید.

إِذْ تُصْعِدُونَ کلمه اذ متعلق بجمله وَ لَقَدْ عَفا عَنْکُمْ یعنی عفو الهی زمانی بود که شما این معصیت بزرگ را مرتکب شدید، صعود مقابل حبوط است بمعنی بالا رفتن است چون میدان جنگ در احد پائین کوه بوده و اینها موقعی که فرار کردند در دره های کوه بالا میرفتند که خود را بیک پناه گاهی محفوظ دارند وَ لا تَلْوُونَ توجه نمیکردید و وقوف نمی نمودید.

علی احد بر احدی از مقیمین در میدان حرب.

وَ الرَّسُولُ یَدْعُوکُمْ پیغمبر شما را دعوت میفرمود و ندا میداد که من کشته نشده ام بیائید کمک کنید تا فتح و فیروزی نصیب ما گردد.

فَأَثابَکُمْ ثواب مقابل عقاب است و اینجا مناسب بود که بفرماید معذّب کرد و عقاب فرمود شما را لکن از باب تعریض است نظیر فَبَشِّرْهُمْ بِعَذابٍ أَلِیمٍ که انذار است تعبیر ببشارت فرموده تعریضا و این تعبیرات در لسان ماها هم هست کسی که بسزای عملش برسد می گوییم خوب اجر و مزد تو را دادند.

غمّا بغمّ بعض مفسرین در این جمله گفتند غمّ اول عدم استفاده غنائم بوده و غمّ ثانی قتل و جراحت، و بعضی گفتند غمّ اول غم مسلمین بوده در احد و ثانی غمّ مشرکین در بدر، و لکن هر دو تفسیر بنظر نمیآید بخصوص دوم که هیچ مناسبت ندارد بلکه ظاهر اینست که مراد غموم وارده بر مسلمین بوده یکی بعد از دیگری از خبر دروغ که شنیدند پیغمبر کشته شده و قتل مثل حمزه و سائر شهداء احد و جراحات وارده بر مجاهدین و شکست خوردن آنها و ذهاب اموال آنها و خوف و بیم از مشرکین و حیرت و سرگردانی اینکه کار بکجا میکشد و چه بسر آنها میآید و مشرکین با آنها چه معامله میکنند و امثال اینها.

لِکَیْلا تَحْزَنُوا عَلی ما فاتَکُمْ بعضی گفتند لام لکیلا متعلق است ایضا

بجمله وَ لَقَدْ عَفا عَنْكُمْ لكن ظاهر اينست كه متعلق بجمله فَأَثابَكُمْ است و معنى اينست كه مؤمن نبايد براى ذهاب غنيمت يا كشته شدن در جهاد يا اصابه جراحت محزون باشد زيرا عدم استفاده دنيوى قابل حزن نيست و قتل و جراحت در جهاد عبادت بزرگيست و منتها آمال بزرگان است و ثمرات و مثوبات دنيوى و اخروى آن بسيار است.

وَ لا ما أَصابَكُمْ از قتل و جرح و سائر واردات از طرف مشركين بر مسلمين وَ اللَّهُ خَبِيرٌ بِما تَعْمَلُونَ خبير عالم بقضايای واقعه جزئيه نظير مدرك كه عالم بجزئيات است و خداوند از جزئيات كارهای شما با خبر و چيزی از علم بر او مخفی نيست.

[سوره آل عمران (۳): آيه ۱۵۴] ..... ص : ۳۹۷

ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ أَمَنَةً نُعاساً يَغْشى طائِفَةً مِنْكُمْ وَ طائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنْفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجاهِلِيَّةِ يَقُولُونَ هَلْ لَنا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْ ءٍ قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ يُخْفُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ ما لا يُبْدُونَ لَكَ يَقُولُونَ لَوْ كانَ لَنا مِنَ الْأَمْرِ شَيْ ءٌ ما قُتِلْنا هاهُنا قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلى مَضاجِعِهِمْ وَ لِيَبْتَلِيَ اللَّهُ ما فِي صُدُورِكُمْ وَ لِيُمَحِّصَ ما فِي قُلُوبِكُمْ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ (۱۵۴)

پس از آن خداوند وارد نمود بر شما يک حالت امنيتی و نعاسی كه خفقه باشد

(پینه کی) و قر.....بحال نوم و یک طائفه از شما که مؤمنین حقیقی باشند در اثر این امنیّت و نعاس بخواب رفتند و طائفه دیگر که مسلمانان ظاهری بودند و اسلام آنها حقیقت نداشت مهموم و مغموم گردند نفوس خود را و گمان بد بردند بخدا که وعده فتح و فیروزی داده بود مثل گمان جاهلیه که اعتماد بخدا نداشتند میگویند آیا برای ما از فتح نصیبی هست بگو کارها تمام بدست خدا است اینها مخفی مینمایند در نفوس خود اموری که برای تو که پیغمبر هستی ظاهر نمیکنند میگویند اگر فتح و ظفر نصیب ما بود این اندازه تلفات نمیدادیم در غزوه احد بگو بآنها که اگر در خانه های خود می ماندید هر آینه مؤمنی که مقدر شده بود که بمقام شهادت نائل شوند آنها مبارزه میکردند و بفیض شهادت میرسیدند و بآرامگاه خود نائل میشدند (بود و نبود شما فائده نداشت) فائده و نتیجه آمدن شما برای امتحان شما بود که منافق با مؤمن حقیقی امتیاز پیدا کند شما که فرار کردید و گمان بد بردید باطن شما ظاهر شود و آنها که از روی حقیقت قیام کردند از شما جدا شوند با اینکه خداوند عالم است بباطن هر کسی.

ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مراد از انزال قذف در قلوب است مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ مراد جنس غم است که در آیه قبل فرموده غمّا بغمّ و کلمه ثمّ برای تراخی است و مراد پس از خاتمه جنگ و ورود مدینه است.

امنه ذهاب مشرکین بطرف مکه نعاسا حالت قریب بنوم و بدل امنه است، اشاره به اینکه امن موجب نعاس شد زیرا آدم خائف حالت نوم باو دست نمیدهد يَغْشى طائِفَةً مِنْكُمْ یعنی ینام. و مراد از این طائفه کسانی هستند که اضطراب خیال ندارند و بوعده های الهی ایمان دارند و با کمال امنیت بخواب راحت رفتند و طائفه و طائفه دیگر که اطمینان بوعده الهی نداشتند و اضطراب خیال داشتند

قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنْفُسُهُمْ نفوس آنها آنها را مهموم نمود.

يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ که عبارت از ظنّ سوء و گمان بد است نسبت بخدا، و در حدیث دارد که خدا فرمود

(انا عند ظنّ عبدی المؤمن ان خیرا فخیر و ان شرّا فشرّ)

جامع السعادات، و این یکی از اخلاق رذیله و صفات خبیثه است است و منشأ آن ضعف ایمان یا عدم ایمان است.

ظَنَّ الْجاهِلِيَّةِ دوره جاهلیت بدترین دوره ها بود، و مراد یا اینست که همان گمانهایی که در دوره جاهلیت داشتند نسبت بخدا حال هم که اسلام آورده اند دارند یا شبیه دوره جاهلیت که سوء ظنّ داشتند.

يَقُولُونَ هَلْ لَنا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْ ءٍ استفهام انکاری است یعنی میگفتند که دیگر برای ما روز خوشی نیست و غلبه و فتح نداریم.

قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ هیچ امری در دنیا واقع نمیشود الّا تحت اراده و مشیت پروردگار ما قَطَعْتُمْ مِنْ لِينَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوها قائِمَةً عَلى أُصُولِها فَبِإِذْنِ اللَّهِ حشر آیه ۵، خداوند قدرت دارد چنان فتحی بشما دهد در فتح مکه إِنَّا فَتَحْنا لَكَ فَتْحاً مُبِيناً فتح آیه ۱.

يُخْفُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ ما لا يُبْدُونَ لَكَ اخفاء مقابل ابداء و اظهار است وَ فِي أَنْفُسِهِمْ در باطن قلب خود و چیزی که اخفاء میکنند اموری است که جرئت اظهار آن را ندارند از نفاق و شک و عدم اعتماد بوعده های الهی و نحو اینها.

يَقُولُونَ لَوْ كانَ لَنا مِنَ الْأَمْرِ شَيْ ءٌ تنکیر لفظ شیئی دلالت میکند که گفته آنها و عقیده آنها این بود که هیچگونه نفعی دنیوی و اخروی برای مسلمین قائل نیستند و دلیل آنها بر مدعای خود اینست که:

ما قُتِلْنا هاهُنا یعنی در غزوه احد کشته نمیشدیم، و این قول کمال دلالت را دارد که اینها منافقین بودند نه عقیده بشهادت و جهاد داشتند و نه بوعده های الهی

جواب آنها اینست که:

قُلْ لَوْ کُنْتُمْ فِی بُیُوتِکُمْ آمدن شما در جهاد و نیامدن شما و در خانه نشستن شما در تقدیرات الهی تغییر نمیدهد.

لَبَرَزَ الَّذِینَ کُتِبَ عَلَیْهِمُ الْقَتْلُ إِلی مَضاجِعِهِمْ کسانی که مقدر شده بدرجه رفیعه شهادت نائل شوند از مؤمنین آنها برای جهاد و شهادت در مقام مبارزه میآمدند و بمضاجع خود (آرامگاه خود) نائل میشدند چه شما باشید در جنگ یا نباشید وَ لِیَبْتَلِیَ اللَّهُ ما فِی صُدُورِکُمْ فقط فائده آمدن شما امتحان شما بود که ثبات قدم نداشتید و فرار را بر قرار اختیار کردید.

وَ لِیُمَحِّصَ ما فِی قُلُوبِکُمْ بر خود شما معلوم گردد که در قلب شما ایمان نیست و مؤمن از غیر مؤمن امتیاز پیدا کند.

وَ اللَّهُ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ خداوند عالم بباطن شما است و از قلب شما مطّلع است ولی بر خود شما معلوم نبود در این امتحان بزرگ معلوم شد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۵۵] ..... ص : ۴۰۰

إِنَّ الَّذِینَ تَوَلَّوْا مِنْکُمْ یَوْمَ الْتَقَی الْجَمْعانِ إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّیْطانُ بِبَعْضِ ما کَسَبُوا وَ لَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِیمٌ (۱۵۵)

بدرستی که کسانی که از جنگ هزیمت پیدا کردند و فرار نمودند در روزی که جمعیت مسلمین با جمعیت کفار برابر شدند یوم احد جز این نیست که شیطان آنها را بلغزش انداخت بسبب پاره ای از معاصی که مرتکب شده بودند و هر آینه خداوند آنها را عفو فرمود بدرستی که خداوند آمرزنده و صاحب حلم است إِنَّ الَّذِینَ تَوَلَّوْا مِنْکُمْ کسانی که همراه پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم در احد بودند

چهار دسته بودند: یک قسمت آنهایی که بدرجه رفیعه شهادت نائل شدند. و یک قسمت کسانی که ثبات قدم داشتند در حفظ رسول و دفع کفار این دو دسته مسلما از مورد آیه خارج هستند زیرا که تولی ننمودند.

و اما کسانی که فرار کردند اینها هم دو دسته بودند، یک قسمت منافقین آنها هم از مورد آیه خارج هستند زیرا مورد عفو و مغفرت خاصّ اهل ایمان است و آنها در درک اسفل آتش هستند بنصّ قرآن إِنَّ الْمُنافِقِينَ فِي الدَّرْكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ وَ لَنْ تَجِدَ لَهُمْ نَصِيراً نساء آیه ۱۴۵، باقی ماند قسمت چهارم فساق مؤمنین که بواسطه فسق هزیمت جستند و تولی نمودند و بواسطه ایمان و توبه و پشیمانی مورد عفو شدند، بخصوص قرینه لفظیه که خطاب بمسلمین است و منافقین از این خطاب بیرونند يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعانِ دو جمع، جمع مسلمین در تحت لوای رسول اللَّه صلّى اللَّه عليه و آله و سلّم و جمع مشرکین در تحت امارت ابی سفیان، التقی بمعنی روبرو شدند، و مراد از یوم یوم احد است.

إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطانُ اگر مراد شیطان جنی باشد که کار او اغواء و وسوسه است چنانچه در آیات بسیار وارد شده صراحه و تلویحا قالَ فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ سوره ص آیه ۸۲ وَ لَقَدْ صَدَّقَ عَلَيْهِمْ إِبْلِيسُ ظَنَّهُ فَاتَّبَعُوهُ إِلَّا فَرِيقاً مِنَ الْمُؤْمِنِينَ سبأ آیه ۲۰ و غیر اینها از آیات.

و اگر مراد شیطان انسی باشد منافقین هستند که هم خود فرار کردند و هم مسلمانان را فراری دادند و القاء خوف و رعب در قلوب آنها نمودند.

بِبَعْضِ ما كَسَبُوا معاصی موجب بعد از حق و تسلط شیطان و ضعف ایمان و مفاسد دیگر شود، و ممکن است مراد معاصی باشد که قبلا مرتکب شده باشند یکی از مضار معصیت اینست که هر معصیتی مورث معصیت دیگر میشود چنانچه هر عبادتی توفیق عبادت دیگر میآورد، و ممکن است همین معاصی باشد که فرار

از زحف، عـدم اطاعت خدا، ترک نصـرت پیغمبر صـلّی اللَّه علیه و آله و سـلّم، سوء ظنّ بوعده الهی و نحو اینها، وَ لَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ شـمول عفو الهی برای اینست که مأیوس از در خانه خدا نشوند و امید برحمت او داشـته باشـند و قیام بوظائف دینی خود کنند.

إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ میآمرزد حلیم بنده را بگناهش نمیگیرد و مؤاخذه نمیکند

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۵۶] ..... ص : ۴۰۲

اشاره

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَکُونُوا کَالَّذِینَ کَفَرُوا وَ قالُوا لِإِخْوانِهِمْ إِذا ضَرَبُوا فِی الْأَرْضِ أَوْ کانُوا غُزًّی لَوْ کانُوا عِنْدَنا ما ماتُوا وَ ما قُتِلُوا لِیَجْعَلَ اللَّهُ ذلِکَ حَسْرَةً فِی قُلُوبِهِمْ وَ اللَّهُ یُحْیِی وَ یُمِیتُ وَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ بَصِیرٌ (۱۵۶)

ای کسانی که ایمان آوردیـد شـما نباشـید مثل کسانی که کافر شدند که بگویند در حق برادران خود که در مسافرت مردند یا در جنگ کشته شدند که اگر مسافرت نکرده بود نمی مرد و اگر جنگ نرفته بود کشته نمیشد و این توهّم اینها را خداوند قرار داده که موجب حسرت آنها باشد و حال آنکه این توهم فاسد است زیرا هر که مقدر شده بمیرد یا کشته شود خواهی نخواهی خواهد مرد خدا میمیراند و زنده میکند و خدا بآنچه عمل میکنید بینا است.

(مسئله) ..... ص : ۴۰۲

آنچه از بعض آیـات و اخبـار بسـیاری اسـتفاده میشود آجـال مردم دو قسم است: اجـل حتمی که قابـل تخلف نیست فَإِذا جاءَ أَجَلُهُمْ لا یَسْتَأْخِرُونَ ساعَةً وَ لا یَسْتَقْدِمُونَ اعراف آیه ۳۴- نحل آیه ۶۱.

و اجل معلّق که مربوط بشرطی است مثلا اگر صله رحم کرد طول عمر پیدا میکند، اگر قطع رحم کرد کوتاه میشود و امثال اینها، و شاهد بر این مطلب آیه شریفه یَمْحُوا اللَّهُ ما یَشاءُ وَ یُثْبِتُ وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْکِتابِ رعد آیه ۴۹.

بنا بر این جای این توهّم هست که گفته شود اگر فلانی مسافرت نکرده بود نمی مرد یا در جنگ نرفته بود کشته نمیشد، لکن این توهّم فاسد است و این امور تغییر قضاء و قدر الهی را نمیدهد حتی در احل معلّقی قضاء بر این جاری شده که این مسافرت کند و در سفر بمیرد و آن در میدان جنگ برود و کشته شود یکی صله رحم کند و طول عمر داشته باشد یا قطع رحم کند و عمرش کوتاه باشد و بتمام جزئیات و چه میشود و چه باید بشود عالم خبیر بصیر است خداوند و هیچگونه تخصیصی به فَإِذا جاءَ أَجَلُهُمْ نخورده.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا شما که ایمان دارید که هر چه در عالم واقع میشود در تحت قدرت و اراده حق است و منوط بمشیت لا راد لقضائه و لا معقب لحکمه

اگر تیغ عالم بجنبد ز جا نبرّد رگی تا نخواهد خدا

لا تَکُونُوا کَالَّذِینَ کَفَرُوا که گمان میکنند که کارها در تحت اختیار خود آنها است اگر بخواهند میشود و اگر نه، نه.

وَ قالُوا لِإِخْوانِهِمْ همکیشان خود از کفار إِذا ضَرَبُوا فِی الْأَرْضِ مسافرت برای تجارت یا مقاصد دیگر در روی زمین اعمّ از مسافرت برّی یا بحری.

أَوْ کانُوا غُزًّی جمع غازی است مثل طلب جمع طالب یعنی جنگ و مقاتله و در مسافرت مردند یا در جنگ کشته شدند.

لَوْ کانُوا عِنْدَنا که اگر مسافرت نکرده بودند یا در جنگ نرفته بودند ما ماتُوا در مسافرت وَ ما قُتِلُوا در جنگ و محاربه، و این عقیده فاسده یک نوع عذابی است که خداوند متوجه آنها کرده.

لِيَجْعَلَ اللَّهُ ذلِكَ حَسْرَةً فِي قُلُوبِهِمْ که موجب حسرت و تأسف آنها باشد که ای کاش رفیقم سفر نرفته بود یا در جنگ نرفته تا کشته نشده بود و غافل از اینکه أَيْنَما تَكُونُوا يُدْرِكْكُمُ الْمَوْتُ وَ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُشَيَّدَةٍ نساء آیه ۷۸.

وَ اللَّهُ يُحْيِي وَ يُمِيتُ احیاء و اماته مثل خلق و رزق و غناء و فقر و عزّت و ذلت، صحت، مرض همه از جانب حق است و تحت اراده و مشیت او است.

وَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ اعمال شما کلا مشهود و معلوم باری تعالی است.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۵۷] ..... ص : ۴۰۴

وَ لَئِنْ قُتِلْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ مُتُّمْ لَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللَّهِ وَ رَحْمَةٌ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ (۱۵۷)

و هر آینه اگر کشته شدید در راه الهی و ترویج دین یا آنکه در مسافرت برای جهاد اجل شما رسید هر آینه این قتل و موت مورث آمرزش و گذشت از گناهان شما است و موجب نیل بمثوبات و رحمت الهی است و این مغفرت و رحمت برای شما بهتر است از آنچه گرد میکنند از زخارف دنیوی و با هزاران حسرت میگذارند و میروند.

وَ لَئِنْ قُتِلْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ اگر چه در مورد مجاهدین وارد شده لکن مورد مخصص نیست و شامل قتل در راه دین میشود و لو مثل قتل میثم تمار که برای دوستی علیّ کشته شد یا رشید حجری یا شهید اول و ثانی و ثالث یا برای دفع شرّ اعداء و امثال اینها و لو احکام ظاهریه شهید بر آنها جاری نشود.

أَوْ مُتُّمْ اینهم در مورد مجاهدین است لکن شامل میشود هر مسافرتی برای دین باشد مثل مسافرت برای تحصیل علوم دینیه یا برای حج یا زیارت و امثال اینها چنانچه میفرماید وَ مَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهاجِراً إِلَى اللَّهِ وَ رَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكْهُ

الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ وَ كانَ اللَّهُ غَفُوراً رَحِيماً

نساء آیه ۱۰۰.

لَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللَّهِ وَ رَحْمَةٌ دو چیز است که منتهای آمال انسان مؤمن است یکی نجات از عذاب الهی که در اثر مغفرت از ذنوب و خطایا است و دیگر نیل بجنت و مثوبات الهی که در اثر مشمولیت رحمه است و البته این دو چیز طرف نسبت و قابل مقایسه با این دنیای دنی فانی زائل که هر نوشی مقرون بهزار نیش و هر نعمتی محفوف بهزار بلاء است لذا میفرماید خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ از مال و منال و جاه و مقام که هیچ ثبات و بقاء ندارد و هر روز بنام کسی است و تمام آن عاریتی است حتی حیات آن.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۵۸] ..... ص : ۴۰۵

وَ لَئِنْ مُتُّمْ أَوْ قُتِلْتُمْ لَإِلَى اللَّهِ تُحْشَرُونَ (۱۵۸)

و هر آینه اگر موت و قتل بر شما وارد شد بسوی خدا است حشر و بازگشت شما این آیه شریفه دلالت بر قوس صعودی میکند که کسی که در راه دین بمیرد یا کشته شود مقامش بحدّی بالا میرود که از حشر با مؤمنین و ملائکه و انبیاء بالاتر میشود که حشر با خدا و در جوار رحمت او و پیشگاه عظمت او است چنانچه بکلمه عِنْدَ رَبِّهِمْ تعبیر فرموده در آیه شریفه در چند آیه دیگر در همین سوره که آیه ۱۶۹ باشد وَ لا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتاً بَلْ أَحْياءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ و این بیان باعث تسلیت مؤمنین میشود که کسان آنها در جنگ کشته شده و موجب شوق بجهاد میگردد و آرزوی شهادت و مورث حسرت مقام شهداء میشود، و حقیقت این معنا را اصحاب ابی عبد اللّه علیه السّلام در روز عاشورا در کربلا درک کردند و بر یکدیگر سبقت میگرفتند حتی دارد که

لا یمسون الم الحدید

و هر چه امر سخت تر میشد بر افروخته تر میشدند.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۵۹] ..... ص : ۴۰۶

فَبِما رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَ لَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَ اسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَ شاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ (۱۵۹)

پس بواسطه رحمه از طرف خداوند نرم گشتی برای مسلمین و اگر بودی خشن الکلام و قسیّ القلب هر آینه پراکنده میشدند از اطراف تو پس باید آنها را عفو کنی از تقصیراتی که نسبت بتو نمودند و طلب مغفرت کنی از گناهان آنها و در کار آنها را طرف مشورت قرار دهی پس زمانی که عازم شدی بر امری پس توکل بر خدا نما چون خداوند دوست میدارد توکل کننده گان را.

(در این آیه شریفه جهاتی از صحبت داریم) جهت اولی- در مکارم اخلاق پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم که خود یکی از معجزات باهره آن سرور است و از قدرت بشر خارج است و عمده پیشرفت اسلام همین اخلاق آن بزرگوار است که گفتند باعث پیشرفت اسلام سه چیز شد: مال خدیجه برای دنیا طلبان، شمشیر علی علیه السّلام برای خائفین در جان و مال، و اخلاق نبیّ صلّی اللَّه علیه و آله و سلم برای حقیقت طلبان.

و بحث در اخلاق آن حضرت کتابی میشود زخیم، و در بحار مجلسی (قدّه) مجلد ششم در ابواب متعدّده و غیر بحار از کتب مبسوطه بقدر استعداد خود ضبط نموده اند و از وضع این کتاب خارج است و ما فقط اقتصار میکنیم بفرمایش شیخ

(قال علی علیه السّلام ان النظر فی اخلاقه الکریمه و احوله المستقیمه کفایه لمن نظر و حجه واضحه لمن استبصر ککثره الحلم و سعه الخلق و تواضع النفس و العفو عن المسی ء و رحمه الفقراء و اعانه الضعفاء و تحمل المشاق و جمع مکارم الاخلاق و زهد الدنیا مع اقبالها علیه و صدوده عنها مع توجهها الیه و له من السماحه النصیب الاکبر و من الشجاعه الحظ الاوفر و کان یطوی نهاره من الجوع و یشدّ حجر المجاعه علی بطنه و یجیب الدعده و یأکل اکل العبد و کان بین الناس کاحدهم و لازم العباده حتی ورمت قدماه الی غیر ذلک من المکارم التی لا تحصر و المحاسن التی لا تسطر انتهی).

و فرمایش طبرسی در مجمع البیان در ذیل آیه (قال و فی هذه الایه دلاله علی تخصیص نبیّنا صلّی اللَّه علیه و آله و سلم بمکارم الاخلاق و محاسن الافعال و من عجیب امره صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم انّه کان اجمع الناس لدواعی الترفع ثم کان ادناهم الی التواضع و ذلک انه کان اوسط الناس نسبا و اوفرهم حسبا و اسخاهم و اشجعهم و ازکیهم و افصحهم و هذه کلها من دواعی الترفع، ثم کان من تواضعه انه کان یرقع الثوب و یخصف النعل و یرکب الحمار و یعلف الناضح و یجیب دعوه المملوک و یجلس فی الارض و یأکل علی الارض انتهی).

و دلیل بر اینکه اخلاق پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم معجزه آن سرور است و از قدرت بشر خارج است نفس همین آیه است که فرمود فَبِما رَحْمَهٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ مفسرین گفتند کلمه ما زائده است و ما مکرر گفته ایم کلمه زائده در قرآن نیست و ما در فَبِما رَحْمَهٍ اشاره بنوع از رحمت خاصه است که خداوند بپیغمبرش عنایت فرموده، یعنی این لینت تو از خود تو نیست بلکه یک نوعی از رحمت الهی است که بتو عنایت شده. و لین در مقابل خشونت است که بتعبیر فارسی دل نازک است و دل رحم.

جهت ثانیه- در جمله وَ لَوْ کُنْتَ فَظًّا غَلِیظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِکَ فظّ خشونت در کلام است و تندی و زنندگی، در خطاب بحضرت موسی میفرماید فَقُولا لَهُ قَوْلًا لَیِّناً طه آیه ۴۴.

و غلظت قلب عبارت از تند مزاجی است که در ناملایمات حلم و بردباری و صبر و تحمل ندارد و غیظ و غضب بر او مستولی میشود و این صفت بسیار قبیحه است بلکه بسیاری از اخلاق رذیله از این قوّه غضبیه تولید میشود، در لسان تأثیر دارد بشتم و سبّ و اظهار سوء و شماتت و افشاء سرّ و هتک ستر و سخریه و استهزاء و غیر اینها، و در اعضاء تأثیر دارد، بضرب و جرح و قتل و تمزیق ثوب و لطم وجه و سقوط علی الارض و غشوه و غیر اینها و در قلب بحقد و حسد و بغض و عداوت و امثال اینها.

و در خارج تأثیر دارد، کاسه بر زمین زدن، افعال مجانین و غیر اینها و مورث عداوت اصدقاء و تفرقه بین احبّاء و قطع رحم و جدایی بین زوجین و سایر مضارّ میشود، و لذا در اخبار دارد که ایمان را فاسد میکند و جمره شیطان و مفتاح کل شرّ و مزیل عقل و غیر اینها از مفاسد است و البته چنین صفتی موجب میشود که دیگران از اطراف او پراکنده خواهند شد و لو پیغمبر باشد.

جهت ثالثه- در جمله فَاعْفُ عَنْهُمْ وَ اسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَ شاوِرْهُمْ فِی الْأَمْرِ این جمله مشتمل بر سه دستور است: عفو و طلب مغفرت و مشاوره در امور.

اما عفو از صفات بسیار عالیه و از محاسن اخلاق کریمه است و آیات و اخبار و حکم عقل بر طبقش وارد شده، در قرآن است خُذِ الْعَفْوَ وَ أْمُرْ بِالْعُرْفِ سوره اعراف آیه ۱۹۹، و نیز وَ لْیَعْفُوا وَ لْیَصْفَحُوا نور آیه ۲۲، و نیز وَ أَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوی بقره آیه ۲۲۷.

و اما الاخبار، زیاده از این است که بیان کنیم، از حضرت رسالت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است

(العفو لا یزید العبد الّا عزّا فاعفوا یعزّکم اللّه)

و نیز فرمود

(الا اخبرک بافضل اخلاق اهل الدنیا و الاخره تصل من قطعک و تعطی من حرمک و تعفو عمّن ظلمک)

و از حضرت صادق علیه السّلام است

(ثلاث من مکارم الدنیا و الاخره تعفو عمّن ظلمک الخبر) جامع السعادات ص ۱۶۸.

و اما العقل کفایت میکند در حسن او اینکه از اجمل صفات ربوبی است و اما طلب مغفرت از صفات ملائکه و انبیاء و اوصیاء و صلحاء و علماء و ابرار است که برای مذنبین از مؤمنین طلب مغفرت میکنند و البته دعاء آنها مقرون باجابت است بالاخص اگر مقرون بامر الهی باشد.

و اما مشاورت در امور، مسلّما پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم احتیاج بمشاورت با آنها ندارد، اولا برای اینکه کارهای او خصوصا در امور مهمه از روی وحی الهی است و ثانیا عقل و تدبیر او فوق تمام عقول امت من حیث المجموع و فوق تدبیرات همه آنها است.

و این امر بمشاورت برای نکات چندی است: یکی تشویق آنها که بگویند ما کسانی هستیم که پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ما را طرف مشاورت قرار داده، دیگر اینکه اینها سر خود کاری نکنند لا اقل بگویند ما هم اگر عملی انجام خواستیم بدهیم با آن حضرت مشورت کنیم تا آن حضرت صلاح و فساد آن را بآنها گوشزد نماید.

سوم آنکه بدانند که در کارها باید با یکدیگر مشورت کنند و این امری است بسیار ممدوح، چهارم آنکه در مشاورت با آنها معلوم میشود بواطن آنها منافق از موافق، دوست از دشمن، مصیب از مخطی، عاقل از سفیه، عالم از جاهل تمیز داده میشود.

و در اخبار شرائطی برای مشاورت بیان شده: یکی عاقل باشد با سفیه مشاورت نکنید، دیگر متدین اهل ورع باشد با کافر و فاسق نباشد، دیگر آنکه صدیق

و خیر خواه باشد با اعداء و اشرار نباشد، و جهات دیگری هم دارد که ذکرش مهم نیست، و اهم موارد مشورت مورد تحیر است و الّا اموری که عقل و شرع حکم بحسن و قبح آن نموده جای مشاورت نیست مثل امور اعتقادیه و واجبات و محرمات شرعیه، و از اینجا معلوم میشود فساد ارجاع عمر امر خلافت را بشوری و فساد شورای سقیفه در موضوع خلافت و فساد شورای دار الندبه و هزارها مجالس شوری که تشکیل میشود که بر ضرر دین و دنیای مسلمین تمام میشود.

جهه رابعه- در جمله فَإِذا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ کلمه فَإِذا عَزَمْتَ شاهد قویست بر اینکه مشاورت نبی برای کشف صلاح و فساد نبوده بلکه عزم مطابق آنچه منظور خود بوحی الهی و احاطه علمی بمصالح و مفاسد بود و مع ذلک نباید اعتماد بقوّه و قدرت و نیروی خود و بعقل و تدبیر خود نماید باید در امور اتکال نمود بخداوند قادر متعال محیط و خبیر بعواقب امور.

و مقام توکّل مقام رفیعی است که از روی ایمان بتوحید افعالی که تمام کارها منوط و مربوط بمشیت و اراده او است، و آیات و اخبار و براهین عقلیه بر حسن توکّل بسیار است اما الآیات- قوله تعالی فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا إِنْ كُنْتُمْ مُسْلِمِينَ یونس آیه ۸۴ و قوله وَ عَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ تغابن آیه ۱۳، وَ مَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ طلاق آیه ۳، الی غیر ذلک و اما الاخبار- از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است

من انقطع الی اللَّه کفاه اللَّه کل مؤنه و رزقه من حیث لا یحتسب

و نیز فرمود

لو انکم یتوکلون علی اللَّه حق توکله لرزقتم کما ترزق الطیور تغدوا خماصا و تروح بطانا

و از حضرت صادق علیه السّلام است

(من اعطی ثلاثا لم یمنع ثلاثا من اعطی الدعاء اعطی الاجابه و من اعطی الشکر اعطی الزیاده و من اعطی التوکل اعطی الکفایه)

سپس استشهاد فرمود

بآیه شریفه وَ مَنْ یَتَوَکَّلْ عَلَی اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ و آیه لَئِنْ شَکَرْتُمْ لَأَزِیدَنَّکُمْ و آیه ادْعُونِی أَسْتَجِبْ لَکُمْ الی غیر ذلک از اخبار مذکوره در جامع السعادات.

و اما العقل- پس از واضحات مسلّمه است که انسان با تمام قوی و کمک سایر افراد تا مشیّت حق تعلق نگیرد قدرت بر انجام عملی ندارد و اگر مشیت او تعلق گرفت اگر تمام خلق مانع شوند انجام خواهد گرفت.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۶۰] .... ص : ۴۱۱

إِنْ یَنْصُرْکُمُ اللَّهُ فَلا غالِبَ لَکُمْ وَ إِنْ یَخْذُلْکُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِی یَنْصُرُکُمْ مِنْ بَعْدِهِ وَ عَلَی اللَّهِ فَلْیَتَوَکَّلِ الْمُؤْمِنُونَ (۱۶۰)

اگر خداوند شما را نصرت فرماید پس کسی نیست که بتواند بر شما غالب گردد و اگر مخذول نمود شما را پس کیست که بتواند شما را یاری کند بعد از خذلان الهی پس باید مؤمنین توکّل بر خدا کنند.

آنچه مستفاد میشود از این آیه شریفه بضمیمه آیه سابقه و ادلّه که بر لزوم توکّل اقامه شد اینکه نصرت الهی منوط و مربوط بتوکّل است و همین توکل کافی است و لو فاقد اسباب غلبه از جهه کمی عدّه و کمی اسباب باشد و اگر توکل بر او نکنید و لو نیروی شما محکم و عدّه شما بسیار باشد مورد خذلان میشوید و نیرو و کثرت عدّه بشما نفعی نمیرساند.

إِنْ یَنْصُرْکُمُ اللَّهُ فَلا غالِبَ لَکُمْ نصرت و اعانه قریب المعنی است الّا اینکه ناصر کسی را گویند که مقدم باشد بر انجام مقصود منصور بدون اینکه منصور هم اقدامی کند، و معین کسی را گویند که با معان هم دست شوند در انجام و لذا ابی عبد اللَّه علیه السّلام در روز عاشورا اولا فرمود

(هل من ناصر ینصرنی)

و کسی جواب

نداد سپس فرمود

هل من معین یعیننی.

و نصرت الهی بنص آیه شریفه در سوره محمّد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم آیه ۷ إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ یَنْصُرْکُمْ وَ یُثَبِّتْ أَقْدامَکُمْ مشروط است به اینکه بنده خدا را نصرت کند یعنی دین خدا را و الّا خداوند احتیاج بناصر ندارد و نصرت دین بعمل کردن بوظائف دین و اعلاء کلمه اسلام و دفع اعداء دین است، اگر بنده بوظائف خود عمل نمود که یکی از وظائف مهمه اتکال امر است بخدا، خداوند کفایت امور بنده را بنحو تام اتم میفرماید و در این صورت محال است بنده مغلوب دشمن شود با همچه ناصری و دشمن غالب گردد.

وَ إِنْ یَخْذُلْکُمْ خذلان ترک نصرت و اعانت است و بنده را بخود واگذاردن و این در صورتیست که بنده توکل نداشته باشد و طبق وظائف رفتار نکند.

فَمَنْ ذَا الَّذِی یَنْصُرُکُمْ از این جمله استفاده میشود که بنده در هر حال با تمام قدرت و قوّت احتیاج بنصرت الهی دارد و بدون آن کاری نمیتوان انجام داد من بعده اگر ضمیر مرجعش خدا باشد مراد از بعد غیر و دون است یعنی غیر خدا شما را نصرت نمیکند، و اگر مرجع خذلان باشد که مستفاد از یخذلکم است یعنی در صورت ترک نصرت و اعانت حق کسی قدرت بر نصرت شما ندارد.

وَ عَلَی اللَّهِ فَلْیَتَوَکَّلِ الْمُؤْمِنُونَ نتیجه جملات قبل وجوب و لزوم توکل است و این نتیجه مخصوص بمؤمنین است و غیر اهل ایمان محروم هستند.

وَ ما كانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَغُلَّ وَ مَنْ يَغْلُلْ يَأْتِ بِما غَلَّ يَوْمَ الْقِيامَهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ ما كَسَبَتْ وَ هُمْ لا يُظْلَمُونَ (۱۶۱)

و چنین نیست که پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم غل و خیانت کند در اموال دیگران و هر کس غلّ کند میآید فردای قیامت با آنچه غل نموده پس از آن هر نفسی را سزای خود را در آنچه عمل کرده خواهند داد، محسن را چیزی از آن کم ندهند و مسی ء را چیزی زائد بر استحقاقش عذاب نمیکنند و بآنها ظلم نخواهد شد.

غلّ اخذ مال است بطور خفیه و این یک نوع خیانت است و در بر دارد معاصی بزرگ را، عنوان غصب و سرقت و غش و تقلب و خیانت بر آن صادق آید و از حضرت باقر علیه السّلام در سفینه روایت کرده فرمود

(و من غلّ شیئا رآه یوم القیمه فی النار ثم یکلف ان یدخل الیه فتخرجه من النار)

و حدیث مفصلی از حضرت صادق علیه السّلام روایت فرموده که حضرت بر سفیان ثوری که یکی از اکابر عامه است خطبه حضرت رسالت را که در مسجد خیف انشاء فرمودند که یک جمله آن اینست

(ثلاث لا یغلّ علیهن قلب امرء مسلم- اخلاص العمل للَّه و النصیحه لائمه المسلمین و اللزوم لجماعتهم الحدیث).

و غل را تفسیر کرده (الغلول اخذ الشی ء من المغنم خفیه) لکن ظاهر اینست که غل بمعنی عام است چنانچه از خطبه مسجد خیف استفاده میشود، بلی اغلب موارد استعمالش چنانچه بعید نیست که مورد آیه هم باشد در اخذ ال است خفیه لکن مورد مخصص نیست، و کیف کان ما کانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَغُلَّ زیرا بضرورت دین و برهان عقل ثابت که انبیاء (ع) معصوم هستند بالاخص نبیّنا صلّی اللَّه علیه و آله سلّم که حتی ترک اولی هم از او صادر نمیشود چه رسد یک همچه معصیت بزرگی که در بردارد معاصی

کبار بسیاری.

و البته این آیه نازل شده در موردی که بعض جهال ناقص الایمان در توهّم بودند در غزوه بدر نسبت بقطیفه حمراء چنانچه از حضرت صادق علیه السّلام مرویست فرمود

(ان رضا الناس لا یملک و السنتهم لا تضبط الم ینسبوا یوم بدر الی انه صلی اللّه علیه و آله آخذ لنفسه من المغنم قطیفه حمراء حتی اظهره اللّه علی القطیفه و برء نبیّه من الخیانه و انزل فی کتابه وَ ما کانَ لِنَبِیٍّ أَنْ یَغُلَّ الایه سفینه ص ۳۲۴ مجلد دوم.

وَ مَنْ یَغْلُلْ من موصوله، عام است شامل تمام افراد میشود، و کلمه یغلل مطلق است تمام اقسام غل و خیانه را میگیرد.

یَأْتِ بِما غَلَّ یعنی آن چیزی را که غلّ نموده با آن میآید، و در سفینه است (قالوا یحمله علی عنقه) و گذشت در خبر حضرت باقر علیه السّلام که فرمود

(رآه یوم القیمه فی النار الخبر).

یوم القیمه چنانچه در کلیه اعمال میفرماید یَوْمَ تَجِدُ کُلُّ نَفْسٍ ما عَمِلَتْ مِنْ خَیْرٍ مُحْضَراً وَ ما عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ الایه آل عمران آیه ۳۰، گذشت تفسیر آن ثُمَّ تُوَفَّی کُلُّ نَفْسٍ ما کَسَبَتْ بطور وافی و کافی جزاء داده میشود، یعنی عامل خیر را چیزی از مثوباتش کم نمیگذارند و عامل شر را چیزی بر مقدار استحقاقش نمیافزایند و شاهد بر این معنی کلمه وَ هُمْ لا یُظْلَمُونَ است زیرا اگر عامل خیر را چیزی از حق او را ندهند باو ظلم شده و عامل شر را اگر ما فوق استحقاقش عذاب کنند باو ظلم شده، بلی مقام تفضل و عفو آنست که عامل خیر را ما فوق استحقاقش باو عنایت شود و عامل شر را از مقدار استحقاقش عفو نمایند.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۶۲] .... ص : ۴۱۵

أَ فَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوانَ اللَّهِ كَمَنْ باءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللَّهِ وَ مَأْواهُ جَهَنَّمُ وَ بِئْسَ الْمَصِيرُ (۱۶۲)

آیا کسی که متابعت کند خشنودی خدا را مثل کسیست که موجبات غضب او را فراهم کند و حال آنکه جایگاه او جهنم است و بد بازگشتی است برای او.

أَ فَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوانَ اللَّهِ استفهام تقریری است یعنی این چنین نیست مثل أَ فَمَنْ كانَ مُؤْمِناً كَمَنْ كانَ فاسِقاً سجده آیه ۱۸ و مثل قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَ الَّذِينَ لا يَعْلَمُونَ زمر آیه ۱۹.

و اتّباع بمعنی پیروی است، و رضوان اللَّه یعنی ما یوجب رضی اللَّه و معنی عام است شامل عقائد حقّه و اخلاق فاضله و اعمال حسنه میشود، و تفسیر بموردی از باب بیان مصداق است.

اما از حیث عقائد نصّ آیه شریفه وَ رَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلامَ دِيناً و اخبار مرویه از کافی و تفسیر عیاشی از حضرت صادق علیه السّلام که بعمار فرمود

(الذین اتبعوا رضوان اللَّه هم الأئمه و هم و اللَّه یا عمار درجات للمؤمنین و بولایتهم ایانا یضاعف اللَّه لهم اعمالهم و یرفع اللَّه لهم الدرجات العلی، و اما قوله یا عمار كَمَنْ باءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللَّهِ الی قوله الْمَصِيرُ فهم و اللَّه الذین جحدوا حق علی ابن ابی طالب و حق الأئمه منّا اهل البیت فباءوا بذلک بسخط من اللَّه).

و اما از حیث اخلاق فاضله و اعمال حسنه اخبار بسیاری در موارد مختلفه در باب اخلاق و عبادات داریم که فلان صفت یا فلان عبادت موجب رضای الهی است مثل (اول الوقت رضوان اللَّه) و (رضانا رضی اللَّه) و غیر اینها که احتیاج بنقل نداریم، و در قرآن مجید میفرماید وَ رِضْوانٌ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ توبه آیه ۷۲، که در شأن مؤمنین و مؤمنات وارد شده، و در باب تقوی میفرماید لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ خالِدِينَ فِيها وَ أَزْواجٌ مُطَهَّرَةٌ وَ رِضْوانٌ مِنَ اللَّهِ سوره

آل عمران آیه ۱۵۱، و در باب مهاجرین و مجاهدین میفرماید يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَ رِضْوانٍ توبه آیه ۲۱، و غیر اینها از آیات، و معنای رضای الهی یعنی معامله میکند با بنده معامله رضی، و البته بمقدار سر سوزنی عذاب نخواهد فرمود و اما خوشنودی که بمعنی قلبی باشد در او راه ندارد زیرا محل حوادث نیست كَمَنْ باءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللَّهِ این جمله شامل میشود جمیع عقائد باطله را که از روی تقصیر باشد نه از روی قصور.

و اما اخلاق رذیله و اعمال سیئه اگر باعث زوال ایمان باشد مورد آیه است و الّا قابل عفو و مغفرت و شفاعت هست و موجب سخط نمیشود.

وَ مَأْواهُ جَهَنَّمُ وَ بِئْسَ الْمَصِيرُ مکررا تفسیر آن بیان شده.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۶۳] .... ص : ۴۱۶

هُمْ دَرَجاتٌ عِنْدَ اللَّهِ وَ اللَّهُ بَصِيرٌ بِما يَعْمَلُونَ (۱۶۳)

اینها درجاتی هستند نزد خدا و خدا بینا است بآنچه عمل میکنند.

(مفسرین گفتند هُمْ دَرَجاتٌ عِنْدَ اللَّهِ مضاف محذوف است یعنی هم ذو درجات و مراد درجات بهشت است برای مؤمنین و درکات جهنم است برای کافرین و اطلاق درجات بر درکات مجاز است و بنوع از عنایت.

و بعضی گفتند مراد از درجات مراتب و طبقات است در بهشت و جهنم لکن این کلام خلاف ظاهر آیه است بلکه نصّ آیه و ظاهر اینست که خود مؤمنین که متابعت رضوان الهی میکنند و کفاری که باؤا بسخط الهی در متابعت رضوان و موجبات سخط درجات و مراتبی هستند هر چه ایمانش قوی تر و اخلاقش نیکوتر و عبادت و اعمالش بیشتر باشد درجه او بالاتر و بالعکس هر چه کفر و عنادش شدیدتر و اخلاقش خبیثتر و معاصی او بیشتر باشد درجه کفرش بالاتر است و احتیاج بتقدیر

مضاف نیست و مربوط بـدرجات بهشت و درکات جهنم نیست و مجاز هم نیست که اطلاق درجه بر در که شود و شاهـد قوی بر این دعوی جمله وَ اللَّهُ بَصِیرٌ بِما یَعْمَلُونَ است که خداوند بمراتب ایمان و اخلاق و اعمال هر یک بینا است.

و از شواهد بزرگ این دعوی حدیث شریف است، از کافی از حضرت صادق علیه السّلام که بعمار ساباطی فرمود

الذین اتّبعوا رضوان اللَّه هم الأئمّه و هم و اللَّه یا عمار درجات للمؤمنین الخبر

که شخص ائمّه علیه السّلام را درجات اطلاق فرموده.

و از تفسیر عیاشی همین حدیث را از آن حضرت روایت کرده بضمیمه این جمله که فرمود

(و اما قوله یا عمار کمن باء بسخط من اللَّه الی قوله المصیر فهم و اللَّه الذین جحدوا حقّ علی بن ابی طالب و حقّ الأئمّه منّا اهل البیت)

و مراد بیان مصداق اتمّ طرفین است و منافی با عموم آیه نیست چنانچه مکرر تذکر داده ایم.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۶۴] .... ص : ۴۱۷

لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ إِذْ بَعَثَ فِیهِمْ رَسُولاً مِنْ أَنْفُسِهِمْ یَتْلُوا عَلَیْهِمْ آیاتِهِ وَ یُزَکِّیهِمْ وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَهَ وَ إِنْ کانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِی ضَلالٍ مُبِینٍ (۱۶۴)

هر آینه بتحقیق منت گذارد خداوند بر مؤمنین زمانی که فرستاد در میان آنها پیغمبری از خود آنها تلاوت فرماید بر آنها آیات الهی را و تزکیه نمایـد از آنها ارجاس و اخلاق سیّئه را و تعلیم فرمایـد بآنها کتاب و حکم و مصالـح را و اگر چه بودند قبل از بعثت در گمراهی آشکارا.

لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ منّت اظهار بزرگی نعمت است و اظهار احتیاج منعم الیه است بنعمت و قدردانی او و نگاهداری پاس نعمت منعم را و این از مخلوق نسبت بمخلوق

قبیح است زیرا اولا- منافی با اخلاص و قربت است و ثانیا بنده مستقل در انعام نیست تفضّل و توفیقی است خدا باو عنایت فرموده و ثالثا از خود او نیست از خداوند است و رابعا موجب تحقیر و کوچکی و شرمندگی طرف میشود، لکن از جانب خدا بجا و بموقع است باید بنده قدردان نعمت خدا باشد و در پیشگاه احدیت حقیر و ناچیز باشد و شدّت احتیاج بنعم او دارد و خداوند مستقلّ در انعام است و از خود او است و بالجمله منّت نظیر تکبّر است که از بنده بسیار قبیح است و خاص پروردگار است، و اینکه در بعض السنه است که خداوند برای نعم خود منّت بر بندگان نمیگذارد غلط است یکی از صفات ربوبی (هو المنّان بالعطیه) است و آیات شریفه دال بر آن است قُلْ لا تَمُنُّوا عَلَیَّ إِسْلامَکُمْ بَلِ اللَّهُ یَمُنُّ عَلَیْکُمْ أَنْ هَداکُمْ لِلْإِیمانِ إِنْ کُنْتُمْ صادِقِینَ حجرات آیه ۱۷ قالَ أَنَا یُوسُفُ وَ هذا أَخِی قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَیْنا یوسف آیه ۹۰ لَوْ لا أَنْ مَنَّ اللَّهُ عَلَیْنا لَخَسَفَ بِنا قصص آیه ۸۲، الی غیر ذلک من الآیات.

علی المؤمنین وجه اختصاص بمؤمنین با اینکه حضرت مبعوث بر کافّه جنّ و انس است برای اینست که مؤمنین از بعثت او بهره برداری کردند و هدایت شدند، و اما کفار و مشرکین حجت بر آنها تمام تر شد و عذاب شدیدتر و ضلالت آنها زیادتر گردید پس بر آنها نقمت است چنانچه در زیارت امیر المؤمنین علیه السّلام است

(السلام علی حجّه اللَّه البالغه و نعمته السابغه و نقمته الدامغه).

إِذْ بَعَثَ فِیهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ بعث قریب المعنی است با ارسال و بفارسی بر انگیختن، و حقیقت بعث از حال ضعف و سستی و خمود بحال قوّت و علوّ است مثلا از حال نوم بیقظه مثل مَنْ بَعَثَنا مِنْ مَرْقَدِنا یس آیه ۵۲، یا از حال موت بحیوه ثُمَّ إِنَّکُمْ یَوْمَ الْقِیامَهِ تُبْعَثُونَ مؤمنین آیه ۱۶، یا از حال نزول بمقام

ارتفاع مثل عَسى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقاماً مَحْمُوداً اسری آیه ۷۹.

و در این مقام بعث بمقام نبوت و رسالت و ولایت کلیه و سائر شئونات نبویه است، در میان آنها رسولی که از نوع خود آنها باشد، از ملک یا جن یا سائر مخلوقات نباشد تا بتوانند با او تماس بگیرند و معاشرت کنند، بلکه بلسان قوم خود تا زودتر بتوانند استفاده کنند وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ ابراهیم آیه ۴.

يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آياتِهِ تلاوت بمعنی قرائت است، لکن تلو یکدیگر یعنی آیه بعد آیه که یکی تابع دیگری است، و آیات آیات قرآنی است که هر آیه یک معجزه است، و از این جهه تعبیر بآیات کرده اند.

وَ يُزَكِّيهِمْ تزکیه بمعنی رفع کسافت و رجاست و پلیدی و خباثت و نجاست است، و حضرتش مبعوث شد برای رفع رجس کفر و شرک و اخلاق رذیله و افعال سیّئه که در دوره جاهلیت سر تا سر عالم را گرفته بود بالاخص در جزیره العرب.

وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتابَ و کتاب قرآن است، و تعلیم غیر از تلاوت است، تلاوت مجرد قرائت است، و تعلیم بیان مفاد آیات و تفسیر و تأویل آن است.

و الحکمه بیان احکام و اخلاق و عقائد و مواعظ و نصایح آن است.

وَ إِنْ كانُوا مِنْ قَبْلُ یعنی قبل از اسلام و بعثت حضرت رسالت لَفِي ضَلالٍ مُبِينٍ ضلالت گمراهی و راه نجاتی نداشتن است و این دو قسم است.

یکی گمراهی مخفی که نمیداند گمراه شده و یکی آشکارا که متحیّر شود و راه نجات نداشته باشد.

أَ وَ لَمَّا أَصابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَيْها قُلْتُمْ أَنَّى هذا قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلى كُلِّ شَيْ ءٍ قَدِيرٌ (۱۶۵)

آیا چون که اصابت کرد بشما از مشرکین مصیبتی و حال آنکه از شما بآنها اصابه کرد دو برابر آن گفتید چرا باید چنین باشد بگو بآنها که این اصابه از طرف خود شما است و محققا خداوند بر هر چیزی قادر و توانا است.

أَ وَ لَمَّا أَصابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قضیه شخصیه است که واقع شده خداوند خبر میدهد و بقرینه آیات قبل و بمقتضی حدیثی که در مجمع نسبت بحضرت باقر علیه السّلام میدهد و در برهان از حضرت صادق علیه السّلام روایت میکند مصیبت احد است که از مسلمین هفتاد نفر کشته شده بودند.

قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَيْها مراد بدر است که مسلمین از کفار هفتاد نفر را کشتند و هفتاد اسیر کردند که دو برابر میشود نسبت باحد.

قُلْتُمْ أَنَّى هذا مع ذلک گفتید چرا این مصیبه بر ما وارد شد زیرا که ما مسلمین بودیم و بر حق بودیم و پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم میان ما بود و خداوند وعده نصرت بما داده بود باید همه جا فاتح باشیم.

قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ بگو بآنها که چنین است لکن اصابه این مصیبت از تقصیر خود شماها است که بطمع غنائم گردنه را رها کردید و راه را برای کفار باز نمودید و از اطراف پیغمبر فرار کردید که هم معصیت خدا نمودید هم مخالفت دستور و فرمان پیغمبر کردید که اگر معصیت و مخالفت نکرده بودید در احد هم فاتح شده بودید چنانچه در ابتداء جنگ چنین شد.

إِنَّ اللَّهَ عَلى كُلِّ شَيْ ءٍ قَدِيرٌ لکن بدانید و مطمئن باشید که خدا بر هر

چیزی قدرت دارد و بالاخره غلبه و فتح و ظفر نصیب شما خواهد شد و وعده الهی خلف نمیشود خود را نگاه دارید که دیگر معصیت و مخالفت نکنید.

و بتنقیح مناط قطعی و نصوص آیات شریفه و تواتر اجمالی اخبار معلوم میشود که اگر مؤمنین معصیت و مخالفت اوامر نکنند و تقوی و عمل صالح داشته باشند گرفتار هیچگونه بلیه و مصائب نخواهند شد و همیشه در نعم الهی زیست خواهند کرد مگر مواردی که بنظر آنها بلا است و در باطن نعمت است یا برای امتحان یا ارتفاع درجه یا حکم و مصالح دیگری که داشته باشد.

[سوره آل عمران (۳): آیات ۱۶۶ تا ۱۶۷] ..... ص : ۴۲۱

وَ ما أَصابَكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعانِ فَبِإِذْنِ اللَّهِ وَ لِيَعْلَمَ الْمُؤْمِنِينَ (۱۶۶) وَ لِيَعْلَمَ الَّذِينَ نافَقُوا وَ قِيلَ لَهُمْ تَعالَوْا قاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوِ ادْفَعُوا قالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتالاً لاتَّبَعْناكُمْ هُمْ لِلْكُفْرِ يَوْمَئِذٍ أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْإِيمانِ يَقُولُونَ بِأَفْواهِهِمْ ما لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِما يَكْتُمُونَ (۱۶۷)

و آنچه اصابه کرد شما را روزی که دو جمعیت مقابل یکدیگر شدند، جمعیت مسلمین و جمعیت مشرکین پس بمشیت خدا بود و برای اینکه مؤمنین معلوم شوند و منافقین هم معلوم گردند و بآنها گفته شد که بیائید و در راه خدا مقاتله نمائید یا دفع دشمن از حریم اسلام نمائید گفتند اگر میدانستیم که قتال و جهادی بود ما هم متابعت میکردیم شما را اینها بکفر نزدیک ترند در این روز تا بایمان میگویند بزبان چیزی که در قلوب آنها نیست و خداوند داناتر است بآنچه کتمان میکنند.

ص: ۴۲۲

این آیه شریفه هم راجع بغزوه احد است آن روزی که دو لشگر کفر و ایمان مقابل شدند میفرماید وَ ما أَصابَکُمْ مراد همان کشته شدن هفتاد نفر از مسلمین است یَوْمَ الْتَقَی الْجَمْعانِ جمع مسلمین و جمع کفار.

فَبِإِذْنِ اللَّهِ مفسرین نظر به اینکه خداوند اجازه نمیدهد در قتل مسلم و اباحه نمیکند برای کفار قتل مسلمانها را زیرا این از اعظم معاصی کبار است بعضی تفسیر کردند (بعلم اللَّه) و بعضی (بعقوبت اللَّه) و بعضی (بتخلیه اللَّه بین الفریقین) لکن این کلام غلط است زیرا فرق است بین اذن تشریعی و اذن تکوینی، اذن تشریعی است که بحرام و معصیت تعلق نمیگیرد، و اما اذن تکوینی که عباد مطلقا مستقل در افعال نیستند که تفویض محض باشد و مجبور و بدون اختیار هم نیستند که جبر صرف باشد، بلکه افعال عباد باختیار از آنها صادر میشود لکن تا مشیت حق نباشد و اراده او، محال است تحقق پیدا کند، و این اذن تکوینی است که در بسیاری از آیات اشاره دارد مثل ما قَطَعْتُمْ مِنْ لِینَهٍ أَوْ تَرَکْتُمُوها قائِمَهً عَلی أُصُولِها فَبِإِذْنِ اللَّهِ حشر آیه ۵، و مثل وَ ما رَمَیْتَ إِذْ رَمَیْتَ وَ لکِنَّ اللَّهَ رَمی انفال آیه ۱۷، و غیر اینها از آیات.

و البته اراده و مشیت حق باید از روی حکمت و مصلحت باشد لذا خداوند وجه حکمت آن را بیان میفرماید که تمیز بین مؤمن و منافق باشد که میفرماید وَ لِیَعْلَمَ الْمُؤْمِنِینَ و معنی این نیست که مؤمن بر خداوند مجهول باشد زیرا جهل در مبدء راه ندارد، بلکه مراد اظهار علم است که دیگران هم مؤمنین واقعی را بشناسند، آنهایی که ثابت قدم بودند و تا آخرین خاتمه قیام داشتند چه بدرجه شهادت نائل شدند و چه نشدند.

در مصاحف تا اینجا را یک آیه شمرده اند و جمله وَ لِیَعْلَمَ الَّذِینَ نافَقُوا را آیه مستقله قرار داده اند و لکن بعید نیست که تماما یک آیه باشد.

و منافق کسانی هستند که اظهار ایمان میکنند و با مؤمنین محشور هستند لکن قلبا ایمان ندارند چنانچه خداوند در اوائل سوره بقره اوصاف آنها را بیان فرموده و شرحش در مجلد اول این تفسیر گذشت.

وَ قِيلَ لَهُمْ تَعالَوْا قاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ قائل از مؤمنین مجاهدین ثابت قدم بوده یا شخص نبیّ صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم یا یک نفر از اصحابش، و گفتند عبد اللَّه بن عمرو ابن حزام انصاری بوده، و مرجع ضمیر لهم منافقین که ترک قتال کردند و مراجعت نمودند، گفتند آنها عبد اللَّه بن ابیّ و اصحابش از منافقین که قریب سیصد نفر را مخذول نمودند، تعالوا مقول قول است که بیائید و مقاتله کنید در راه خدا.

أَوِ ادْفَعُوا دفع دشمن و جلوگیری از حملات آنها لا اقل برای تکثیر سواد مجاهدین.

قالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتالًا لَاتَّبَعْناكُمْ جواب منحزمین است که جنگ خاتمه پیدا کرد و دیگر قتالی نیست.

هُمْ لِلْكُفْرِ يَوْمَئِذٍ یعنی الی الکفر أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْإِيمانِ وجه اقربیّت اینکه کفر قلبیست و ایمان افواهی و لفظی و ظاهری است.

يَقُولُونَ بِأَفْواهِهِمْ قول نفس تفوّه است، و تقیید بافواهم برای اینست که این قول از روی عقیده قلبی نیست بلکه مجرد سر زبانیست.

ما لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ که عین نفاق است.

وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِما يَكْتُمُونَ خداوند عالم السّر و الخفیات است و از قلوب بندگان با خبر است، و تعبیر باعلمیت برای اینست که خود آنها هم عالم بخفایای قلوب خود هستند لکن خدا داناتر است.

الَّذِينَ قالُوا لِإِخْوانِهِمْ وَ قَعَدُوا لَوْ أَطاعُونا ما قُتِلُوا قُلْ فَادْرَؤُا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صادِقِينَ (۱۶۸)

کسانی که گفتند ببرادران خود و قعود از جهاد نمودند که اگر آنها هم قعود کرده بودند و بجهاد نرفته بودند کشته نمیشدند بآنها بگو پس اگر میتوانید جلوگیری کنید از جان خود مرگ را اگر هستید راست گویان.

الّذین یا بدل از الَّذِینَ نافَقُوا است یا از ضمیر یقولون بنا بر این مرفوع است یا بدل از ضمیر یکتمون است و منصوب است یا مبتداء است و خبرش ما قُتِلُوا است و این اظهر است، و اینها کسانی هستند که قعود از جهاد نمودند و در میدان جنگ حاضر نشدند و بجهاد نرفتند.

قالوا گفتند لاخوانهم یعنی در حق آنها گفتند و در مورد آنها.

وَ قَعَدُوا ترک جهاد کردند.

لَوْ أَطاعُونا اگر حرف ما را شنیده بودند و بجهاد نرفته بودند.

ما قُتِلُوا آنها هم کشته نمیشدند، چنانچه این عقیده بسیاری از عوام است که اگر فلانی مسافرت نکرده بود یا فلان جا نرفته بود یا فلان عمل را نکرده بود نمی مرد. و این عقیده بنصّ آیات باطل است فَإِذا جاءَ أَجَلُهُمْ لا یَسْتَأْخِرُونَ ساعَةً وَ لا یَسْتَقْدِمُونَ اعراف آیه ۳۴. و در خبر از حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم مروی است فرمود

(روح القدس نفث فی روعی انّه لا یموت نفس حتی تستکمل رزقه)

و بالجمله روزی هر کس معیّن و انفاس او محدود و مدّت او مضبوط است، اگر اجل رسید چه قاعد باشد چه مجاهد، چه سفر باشد چه حضر أَیْنَما تَکُونُوا یُدْرِکْکُمُ الْمَوْتُ وَ لَوْ کُنْتُمْ فِی بُرُوجٍ مُشَیَّدَةٍ نساء آیه ۷۸.

قُلْ فَادْرَؤُا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ درأ بمعنى دفع است مقابل رفع، زيرا رفع برداشتن امر ثابت است و دفع جلوگيرى از ثبوت يعنى نگذاريد مرگ شما را دريابد إِنْ كُنْتُمْ صادِقِينَ و چون نميتوانيد جلوگيرى كنيد پس در اين دعوى كاذب هستيد.

[سوره آل عمران (۳): آيه ۱۶۹] ..... ص : ۴۲۵

وَ لا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتاً بَلْ أَحْياءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ (۱۶۹)

و گمان نكنى كسانى را كه كشته شدند در راه خدا مردگانند بلكه زنده هايى هستند كه در پيشگاه الهى روزى ميخورند.

لا- تَحْسَبَنَّ خطاب بپيغمبر صلّى اللَّه عليه و آله و سلّم است و مقصود اينست كه نبايد همچه گمانى كرد الَّذِينَ قُتِلُوا و لو در مورد شهداء، يا شهداء بدر يا احد يا شهداء بئر معونه است، و لكن كلام عام است جميع شهداء را شامل بلكه هر كه در راه خدا كشته شود و لو احكام شهيد بر او جارى نگردد مثل ائمه هدى و بسيارى از اصحاب آنها و بسيارى از علماء اعلام و مؤمنينى كه براى دين كشته شدند زيرا در آيه لفظ شهيد ندارند بلكه مقتول فِي سَبِيلِ اللَّهِ است، بلكه بتنقيح مناط قطعى شامل كسانى كه در راه خدمت بدين از دنيا بروند و لو اسم قتل بر آنها صادق نيايد، بلكه بقاعده اينكه اثبات شى ء نفى ما عدا را نميكند ميتوانيم بگوئيم تمام مؤمنين بمقتضاى اخبار متواتره اجمالى بلكه مفاد برخى از آيات همين حكم را دارند چنانچه بيايد امواتا اختلاف شد كه نسبت موت و حيات چه نسبت است آيا ايجاب و سلب است يا عدم و ملكه است يا تضاد.

تحقيق كلام چنانچه در مجلد سوم كلم الطيب گفته ايم كه موت نسبت بحيوه

نباتی و حیوانی عدم و ملکه است و نسبت بحیوه انسانی انتقال نشئه است و تضاد است بلکه نسبت بکسانی که گفتیم ارتفاع رتبه است که چه بسیار آثار حیات دنیوی هم از آنها مشاهده شده است مثل سر مطهّر حضرت ابی عبد اللّه و ابدان مطهره شهداء کربلاء مثل بدن حرّ و ابدان شهداء احد و ابدان جمعی از علماء مثل صدوق و غیره بَلْ أَحْیاءٌ مثل طائری که از قفس بیرون آید و محبوسی که از حبس خلاصی یابد و مغلولی که از زنجیر رهایی جوید و گرفتاری که از شکنجه نجات یابد.

مرگ اگر مرد است گو پیش من آی تا در آغوشش بگیرم تنگ تنگ

من از او جانی ستانم جاودان او زمن دلقی بگیرد رنگ رنگ

و از کلام ابی عبد اللّه علیه السّلام است

(خط الموت علی ولد آدم مخط القلاده علی جید الفتات و ما اولهنی الی اسلافی اشتیاق یعقوب الی یوسف الخطبه)

عِنْدَ رَبِّهِمْ یُرْزَقُونَ یعنی بجوار رحمه اللّه واردون و من نعمائه متنعّمون و فی جناته داخلون و الی الدرجات العلی واصلون و بفضله و کرمه و رضوانه و عفوه و مغفرته نائلون، نه اینکه العیاذ خدا جسم باشد و مکان داشته باشد نزد او بروند

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۷۰] ..... ص : ۴۲۶

فَرِحِینَ بِما آتاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَ یَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِینَ لَمْ یَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَ لا هُمْ یَحْزَنُونَ (۱۷۰)

مسرورند بآنچه خداوند بآنها عنایت فرموده و بشارت میدهند بکسانی که هنوز از دنیا نرفته و آنها را در دنیا گذارده از مؤمنین که خوفی از عذاب نداشته باشید

ص: ۴۲۷

و محزون از فقدان نعمت نباشید که خداوند شما را عذاب نخواهد فرمود و از فضل خود محروم نمینماید.

و در اخبار دارد که این بشارت به شیعیان ما است که گذشتگان آنها بلاحقین میدهند، از حضرت صادق علیه السّلام است فرمود

(هم و اللَّه شیعتنا اذا دخلوا الجنه و استقبلوا الکرامه من اللَّه استبشروا بمن لم یلحقوا بهم من اخوانهم المؤمنین الخبر) تفسیر علی بن ابراهیم.

و کلینی از حضرت باقر علیه السّلام روایت کرده فرمود

(هم و اللَّه شیعتنا حین صارت ازواجهم فی الجنه و استقبلوا الکرامه من اللَّه عزّ و جلّ و استیقنوا انّهم کانوا علی الحق و علی دین اللَّه جلّ ذکره فاستبشروا بمن لم یلحقوا بهم من اخوانهم من خلفهم من المؤمنین الّا خوف علیهم و لا هم یحزنون).

و از این اخبار چند نکته استفاده میشود: یکی آنکه آیه مخصوص بشهداء نیست، دیگر آنکه گناهان شیعه آمرزیده خواهد شد که خوف از آن نداشته باشند و محزون از منع فیوضات نباشند، سوم آنکه دین خدا منحصر بمذهب شیعه است و غیر آن باطل است هر چه هست.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۷۱] ..... ص : ۴۲۷

اشاره

یَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَهٍ مِنَ اللَّهِ وَ فَضْلٍ وَ أَنَّ اللَّهَ لا یُضِیعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِینَ (۱۷۱)

و نیز بشارت میدهند بنعمت الهی و فضل خداوند و اینکه خدا اجر مؤمنین را از بین نمیبرد.

این آیه مشتمل بر سه جمله است که سابقین یَسْتَبْشِرُونَ لاحقین را.

۱- بِنِعْمَهٍ مِنَ اللَّهِ بنعمه مفرد است و منوّن بتنوین است و این دلالت دارد

بر یک نعمت بسیار بزرگی که بالاترین نعمتها است و البته سایر نعم را هم در بر دارد ۲- و فضل که اینهم دلالت میکند که فضل بزرگی از جانب حق بآنها میرسد که سائر تفضلات را هم شامل باشد.

۳- وَ أَنَّ اللَّهَ لا یُضِیعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِینَ اطلاق اجر بنوعی از عنایت است زیرا احدی حقّی بر خدا ندارد و طلب از او ندارد و لو عبادت اهل دنیا را کرده باشد وظیفه عبودیت خود را انجام داده و شکر نعماء او نموده، و تمام عبادات کافی نیست بر اداء شکر کوچکترین نعماء او چه رسد به نعمتهایی که وَ إِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لا تُحْصُوها ابراهیم آیه ۳۴، بلکه اطلاق اجر از جهه وعده های الهی است که البته خلف ندارد و این هم دلیل است که مراد جمیع مؤمنین است.

(تنبیه) ..... ص : ۴۲۸

احادیث در فضیله جهاد و شهادت بسیار است، و در جواهر اول کتاب جهاد نقل فرموده، و در بحار در ابواب متفرقه مفصلا بیان فرموده، و در وسائل نیز اخبار را ذکر کرده هر که طالب است مراجعه کند، و مختصرا اشاره ای میشود

(الجهاد باب من ابواب الجنه فتحه اللّه لخاصه اولیائه و هو لباس التقوی و درع الحصینه و جنته الوثیقه فمن ترکه رغبه عنه البسه اللّه لباس الذل الخبر).

و از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلم است فرمود

(الخیر کله فی السیف و تحت ظل السیف فلا یقیم الناس الّا السیف و السیوف مقالید الجنه و النار).

و حدیث مفصلی از امیر المؤمنین علیه السّلام از پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکنند که بعض فقراتش اینست

ان الغزات اذا همّوا بالغزو کتب اللّه لهم برائه من النار و اذا زال الشهید عن فرسه قطعه او ضربه لم یصل الی الارض حتی یبعث اللّه عج زوجته من الحور العین فتبشره بما اعد اللّه له من الکرامه فانّ لک ما لا عین رأت و لا اذن سمعت و لا خطر علی قلب بشر و تخرج من قبره شاهرا سیفه تشخب اوداجه دما

لو كان الانبياء على طريقتهم لترحّلوا لهم لما يرون من بهائهم الخبر

الى غير ذلك من الاخبار.

و در سفينه بعد از ذكر جماعتى از مجاهدين در عصر نبى صلّى اللَّه عليه و آله و سلّم مثل على عليه السّلام و حمزه و جعفر و عبيده بن حارث و ابو دجانه و براء بن عازب و سعد بن معاذ و محمد بن مسلمه و غير اينها ميفرمايد

(و لقد اجتمعت الامه على انّ هؤلاء لا يقاسون بعلىّ عليه السّلام فى شوكته و كثره جهاده فاما ابو بكر و عمر فقد تصفّحنا كتب المغازى فما وجدنا لهما فيه اثر البته).

و احكام جهاد و شرائط آن و آداب آن مربوط بكتب فقهيه است و افضل جهاد جهاد با نفس است كه جهاد اكبر گفتند، و در حديث قدسى است در اوصاف اهل خير ميفرمايد

(يموت الناس مرّه و يموت احدهم فى كل يوم سبعين مرّه من مجاهده انفسهم و مخالفه هواهم و الشيطان الذى يجرى فى عروقهم).

[سوره آل عمران (۳): آيه ۱۷۲] ..... ص : ۴۲۹

الَّذِينَ اسْتَجابُوا لِلَّهِ وَ الرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ ما أَصابَهُمُ الْقَرْحُ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَ اتَّقَوْا أَجْرٌ عَظِيمٌ (۱۷۲)

كسانى كه قبول اجابت كردند از براى فرمان خدا و رسول از بعد از آنكه اصابت كرده بود آنها را جراحات و بليّات وارده بر آنها از براى كسانى از آنها كه نيكى كردند و پرهيزگار بودند اجر عظيمست.

استجابت قبول اجابت است و شايد اشاره باين باشد كه بالطوع و الرغبه اجابت نمودند با اينكه بر آنها سخت بود.

و الذين در جمله الَّذِينَ اسْتَجابُوا صفت است از براى جمله اخيره

در آیه سابقه یعنی صفت مؤمنین اینست، بنا بر این در موضع جر است، و بعضی گفتند مبتداء است و در موضع رفع و خبرش لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ است و گفتند این اشبه و احسن است، و بعضی گفتند در موضع نصب است و مفعول فعل مقدر اعنی و استجابت بمعنی اجابت است، و فرق بین این دو اینکه اجابت مطلق است ولی استجابت در موردی است که صعب و با زحمت باشد.

لِلَّهِ وَ الرَّسُولِ اجابت امر خدا عین امر رسول است و بالعکس، و وجه عطف ممکن است اگر در قرآن امری وارد شد اجابت امر خدا است و اگر در حدیث و لسان نبیّ صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم باشد اجابت امر رسول است، چنانچه اگر در لسان ائمه علیهم السلام باشد اجابت امر امام است، و تمام در حقیقت یکی است امر امام امر رسول است و امر رسول امر خدا است، و همین معنا است در آیه شریفه أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ مائده آیه مِنْ بَعْدِ ما أَصابَهُمُ الْقَرْحُ بمناسبت حکم و موضوع این امر راجع بجهاد است پس از مراجعت از جهاد سابق و اصابه قرح زیرا سایر اوامر لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ ضمیر منهم راجع بمؤمنین است که اجابت امر خدا و رسول کردند در مراجعت بجهاد بعد از مراجعت از جهاد اول، و اینها هم دو قسم هستند و هر دو قسم برای اجابت امر خدا و رسول مأجور هستند لکن تفاوت مراتب دارند کسانی که محسن هستند یعنی کارهای حسن میکنند از اتیان بواجبات الهی و عمل بمندوبات که تماما حسنه است و مراد از احسان اینست نه مراد احسان بدیگران باشد.

وَ اتَّقَوْا که پرهیز از گناهان باشد أَجْرٌ عَظِيمٌ پاداش با عظمتی دارند و اما قسم دوم که آلوده بپاره ای از معاصی یا تارک قسمتی از واجبات بلکه مندوبات هستند آن اجر عظیم را ندارند، لکن ممکن است مورد عفو و مغفرت شوند و برای جهاد مأجور گردند لکن آن عظمت را ندارند.

الَّذِينَ قالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزادَهُمْ إِيماناً وَ قالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ (۱۷۳)

آن کسانی که خبر دادند بآنها جماعتی از مردم که دشمنان شما از طبقات کفار اجتماع و آمادگی دارند برای مقاتله باشد از آنها بترسید اینها ایمانشان کاملتر شد و گفتند ما را کفایت میکند خداوند و خوب وکیلی است ما اعتمادمان باوست و از کثرت جمعیت دشمن وحشت نداریم.

مراد از ناس اول در الَّذِينَ قالَ لَهُمُ النَّاسُ جمعی از منافقین هستند که مؤمنین را تخویف میکردند یا قافله ای که از مکه بدسیسه ابی سفیان آمده بودند بعد از وقعه احد که تحدید کنند مسلمین را که مهیّای جنگ با آنها نشوند و یا نعیم بن مسعود اشجعست، چنانچه در خبر از حضرت باقر و صادق علیهما السلام است و یا منافقین که در میان مسلمین بودند، و ممکن است همه آنها باشند و تفسیر بخصوص نعیم بن مسعود از باب بیان مصداق باشد.

إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ مراد از ناس دوم مشرکین که ابی سفیان و اتباعش باشند و سایر کفار مثل مشرکین طائف و یهود و سایر اعداء اسلام و حال آنکه این خبر کذب محض بوده و همچه اجتماعی نبوده و فقط برای تخویف مؤمنین بوده فَاخْشَوْهُمْ یعنی از همچه اجتماعی بترسید فَزادَهُمْ إِيماناً لکن این خبر دروغ وحشت انگیز هیچگونه تأثیری در قلوب مؤمنین واقعی که مصداق احسنوا و اتقوا بودند نکرد بلکه ایمان و قوّت قلب آنها بیشتر شد، یا بواسطه اخبار خدا و رسول که این خبر کذب است و مشرکین از ترس انتشار دادند و یا بواسطه وعده فتح و فیروزی که باینها داده شده بود و یا بواسطه اعتماد بخداوند عالم

و توکل باو و اطمینان که گفتند: وَ قالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَ نِعْمَ الْوَکِیلُ از باب وعده الهی در سوره طلاق آیه ۳ و ۴ وَ مَنْ یَتَّقِ اللَّهَ یَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاً وَ یَرْزُقْهُ مِنْ حَیْثُ لا یَحْتَسِبُ وَ مَنْ یَتَوَکَّلْ عَلَی اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِکُلِّ شَیْ ءٍ قَدْراً.

لذا بعد از وقعه احد حسب الامر رسول طبق خبری که ابی جارود از حضرت باقر علیه السّلام روایت کرده و خلاصه مضمون حدیث اینکه در وقعه احد ابو سفیان بپیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم خبر داد که وعده ما در سال آینده در بدر صغری و حضرت هم قبول فرمود چون موسم حج شد ابو سفیان عده ای مهیا کرد و از مکه خارج شدند و تا سویق آمدند و خداوند یک رعبی از مسلمین در قلوب آنها انداخت و برگشتند بمکه، و حضرت رسول صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم با اصحاب آمدند تا سویق و آنجا منافع زیادی از تجارت بردند و سالمین و غانمین مراجعت بمدینه کردند، و لذا خداوند میفرماید:

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۷۴] ..... ص: ۴۳۲

فَانْقَلَبُوا بِنِعْمَهٍ مِنَ اللَّهِ وَ فَضْلٍ لَمْ یَمْسَسْهُمْ سُوءٌ وَ اتَّبَعُوا رِضْوانَ اللَّهِ وَ اللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَظِیمٍ (۱۷۴)

پس برگشتند بنعمت از خداوند و فضل او و هیچگونه سویی بر آنها نبود و متابعت نمودند خشنودی خدا را و خداوند صاحب فضل عظیم است.

فَانْقَلَبُوا یعنی مراجعت کردند از بدر صغری.

بِنِعْمَهٍ مِنَ اللَّهِ تنوین تنکیر دلالت دارد بر بزرگی نعمت که همان القاء رعب بود در قلوب مشرکین و شهامت و شجاعت مؤمنین در نظر آنها و عظمت مسلمین و خفت و حقارت مشرکین.

ص: ۴۳۳

و فضل منافع تجارتی که در این مسافرت نصیب آنها شد.

لَمْ یَمْسَسْهُمْ سُوءٌ کوچکترین مصیبتی بر آنها وارد نشد.

وَ اتَّبَعُوا رِضْوانَ اللَّهِ و این مسافرت موجب خشنودی الهی بود زیرا اعلاء کلمه اسلام و استخفاف کفر و شرک و اطاعت امر الهی و ظهور ثبات قدم و قوّت ایمان مؤمنین بود.

وَ اللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَظِیمٍ عنایات و تفضلات الهی بسیار با عظمت است.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۷۵] ..... ص : ۴۳۳

إِنَّما ذلِکُمُ الشَّیْطانُ یُخَوِّفُ أَوْلِیاءَهُ فَلا تَخافُوهُمْ وَ خافُونِ إِنْ کُنْتُمْ مُؤْمِنِینَ (۱۷۵)

محققا بدانید ایها المؤمنون کسانی که از کفار و مشرکین و مقاتله با آنها خوف دارند از اولیاء شیطان هستند که القاء خوف در قلوب آنها میکند شما از آنها خوف نداشته باشید بلکه باید از خدا بترسید در مخالفت امر او و تقاعد از جهاد اگر حقیقه مؤمن هستید.

إِنَّما ذلِکُمُ الشَّیْطانُ یُخَوِّفُ أَوْلِیاءَهُ اولیاء شیطان کسانی هستند که متابعت شیطان میکنند در ترک واجبات و فعل محرمات که آنها را بقتل و جرح و ذهاب مال میترساند، و بعضی از مفسرین تفسیر کردند که مراد از اولیاء شیطان کفار و مشرکین هستند که از مسلمین خائف میشوند، و این از دو جهت غلط است یکی آنکه شیطان آنها را تشجیع و ترغیب میکند بمقاتله با مسلمین نه تخویف و تهدید دیگر آنکه القاء خوف در قلوب آنها را خداوند میفرماید وَ قَذَفَ فِی قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ حشر آیه ۲، و پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فرمود

نصرت بالرعب

و نیز میفرماید سَأُلْقِی فِی قُلُوبِ الَّذِینَ کَفَرُوا الرُّعْبَ انفال آیه ۱۲، و نیز میفرماید سَنُلْقِی

فِی قُلُوبِ الَّذِینَ کَفَرُوا الرُّعْبَ

آل عمران آیه ۱۵۲.

فَلا تَخافُوهُمْ شما که از اولیاء شیطان نیستید بلکه مؤمن خالص از اولیاء اللَّه هستید، پس نباید از مشرکین خوف داشته باشید با وعده نصرت الهی.

وَ خافُونِ باید از خدا بترسید که در صورت مخالفت و معصیت مورد غضب او واقع شوید و در دنیا و آخرت بعقوبت دچار شوید و دشمن بر شما چیره شود.

إِنْ کُنْتُمْ مُؤْمِنِینَ چون مؤمن از خدا میترسد و از غیر او باک ندارد، و غیر مؤمن از غیر خدا خائف است و از خدا نمیترسد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۷۶] .... ص : ۴۳۴

وَ لا یَحْزُنْکَ الَّذِینَ یُسارِعُونَ فِی الْکُفْرِ إِنَّهُمْ لَنْ یَضُرُّوا اللَّهَ شَیْئاً یُرِیدُ اللَّهُ أَلاَّ یَجْعَلَ لَهُمْ حَظًّا فِی الْآخِرَهِ وَ لَهُمْ عَذابٌ عَظِیمٌ (۱۷۶)

و محزون نکند تو را کسانی که بسرعت رو بکفر میروند اینها هیچگونه ضرری بدستگاه الهی نمیتوانند وارد کنند مشیّت این نحو تعلق گرفته که اینها از فیوضات اخروی که برای اهل ایمان مهیّا شده بی نصیب شوند و دچار عذاب عظیمی که برای کفار است شوند.

از این آیه استفاده میشود که دسته ای از کسانی که ایمان آورده بودند برگشت کردند بکفر و با سرعت هر چه تمامتر رو بکفر رفتند و اینها غیر از منافقین هستند زیرا آنها از کفر خارج نشده بودند تا رو بکفر روند، و همچنین کفار نیستند بلکه مرتدین هستند و این باعث حزن پیغمبر شد زیرا میدید که چقدر زحمت و رنج و خون دل خورده تا اینها را هدایت کرده و زحماتش از بین رفته خداوند

برای تسلیت خاطر مبارکش در این آیه میفرماید:

وَ لا یَحْزُنْکَ الَّذِینَ یُسارِعُونَ فِی الْکُفْرِ زیرا بر پیغمبر جز ابلاغ و هدایت چیزی نیست وَ ما عَلَی الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلاغُ الْمُبِینُ عنکبوت آیه ۱۸، هر کس توفیق شامل حالش شد و بشرف اسلام مشرف شد بنفع خودش میشود و هر که قبول نکرد بر ضرر خودش تمام میشود.

گر جمله کائنات کافر گردند بر دامن کبریاش ننشیند گرد

و نصرت الهی هم دائر مدار کثرت و قلّت نیست کَمْ مِنْ فِئَهٍ قَلِیلَهٍ غَلَبَتْ فِئَهً کَثِیرَهً بِإِذْنِ اللَّهِ بقره آیه ۲۴۹.

إِنَّهُمْ لَنْ یَضُرُّوا اللَّهَ شَیْئاً چون غنیّ بالذات است و احتیاج در ساحت قدس او نیست.

یُرِیدُ اللَّهُ باراده تکوینی نه تشریعی.

أَلَّا یَجْعَلَ لَهُمْ حَظًّا فِی الْآخِرَهِ چون قابل هدایت نیستند و افاضه محل قابل لازم دارد اینها هم مثل سایر طبقات کفار که حجت بر آنها تمام شد و اسباب هدایت از هر جهت برای آنها فراهم بود بسوء اختیار رو بکفر رفتند وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَیْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمی عَلَی الْهُدی فصلت آیه ۱۷، از مثوبات و نعم اخروی که خاص باهل ایمان است و غیر مؤمن بهره و نصیبی از آنها ندارد محروم شدند إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَهُما عَلَی الْکافِرِینَ اعراف آیه ۵۰.

وَ لَهُمْ عَذابٌ عَظِیمٌ که اختصاص دارد بکافر معاند و غیر مؤمن از سایر طبقات که قاصر نباشند و اگر قاصر باشند نه بهره و نصیبی دارند چون ایمان نداشتند و نه عذابی چون مقصر نبودند.

إِنَّ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْكُفْرَ بِالْإِيْمانِ لَنْ يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئاً وَ لَهُمْ عَذابٌ أَلِيمٌ (۱۷۷)

محقق است کسانی که خریدند کفر را بازاء ایمان هیچگونه ضرری بخدا وارد نکردند بلکه ثمره این معامله عذاب دردناک است برای خود آنها.

شری بمعنی فروش است چنانچه میفرماید وَ شَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَراهِمَ مَعْدُودَةٍ یوسف آیه ۲۰.

و اشْتَری بمعنی خرید است که قبول فروش باشد، و اصل خرید و فروش مبادله است که مبادله ایمان باشد بکفر، و این آیه کمال دلالت را دارد بر آنچه گفتیم که در حق کفار و منافقین نیست زیرا آنها ایمان نداشتند تا با کفر مبادله کنند در حق آنها گفتند باید گفت اختیار کردند کفر را بر ایمان چنانچه قبلا اشاره شد در آیه وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمى عَلَى الْهُدى بلکه در مورد مرتدین است که ایمان داشتند و دست از او کشیدند و رو بکفر رفتند لذا میفرماید إِنَّ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْكُفْرَ بِالْإِيْمانِ و این معامله ببرهان عقل و نقل و حسّ و و جدان معامله ضرری است زیرا نفیس ترین اشیاء را دادن مثل جواهر قیمتی بازاء پست ترین اشیاء قاذورات نجسه متعفّنه، لکن ضرر این معامله بر خدا نیست چنانچه گفتیم.

لَنْ يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئاً و وجه تکرار این جمله شاید این باشد که در آیه قبل برای تسلیت پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بوده که محزون نباشد و در این آیه ثمره این معامله سفیهانه را بیان میفرماید که راجع بخود آنها است.

وَ لَهُمْ عَذابٌ أَلِيمٌ تعبیر بالیم بمعنی مولم برای ردّ کسانیست که گفتند اهل عذاب پس از مدتی طبیعه ثانویه پیدا میکنند و جنس آتش میشوند و دیگر متألّم نمیشوند بلکه خروج از آتش موجب تألّم آنها است، و شرح این جمله

را در اوائل سوره بقره در مجلد اول مفصلا بیان کردیم مراجعه فرمائید.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۷۸] ..... ص : ۴۳۷

اشاره

وَ لا یَحْسَبَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا أَنَّما نُمْلِی لَهُمْ خَیْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ إِنَّما نُمْلِی لَهُمْ لِیَزْدادُوا إِثْماً وَ لَهُمْ عَذابٌ مُهِینٌ (۱۷۸)

و گمان نکنند کسانی که کافر شدند اینکه ما آنها را مهلت دادیم بنفع آنها است بلکه موجب زیادتی معاصی آنها است و برای آنها است عذاب خوار کننده این آیه باصطلاح علماء دفع دخل است که کسانی که توهم میکنند که کفار و غیر اینها از ظلمه و فساق در دنیا متنعم بمال و جاه و مقام هستند مورد عنایت خدایی هستند، و اهل ایمان و صلحاء در شکنجه ظلم و بلیات واقع شده اند در پیشگاه الهی خار و خفیف هستند، چنانچه این توهم فاسد را یزید لعنه اللَّه کرد و متمسک بآیه قُلِ اللَّهُمَّ مالِکَ الْمُلْکِ الایه شد، و علیا علیّه عالیه عصمت صغری سلام اللَّه علیها بهمین آیه دفع توهم آن ملعون را فرمود در آن خطبه مفصله.

«شرح الفاظ آیه» .... ص : ۴۳۷

لا یَحْسَبَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا حسبان بمعنی گمان است شامل ظن و یقین هر دو میشود که هر دو بر خلاف واقع است. و کفر، مطلق کفر است از شرک و من دونه بلکه ذکر کفر از باب مثال است و الّا فاسق و فاجر و ظالم را هم بتنقیح مناط قطعی شامل است.

أَنَّما نُمْلِی لَهُمْ املاء بمعنی مهلت است یعنی کشش دادن عمر که طول عمر باشد.

خَیْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ این طول عمر بنفع آنها تمام نمیشود زیرا اگر هر چه

زودتر بمیرند گناه آنها کمتر است و عذاب آنها سبک تر، عمری که مرتع شیطان باشد و مصرف معاصی نبودش بهتر از بود است چنانچه جمیع نعم الهی اگر مصرف معاصی شود نبودش بهتر از بود است، چشم، گوش زبان، دست، پا. یا مال و جاه و غیر اینها تماما بلا است نه نعمت.

إِنَّما نُمْلِی لَهُمْ لِیَزْدادُوا إِثْماً لام عاقبت است نه غرض، خداوند نعمت نمیدهد که مصرف معصیت شود خود بنده بواسطه سوء سریره صرف معاصی میکند مثل لِیَکُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَ حَزَناً قصص آیه ۸، فرعون و اتباعش نگاهداری موسی نکردند برای دشمنی و حزن عاقبتش بآنجا رسید.

و ازدیاد اثم نه فقط کثرت معاصی باشد بلکه بقاء بر کفر و ظلم و جور و نحوه اینها هم موجب ازدیاد اثم میشود، و بالجمله پاره معاصیست که از معاصی دائمیه است مثل حبس حقوق و ترک واجبات غیر موقته که فورا ففورا واجب است و انگشتر طلا در دست داشتن و ترک تطهیر مسجد و امثال اینها.

وَ لَهُمْ عَذابٌ مُهِینٌ شرحش گذشت مکررا.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۷۹] ..... ص : ۴۳۸

ما کانَ اللَّهُ لِیَذَرَ الْمُؤْمِنِینَ عَلی ما أَنْتُمْ عَلَیْهِ حَتَّی یَمِیزَ الْخَبِیثَ مِنَ الطَّیِّبِ وَ ما کانَ اللَّهُ لِیُطْلِعَکُمْ عَلَی الْغَیْبِ وَ لکِنَّ اللَّهَ یَجْتَبِی مِنْ رُسُلِهِ مَنْ یَشاءُ فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَ رُسُلِهِ وَ إِنْ تُؤْمِنُوا وَ تَتَّقُوا فَلَکُمْ أَجْرٌ عَظِیمٌ (۱۷۹)

خداوند خداوندی نیست که رها کند مؤمنین را بر آنچه که شما بر او هستید تا آنکه جدا کند پلید را از پاکیزه و خداوندی نیست که شما را مطلع کند

بر غیب و بواطن ناس و لکن اختیار میکنـد از پیغمبرانش هر که را که بخواهد پس شـما ایمان آورید بخدا و پیغمبران او و اگر ایمان آوردید و متقی و پرهیزکار شدید پس برای شما اجر و پاداش عظیمی است.

موضوع امتحـان و آزمـایش برای کشف بـاطن و مطابقه آن با ظاهر است و خداونـد چون عالم ببواطن هر کسـی هست احتیاج بکشف نـدارد، و امتحانـات الهی برای کشف بواطن است بر خود انسان که بسا تخیّل میکنـد که باطن خود بسـیار خوب اسـت چون انسـان حبّ نفس دارد بر خودش امر مشـتبه میشود، چه بسـیار اشـخاص که بواسـطه دانسـتن بعضـی از اصـطلاحات خیال میکنند مجتهد هسـتند. یا بواسـطه فقدان اسـباب معصیت توهّم عدالت میکنند. یا بواسطه درک پاره ای از مطالب خیال میکنند اعقل ناس هسـتند و غیر اینها و همچنین کشف بر سایرین که اگر خداوند مقامی باو عنایت فرمود بدانند که بموقع بوده، و اگر عقوبتی باو متوجه شد بفهمند بجا بوده و همچنین بفهمند که با او چه معامله بکنند.

و توهّم نشود که امتحان خوب را بـد و بـد را خوب میکنـد بلکه خوبی و بـدی را ظاهر میسازد لـذا بمقتضای حکمت خـداوند تمام بنده گان را امتحان میفرماید و آیات و اخبار در این باب بسیار است بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِیمِ الم أَ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ یُتْرَکُوا أَنْ یَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لا یُفْتَنُونَ وَ لَقَدْ فَتَنَّا الَّذِینَ مِنْ قَبْلِهِمْ الایه سوره عنکبوت، و از امیر المؤمنین علیه السّلام است

(لتغربلّنکم غربله و لتبلبلنکم بلبله).

لـذا در این آیه میفرمایـد مـا کـانَ اللَّهُ لِیَـذَرَ الْمُـؤْمِنِینَ عَلی مـا أَنْتُمْ عَلَیْهِ خطـاب بخود مؤمنین است و توجه از غیـاب بخطـاب و بـالعکس یکی از محسـنات است و در قرآن بسـیار است مثل آیه شـریفه حَتَّی إِذا کُنْتُمْ فِی الْفُلْکِ وَ جَرَیْنَ بِهِمْ بِرِیـحٍ طَیِّبَهٍ الایه یونس آیه ۲۲ و غیر اینها.

پس مفاد آیه ما کانَ اللَّهُ یعنی خدا این نحو نیست که شما مؤمنین را

واگذارد بر آنچه اظهار میکنید که ما بر آنیم از حقیقه ایمان.

حَتَّی یَمِیزَ الْخَبِیثَ مِنَ الطَّیِّبِ تمیز، جدا کردن است، خبیث: پلید است که منافق باشد، و طیّب: پاکیزه که مؤمن حقیقی باشد این دو از هم جدا میشوند چنانچه در قیامت یوم تبلی السرائر خطاب میرسد وَ امْتازُوا الْیَوْمَ أَیُّهَا الْمُجْرِمُونَ سوره یس آیه ۵۹.

وَ ما کانَ اللَّهُ لِیُطْلِعَکُمْ عَلَی الْغَیْبِ در اوائل سوره بقره مجلد اول معنای غیب بیان شد در ذیل جمله الَّذِینَ یُؤْمِنُونَ بِالْغَیْبِ و مراد در اینجا اینست که قبل از امتحان شما بخواهید منافق را از مؤمن تمیز دهید و از بواطن یکدیگر مطّلع شوید ممکن نیست و مخالف حکمت است و الّا سدّ باب معاشرات و مزاوجات و مراودات و معاملات میشود و نظام عالم مختلّ میگردد.

وَ لکِنَّ اللَّهَ یَجْتَبِی مِنْ رُسُلِهِ مَنْ یَشاءُ اجتباء بمعنی اختیار، یجتبی ای یختار من رسله، من تبعیضیه یعنی بعض از رسل را آنهایی را که مشیّتش تعلق گرفته برای اطلاع بر غیب و علم بضمائر مردم و خبر از بواطن آنها، و البته پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم جزو این بعض است و همچنین اوصیاء او و از ما فی الضمیر هر کس با خبرند حیّا و میتا و اخبار در این باب بسیار است و جزو معجزه است.

فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَ رُسُلِهِ تکلیف مهم شما اینست که از روی حقیقت ایمان بخدا و رسول داشته باشید و در کارهای آنها و دستورات آنها چون و چرا نکنید.

وَ إِنْ تُؤْمِنُوا وَ تَتَّقُوا فَلَکُمْ أَجْرٌ عَظِیمٌ اگر حقیقه تسلیم شدید و مخالفت نکردید پاداش عظیمی برای شما هست.

وَ لا- يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ بِما آتاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْراً لَهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَهُمْ سَيُطَوَّقُونَ ما بَخِلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيامَهِ وَ لِلَّهِ مِيراثُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ (۱۸۰)

و گمان نکنند کسانی که بخل میکنند بآنچه خداوند بآنها داده در اداء حقوقش از فضل خود این برای آنها خیر است بلکه شرّ است بر آنها زود باشد که طوق میکنند آنها را بآنچه باو بخل کردند روز قیامت و مختص بخدا است میراث آسمانها و زمین و خداوند بآنچه عمل میکنید با خبر است.

اخبار زیادی از کافی و مجالس شیخ و عیاشی و غیر اینها از ائمّه علیهم السلام رسیده در موضوع زکاه که مانع الزکاه فردای قیامت افعی دور گردنش طوق زند و او را بگزد تا از حساب خلائق فارق شوند، لکن این اخبار بیان مصداق و مورد نزول آیه را میرساند منافی با اطلاق آیه ندارد شامل جمیع حقوق واجبه مالیه میشود، بلی بخل در مستحبات و لو مذموم است و صفه بخل از صفات ذمیمه است لکن مورد عقوبت نیست.

وَ لا- يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ گذشت که حسبان گمان بر خلاف واقع است اعم از یقین که جهل مرکّبش گویند یا مظنه در مقابل وهم.

بِما آتاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ خداوند هر چه بهر که عنایت کند تفضل است زیرا احدی طلب از او ندارد و استحقاق از برای او نیست، در دعاء است

کل نعمک ابتداء.

هُوَ خَيْراً لَهُمْ این منع زکاه و سایر حقوق واجبه بنفع آنها تمام میشود

چنین نیست بَلْ هُوَ شَرٌّ لَهُمْ بلکه باعث گرفتاری و عذاب آخرت میشود، بلکه بسا باعث بی ایمان از دنیا رفتن آنها میشود چنانچه در آیات و اخبار اشاره دارد.

سَیُطَوَّقُونَ ما بَخِلُوا بِهِ یَوْمَ الْقِیامَهِ این یکی از عذابهای آنها است نه اینکه منحصر باین عذاب باشد چنانچه در آیات دیگر و اخبار در موارد متفرقه بیان فرموده اند.

وَ لِلَّهِ مِیراثُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ کانّه دفع دخل است که گمان کنند بنفع دنیوی آنها تمام میشود این هم توهّم فاسد است باید تمام بگذارند و بروند و مالکیه آنها زایل و تمام منحصرا مملوک حق هستند لِمَنِ الْمُلْکُ الْیَوْمَ لِلَّهِ الْواحِدِ الْقَهَّارِ مؤمن آیه ۱۶، و مراد از میراث گذاردن و رفتن است.

وَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ خَبِیرٌ خبیر علم بقضایای خارجیه و وقایع واقعه و علم بجزئیّات است.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۸۱] ..... ص : ۴۴۲

اشاره

لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِینَ قالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِیرٌ وَ نَحْنُ أَغْنِیاءُ سَنَکْتُبُ ما قالُوا وَ قَتْلَهُمُ الْأَنْبِیاءَ بِغَیْرِ حَقٍّ وَ نَقُولُ ذُوقُوا عَذابَ الْحَرِیقِ (۱۸۱)

هر آینه بتحقیق خداوند شنید قول کسانی که گفتند خداوند فقیر است و ما ثروتمندیم زود باشد بنویسیم آنچه را که گفتند و کشتن آنها انبیاء را بدون حق و بآنها می گوییم بچشید عذاب سوزنده را.

مفسرین گفتند که این قول منشأش آیه شریفه است که فرموده مَنْ ذَا الَّذِی یُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضاً حَسَناً الایه پس خدایی که احتیاج بقرض دارد فقیر است و ما که قرض میدهیم اغنیاء هستیم.

لکن این تفسیر غلط است زیرا احدی توهم نمیکند که مراد از آیه قرض دادن بخدا است بلکه مراد انفاق فی سبیل اللّه است مثل زکاه و خمس و سایر مصارف خیریه، بلکه این قول مقاله یهود است که معتقد هستند که خداوند روز یکشنبه شروع بخلقت عالم نمود تا روز جمعه تمام شد و شنبه تعطیل نمود و کنار رفت و دیگر کاری از او صادر نمیشود که قول بتفویض است و مفاد آیه شریفه قالَتِ الْیَهُودُ یَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ الایه مائده آیه ۶۴ است.

و نظیر قول حکماء است که گفتند خدا فقط عقل اول را آفرید و بس زیرا الواحد لا یصدر عنه الا الواحد و لا یصدر الواحد الا عن الواحد.

و همچنین بسیاری از مفوضه که گفتند امر خلقت و رزق مفوض بملائکه و انبیاء و اولیاء است.

و تمام اینها مزخرف است و باطل بَلْ یَداهُ مَبْسُوطَتانِ یُنْفِقُ کَیْفَ یَشاءُ مائده آیه ۶۴، کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِی شَأْنٍ الرحمن آیه ۲۹ و تفصیل این بحث را مکررا متذکر شده ایم لذا می پردازیم بشرح الفاظ آیه شریفه:

لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ سمع الهی علم بمسموعات است چنانچه بصر علم بمبصرات و ادراک علم بمدرکات، و حکمت علم بمصالح و مفاسد و برگشت تمام بعلم است که عین ذات است.

قَوْلَ الَّذِینَ قالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِیرٌ فقیر دو معنی دارد: یکی بمعنی احتیاج است که از لوازم ممکن است و ساحت قدس واجب از او بری است زیرا احتیاج با وجوب وجود نمیسازد. و یکی بمعنی نداریست و خداوند بمجرد اراده بهرچه تعلق بگیرد موجود میشود و خزائن الهی فناپذیر نیست و کم شدنی نیست.

وَ نَحْنُ أَغْنِیاءُ غنی هم دو معنی دارد: یکی بی نیازی و عدم احتیاج و ممکن بذاته سر تا پا احتیاج است.

سیه رویی ز ممکن در دو عالم نشد هرگز جدا و اللّه اعلم

کل ممکن محتاج یا أَیُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَراءُ إِلَی اللَّهِ وَ اللَّهُ هُوَ الْغَنِیُّ الْحَمِیدُ فاطر آیه ۱۵.

دیگر دارایی است آنهم ممکن لیس صرف است چنانچه گفته اند (الممکن فی حدّ ذاته ان یکون لیس و له من علته ان یکون ایس) بلکه ممکن چنانچه در وجود و حدوث احتیاج بموجد و محدث دارد، در بقاء هم محتاج است آن بآن بنا بر حرکت جوهریه احتیاج بافاضه وجود دارد (اگر نازی کند از هم فرو ریزند قالب ها) سَنَکْتُبُ ما قالُوا در دفتر الهی ثبت و نوشته شده ما یَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَیْهِ رَقِیبٌ عَتِیدٌ ق آیه ۱۸.

وَ قَتْلَهُمُ الْأَنْبِیاءَ که آنهم نوشته شده بلکه جمیع افعال عباد از نیک و بد عبادت و معصیت تمام نوشته شده و نامه عمل از ضروریات دین اسلام است و آیات قرآنی در این باب بسیار است و کافیست همین آیه وَ وُضِعَ الْکِتابُ فَتَرَی الْمُجْرِمِینَ مُشْفِقِینَ مِمَّا فِیهِ وَ یَقُولُونَ یا وَیْلَتَنا ما لِهذَا الْکِتابِ لا یُغادِرُ صَغِیرَهً وَ لا کَبِیرَهً إِلَّا أَحْصاها وَ وَجَدُوا ما عَمِلُوا حاضِراً وَ لا یَظْلِمُ رَبُّکَ أَحَداً کهف آیه ۴۹.

(اشکال) ..... ص : ۴۴۴

یهود زمان نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که قائل باین قول بودند قتل انبیاء نکردند.

(جواب) ..... ص : ۴۴۴

اولا خداوند مذمت میفرماید کسانی که قائل باین قول بودند و کسانی که انبیاء را بقتل رسانیدند و دلالت ندارد بر اینکه هر کس قائل باین قول باشد قاتل انبیاء است.

و ثانیا مذمت راجع بجنس یهود است که اینها هم قائل باین قول هستند و هم قاتل انبیاء.

ص: ۴۴۵

و ثالثا

(الراضی بفعل قوم کالداخل فیهم)

لسان خبر است.

بغیر حقّ نه معنی این باشد که قتل نبی اگر بحق باشد مانعی ندارد بلکه میفرماید قتل انبیاء کلّا بغیر حق است و ممکن است که بسا کفار انبیاء خود را میکشتند بعنوان اینکه اینها با ما جنگ دارند و مزاحم ما هستند و بخدایان ما اهانت میکنند و امثال اینها که پیش خود یک تقصیری برای آنها توهم میکردند، لکن یهود انبیاء را کشتند که هیچگونه بهانه ای نداشتند مثل قتل یحیی و زکریا و امثال اینها.

وَ نَقُولُ یعنی حکم میفرمائیم و از روی خفت و خواری بآنها می گوییم بچشید ذُوقُوا عَذابَ الْحَرِیقِ که عذاب آتش باشد که دائما مشتعل است.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۸۲] .... ص : ۴۴۵

ذلِکَ بِما قَدَّمَتْ أَیْدِیکُمْ وَ أَنَّ اللَّهَ لَیْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِیدِ (۱۸۲)

این عذاب حریق بواسطه اعمال خود شما است که بدست خود انجام داده اید نه از جهه اینکه بشما ظلم شده باشد خداوند هرگز ظلم ببندگانش نمیکند.

ذلِکَ اشاره بجمله اخیر است در آیه قبل وَ نَقُولُ ذُوقُوا عَذابَ الْحَرِیقِ بِما قَدَّمَتْ أَیْدِیکُمْ ما، عبارت از فعل آنها است که یکی گفتن آنکه خدا فقیر است و ما غنی و یکی قتل انبیاء، و تعبیر بِما قَدَّمَتْ أَیْدِیکُمْ یعنی بسوء اختیار خود عمدا و عنادا عمل کردید نه مراد بجارحه دست باشد.

وَ أَنَّ اللَّهَ لَیْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِیدِ دفع دخل است کسی توهّم نکند که این عذاب حریق ظلم است و قبیح بلکه اثر و نتیجه عمل آنها است، و تعبیر بظلّام برای اینست که هیچگونه ظلمی از او صادر نمیشود.

الَّذِینَ قالُوا إِنَّ اللَّهَ عَهِدَ إِلَیْنا أَلاَّ نُؤْمِنَ لِرَسُولٍ حَتَّی یَأْتِیَنا بِقُرْبانٍ تَأْکُلُهُ النَّارُ قُلْ قَدْ جاءَکُمْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِی بِالْبَیِّناتِ وَ بِالَّذِی قُلْتُمْ فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ إِنْ کُنْتُمْ صادِقِینَ (۱۸۳)

کسانی که گفتند که خداوند با ما عهد بسته که ایمان نیاوریم برسولی مگر قربانی آورد که آتش آن را بسوزاند بگو بآنها که بتحقیق پیغمبرانی پیش از من آمدند با معجزات بیّنه روشن و مطلب شما را هم انجام دادند پس چرا آنها را کشتید اگر بودید شما راستگویان.

از این آیه شریفه چند جمله استفاده میشود: جمله اولی- از قرائن مأخوذه در آیه استفاده میشود که این کلام مقاله یهود است زیرا مشرکین و لو انبیاء را کشتند لکن مدّعی چنین عهدی نشدند و کتابی نداشتند، و نصاری و لو کتاب داشتند لکن انبیاء را نکشتند.

جمله ثانیه- اینکه همچه عهدی خداوند نفرموده در هیچ کتابی و بر خلاف عقل است زیرا پیغمبر اگر آمد و شرائط نبوت در او موجود باشد و خالی از موانع باشد و اقامه معجزه کند واجب است باو ایمان آورند و لو این معجزه را نداشته باشد مثل حضرت مسیح علیه السّلام و نبیّنا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم.

جمله سوم- اینکه انبیایی در بنی اسرائیل آمدند که دارای این معجزه بضمیمه معجزات دیگر بودند و یهود آنها را کشتند و بآنها ایمان نیاوردند و فعل خودشان مکذب قول آنها است.

شرح الفاظ آیه الَّذِینَ قالُوا صفه الَّذِینَ قالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِیرٌ الایه است که این کذب بعد الکذب است.

إِنَّ اللَّهَ عَهِدَ إِلَيْنا عهد فرمان و دستور است که از جانب حق بتوسط انبیاء بر امّه نازل میشود.

أَلَّا نُؤْمِنَ لِرَسُولٍ حَتَّى يَأْتِيَنا بِقُرْبانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ این بهانه جویی یهود است برای ایمان نیاوردن بمسیح علیه السّلام و پیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم، و معنای ایتاء قربان اتیان هر چیزی که بداعی تقرب بجا بیاورد، و بعید نیست که مراد قربانی نمودن باشد بگوسفند و نحو آن، و آتش آمدن و سوزاندن علامت قبولی قربانیست چنانچه در قربانی پسران آدم گفتند که در آیه شریفه میفرماید إِذْ قَرَّبا قُرْباناً فَتُقُبِّلَ مِنْ أَحَدِهِما وَ لَمْ يُتَقَبَّلْ مِنَ الْآخَرِ مائده آیه ۲۷، که قبولی آن بآمدن آتش و سوزاندن آن بود.

قُلْ قَدْ جاءَكُمْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِي انبیاء بنی اسرائیل بسیار بودند مثل داود، سلیمان، ذی الکفل، زکریّا، یحیی، یوشع، یونس و غیر اینها.

بالبيّنات معجزات باهرات واضح و آشکار.

وَ بِالَّذِي قُلْتُمْ دلالت ندارد که تمام انبیاء بنی اسرائیل دارای چنین معجزه بودند بلکه میان آنها بودند کسانی که اقامه این معجزه نموده باشند.

فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ همانها که این معجزه هم از آنها صادر شده بود مورد قتل واقع شدند.

إِنْ كُنْتُمْ صادِقِينَ قضیه شرطیّه تصدق عن کاذبین پس همچه عهدی با شما نشده و شما راستگو نیستید.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۸۴] ..... ص: ۴۴۷

فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقَدْ كُذِّبَ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ جاؤُ بِالْبَيِّناتِ وَ الزُّبُرِ وَ الْكِتابِ الْمُنِيرِ (۱۸۴)

پس اگر تو را تکذیب نمودند پس بتحقیق که پیغمبرانی پیش از تو هم تکذیب

کردند با اینکه آمدند با معجزات ظاهره و کتب مواعظ شافیه و کتاب دستور روشنی برای تسلیت قلب مطهّر حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و عدم تأثّر از ایمان نیاوردن کفار خاصه یهود غنود خداوند این آیه را نازل فرمود که اهل باطل همیشه بوده و هستند و دستگاه شیطان همیشه در جریان است و معاند حق بسیار هستند از اول خلقت تا آخر آن قدر انبیاء آمدند و قوم آنها را تکذیب کردند مثل قوم نوح، ابراهیم، لوط، هود، صالح، موسی، شعیب، ذی الکفل، رسل انطاکیه، عیسی و غیرهم.

فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقَدْ كُذِّبَ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ با اینکه چنانچه تو برای قومت اقامه معجزات باهرات که اعظم آنها همین قرآن است نموده آنها هم:

جاؤُ بِالْبَيِّناتِ اقامه معجزات باهرات نمودند و چنانچه تو آنها را پند و اندرز دادی و مواعظ کافیه شافیه کردی آنها هم قوم خود را که مفاد و الزبر همین است زیرا جمع زبور است و زبور کتابی را گویند که در آن پند و اندرز باشد، چنانچه در اخبار دارد که سؤال کردند از زبور حضرت داود فرمودند کلّ ان مواعظ بود، و چنانچه تو برای آنها دستورات قرآنی و فرامین ربّانی و اوامر و نواهی سبحانی را آوردی آنها هم مثل صحف آدم و نوح و ابراهیم و تورات و انجیل آوردند که مراد از وَ الْكِتابِ الْمُنِيرِ است، و ظاهر این است که الف و لام الکتاب جنس است شامل تمام آنها میشود بقرینه جاءوا نه عهد باشد که خصوص تورات باشد چنانچه مفسرین توهّم نمودند.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۸۵] ..... ص : ۴۴۹

اشاره

كُلُّ نَفْسٍ ذائِقَةُ الْمَوْتِ وَ إِنَّما تُوَفَّوْنَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيامَهِ فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَ أُدْخِلَ الْجَنَّهَ فَقَدْ فازَ وَ مَا الْحَياهُ الدُّنْيا إِلَّا مَتاعُ الْغُرُورِ (۱۸۵)

هر ذی حیاتی مرگ را خواهد چشید و روز قیامت مزد خود را خواهید گرفت پس کسی که از آتش دوری جوید و داخل بهشت شود پس بتحقیق رستگار خواهد بود و نیست زندگانی دنیا مگر اسباب فریب.

این آیه شریفه مشتمل بر مطالب مهمّه است:

مطلب اول) ..... ص : ۴۴۹

- در موضوع حیات و موت، و قبلا تذکر داده ایم که اختلاف کردند در نسبت حیات و موت، بعضی گفتند ایجاب و سلب که موت عدم الحیوه است، بعضی گفتند عدم و ملکه مثل عمی و بصر که عدم الحیوه ممّن شأنه الحیوه، پس چیزی که قابل حیات نیست اطلاق موت هم بر او نمیشود، و بعضی گفتند تضاد که دو امر وجودی است که مجتمع نمیشوند و تحقیق کلام اینست که موت نسبت بحیوه حیوانی و نباتی عبارت از زوال حیات است که همان عدم و ملکه است با مسبوقیت بحیوه، پس کسی که هنوز لباس حیات نپوشیده اطلاق موت بر او نمیشود و لو شأنیت حیات را داشته باشد پس مثل عمی و بصر نیست که مجرد عدم و ملکه است.

و اما نسبت بحیوه انسانی انتقال نشئه است، روح انسانی آن جوهر ملکوتی ان لطیفه ربّانی، ان مجرد غیر مادّی تعلق او از این بدن جسمانی بریده میشود و بقالب مثالی تعلق میگیرد و این هم پس از تعلق او باین بدن است که مادامی که هنوز تعلق نگرفته اطلاق موت بر او نمیشود، و آیه شریفه راجع باین قسمت است چون تعبیر بذوق فرموده كُلُّ نَفْسٍ ذائِقَهُ الْمَوْتِ و چشیدن راجع بامر وجودی است چنانچه آیه شریفه خَلَقَ الْمَوْتَ وَ الْحَياهَ هم راجع باین قسمت است

در سوره ملک آیه ۲، و احتیاج بتقدیر نداریم که مفسرین گفتند یعنی (ذائقه اسباب الموت و مقدماته).

پس مراد از کلّ نفس هر جنبنده ای نیست بلکه صاحبان روح ملکوتی است مثل ملک و جنّ و انس و همچنین مجردات صرفه مثل عالم عقول که تعلقی ندارند تا انتقالی پیدا کنند ذاتا و فعلا مجرد هستند مشمول این آیه نیستند

(مطلب دوم) ..... ص : ۴۵۰

وَ إِنَّما تُوَفَّوْنَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيامَهِ توفّی اخذ بقوّه است چنانچه بحضرت عیسی علیه السّلام میفرماید إِنِّی مُتَوَفِّیکَ وَ رافِعُکَ إِلَیَّ آل عمران آیه ۵۵، یعنی بتمام قوّت اجر خود را خواهید گرفت، کنایه از اینکه خردلی از اجر شما از بین نمیرود و اطلاق اجر بر مثوبات نه از باب استحقاق است بلکه حسب الوعده الهی است که خداوند خلف وعده نمیفرماید إِنَّ اللَّهَ لا یُخْلِفُ الْمِیعادَ آل عمران آیه ۹، و الّا آنچه بهر که در دنیا و آخرت از نعم الهی میرسد از باب تفضّل است کل نعمک ابتداء.

فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ زحزاح دوری جستن است و دوری از آتش ترک معصیت است.

وَ أُدْخِلَ الْجَنَّهَ دخول جنّت بفعل عبادت است، و این جمله مشتمل بر دو موضوع است: یکی تقوی که عبارت از ترک معاصیست و دیگر اعمال صالحه که عبارت از طاعت است، و در آیات قرآنی گاهی مقرون فرموده ایمان را بتقوی الَّذِینَ آمَنُوا ... وَ اتَّقُوا و گاهی باعمال صالحه الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ و البته مجرد ترک معاصی و فعل طاعت مورث دوری از آتش و دخول در جنت نمیشود بلکه شرط اصلی ایمان بعقائد حقّه که اگر مقرون شد با تقوی و عمل صالح این دو نتیجه را دارد، بلکه ممکن است ایمان تنها هم مفید این فائده باشد بواسطه

شمول مغفرت و شفاعت و سعه رحمت لکن حفظ ایمان با ترک تقوی و ترک اعمال صالحه بسیار امری است مشکل زیرا معاصی باعث ضعف ایمان یا زوال ایمان میشود و آیات و اخبار در این باب بسیار است.

فَقَدْ فازَ فوز بمعنی ظفر و نجات است و این کلمه مشتمل بر دو جمله است دخول جنّت ظفر است و دوری از آتش نجات است.

(مطلب سوم) .... ص : ۴۵۱

وَ مَا الْحَياةُ الدُّنْيا إِلَّا مَتاعُ الْغُرُورِ انسان در این عالم دنیا دو چیز لازم دارد یکی وسائلی که موجب حفظ بدن و قوای حیوانی و رشد جسمانی و تولید و تناسل از خوراک و لباس و ازدواج و مسکن و غیر اینها و خداوند تمام وسائل این زندگانی را از خلقت عالم علوی و سفلی و آنچه احتیاج بشر است مهیّا فرموده لکن تمام اینها مقدمه است برای امر دوّم که حفظ روح ملکوتی و قوای عقلانی و رشد معنوی و تکمیل نفسانی که موجب قرب بمقام ربوبی و نیل بسعادت اخروی و فوز بحیوه ابدی و نجات از مهالک دائمی است و خداوند وسائل آن را هم فراهم فرموده از ارسال رسل و انزال کتب و جعل احکام و اعطاء عقل و غیر اینها.

اگر انسان فقط متوجه بقسمت اول باشد و بمقدمه که منظور نظر نبوده اصاله و غافل از قسمت دوم این غرور است و مراد از حیات دنیا همین است و اینها متاع غرور است.

و اما اگر متوجه قسمت دوم شود و این وسائل دنیوی را معبر و مقدمه برای آن مقصود اصلی قرار دهد این فوز و رستگاری است.

ص: ۴۵۲

لَتُبْلَوُنَّ فِی أَمْوالِکُمْ وَ أَنْفُسِکُمْ وَ لَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذِینَ أُوتُوا الْکِتابَ مِنْ قَبْلِکُمْ وَ مِنَ الَّذِینَ أَشْرَکُوا أَذیً کَثِیراً وَ إِنْ تَصْبِرُوا وَ تَتَّقُوا فَإِنَّ ذلِکَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ (۱۸۶)

البته مبتلی خواهید شد ببلای سخت در اموال خود و در نفوس خود و خواهید شنید از اهل کتاب و مشرکین کلمات زشت و ناهنجار که موجب خشم و اذیت شما میشود و اگر در این بلیات و استماع این کلمات صبر کنید و تقوی را پیشه خود کنید پس این عمل شما از بردباری در کارها است.

لَتُبْلَوُنَّ لام تأکید است بمنزله لام قسم، نون هم تأکید در تأکید، تبلوا جمع و فتحه و او برای التقاء ساکنین است، و بلوی بمعنی ابتلاء بمعنی اختبار و امتحان است و مکرر گفته شده که امتحانات الهی نه برای کشف باطن است زیرا عالم ببواطن است بلکه برای امتیاز خوب و بد است مؤمن و منافق و کشف حقایق بر خود شخص و بر دیگران لِیَمِیزَ اللَّهُ الْخَبِیثَ مِنَ الطَّیِّبِ انفال آیه ۳۸ فی اموالکم بذهاب اموالکم چه باداء حقوق مالیه از زکاه و خمس و سایر مصارف و چه بدست اعداء و غارت کردن آنها و چه در امر جهاد.

و انفسکم بموت و قتل و جرح و مرض و غیر اینها.

وَ لَتَسْمَعُنَّ لام و نون تأکید مِنَ الَّذِینَ أُوتُوا الْکِتابَ یهود و نصاری بلکه مجوس که در حکم اهل کتاب هستند مِنْ قَبْلِکُمْ قبل از اسلام و نزول قرآن از توریه و زبور و انجیل.

وَ مِنَ الَّذِینَ أَشْرَکُوا کفار قریش و سایر مشرکین اذی کثیرا که آنها هم نسبتهای ناروا بپیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و اصحاب آن حضرت میدادند و او را ساحر و کذاب و مجنون میگفتند و هم اشعاری در هجو آنها میسرودند و هم فتنه انگیزی میکردند

که موجب تالّم پیغمبر و اصحاب میشد و البته در مقابل این ابتلائات و اذیّتها باید استقامت ورزید.

وَ إِنْ تَصْبِرُوا تحمل این اذیتها را نمودید که گفتند الصبر مفتاح الفرج وَ تَتَّقُوا خودداری کردید و باصطلاح از میدان در نرفتید.

فَإِنَّ ذلِکَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ بزرگترین اخلاق عزم در کار است تا بمقصد برسد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۸۷] ..... ص : ۴۵۳

وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِیثاقَ الَّذِینَ أُوتُوا الْکِتابَ لَتُبَیِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَ لا تَکْتُمُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَراءَ ظُهُورِهِمْ وَ اشْتَرَوْا بِهِ ثَمَناً قَلِیلاً فَبِئْسَ ما یَشْتَرُونَ (۱۸۷)

و زمانی که خداوند اخذ میثاق گرفت از کسانی که بر آنها کتاب نازل شده بود مثل تورات و انجیل اینکه آنچه در کتاب هست برای مردم بیان کنید و چیزی از آن را کتمان نکنید پس آنها کتاب را عقب سر انداختند و برای طمع مال و جاه دنیوی دست از دین و کتاب کشیدند که این منافع جزئیه دنیویه ثمن قلیلی است در مقابل دین و منافع اخروی پس بسیار بد معامله است.

یکی از مطالب مسلمه که آیات شریفه قرآن در موارد زیادی بیان فرموده و علماء اعلام از کتب یهود و نصاری متجاوز از شصت مورد استخراج فرموده اند بشارات انبیاء سلف بوجود مقدّس نبیّ اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و دین او و کتاب او و اوصیاء او و محل ظهور او و اقامت او و سیرت او و حسب و نسب و اسم و القاب او و سایر خصوصیات او است و قبلا بر جمله از آنها تذکر داده ایم، و در کتاب کلم الطیب در مجلد اول بسیاری از این موارد را بیان کردیم.

و علماء یهود و نصاری در عصر نبیّ صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم هم کاملا معرفت پیدا کردند چنانچه

بابناء خود معرفت داشتند لکن برای منافعی جزئی که از عوام خود اخذ میکردند و بر آنها ریاست داشتند کتمان کردند و منکر شدند و کتب خود را از عوام مستور داشتند، و این بدترین صفات خبیثه است.

و گناه تمام یهود و نصاری تا قیامت بلکه سائر طبقات کفار بر دوش آنها بار است زیرا آنها سبب شدند و اگر کتمان نکرده بودند و اسلام آورده بودند تمام اینها بشرف اسلام مشرف میشدند و این آیه شریفه در مذمت این طائفه نازل شده.

لکن بتنقیح مناط قطعی هر کتمان حقی که باعث اضلال جمعی گردد مشمول این آیه است مثل کسانی که بعد از نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم کتمان حقّ علی علیه السّلام را کردند و هکذا سائر ائمه علیهم السلام را و فعلله و تفعلله الی زماننا هذا، عصمنا اللّه و ایّاکم عن الزلل فی الدین و کتمان الحق المبین بمحمد و آله صلّی اللّه علیه و آله و سلّم.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۸۸] .... ص : ۴۵۴

لا تَحْسَبَنَّ الَّذِینَ یَفْرَحُونَ بِما أَتَوْا وَ یُحِبُّونَ أَنْ یُحْمَدُوا بِما لَمْ یَفْعَلُوا فَلا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفازَهٍ مِنَ الْعَذابِ وَ لَهُمْ عَذابٌ أَلِیمٌ (۱۸۸)

هرگز گمان نبری کسانی را که مسرورند بآنچه که آوردند و دوست دارند که آنها را مدح و تعریف کنند بآنچه عمل نکردند پس هرگز گمان نبری که آنها از عذاب الهی دورند و حال آنکه برای آنها عذاب دردناک است.

این آیه شریفه را بعضی گفتند شأن نزولش در مورد یهود و بعضی در مورد منافقین و مکرر گفته ئیم که مورد مخصص نیست و مفاد آیه عام است و اشاره بکسانیست که باعمال زشت خود فرحناک هستند وَ زَیَّنَ لَهُمُ الشَّیْطانُ أَعْمالَهُمْ نمل آیه ۲۴، و در جای دیگر میفرماید قُلْ هَلْ نُنَبِّئُکُمْ بِالْأَخْسَرِینَ أَعْمالًا الَّذِینَ ضَلَّ

سَعْيُهُمْ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ هُمْ یَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ یُحْسِنُونَ صُنْعاً

الی آخر الآیات نحل آیه ۱۰۴، لذا میفرماید:

لا- تَحْسَبَنَّ الَّذِینَ یَفْرَحُونَ بِما أَتَوْا مراد از بِما أَتَوْا ممکن است مال و سروت و جاه و ریاست و سائر زخارف دنیوی که اغلب کفار و فساق و ظلمه دارند باینها فرحناک میشوند و حال اینکه اینها عین بلاء است بر آنها، در قرآن میفرماید وَ لا یَحْسَبَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا أَنَّما نُمْلِی لَهُمْ خَیْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ إِنَّما نُمْلِی لَهُمْ لِیَزْدادُوا إِثْماً وَ لَهُمْ عَذابٌ مُهِینٌ آل عمران آیه ۱۷۸، و نیز میفرماید وَ لَوْ لا أَنْ یَکُونَ النَّاسُ أُمَّهً واحِدَهً لَجَعَلْنا لِمَنْ یَکْفُرُ بِالرَّحْمنِ لِبُیُوتِهِمْ سُقُفاً مِنْ فِضَّهٍ وَ مَعارِجَ عَلَیْها یَظْهَرُونَ الی آخر الآیات زخرف آیه ۳۳، و غیر اینها از آیات، و ممکن است مراد اعمال سیئه و معاصی و ظلم و غیر اینها باشد که افتخار میکنند و اینها را عمل خوب میشمارند و باعمال خود فرحناک هستند.

وَ یُحِبُّونَ أَنْ یُحْمَدُوا بِما لَمْ یَفْعَلُوا کارهایی که حسن عقلی دارد و نمیتوان حسن آن را منکر شد میخواهند مردم آنها را بآنها مدح کنند با اینکه ندارند و نمیکنند، مثلا فاسق است و میخواهند او را عادل بدانند، بخیل است و او را بسخاوت یاد کنند. ظالم است و او را محسن شمارند و هکذا بد را خوب جلوه دهند چنانچه الان مرسوم است فاسق فاجر شراب خوار قمار باز بی دین را وقت مردن سر قبر او یکی گوید چه جور آدمی بود گویند بسیار خوب آدمی بود، یا کسی که در اثر زنا و شراب و قمار کشته شده بالای منبر در مجلس ترحیمش شهید راه خدا بگویند یا از تنزیل و غش و تقلب مالی بهم زده و برای مصالحی یک سفر حج رفته و معلوم نیست چه غلطی کرده خیر الحاج و المعتمرین بگویند، یا پاره ای از مقدمات را دیده حجه الاسلام و المسلمین خطاب کنند و امثال اینها.

فَلا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفازَهٍ مِنَ الْعَذابِ این تقلبات باعث این نمیشود که از عذاب

قیامت نجات و دوری جویند.

وَ لَهُمْ عَذابٌ أَلِيمٌ عذاب دردناک اختصاص باین طائفه دارد زیرا اشدّ انحاء نفاق را دارند و إِنَّ الْمُنافِقِينَ فِي الدَّرْكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ نساء آیه ۱۴۵.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۸۹] ..... ص : ۴۵۶

وَ لِلَّهِ مُلْكُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ اللَّهُ عَلى كُلِّ شَيْ ءٍ قَدِيرٌ (۱۸۹)

و مختص بخدا است مالکیت آسمانها و زمین و خدا بر هر چیزی قادر و توانا است اشاره به اینکه کسی را نمیرسد که در ملک خدا تصرف کند و در کار او چون و چرا نماید، اهل عذاب را بعذاب سخت میگیرد و اهل ثواب را بثواب عظیم میرساند، و کلمات این آیه و شرح هر یک مفصلا بیان شده، بلکه از شدّت وضوح احتیاج بشرح نیست.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۹۰] ..... ص : ۴۵۶

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ اخْتِلافِ اللَّيْلِ وَ النَّهارِ لَآياتٍ لِأُولِي الْأَلْبابِ (۱۹۰)

محقق است که در خلقت آسمانها و زمین و پی در پی بودن شب و روز هر آینه نشانه هایی است بر صاحبان خرد.

این زمین ما هم یکی از کرات جویّه است مثل سایر ستارگان که هر کدام از آنها کره ایست مستقل در این فضای وسیع عالم که جز ذات اقدس ربوبی مقدار سعه آن را کسی نمیداند، حتی اینکه توهّم کردند که غیر متناهی است.

و هر کدام از این کرات آن قدر آثار قدرت حق و مخلوقاتی دارد که احدی جز خالق آنها بآنها احاطه ندارد حتی افراد بشر با این همه سعه علمی هنوز بهزار یک از خواص کره ارض که در او ساکن هستند پی نبردند، و چنان خداوند متعال اینها را

منظّم و مرتب که هر کره بجای خود در سکون و حرکت بنحوی است که خردلی تخلّف پذیر نیست.

و قدرت کامله او از برای کره زمین دو نوع حرکت قرار داده یکی وضعی که دور خود میچرخد، در هر بیست و چهار ساعت یک دور میزند که شب و روز تشکیل میدهد چون در این دور همیشه نصف کره مقابل خورشید است، سکنه هر قطعه در موقعی که قسمت آنها مقابل خورشید واقع میشود روز آنها و در موقعی که قسمت آن طرف مقابل میشود شب آنها، و چنان منظّم حرکت میکند که هیچ بطئ و سرعتی در ان نیست بیک میزان منظم.

و دیگر حرکت انتقالی که دور کره شمس چرخ میخورد در دائره منطقه البروج و این دائره با دائره معدل در دو نقطه اول حمل و میزان تقاطع دارند، و منتهی بعد این دائره با معدل بیست و چهار درجه است که اول سرطان و اول جدی باشد که اول تیر و اول دی است و این دور را یک سال تشکیل میدهد، و بلندی و کوتاهی شب و روز و تشکیل فصول چهارگانه در اثر این حرکت است.

و کره ماه که نزدیکترین کرات است بکره زمین و از خود هیچ نوری ندارد همیشه نصف آن مقابل شمس است و از او کسب نور میکند و هر مقدار از این نصف که بر کره زمین ظاهر میشود نورش مشاهده میگردد و قریب یک ماه یک دور در منازل ۲۸ گانه سیر دارد، و تشکیل شهور عربی از محرّم تا ذی الحجّه در اثر این است و تمام این حرکات بطوری منظّم است که از اول خلقت آنها تا قیامت ذرّه ای تفاوت در آنها دیده نشده، از این جهت و جهات دیگر که هر جزئی از مخلوقات در این کرات مشتمل بر حکم و مصالحیست میفرماید إِنَّ فِی خَلْقِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ اخْتِلافِ اللَّیْلِ وَ النَّهارِ لَآیاتٍ لِأُولِی الْأَلْبابِ

الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِياماً وَ قُعُوداً وَ عَلى جُنُوبِهِمْ وَ يَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ رَبَّنا ما خَلَقْتَ هذا باطِلاً سُبْحانَكَ فَقِنا عَذابَ النَّارِ (۱۹۱)

کسانی که خدا را یاد میکنند در حال ایستادن و نشستن و پهلو افتادن و فکر میکنند در آثار قدرت و حکم در خلقت آسمانها و زمین و عرض میکنند پروردگارا اینها را بدون حکمت و باطل و لغو خلق نفرموده ای منزّهی از فعل لغو و باطل پس ما را از عذاب آتش حفظ فرما.

الّذین صفت لِأُولِي الْأَلْبابِ است اشاره به اینکه صاحبان خرد همچه کسانی هستند که يَذْكُرُونَ اللَّهَ بیاد خدا هستند و زبانشان باذکار الهیه مشغول است قِياماً وَ قُعُوداً وَ عَلى جُنُوبِهِمْ در هر حال چه مشغول کار باشند و قیام بامر دنیا چه سکونت و قعود پیدا کند و دست از کار بکشند و چه استراحت کنند و بر پهلو بیفتند.

وَ يَتَفَكَّرُونَ که یکی از عبادات بزرگ تفکّر در مصنوعات الهی و ریزه کاریها که در هر یک از مخلوقات بکار زده مخصوصا فِي خَلْقِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ که این کرات جویّه که بسا کراتیست که ملیونها از کره زمین بزرگتر است و خداوند متعال بقدرت کامله خود در فضاء نگاهداری کرده بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَها رعد آیه ۲ و میگویند رَبَّنا ما خَلَقْتَ هذا باطِلًا چون خداوند تبارک و تعالی حکیم فی ذاته و عدل فی فعله محال است کار لغو و عبث و گزاف و جزاف و زشت و قبیح از او صادر شود و البته تمام کارهای او درست و بجا و بموقع موافق حکمت و مصلحت است چه بپاره ای از حکم و مصالح آن بشر پی ببرد و چه بواسطه کوتاهی عقل درک نکند لکن میداند که باطل و بدون حکمت نیست و لو اجمالا.

سبحانک تنزیه و تقدیس حق است ذاتا و صفتا و فعلا.

فَقِنا عَذابَ النّارِ صاحبان خرد با اینکه آثار قدرت را مشاهده و معرفت بحق پیدا کرده و دائما در ذکر پروردگار هستند پناه بخدا از عذاب میبرند و بخود مغرور نمیشوند و از او تمنّای حفظ از آتش و نجات از مهالک را دارند

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۹۲] .... ص : ۴۵۹

رَبَّنا إِنَّکَ مَنْ تُدْخِلِ النّارَ فَقَدْ أَخْزَیْتَهُ وَ ما لِلظّالِمِینَ مِنْ أَنْصارٍ (۱۹۲)

و نیز اولی الالباب میگویند پروردگار ما محققا هر که را داخل آتش جهنم نمودی او را تحقیر و اهانت و مفتضح و رسوا نمودی و برای ظالمین یاور و ناصری نیست.

مسلّم است که کفار و غیر معتقد بعقائد حقّه اگر از روی تقصیر و عناد باشد مخلّد در عذاب است و اگر از روی قصور باشد مثل مجانین و اطفال و ضعفاء العقول آنها را رها خواهند کرد، امیر المؤمنین علیه السّلام در دعاء کمیل عرض میکند

و لکنک تقدّست اسمائک اقسمت ان تملأها من الکافرین من الجنه و الناس اجمعین و ان تخلد فیها المعاندین

و اما المؤمنین مسلّما خلود در عذاب را ندارند و اختلاف در اینست که اگر گنهکار باشند بمقدار گناهشان داخل میشوند و سپس نجات پیدا میکنند یا آنکه مشمول عفو و مغفرت و شفاعت میگردند.

و تحقیق کلام اینست که اگر کثرت معاصی باعث شد که بی ایمان از دنیا بروند جزو دسته اول هستند و اگر حفظ ایمان شد مسلّما نجات پیدا میکنند و داخل آتش نخواهند شد، پس جمله رَبَّنا إِنَّکَ مَنْ تُدْخِلِ النّارَ مخصوص بغیر مؤمن مقصر است.

فَقَدْ أَخْزَيْتَهُ خزی اهانت و تحقیر و هلاکت و تبعید است.

وَ ما لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصارٍ این جمله هم شاهد بر کلام قبل است که مراد کفار و من فی حکم الکفار است نه مؤمن گنهکار زیرا شفاعت شامل مؤمن گنهکار میشود و قابل شفاعت هست، و این جمله نفی انصار میکند از ظالمین که مراد همان کسانی هستند که داخل آتش میشوند.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۹۳] .... ص : ۴۶۰

رَبَّنا إِنَّنا سَمِعْنا مُنادِياً يُنادِي لِلْإِيمانِ أَنْ آمِنُوا بِرَبِّكُمْ فَآمَنَّا رَبَّنا فَاغْفِرْ لَنا ذُنُوبَنا وَ كَفِّرْ عَنَّا سَيِّئاتِنا وَ تَوَفَّنا مَعَ الْأَبْرارِ (۱۹۳)

پروردگارا ما شنیدیم منادی حق را که نداء میکرد برای ایمان و میگفت ایمان بیاورید بپروردگار خودتان پس ما ایمان آوردیم، پروردگارا پس بیامرز گناهان ما را و از بین ببر بدیهای ما را و بمیزان ما را با نیکان.

بعضی گفتند منادی پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است، و بعضی گفتند قرآن است زیرا ندای پیغمبر را فقط حاضرین شنیدند ولی ندای قرآن را تمام شنیدند.

لکن این توهم فاسد است زیرا قرآن هم ندای پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است و ندای اوصیاء و ائمه علیهم السلام هم ندای پیغمبر است، و ندای علماء هم ندای پیغمبر است و مراد همان پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلم است، و در کلام هم تقدیر است که از جمله رَبَّنا إِنَّنا سَمِعْنا مُنادِياً استفاده میشود، یعنی نداء منادی را شنیدیم نه خود منادی را شنیدیم چون شنیدنی نیست.

يُنادِي لِلْإِيمانِ یعنی الی الایمان مثل هَدانا لِهذا اعراف آیه ۴۳، و مثل أَوْحى لَها زلزله آیه ۱۰، و معنای ایمان اعتقاد بجمیع عقائد حقه مذهب

شیعه اثنی عشریه و ضروریات دین و ضروریات مذهب است و شرحش در اول سوره بقره گذشت.

أَنْ آمِنُوا بِرَبِّكُمْ مفاد ندای منادی است، و همان بربّکم ایمان بجمیع فرمایشات ربّ است.

فَآمَنَّا رَبَّنا اجابت کردیم و بتمام فرمایشات منادی ایمان آوردیم.

فَاغْفِرْ لَنا ذُنُوبَنا غفران ستر و پوشیدن است، کسی جز ذات مقدّس تو خبر از گناهان ما نداشته باشد.

وَ كَفِّرْ عَنَّا سَيِّئاتِنا تکفیر از بین بردن گناه است مقابل احباط که از بین بردن عبادت است. و ممکن است ذنوب گناهان کبیره باشد و سیئات صغائر بقرینه إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبائِرَ ما تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئاتِكُمْ نساء آیه ۳۱، و ممکن است غفران آمرزش گناه باشد اگر بدون توبه از دنیا رود و تکفیر قبولی توبه باشد.

وَ تَوَفَّنا مَعَ الْأَبْرارِ حشر با نیکان و نیک کردارها و نیکوکارها و احسان کنندگان و خوبان.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۹۴] ..... ص : ۴۶۱

اشاره

رَبَّنا وَ آتِنا ما وَعَدْتَنا عَلى رُسُلِكَ وَ لا تُخْزِنا يَوْمَ الْقِيامَةِ إِنَّكَ لا تُخْلِفُ الْمِيعادَ (۱۹۴)

پروردگار ما و بما مرحمت فرما آنچه را که وعده فرموده ای بما بتوسط انبیاء خود و ما را فردای قیامت مفتضح و رسوا مفرما محققا تو خلف وعده نمی فرمایی

(مسئله مشکله) ..... ص : ۴۶۱

و ان اینست که بعد از علم به اینکه خلف وعده قبیح است و محال است از خدا صادر شود پس چه معنی دارد طلب کردن از خدا به اینکه بوعده هایی که داده ای

عمل فرما، البته عمل میکند و تخلف نمیفرماید و جای سؤال نیست.

و در جواب این اشکال مفسرین چهار وجه گفته اند هر یک جوابی داده اند که این وجوه بنظر تمام نیست لذا ما از نقل آنها خودداری میکنیم چون کلمات آنها از روی مدرک صحیح نیست و اجتهادات ظنیه و استحسانات است و در حقیقت جواب میپردازیم، و ان این است که وعده های الهی باهل ایمان از مثوبات اخروی و نعم دنیوی فقط شرطش ایمان و تقوی و عمل صالح نیست بلکه شرط دیگری هم دارد که جز خدا و رسول و اوصیاء او نمیدانند و آن موافات است یعنی بقاء ایمان تا آخرین نفس و احدی نمیداند که عاقبت امرش بکجا میکشد، چه بسا اشخاص بسیار خوب که مورد تعجب دیگران میشوند آخر عمر بی ایمان از دنیا میروند مثل زبیر و امثال او، و این سؤال و دعاء برای حفظ ایمان که تا آخرین نفس باشد تا مشمول وعده های تو بشویم، لذا عرض میکنند رَبَّنا وَ آتِنا ما وَعَدْتَنا عَلی رُسُلِکَ تعبیر بجمع برای اینست که مقاله انبیاء و رسل تماما یکیست که سعادت منوط بایمان و اطاعت است، و شقاوت مربوط بکفر و مخالفت است وَ لا تُخْزِنا یَوْمَ الْقِیامَهِ معنای خزی گذشت، و قید یوم القیمه برای هر دو جمله است ایتاء ما وعد و عدم الخزی إِنَّکَ لا تُخْلِفُ الْمِیعادَ زیرا قبیح است و از تو محال است.

ص: ۴۶۳

فَاسْتَجابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّی لا أُضِیعُ عَمَلَ عامِلٍ مِنْکُمْ مِنْ ذَکَرٍ أَوْ أُنْثی بَعْضُکُمْ مِنْ بَعْضٍ فَالَّذِینَ هاجَرُوا وَ أُخْرِجُوا مِنْ دِیارِهِمْ وَ أُوذُوا فِی سَبِیلِی وَ قاتَلُوا وَ قُتِلُوا لَأُکَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَیِّئاتِهِمْ وَ لَأُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ ثَواباً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ اللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوابِ (۱۹۵)

پس اجابت فرمود پروردگار آنها دعای آنها را محققا من ضایع نمیکنم عمل هر عمل کننده از شما را چه مرد باشد و چه زن بعضی از بعضی یعنی تفاوت نمیکند هر که باشد پس کسانی که هجرت کردند و آنها را از مراکز خود کفار بیرون نمودند و گرفتار اذیت کفار شدند در راه من و با کفار مقاتله کردند و کشته شدند هر آینه من از گناهان آنها گذشت میکنم و آنها را داخل بهشتهایی مینمایم که از زیر آن بهشتها نهرهایی جاری میشود، این تکفیر سیّئات و دخول جنه ثوابیست از جانب خدا و نزد خداوند ثواب بسیار خوبی است.

این آیه شریفه و لو در مورد مهاجرین و مجاهدین وارد شده لکن ذکر آنها از باب بیان مصادیق است و قرائن زیادی در آیه هست که دلالت بر عموم دارد و شامل جمیع مؤمنین میشود تا قیام قیامت:

۱- جمله فَاسْتَجابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ که ضمیر هم راجع است بجملات آیات سابقه که اولی الالباب باشند که صفات آنها را بیان فرموده که اجابت سؤال آنها است ۲- جمله أَنِّی لا أُضِیعُ عَمَلَ عامِلٍ مِنْکُمْ که شامل جمیع اعمال برّ میشود که هیچ عمل خیری از بین نمیرود و ضایع نمیگردد.

۳- جمله مِنْ ذَکَرٍ أَوْ أُنْثی که شامل هر مرد و زنی از مؤمنین میشود ۴- جمله بَعْضُکُمْ مِنْ بَعْضٍ که صریح است که هر فردی از افراد.

صدق بعض بر او میشود یعنی فرقی بین افراد نیست که بعضی دون بعض باشد.

سپس خداوند بر این عموم متفرّع میسازد بعض مصادیق آن را که چون عم هیچ عاملی از بین نمیرود فَالَّذِینَ هاجَرُوا که بقصد تشرّف خدمت حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و اخذ احکام و نصرت اسلام و هجرت بمدینه نمودند.

وَ أُخْرِجُوا مِنْ دِیارِهِمْ کسانی که در اذیت مشرکین در مکه بودند و بالاخره متفرق شدند بعضی بحبشه، برخی بطائف، برخی بمواضع دیگر که آنها اخراج بلد کردند.

وَ أُوذُوا فِی سَبِیلِی چه در مکه که در شعب ابی طالب چند سالی گرفت چه سائر اذیتها از مشرکین و یهود در مدینه بآنها متوجه شد.

وَ قاتَلُوا در جبهه جنگ حاضر شدند در بدر و احد و سائر غزوات و سریه وَ قُتِلُوا شهداء بدر، احد، موته و غیر اینها.

لَأُکَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَیِّئاتِهِمْ حسب سؤال آنها که گفتند کَفِّرْ عَنَّا سَیِّئاتِنا وَ لَأُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ حسب دعاء آنها که گفتند وَ تَوَفَّنا مَعَ الْأَبْرارِ.

ثَواباً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ گفتند معنی ثواب اعطاء نعمت است بازاء عمل از روی اکرام و احترام در آخرت پس شامل نعم دنیوی یا بدون عمل یا بدون اکرام احترام صدق ثواب نمیکند.

و تحقیق کلام اینست که خداوند عالم فیاض مطلق است لکن قابلیت محل لازم دارد و نعم اخروی بنصّ آیات شریفه و اخبار متواتره و ضرورت دین غیر مؤمن قابلیت آنها را ندارد فقط ایمان و اعمال صالحه قابلیت میآورد، و اما نه

دنیویّه را بر مدار مصالح و حکمت که اگر اقتضاء کرد افاضه میشود و الّا فلا، پس جمله ثَواباً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ بواسطه همان ایمان و همان اعمال صالحه است که قبلا ذکر شد.

وَ اللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوابِ هم از جهت دوام نعمت که فناء ندارد و هم از جهت وفور نعمت که فیها ما لا عین رأت و لا اذن سمعت و لا خطر علی قلب بشر و هم از جهت کیفیت و التذاذ ویژه لذائذ روحانی که بمراتب فوق لذائذ جسمانیست.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۹۶] ..... ص : ۴۶۵

لا یَغُرَّنَّکَ تَقَلُّبُ الَّذِینَ کَفَرُوا فِی الْبِلادِ (۱۹۶)

فریب ندهد تو را رفت و آمدن کسانی که کافر شدند در شهرستانها برای کسب و استفاده و تفریح و تفرج و تحصیل مال و جاه.

خداوند تبارک و تعالی بمقتضی الحکمه کفار و معاندین را مشغول بنعم دنیوی فرموده و در اثر این از خدا و آخرت دور افتاده مثل فرعون و قارون از حیث جاه و مال، و بسا مؤمنین قبطه آنها را میخورند و حال آنکه تمام دنیا باندازه خردلی قیمت ندارد.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۹۷] ..... ص : ۴۶۵

مَتاعٌ قَلِیلٌ ثُمَّ مَأْواهُمْ جَهَنَّمُ وَ بِئْسَ الْمِهادُ (۱۹۷)

دنیایی که انسان را از فیوضات اخروی محروم کند بسیار ناچیز است زیرا باعث جایگاه جهنم ابدی میشود و بد جایگاهیست.

لذا بزرگان از برای دنیا در مقابل آخرت مثال هایی زده اند، بعضی تشبیه

کردنـد بمار خوش خط و خال که در باطن سمّ قاتل دارد، بعضـی بگوشت گندیـده که در دست آدم خوره دار باشـد، بعضـی بپیر زالی که خود را آرایش کرده باشـد، بعضـی بـدریای عمیقی که مورث غرق و هلاکت گردد، بعضـی بمزبله که جعلها باو انس گرفتـه، بعضـی بقفس کـه در آن طیر مـأخوذ شـده، بعضـی بحبس که در آن محبـوس باشـد، و بس است در مـذمّت آن فرمایش منسوب بامیر المؤمنین علیه السّلام

دار بالبلاء محفوفه و بالقدر موصوفه

و بالاخره اهلش با هزار حسـرت میگذارند و میروند. بلی اگر انسان عاقل باشد و دنیا را وسیله آخرت بداند و در این چند روزه باقیه تحصیل زاد و توشه برای آخرت نماید باعمال صالحه و دار عمل بداند که فرمود

الدنیا مزرعه الاخره

و فرمود

الیوم عمل و لا حساب و غدا حساب و لا عمل

این را دنیای بلاغ میگوینـد و بسـیار خوب است و تمام فیوضات آخرت در این دنیا تحصـیل میشود و باید قدردانی کرد و بهره برداری لذا در مقابل اهل دنیا و فریفته شدگان باو میفرماید:

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۹۸] ..... ص : ۴۶۶

لکِنِ الَّذِینَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ خالِدِینَ فِیها نُزُلاً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ ما عِنْدَ اللَّهِ خَیْرٌ لِلْأَبْرارِ (۱۹۸)

لکن کسانی که پرهیزکار باشـند از برای خـدا از برای آنها است بهشـتهایی که انهار جاریه از زیر آنها میگذرد و همیشه در آن بهشتها هستند و دائما برای آنها از جانب الهی موائد و تحف میآید و آنچه در نزد خدا دارند برای ابرار بهتر است از آنچه کفار در دار دنیا دارند.

لکن استدراک است بر خلاف آنچه قبلا ذکر شده برای کفار به اینکه

اهل تقوی آن نحوی که کفار گرفتار میشوند نیستند بلکه بر خلاف آنها.

الَّذِینَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ یعنی خدا را منظور دارند و از مخالفت او پرهیز کنند و در اطاعت او مساهله و مسامحه نکنند.

لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ گذشت تفسیر آن خالِدِینَ فِیها فنا و زوال ندارد و آخر ندارد ابد الاباد متنعم هستند.

نُزُلًا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ نزل چیزهاییست که میزبان برای میهمان میآورد از اطعمه و اشربه و اکرام و احترام و اعزاز و سائر وسائل آسایش، اشاره به اینکه خداوند دائما برای آنها میفرستد چنانچه میفرماید وَ لَدَیْنا مَزِیدٌ ق آیه ۴۵.

وَ ما عِنْدَ اللَّهِ خَیْرٌ لِلْأَبْرارِ بهتر از زخارف دنیوی و مال و جاه است که کفار گرفتار آن شده اند.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۱۹۹] ..... ص : ۴۶۷

وَ إِنَّ مِنْ أَهْلِ الْکِتابِ لَمَنْ یُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ ما أُنْزِلَ إِلَیْکُمْ وَ ما أُنْزِلَ إِلَیْهِمْ خاشِعِینَ لِلَّهِ لا یَشْتَرُونَ بِآیاتِ اللَّهِ ثَمَناً قَلِیلاً أُولئِکَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ إِنَّ اللَّهَ سَرِیعُ الْحِسابِ (۱۹۹)

و بدرستی که بعض اهل کتاب از یهود و نصاری هر آینه کسانی هستند که ایمان بخدا و وحدانیت او آوردند و بآنچه بر شما مسلمین نازل شده از قرآن و دستورات اسلامی و آنچه بر آنها نازل شده از تورات و انجیل و دستورات موسی و عیسی در حالی که با کمال خشوع در پیشگاه خداوندی هستند و بواسطه منافع جزئیه دنیوی دست از آیات الهی برنمیدارند اینها اجرشان نزد خدا محفوظ است و خداوند

بکمال سرعت بحساب آنها میرسد و آنها را در زحمت حساب نمیاندازد.

چون در آیات قبل مذمّت از اهل کتاب و کفر و عناد آنها و مورد عذاب و سخط الهی بیان شده بود لذا در این آیه کانّه استثنایی بیان فرموده که تمام اهل کتاب این نحو نیستند بلکه بعضی از آنها که بشرف اسلام مشرف شدند و اعتراف بحق نمودند و اقرار به اینکه در کتب انبیاء سلف که بشارات بوجود حضرت محمد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و دین او داده نمودند و برای منافع جزئیه از جاه و مال کتمان نکردند و از روی حقیقت با کمال خشوع متوجه دین حق شدند اجر آنها ضایع نمیشود و بزودی بآنها میرسد مثل نجاشی و عبد اللَّه سلام و غیر اینها.

لذا میفرماید وَ إِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتابِ بعضی گفتند شأن نزولش در مورد نجاشی بوده که در حبشه ایمان آورد و خدمت پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم نرسید و وفات کرد و همان روز وفاتش در حبشه پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلم در مدینه بر جنازه او نماز خواند.

و بعضی گفتند در مورد چهل نفر از نصاری نجران و سی و دو نفر از حبشه و هشت نفر از روم که بشرف اسلام مشرف شدند و از نصاری بودند.

و بعضی گفتند درباره عبد اللَّه سلام و جماعتی که با او از یهود اسلام آوردند و هر چه باشد آیه عام است شامل هر یهودی و نصرانی و مجوسی که اسلام آورد میشود، بلکه بتنقیح مناط قطعی شامل هر کافر و مشرکی میشود که بشرف اسلام مشرف شود.

لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ ایمان بخدا، اقرار بوحدانیت او و صفات ذاتیه و فعلیه و سلبیه و بعدل او است و چون جمیع طبقات کفر خالی از شرک یا در ذات یا صفات یا افعال نیستند ایمان بخدا را مقدم ذکر فرمود.

وَ ما أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ از قرآن و احکام از واجبات، و محرمات و سایر قوانین اسلامی از عقائد و اخلاقیات و مواعظ و غیرها، نظر به اینکه کلمه ما عموم دارد

یعنی آنچه بر شما مسلمین نازل شده.

وَ ما أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ بتوسط انبیاء قبل از موسی و عیسی و سایر انبیاء.

خاشِعِينَ لِلَّهِ گذشت خشوع راجع بقلب است و خضوع راجع بجوارح.

لا يَشْتَرُونَ بِآياتِ اللَّهِ ثَمَناً قَلِيلًا تعریض بر سایر اهل کتاب است که با اینکه حقّانیت دین اسلام را فهمیدند و بشارات را در کتب خود دیدند برای یک منافع جزئیه دنیویه از جاه و مال کتمان کردند و ایمان نیاوردند.

أُولئِكَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ البته اجر آنها که دست از منافع شخصیه برداشتند و بشرف اسلام مشرف شدند با اینکه

(الاسلام یجبّ ما قبله)

خداوند از گذشته های آنها صرف نظر نمود و بسعادت دارین آنها را رسانید.

إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسابِ خداوند زود اجر بنده گان را میدهد و چون خداوند لا یشغله شیئی عن شیئی فردای قیامت در طرفه العین قدرت دارد بحساب جمیع رسیدگی کند و نسبت بمؤمنین سریع الحساب است، لکن در حق کفار و معاندین بسیار سخت گیری میکند که این هم یک نوع از عذاب آنها است بسا هزار سال باید حساب پس دهند.

[سوره آل عمران (۳): آیه ۲۰۰] .... ص : ۴۶۹

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَ صابِرُوا وَ رابِطُوا وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (۲۰۰)

ای کسانی که ایمان آوردید صبر را پیشه خود قرار دهید و مصابره کنید و مرابطه نمائید و از خدا بپرهیزید باشد که شما رستگار شوید.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خطاب بجمیع گرونده گان بدین مقدس اسلام چه از مشرکین یا اهل کتاب باشند پس از تشرف بشرف ایمان چهار امر لازم الاجراء دارند ۱- امر بصبر اصْبِرُوا و صبر یا در بلاء و مصائب است باید بدانند که اگر

از جانب خدا است موافق حکمت است و عین صلاح و اگر از جانب خود او است باید خودداری کند تا گرفتار نشود، و اگر از جانب غیر است اگر قدرت بر دفع آن دارد دفع کند و اگر ندارد حواله بقادر متعال نماید خدا تلافی میکند و انتقام میکشد و یا صبر بر مشقّت عبادت است باید بداند که عبادت هر چه مشقّتش بیشتر باشد اجر او زیادتر

(افضل الاعمال أحمزها)

و یا صبر بر ترک معصیت باید بداند که معصیت علاوه بر استحقاق عقوبت اخروی متضمّن ضررهای بسیار دنیوی است: ضعف ایمان، سیاهی قلب، تسلّط شیطان، سلب توفیق، دچار بلیّات، قساوت قلب، حبس دعاء، زوال نعمت، کوتاهی عمر، امراض جسمی و روحی، رنجش خاطر پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ائمّه اطهار علیه السّلام و مضرات دیگر.

۲- مصابره وَ صابِرُوا و آن صبر در مقاومت بر دشمن و طرف است که تعبیر بشجاعت و قوّت قلب میکنند و این هم دو قسم است: یکی در مقابل اعداء دین از کفار و مشرکین و یکی هم در مقابل هواهای نفسانیه و زخارف دنیویه و خطورات و وساوس شیطانیه جنّیه و انسیه که تعبیر بجهاد اکبر میکنند.

۳- مرابطه وَ رابِطُوا که عبارت از اینست که جمعی از مؤمنین در سر حدات ممالک اسلامی کشیک کشند که دشمن حمله نکند.

۴- تقوی وَ اتَّقُوا اللَّهَ و شرح تقوی مفصلا و مکررا گذشته احتیاجی نیست پس از انجام این چهار با فرض ایمان امید رستگاری دارند.

لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ و اخبار در تفسیر این آیه شریفه بسیار است و فی الجمله اختلاف مضمونی دارد:

در بعضی صبر بر فرائض در اصْبِرُوا و مصابره بر محرمات در صابِرُوا و در بعض دیگر بعکس تفسیر شده، و جمع بین این دو طائفه اینست که اگر فعل

طاعت و ترک معصیت بر انسان مشقت و زحمت دارد مصداق اصْبِرُوا است و اگر خلاف هوای نفس است مصداق صابِرُوا است و علی ایّ حال بیان مصداق است منافی با عموم نیست.

و در اخبار زیادی مرابطه را تفسیر کردند در بودن با ائمه اطهار علیهم السلام یعنی باید حفظ امام و شؤنات آن و دفع دشمنان آن و اخذ فرمایشات آن و اطاعت آن و ترک مخالفت آن نمود و این هم بیان مصداق است، چون حفظ امام حفظ دین اسلام و قرآن است.

و از این بیان استفاده میشود که مراد حفظ اسلام چه بزبان و چه بقلم و چه بمال و چه بقدرت و قوی و چه بعلم و عمل و چه بجنگ و دفاع باشد واجب و فرض است بلکه اعظم فرائض حفظ بیضه اسلام است هر کس هر چه میتواند.

و الحمد للَّه اوّلا و آخرا و ظاهرا و باطنا و صلّی اللَّه علی محمد و آله الطیبین و اللعن علی اعدائهم اجمعین پایان تفسیر سوره آل عمران و پایان مجلد سوم اطیب البیان و قد وقع الفراق فی یوم الاثنین فی الرابع عشر من جمادی الاولی یوم وفات الصدیقه الطاهره سلام اللَّه علیها و علی ابیها و بعلها و بنیها

درباره مرکز

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند ؟

سوره زمر/ ۹

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان -خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی -پلاک ۱۲۹/۳۴- طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۸۸۳۱۸۷۲۲ ـ ۰۲۱

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانه‌ای
قائمیه
اصفهان
www
برای داشتن کتابخانه های‌تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی
www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.ir
مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.
۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹